

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

Ր Ա Ֆ Յ Ի

ԽԱՄԱՆՅԻ

ՄԷԼԻՔՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ

(16-1827)

ՆԻՔԻ ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ՔԱՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Արտատպած «Մշակ» լրագրից

Թ Ի Ն Լ Ի Ս

Կովկասի Կառավարչ. Գլխ. Կառավ. տպարանում

1882

ԻՐ ՀԱՆԳՈՒՑՆԵԱԼ ՀՕՐ

ՄԷԼԻՔ-ՄԻՐՋԱՌԻԳԻ

ԱՆՄՈՌԱՆՍԼԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ԽՈՐԻՆ ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹՅԱՄԲ

ՆՈՒՅՐՈՒՄ Է ՈՐԿԻՆ

Дозв. ценз. Тифли 3-го Сентября 1882 г.

Երեւանի քաղաքի «Միակ»

ՆՐԱ ԴԱՍԱԿԻՑՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԷԼԻՔՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

I

Հայաստանը իր անկման զանազան շրջաններում, կորցնելով իր դահլիճը, ամեն անգամ թողել է իր ներկայացուցիչներին, որպէս դեռ չը մարած կայծեր, պահպանված նախկին փառքի մոխիրի մէջ: Հայկազանց թագաւորող տունը վերջանալուց յետոյ, թողեց իր ետեից մի շարք իշխողներ, որ կոչվում էին կաւաւակաւներ: Արշակունիք թողին մարզպաններին, կիւրապաղատներին, պատրիկներին և ոստիկաններին: Իսկ Բագրատունիները և Ռուբենեանները թողին զանազան, միմեանցից բաժանված, անկախ իշխանութիւններ:

Յիշեալ իշխանութիւնների ներկայացուցիչները ըստ մեծի մասին եղել են հայոց հին նախարարական տների ժառանգները: Գրանք հայոց թագաւորութեան մի շրջանի վերջանալուց յետոյ պահպանում էին նրա իշխանութիւնը մինչև մի նոր շրջանի ստեղծվիլը, և այսպիսով ծառայում

էին որպէս օղակներ, որոնք անխղելի կերպով պահպանում էին հայկական անկախութեան շարունակութիւնը, մինչև կործանված զահի կրկին վերականգնելը: Այդ իշխանութիւնները, թէև երբեմն օտարներից նշանակված և օտարների հարկատու են եղել, բայց երբէք չեն կորցրել իրանց ինքնավարութեան իրաւունքները:

Վերջին դարերում նախարարական հին սնների փոխարէն երևան եկան մէլիքները, որոնց իշխանութիւնը աւելի կանոնաւոր ձև ստացաւ Շահ-Աբաս մեծի օրերից (1603): Պարսից այդ աշխարհաչէն թաղաւորը, որի քաղաքական հայացքները օտարազգիների վերաբերութեամբ բոլորովին տարբեր էին իր նախորդներից, աւելի բարեզ էր համարում իր հպատակ այլասեռ ժողովուրդներին կառավարել հէնց իրանց ներկայացուցիչների ձեռքով և դրանով ամրացնել ամբողջ պետութեան մէջ համերաշխութեան կապերը: Նա առաջինը եղաւ, որ հաստատեց հայոց իշխանների «մէլիք»*) տիտղոսը, որ կրում էին աւելի հին ժամանակներից: Դրանով Շահ-Աբասը կամուրջ վարձատրել այն մեծ ծառայութիւնը **) որ հայոց մէլիքները

*) Մէլիք կամ մալիք նշ. իշխող, տիրապետող, այլև արքայ:

**) Սիւնեաց աշխարհի հայոց մէլիքները և Լջմիածնի կաթողիկոսը մի քանի եպիսկոպոսների հետ, օսմանցիների լծից ազատվելու համար, ի-

կատարեցին նրա օսմանցիների դէմ ունեցած յողթնութիւնների մէջ:

Մէլիքների իշխանութիւնը տեկց շատ երկար, իսկ Անդրկովկասում, մինչև ռուսների տիրապետութեան օրերը: Ես պիտի խօսեմ այդ իշխանութիւններից միայն մի խմբի վրա, որը ընդհանուր անունով կոչվում էր Խամասայի մէլիքութիւններ *):

Խամասայի մէլիքութիւնները բաղկանում էին հինգ փոքրիկ զաւառներից, որոնք միմեանց սահմանակից լինելով, կաղմում էին մի ամբողջ նահանգ, որը այժմ կոչվում է Ղարաբաղ, իսկ մեր պատմութեան մէջ յայտնի է Արցախ կամ Փոքր-Սիւնիք անունով: Կա աւելի հին ժամանակներում Աղուանից աշխարհի մի մասն էր ներկայացնում: Յիշեալ հինգ զաւառները հետևեալներն են.

- 1) Գիււլիստան կամ Թայիշ, որ սկսվում է Գիւրակ-չայ գետից, այսինքն Գանձակի սահմաններից, և տարածվում է մինչև Թարթար գետը:
- 2) Զրաբերդ կամ Չարաբերդ, որ սկսվում է Թարթար գետից և տարածվում է մինչև Խաչէնի գետը:

րանք դիմեցին Սպահան և հրաւիրեցին Շահ-Աբասին Հայաստանը տիրելու համար:

*) Խամաս արաբերէն նշ. հինգ, իսկ Խամասայի մէլիքութիւններ նշ. հինգ մէլիքութիւններ:

3) Խ ա չ է ն, որը սկսվում է նոյն անունով գե-տից և տարածվում է մինչև Բալլու-Չայ գետը:

4) Վ ա ր ա ն դ ա, որը սկսվում է այդ գետից և տարածվում է մինչև Գիգախայտի լեռնային գոտին:

5) Տ ի գ ա կ կ ամ Գուգախ, որը սկսվում է այդ լեռներից և տարածվում է մինչև Նրասխ գետը:

Այդ երկրները, որ, ինչպէս վերևում յիշեցի, մի ժամանակ Աղուանից թագաւորութեան մի մասն էին կազմում, յետոյ ապաստան դարձան հայոց մէլիքների: Նրկրի անմատչելի դիրքը նպաստում էր այստեղ հայոց իշխանութեան պահպանվելուն դառն ժամանակների փոթորիկներից: Վայրենի բնութիւնը, դարևոր խուլ անտառներով պատած ահագին լեռները, անդնդախոր ձորերի մթութիւնը, ստեղծել էին այստեղ մի մթին ժողովուրդ, որը իր շրջապատող ժայռերի նման ամուր կուրծք ունէր և իր ծմակների վազրների նման աներկիւղ սիրտ ունէր: Այդ ժողովուրդը ապրում էր իր սիրելի լեռների այրերի մէջ, քարանձաւների խորքում, ապրում էր գետնի տակ, կերակրվում էր իր անտառների պտուղներով, իր անասունների բարիքներով, և որպէս մի դարանամուտ գազան, իր թագաւորի միջից յարձակումներ էր գործում, երբ թշնամին յանդգնում էր վրդովել նրա խաղաղութիւնը:

Խւրաքանչիւր մէլիք իր գաւառի տէրն էր. նա

ունէր իր առանձին բերդը և իր ամրոցները: Գիւլիստանի մէլիքի ամրոցը գտնվում էր Գիւլիստան գիւղի մօտ *) մի անմատչելի սարի գագաթի վրա. մի այլ ամրոց նոյն գաւառում գտնվում էր Թալիշ աւանի մօտ, Հոռեկայ վանքի հանդէպ: Ջրաբերդի մէլիքի ամրոցը գտնվում էր Թարթար գետի ափի մօտ, Նրիցմանկանց վանքի հանդէպ: Այդ բերդի անունով ամբողջ գաւառը կոչվում է Ջրաբերդ, որովհետև բերդը կանգնած է համարեա թէ ջրի մէջ, մի ահագին, սեպաձև ժայռի գագաթի վրա, որի ստորոտը քերելով, անցնում են կատաղի թարթարը և թըրղին: Այդ երկու գետերը, կտրելով միմեանց, բերդին թերակղզու ձև են տալիս: Խաչէնի մէլիքների բերդերը գտնվում էին Խաչէն գետի մօտ. նրանցից մէկը կանգնած է Գանձասարի հռչակաւոր վանքի հանդէպ, բարձր, անտառապատ լեռան գլխի վրա, և կոչվում է Թարխանա-բերդ (Խօխանաբերդ): Այս բերդում տասն և երրորդ դարու սկզբներում պաշտպանվում էր Հասան-Ջալալ իշխանը թաթառների արշաւանքների դէմ: Մի այլ բերդ, դարձեալ Խաչէն

*) Ղարաբաղի մէլիքների բերդերը, ամրոցները, մի քանիսը աւերակ, մի քանիսը ամբողջ դրութեան մէջ, գոյութիւն ունեն մինչև այսօր: Բայց պէտք է ի նկատի առնել, որ այդ ամրոցներից չատերը Աղուանից թագաւորների և իշխանների ժամանակներից մնացած են, մէլիքները միայն նորոգեցին իրանց գործածութեան համար:

գաւառոււմ, գտնվում է յիշեալից մի քանի ժամ ձանապարհով հեռու, սուրբ Յակոբայ վանքի հանդէպ: Այդ բերդը արժանի է իր անուանը. նա կոչվում է Կաչաղակարերդ (Մաղսաղան-կալասի) որովհետև սրաթուիչ կաչաղակները միայն կարող են բարձրանալ մինչև նրա սրածայր գագաթը, որ կորչում է ամպերի մէջ: Վարանդայի մէլիքի ամբողջը գտնվում էր Չանախչի (Աւետարանոց) աւանում, կուսանաց անապատի հանդէպ: Տիգրակի մէլիքի ամբողջը գտնվում էր Տող աւանում Գտչի վանքի հանդէպ, որը բարձրացել է մինչև երկինքը:

Այդ երկրում՝ աշխարհից հրաժարված արեղաների վանքերի հանդէպ կանդնած էին իշխանական ամրոցները, նրանց սարսափելի բերդերը, իսկ խաչի հետ միացրած էր սուրբը:

Մէլիքների իշխանութիւնը ժառանգական էր. հօր մահից յետոյ տիրում էր անդրանիկ որդին և կոչվում էր մէլիք, իսկ միւս եղբայրները կոչվում էին բէկ: Օրէնքի փոխարէն կառավարում էր տիրողի կամքը և ժողովրդական սովորութիւնները, որոնք դեռ պահպանված էին իրանց նահապետական ձևերի մէջ: Մէլիքները անսահման իրաւունք ունէին իրանց հայատակների վրա, նրանց դատելու, պատժելու և մինչև անգամ մահուան դատապարտելու:

Մէլիքները թէ քաղաքական չահերով և թէ խնամութեան կապերով միացած էին միմեանց

հետ, և այսպիսով խամսայի բոլոր հինգ իշխանութիւնները կազմում էին մի ամբողջ դաշնակցական միութիւն: Պատսպարված իրանց անմատչելի լեռների և մթին անտառների մէջ, նրանք ոչ մի մահմեդականի թոյլ չէին տալիս բնակութիւն հաստատելու իրանց երկրներում և ամբողջ Ղարաբաղի ազգաբնակիւթիւնը բաղկացած էր միայն հայերից, որոնց քանակութիւնը բազմաթիւ էր:

Այժմ դառնանք խամսայի հինգ գաւառների տիրապետող մէլիքների ծագմանը:

II

1. Գ ի ւ լ ի ս տ ա ն ի Մէլիք-Բէղլարեանների ծագումը *):

Մէլիք-Բէղլարեանները բնիկ ուտէացիներ են, Նիժ գիւղից: Թէ ինչ հանգամանքներ ստիպեցին նրանց թողնել իրանց հայրենիքը, և դաղթելով Ղարաբաղի կողմերը, Գիւլիստան գաւառում նոր բնակութիւն հաստատել, — այդ մասին լուում է պատմութիւնը: Միայն այսօրանը յայտնի է, որ առաջին գաղթականը, որին թուրքերը կոչում էին «Ղարա-իւղբաչի» (սև հարիւրապետ) իսկ

*) Մեր ձեռքում գտնված մի գրչագիր պատմութիւն Մէլիք-Բէղլարեանների ծագումը դուրս է բերում Աղուանից ամենահին թագաւորների մէկից՝ Առանից, որ ապրում էր Քրիստոսից շատ առաջ: Այդ ենթադրութիւնը խիստ ստուգութեան կարօտ է:

հայերի մէջ յայտնի էր անուշուս սև Աբով, հասարակ մարդ չէր *)։ նա իր հայրենիքում ժողովրդի կառավարիչ էր, հարուստ էր։

Տասն և վեցերորդ դարու սկզբներում, յանկարծ այդ «սև հարիւրապետը» յայտնվում է Ղարաբաղի կողմերում, բոլորովին ազքատ, իր հետ ունենալով միայն եօթն ընտանիքներ և մի քանի անասուններ, որ կրում էին նրանց ճանապարհի ծանրութիւնները։ Երևում է, որ իրանց հայրենիքում մի աղէտալի դէպք պէտք է պատահած լինէր նրանց հետ, որով թէ կողոպտված են եղել և թէ տարապրված։

Գալով մի անծանօթ աշխարհ, նրանք ոչ բնակութեան տեղ ունէին և ոչ պատսպարան։ Թէև աշնան ցրտերը արդէն սկսվել էին, նրանք դեռ բնակվում էին իրանց շատրներում, Թարթար գետի ձախ ափերի մօտ, այժման թաւիչ գիւղից փոքր ինչ հեռու։

Գուցէ «սև հարիւրապետը» կը ցանկանար իր նոր եկած աշխարհում առ ժամանակ անյայտութեան մէջ ծածկված մնալ, բայց մի դէպք երևան հանդ նրան։ Մի օր նրա գրաստները զաշտում

*) Ղարաբաղի բոլոր մէլիքների նախնիքը կրում էին «իւզբաշի» տիտղոսը. այդ տիտղոսը արվում էր այն անձանց, որոնք սեպհական երկիրների տէր էին և իրաւունք ունէին զօրքեր պահելու։

արածելու ժամանակ, վրա հասան մի խումբ աւազակներ և աւարի առին անասունները։ Այդ միջոցին դուրս եկաւ «սև հարիւրապետը» և նրա հետ մի քանի երիտասարդներ, նետվեցան աւազակների ետևից։ Մի քանի ժամից յետոյ վերադարձան նրանք, բերելով իրանց հետ ոչ միայն կողոպտված անասուններին, այլ և կողոպտող աւազակներին, որոնց բոլորին կալանաւորեցին։

Միւս օրը յայտնվեցան մի այլ խումբ ձիաւորներ, որոնք դիմելով «սև հարիւրապետին», ասեցին նրան, թէ հրանք Բարդայի խանի մարդիկն են, թէ իրանց հրամայված էր այդ աւազակներին բռնելու, որովհետև նրանք մեծ վնասներ են հասցրել երկրին, և այժմ շատ ուրախ են, որ աւազակները կալանաւորվեցան առանց իրանց աշխատութեան։ Այդ խօսքերով առնում են աւազակներին և տանում են Բարդայի խանի մօտ, առանց յայտնելու նրան, թէ ով եղաւ աւազակների բռնողը, որպէս զի խանի պարզները իրանք ստանան։

Խանը հրամայում է աւազակներին գլխատել, իսկ իր մարդիկներին պարզներով վարձատրել, նրանց քաջութեան համար։ Այդ միջոցին աւազակապետը ասում է խանին. «Պատժեցէք մեզ, որպէս ձեր կամքն է, որովհետև մենք քո երկրները աւերակ դարձրինք։ Բայց մի անպատեհեցէք մեզ, այդ ողորմելի մարդիկների չը կատարած

քաջութիւնները վարձատրելով, իբր թէ զբանք են եղել մեզ յաղթողները»...

Խանը ստուգելով իմանում է, որ իր մարդիկը խաբել են իրան և կանչել է տալիս «սև հարիւրապետին»: Նա մի այլ վարձատրութիւն չէ պահանջում իր մատուցած ծառայութեան համար, միայն որպէս գաղթական մարդ, խնդրում է որ իրան բնակութեան տեղ տայ: Խանը որոշում է նրա համար որպէս մշտական սեպհականութիւն հին թալիշ կամ թարիջ գիւղը Գիւլիստանի գաւառում, Հոռեկայ վանքի մօտ: Ահա այսօրանը միայն յայտնի է «սև հարիւրապետի» կեանքից: Նրա գերեզմանի քարի վրա, որ գտնվում է յիշեալ վանքի մօտ, փորագրված է մի տող միայն, որից երևում է, թէ նա վախճանվեցաւ հայոց ու. ձ. ա. (1081) թուականին, իսկ փրկչական 1632 թուականին:

Սև Աբովը ունէր մի քանի որդիներ, որոնցից երէցը, մէլիք-Բէգլարը, յաջորդում է հօրը:

Մէլիք-Բէգլար I իր նախնիքների քաջասրտութեան հետ ունէր և խելք: Նա հիւրը դրեց Գիւլիստանի մէլիքների իշխանութեանը, և տիրապետելով նոր երկրներ, աւելի ընդարձակեց իր իշխանութիւնը: Նա խլեց տեղային նախկին տիրապետողից, որ կոչվում էր Աբրահամ իւզբաշի *)

*) Աբրահամ իւզբաշու ժառանգները այժմ բը-

(Նորահիմ գաւուր), մի քանի գիւղեր, որպէս էին՝ Վերի-շէնը, Ներքի-շէնը, Էրթէջը և այլն: Եւ տիրապետելով Գիւլիստան բերդին, նորոգեց այդ անմատչելի ամրոցը, և իր բնակութիւնը այնտեղ հաստատեց: Նա թողեց երկու որդի, երէցը կոչվում էր իր պապի անունով Աբով, իսկ կրտսերը թամրազ (Թէյմուրազ):

Հօր մահից յետոյ յաջորդեց երէց որդին Աբով II-ը, որի մի ոտքը հրացանի գնտակից մնասված լինելով, յայտնի էր անուշուովս կաղ Աբով:

Կաղ Աբովը իր անսլարտելի քաջագործութիւններով շատ նման էր իր պապին՝ սև Աբովին: Յափշտակութիւնը, աւարառութիւնը և յանդուգն ասպատակութիւնները նրա ժամանակում երկրների իշխողների համար ոչ միայն անբարոյակաւնութիւն չէին համարվում, այլ ընդունվում էին որպէս քաջազնական արժանաւորութիւններ, որոնց անպատճառ պէտք է ունենար երկրի իշխողը, իր շրջակայ թշնամիներին երկիւղի մէջ պահելու համար: Այդ յատկութիւններից զուրկ չէր կաղ Աբովը: Նա ամեն ինչ ձեռք էր բերում յափշտակութիւնով. նա յափշտակեց մինչև անգամ իր կնոջը՝ ղեղեցիկ Ղամար-սոլթանին:

Միանգամ երբ իր խումբով գնում էր Գանձակի կողմերում աւարառութիւններ անելու, Գետաշէն նակվում են Գիւլիստան գիւղում, որպէս հասարակ շինականներ:

գիւղից բարձր, Գուլուսու գիւղի մօտ, լեռների վրա հանդիպում է Գանձակի Մամադ-խանի օբաներին (КОЧЕВКА): Յարձակման միջոցին տեսնում է խանի աղջկան, որը իր չքառասունս աղախինների հետ եկել էր այնտեղ իր հօր հովիւների մօտ ամառը անցկացնելու: Օրիորդի գեղեցկութիւնը այն աստիճան յափշտակում է Աբովին, որ նա մոռանում է Մամադ-խանի հօտերի հարուստ աւարը և առեանդում է միայն նրա դստերը: Աբովը այդ ժամանակ ազապ երիտասարդ էր, բայց գեղեցիկ երիտասարդ, թէև ոչ այնքան յաղթանդամ, և դէմքով բաւական թուխ, որպէս էին առհասարակ սև Աբովի ժառանգները: Բերելով իր չքնաղագեղ աւարը Գիւլիստանի բերդի մօտ գտնված Ամինափրկչի վանքը, այնտեղ քրիստոնեայ է մկրտել տալիս և ամուսնանում է նրա հետ:

Այդ առեանդութիւնը առիթ տուեց Աբովի և Գանձակի խանի մէջ մի քանի արիւնհանդ կռիւների, որոնք վերջացան խանի պարտութիւնով: Խանը միշտ անհաշտ մնաց թէ իր դստեր և թէ իր ինքնակոչ փեսայի հետ: Բայց ծերութեան հասակում նա հաշտվեցաւ: Եւ որովհետև ինքը մի այլ ժառանգ չունէր բացի միակ աղջկանից, այդ պատճառով իր բոլոր վիւղերը, հարստութիւնը կտակով նրան թողեց: Կնոջ միջոցով Աբովը տէր եղաւ անաղին ժառանգութեան:

Աբով II-ը վախճանվեցաւ 1728 թ. նրա մահից յետոյ, մէլիքների սովորութեան համեմատ, պիտի յաջորդէր որդին՝ Մէլիք-Իւսուբը: Բայց որովհետև Մէլիք-Իւսուբը դեռ անփորձ պատանի էր, այդ պատճառով երկրի կառավարութիւնը յանձնվեցաւ հանգուցեալի եղբայր Թամրազին, և պատանի Իւսուբը մնաց նրա հոգարարձութեան ներքոյ, մինչև չափահաս դառնալը:

Մէլիք-Թամրազը իր բնակութեան տեղ ընտրեց Հոռեկայ վանքի մօտ գտնված պալատը *) և վարում էր իր իշխանութիւնը ոչ իբրև ժամանակաւոր հոգարարձու, այլ որպէս երկրի լիակատար տէրը: Նա խիստ դաժան մարդ էր և անգութ: Մտադրված լինելով խալառ զրկել պատանի Իւսուբին հօր ժառանգութիւնից, նա սկսեց հետզհետէ ճնշել, հարստահարել նրան, մինչև բոլորովին աղքատացրեց: Նա մինչև անգամ մտածում էր իր եղբոր որդու կեանքի դէմ որոգայթ լարել, որ իշխանութիւնը միանգամայն իրան մընայ: Պատանի Իւսուբը ապրում էր Գիւլիստանի բերդում իր մօր հետ, աննախանձելի վիճակի մէջ:

Այդ միջոցներում Շահ-Սուլթան-Հուսէյնի հարկահաններից մէկը, որ կոչվում էր Միրզա-Թա-

*) Այդ հոյակապ պալատը կիսաւեր դրութեան մէջ մնում է մինչև այսօր, նա մի խօստուն վկայ է Գիւլիստանի մէլիքների վաղեմի փառքի և զօրութեան:

հիր, և որը Ատրպատականի վեզիր էր, Գերբէն-
զից սկսեալ արքունի հարկերը հաւաքելով, դալիս
է, համուս է Գանձակի և Ղարաբաղի կողմերը:
Մէլիք-Քամրազը ընդունում է նրան իր տանը,
և կամենալով շողոքորդել պարսից կառավարու-
թեանը, հրամայում է իր ժողովրդից ևս աւելոր-
դութեամբ հաւաքել հարկերը, որը մինչև այնօր
վճարելու սովորութիւն չունէին: Այդ բաւական
չէ, նա կամենում է մի արժանաւոր ընծայ տալ իր
հիւրին նրա սիրտը զրաւելու համար:

«Իմ եղբոր հրացանը, ասում է նրան, գտնու-
վում է իմ եղբորորդի Իւսուբի ձեռքում. այդ
վէճը մի հազուադիւս բան է, և շահի գանձա-
րանին վայել է»:

Պարսիկը խաբէութեամբ կանչել է տալիս Իւ-
սուբին և խնդրում է, որ հօր հրացանը բերէ
տեսնելու համար: Երբ նա բերում է, ձեռքիցը
առնելով, ասում է նրան. «այդ հրացանը շահի
գանձարանին է վայել և ոչ թէ քեզ». այլ ևս յետ
չէ տալիս:

Մանկահասակ Իւսուբը բարկութեան արտա-
սուբը աչքերում վերադառնում է մօր մօտ, պատ-
մում է նրան այդ անցքը: Մայրը սաստիկ վշտա-
նում է. նրան մնացել էր իր ամուսնի ժառան-
գութիւնից այդ նուիրական վէճը միայն, որ մի
թանգազին յիշատակ էր նրա քաջագործութեանը:
Որդու սրտմտութիւնը աւելի սաստկանում է, երբ

լսում է մօր յանդիմանութիւնը. «քաջ հօր անար-
ժան որդի, լաւ էր, որ քո սպանված դիակը ինձ
մօտ բերէին, և ասէին, որ դու կռուեցար, քո
հօր յիշատակը չը կորցնելու համար»:

— Նս կը վերադարձնեմ հօրս հրացանը.... աս-
սում է որդին, և խնդրում է մօրից, որ իրան
փող տայ մի քանի զէնքեր գնելու համար: Մայրը
տալիս է նրան իր գլխի ոսկիներից մի քանիսը:

Պարսիկ հարկահանը, հաւաքելով տեղային հար-
կերը, բեռնում է ջորիների վրա և իր նօքարների
հետ ճանապարհ է ընկնում: Այդ ժամանակ ման-
կահասակ Իւսուբը, մի խումբ կազմելով իր բա-
րեկամ երիտասարդներից, ծածուկ հետևում է
հարկահանին: Յարձակման պայմանական նշանը
որոշվում է «ծըկըտ» բառը, իսկ դադարման նշա-
նը՝ «մըկըտ» բառը: Երբ հարկահանը մտնում է
Քարթթար գետի նեղ ձորի մէջ, «ծըկըտ» կոչելով,
Իւսուբը տալիս է յարձակման նշանը: Նա իր
ձեռքով կտրում է պարսկի գլուխը և խլում է
նրանից իր հօր հրացանը *):

Նրա ջորիների բեռները, որ բովանդակում էին
իրանց մէջ ամբողջ զաւառներից հաւաքած ոսկի-
ները, աւար դարձան մանկահասակ Իւսուբի և

*) Այդ հրացանը յետոյ Մէլիք-Բէգլարբեանների
ժառանգները վաճառեցին 1,000 ռուբլով գնե-
բալ Երմօլօվին և նա ուղարկեց Ս. Պետերբուրգի
արուժէյնի պալատը:

նրա քաջ ընկերների ձեռքով: Նրա նզքարների մի մասը կոտորեցին, իսկ փախչողները ազտվեցան:

Նրիտասարգ Իսուրը, իր յափշտակած գանձը առնելով, ամրացաւ Գիւլիստանի բերդում: Նրա վարմունքը մնաց անպատիժ, որովհետեւ, որպէս յետոյ կը տեսնենք, այդ միջոցներում Պարսկաստանում մեծ խռովութիւններ և փոփոխութիւններ պատահեցան: Շահ-Սուլթան-Յուսէինը զահընկէջ եղաւ. աւղանները տիրեցին պարսից մայրաքաղաքին. և այդ ժամանակվայ պատերազմական շփոթութիւնների մէջ, ո՞վ պիտի մտածէր, թէ Ղարաբաղի կողմերում մի այդպիսի անցք էր պատահել:

Նրիտասարգ Իսուրը հարստութեան տէր դառնալով, սկսեց օրըստ օրէ զօրացնել իր ուժերը: Նա դաշնակցութիւն կապեց Ջրաբերդի մէլիք Աթամի հետ, որի յարաբերութիւնները իր հօրեղբօր՝ մէլիք-Քամարաղի հետ բարեկամական չէին: Այժմ մտածում էր ոչ միայն խլել նրանից Գիւլիստանի իշխանութիւնը, որ նա բռնութեամբ յափշտակել էր, այլ ցանկանում էր վրէժխնդիր լինել այն բոլոր անիրաւութիւնների և զրկանքների համար, որ իր անգութ հոգաբարձուն, մէլիք-Քամարաղը, կատարել էր, երբ ինքը դեռ անչափահաս էր: Միանալով մէլիք-Աթամի հետ, երիտասարդ Իսուրը յարձակվեցաւ մէլիք-Քամարաղի ամրոցի վրա: Մի

քանի օրվայ սաստիկ կռիւներից յետոյ ամրոցը զրաւվեցաւ և մէլիք-Քամարաղը գերի բռնվեցաւ: Իսուրը հրամայեց նրան կախ տալ մի չինարի ծառից *) և ինքը այնուհետև սկսեց կառավարել Գիւլիստանի իշխանութիւնը: Մէլիք-Քամարաղից մնաց մի որդի Սարուխան-բէկ անունով, որը 1723 թուականի հայոց գունդերի չորս քաջ զօրապետներից մէկն էր:

Մէլիք-Իսուրի մայրը, խելացի Ղամար-սուլթանը, որ իր խորհուրդներով ոչ սակաւ օգնեց որդու բարձրանալուն, վախճանվեցաւ 1753 թ.: Նրա մարմինը թաղվեցաւ Մէլիք-Բէգլարեանների տոհմային գերեզմանատանը Հոռեկայ վանքի հանդէպ:

Մէլիք-Բէգլարեանների մնացած պատմութիւնը ժամանակագրական կարգով կը տեսնենք մեր յօդուածի շարունակութեան մէջ:

2) Ջրաբերդի Մէլիք-Խարայէլեանների ծագումը:

Ջրաբերդի Մէլիք-Խարայէլեանների ծագման մասին մենք չատ փոքր տեղեկութիւններ ունենք: Մի գրչագիր պատմութիւնից քաղում ենք այսքանը միայն. թէ Մէլիք-Խարայէլի որդի Մէլիք-

*) Այդ չինարի հինաւուրց ծառը մինչև այսօր էլ ցոյց են տալիս Գիւլիստանի և Ջրաբերդի սահմանի վրա, և կոչվում է «Ղանլու-չինար», որ նշանակում է արիւնոտ չինարի:

Եսային Սիւնեաց աշխարհի գլխաւոր խանին (?) սպանելու համար, որը անբարոյական նպատակներ ունէր նրա քրոջ վերաբերութեամբ, 1687 թ. գաղթում է Ղարաբաղ, բերելով իր հետ բազմաթիւ ընտանիքներ: Խանի զօրքերը հետամուտ են լինում նրան, բայց Մէլիք-Եսային Մուս լեռան ձորերի մէջ ջարդում է նրանց, և սպանում է խանի եօթն որդիներին, յափշտակելով նրանցից ահադին պատերազմական աւար, իսկ մնացածներին Հանդաբերդի և Ծար գաւառի կողմերից փախցնում է:

Այնուհետև Մուս սարի լեռնաբնակներին և վրանաբնակներին հետզհետէ դէպի ինքը գրաւելով, Մէլիք-Եսային աւելի զօրանում է, տիրում է Կուանք կոչված ձորին, և սկսեալ Ռաբոստեան լեռներից մինչև Կիւթական դիւղը, որ այժմ կոչվում է Կաթուղկասար, տարածում է իր տիրապետութիւնը:

Մէլիք-Եսայու մահից յետոյ նրան յաջորդում են միւս եղբայրները՝ նախ Ալլահ-Ղուլի սօլթանը, յետոյ Մէլիք-Աթամը: Կուանք աւելի զօրանալով, տիրում են վերին Խաչէնին, Հաքախաղացին, Հանդաբերդին, Հաթերքին, Ականային և Ջրաբերդին, այսպիսով աւելի ևս ընդարձակում են իրանց իշխանութիւնը:

Ալլահ-ղուլի սօլթանը, որպէս յետոյ կը տեսնենք, դաւաճանութեամբ սպանվեցաւ Շուշի բեր-

դի Փանահ-խանի ձեռքով, իսկ մէլիք-Աթամը երկար պատերազմեց այդ խանի հետ:

Մէլիք-Աթամը իր բնակութեան համար նորոգեց Հքաղաքատեղը կամ Հմայրաքաղաքը կոչված աւարակների մօտ մի հոյակապ պալատ, որի մէջ տասն և երկուերորդ դարու վերջերում բնակվում էր Խաչէնի և Շամքորի իշխան Ահհարամ-շահը: Իսկ որպէս ամրոց ընտրեց իր համար անմատչելի Ջրբարկոյը *):

3) Խաչէնի Հասան-Ջալալեան մէլիքների ծագումը:

Ղարաբաղի տիրապետող հինգ մէլիքական տւրներից միայն Խաչէնի իշխողները բնիկներ են և ղեկ, իսկ մնացած չորսը, որպէս տեսանք և որպէս յետոյ պիտի տեսնենք, օտար երկրներից դաղթականներ էին:

Խաչէնի մէլիքների ծագումը շատ հին պէտք է համարել, նրանք առաջ են եկել Հասան-Ջալալեան իշխաններից: Իբարերի ընթացքում այնքան բազմացել և ճիւղաւորվել էին նրանք, որ Խաչէնի փոքրիկ դաւառը ամենամանր կտորներով բաժանված

*) Մէլիք-Աթամը Պենէր մի քանի ամրոցներ, որոնցից մէկը այժմ ամրոցըութեամբ մնում է Կուսպատ և Հին-Մոխրաթաղ գիւղերի մօտ, իննմասանց անապատի հանդէպ: Այդ գեղեցիկ շէնքը կարող է բաւական լոյս ձգել մեր նախնիքների ճարտարապետական ճաշակի վերաբերութեամբ:

էր այդ տոհմի ներկայացուցիչներին ձեռքում, որոնք ընականարար շատ հաշտ չէին կարող լինել միմեանց հետ: Այդ էր պատճառը նրանց վերջին ժամանակների թուլութեան, որ չէին կազմում մի զօրեղ, միացեալ իշխանութիւն: Բացի դրանից, մի և նոյն տոհմից ընտրվում էին Գանձասարի վանքի կաթողիկոսները, որոնց ճնշման ներքոյ այս երկրի մէլիքները շատ չէին զօրանում:

Տասն և վեցերորդ դարում Հասան-Ջալալեան իշխաններից նշանաւոր էին երկք եղբայրներ՝ Երեմեայ կաթողիկոսը, Վէլիջան-բէկ III-ը և Մուլքի-բէկը:

Երեմեայ կաթողիկոսը վախճանվեցաւ 1700 թւին: Վէլիջան-բէկը վախճանվեցաւ 1686 թւին և նրա որդի Եսային Երեմեայի փոխարէն կաթողիկոս դարձաւ: (Կա մի և նոյն Եսայի կաթողիկոսն է, որ ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք, Պետրոս մեծի ժամանակ սկսեց ռուսաց կառավարութեան հետ բանակցութիւններ անել Ղարաբաղում հայոց անկախ իշխանութիւն հիմնելու համար, ռուսաց հովանաւորութեան ներքոյ:) Իսկ Մուլքի-բէկը վախճանվեցաւ 1716 թւին և թողեց երկու որդի, երէցը կոչվում էր Մէլիք-Պրիգոր, կրտսերը կոչվում էր Մէլիք-Ալլահվերդի:

Մէլիք-Պրիգորը խելացի և ճարտարախօս մարդ էր. իր շէկութեան համար պարսիկներից և օսմանցիներից մականունն ստացաւ «սարի-մէլիք» որ նշանա-

կում է չէկ մէլիք: Զանազան քաջագործութիւններից յետոյ, նա հեռացաւ աշխարհից, և մտնելով Գանձասարի վանքը, վարդապետ ձեռնադրվեցաւ: Մէլիք-Պրիգորից յետոյ նրա եղբայր Մէլիք-Ալլահվերդին վարեց խաչէնի իշխանութիւնը, իսկ այդ վերջինի մահից յետոյ իր որդի Մէլիք-բէկը, որը ութն որդիներ թողեց: Նրա որդիներից մէկն էր Գանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոսը, որ սպանվեցաւ Շուշի բերդի Խրրահիմ-խանից:

4) Վ ա ր ա ն դ ա յ ի Մէլիք-Շահնազարեանների ծագումը:

Առաքել պատմագրի մէջ կարդում ենք հետեւեալը. «Թիֆլիսից դուրս գալով շահը (Աբրաւո մեծը) գնաց Գեղամայ գաւառը, և այնտեղ գրեց իր արքունի բանակը, իսկ ինքը Շահ-Աբբասը իջևանեց Մէլիք-Շահնազարի տանը, որ գտնվում էր Մազրա գիւղում և ինքը (մէլիքը) բնիկ նոյն գիւղացի էր: Եւ այս Մէլիք-Շահնազարը հայոց ազգից էր, հաւատով քրիստոնեայ. նա փառաւոր և հօր իշխան էր. որը այնպիսի հիւրնկալութիւն արեց շահին, որպէս վայել էր մի թագաւորի: Եւ նա ինքը թագաւորի մտերիմը ու բարեկամն էր, և յարգելի էր նրա առջև: Գրա համար թագաւորը պատուական ու ազնիւ զգեստներով շքեղացրեց նրան, և իսալաթն և ր տուեց. այլ և պարգևեց նրան այն դաւառի մէլիքութեան իշխանութիւնը, և ուրիշ զատակերաններ և զիւղեր ընծայեց նրան»

ու նրա եղբայրներին: Եւ հաստատուն ն ո մ ո ս (հրովարտակ) գրեց և կնքեց թագաւորական կընքով և տուեց նրանց, որ այդ ժառանգութիւնները անփոփոխ լինեն, թէ նրանց համար և թէ նրանց զաւակների համար, սերունդից սերունդ մինչև յաւիտեան):

1682 թւին կովկասեան լեռնաբնակիների փոթորկալից արշաւանքները Գեղարքունեաց երկիրը աւերակ դարձրին: Այդ ժամանակ վերոյիշեալ Մէլիք-Շահնազարի որդի Մէլիք-Յուսէինը և նրա եղբոր (Մէլիք-Միրզա-բէկի) որդի Մէլիք-Բաղին թողին Գեղամայ լճի եզերքը և գաղթեցին, իրանց ժողովրդի մի մասի հետ, դէպի Ղարաբաղի կողմերը: Վարանդա գաւառի Աւետարանոց (Չանախչի) գիւղը ընտրեցին նրանք իրանց բնակութեան համար: Այստեղ կառուցին եկեղեցի, կուսանաց անապատ և Աւետարանոցը շրջապատեցին ամուր պարիսպներով և նրան բերդի ձև տուին: Նոյն բերդում հիմնեցին իրանց համար ամրոցներ, որոնց հոյակապ շէնքերը կիսաւեր դրութեան մէջ մինչև այսօր էլ մնում են:

1721 թւին, երբ կովկասեան լեռնաբնակիները դարձեալ հեղեղի նման թափվեցան, ասպատակեցին Շաքին, Շիրվանը, Գանձակը և անցան մինչև Երասխ գետը,—այդ ժամանակ, երբ մօտեցան Վարանդային, նրանց առջև դուրս եկաւ Մէլիք-Բաղին և ազատեց երկիրը աւերմունքից: Այդ և

դրա նման մի քանի անցքեր այն աստիճան գրաւեցին տեղային ժողովրդի համակրութիւնը դէպի Մէլիք-Շահնազարեանները, որ ամբողջ Վարանդան ընդունեց իր վրա այդ տոհմի իշխանութիւնը:

5) Տիգրակի Մէլիք-Աւանեանների ծագումը:

Մէլիք-Աւանեանները նոյնպէս գաղթականներ են, Լօռի գաւառի Արտու անունով գիւղից: Տասն և վեցերորդ դարում այդ գաւառում գորացան Լօռի-Մէլիքեանները. այդ տոհմից էր Մէլիք-Աւանը (Եգանը), որը Ղուկաս վարդապետի որդին էր:

Մէլիք-Աւանը անընդհատ կռիւններ ունէր իր տոհմակից Մէլիք-Ելիզարի հետ, որը բռնութեամբ խլել էր Մէլիք-Աւանից նրա հայրենի ժառանգութիւնը՝ Փամբակի ձորը և Լօռի մի մասը: Չը կարողանալով յաղթել իր թշնամուն, և հալածված նրանից, Մէլիք-Աւանը իր հօր՝ Ղուկաս վարդապետի հետ և իր ժողովրդով գաղթեց Ղարաբաղի Տիգակ գաւառի Տոլ գիւղը: Այստեղ նրա հայրը նորոգեց Գտիշ վանքը, միաբանութիւն հաստատեց և բնակվեցաւ նոյն վանքում: Իսկ որդին, Մէլիք-Աւանը, Տոլ գիւղում հիմնեց հոյակապ եկեղեցի, և ամրացրեց այդ գիւղը շրջապարիսպներով: Նրա փառաւոր պալատը նոյն գիւղում մինչև այսօր էլ մնում է, հայկական արձանագրութիւններով, որի մէջ բնակվում են նրա ժառանգներից այն մնացորդները միայն, որոնք Շուշի բերդի Խբրահիմ-խանի հալածանքների ժամանակ

ընդունեցին մահմեդականութիւն: Այդ մահմեդականները աղնուականներ են և պարծանքով են յիշում իրանց նախահօր՝ Մէլիք-Աւանի անունը, նրա գերեզմանը օրհնել են տալիս ամեն մի տօն օրերում, և ամեն տարի զատիկ աւագ կիրակէի պատարազը տեղային եկեղեցում նրանց հաշուով է կատարում *):

Մենք համառօտ կերպով ցոյց տուեցինք Ղարաբաղի հինգ գաւառների—Գիւրխտան, Ջրաբերդ, Խաչէն, Վարանդա և Տիգակ—տիրապետող մէլիքների ծագումը: Տեսանք, որ այդ մէլիքական տներից միայն Խաչէնի իշխողները բնիկներ են եղել, իսկ միւս բոլորը օտար երկրներից գաղթականներ, որոնք համարեա միօրինակ պատմական հանգամանքներից ստիպված, ապաստան են գտել Ղա-

*) 1881 թւում, Սիւնեաց աշխարհում ճանապարհորդելու ժամանակ, մի գիշեր մնացի Տող գիւղում: այստեղ ինձ պատմեցին, թէ յիշեալ մահմեդականների գլխաւոր ներկայացուցիչը իր երկու որդիներին յանձնեց Սարգիս եպիսկոպոս Ջալալեանցին, որ նա հայկական ուղով կրթել տար, յետոյ քրիստոնէութիւն ընդունելին, և շարունակէին Մէլիք-Աւանեանների ժառանգութիւնը իբրև հայեր: Բայց բարեհոգի եպիսկոպոսը, փոխանակ նրանց դպրոց տալու, սկսեց ծառայացնել իր մօտ որպէս սպասաւորներ: Նրա խոհանոցում մանուկները լրբացան, և գողացան եպիսկոպոսի թէի գլխները: Եպիսկոպոսը այնուհետև ստիպվեցաւ նրանց վճարել իր տնից: Ջալալեանը այդ ժամանակ Շուշիի առաջնորդ էր:

բարաղի անտառների և անմատչելի լեռների մէջ, և հիմնել են իրանց հօր իշխանութիւնը: Այժմ դառնանք դէպի այդ մէլիքների ապագայ գործունէութիւնը, որոնք նշանաւոր տեղ են բռնում մեր նոր պատմութեան մէջ:

III

Տասն և ութերորդ դարու սկզբներում Պարսկաստանում պատահեցան նշանաւոր փոփոխութիւններ, որոնք Ղարաբաղի մէլիքների դուրսիւն և վրա ոչ սակաւ ազդեցութիւն ունեցան: Շահ-Սուլթան-Յուսէյնի թոյլ կառավարութիւնը ամեն կողմից հրաւիրեց Պարսկաստանի վրա նրա թշնամիներին: Աւղանները ապստամբեցան. Ղանդահարի Միր-Մահմուդ-խանը, արշաւանք գործելով, տիրեց պարսից մայրաքաղաքը՝ Սպահանը, և շահին գահնիւէց անելով, ինքը թագաւոր դարձաւ (1722): Կովկասեան լեռնաբնակները, Կաղստանի Ալի-սօլթանի և Սուրխալ-խանի առաջնորդութեամբ, հեղեղի նման թափվեցան, աւերակ դարձրին Վրաստանը և պարսկական այլ նահանգները մինչև Սևանայ լիճը, մինչև Երասխ գետը (1721—22—23): Մի և նոյն ժամանակներում, Պետրոս մեծի կայսրութեան օրերում, (1722—1723) ռուսները տիրեցին Կասպից ծովեզրայ պարսկական գաւառները, որպէս էին՝ Գերբենդը, Բագուն, Գիլանը, Մազանդարանը և Աստրապատը: Հէնց այդ միջոցներում (1722—1723) օսման-

ցիք, տեսնելով ռուսների իրանց սահմաններին մօտենալը, և մանաւանդ տեղեակ լինելով Պետրոս մեծի աշխարհակալական ձգտումներին դէպի արեւելք, դրաւեցին իրանց սահմանակից բոլոր պարսկական նահանգները: Երկու տարվայ մէջ, մինը միւսից յետոյ տիրեցին նրանք ամբողջ Ատրպատականը, Նախիջևանը, Երևանը, Թիֆլիսը, Պանձակը և այլ պարսկական երկրներ, մինչև հասան Ղարաբաղի մէլիքների իշխանութիւններին:

Տեսնելով, որ քայքայված Պարսկաստանը բաժան-րաժան է դառնում, Ղարաբաղի մէլիքները ևս մտածեցին մի մեծ պատառ իրանց ձեռքը ձգելու: Մինչև այնօր մէլիքները համարվում էին պարսից աւատական իշխաններ, իսկ այժմ կամենում էին բոլորովին թօթափել պարսկական լուծը, և հայոց անկախ պետութիւն հիմնել: Իրանց դիտաւորութիւնների մասին խորհելու և կարգադրութիւններ անելու համար, նրանք գաղտնի ժողովներ էին կազմում Պանձասարի վանքում, նոյն ժամանակվայ Սասյի կաթողիկոսի նախագահութեամբ:

Այդ ժամանակներում Ղարաբաղի հինգ մէլիքները հետևեալ անձինքն էին.

1) Գիւլիստանում տիրում էր Մէլիք-Բէգլարեան Մէլիք-Աբով II-ը:

2) Ջրաբերդում տիրում էր Մէլիք-Իսրայէլեան Մէլիք-Եսային:

3) Խաչէնում տիրում էր Հասան-Ջալալեան Մէլիք-Գրիգորը, յետոյ նրա եղբայր Մէլիք-Ալլահվէրդին:

4) Վարանդայում տիրում էր Մէլիք-Շահ-Նազարեան Մէլիք-Յուսէինը:

5) Տիգակում տիրում էր Ղուկաս վարդապետի որդի Մէլիք-Եգանը (Աւանը):

IV

Ղարաբաղի մէլիքների ձգտումները, իրանց հայրենիքում մի անկախ հայկական իշխանութիւն հիմնելու վերաբերութեամբ, նոր մտածութիւններ չէին: Գիւլ 1701 թւին նրանք ուղարկեցին Պետրոս մեծի մօտ որպէս պատգամատր Իսրայէլ Օրի անունով հնդկաստանցի հային Մինաս վարդապետի և մի քանի այլ անձինքների հետ: Նրանք ներկայացան կայսրին Սօլեխսկի մէջ: Այդ դեսպանութեան նպատակն այն էր, որ նրանք համոզէին կայսրին ընդունելու հայերին իր պաշտպանութեան ներքոյ, և հայերը այն ժամանակ իրանց սեպհական ուժերով կը պատերազմէին պարսիկների հետ, և կը թօթափէին իրանցից մահմեդական լուծը, և կընդունէին իրանց վրա ռուսաց քրիստոնեայ պետութեան հովանաւորութիւնը: Իրանց հայրենիքի փրկութեան գործը առաջ տանելու համար, յայտնեց Օրին, հայերը արդէն պատրաստած ունեն Շամախու կողմերում 17 հազար

զինուոր, Ղարաբաղում 60 հազար, իսկ Հայաստանի պարսկական 17 նահանգներից կարելի է հաւաքել աւելի քան 100 հազար հողի: Եւ եթէ կայսրի զօրքերը այդ կողմերը կը դան, հայերը յանձն են առնում իրանց ծախքով պահպանել նրանց:

Որպէս արեւելքի հետ լաւ ծանօթ մարդ, Օրինցոյց տուեց կայսրին Հայաստանի քարտէզը, ծանօթացրեց նրան հայոց հին պատմութեան և թագաւորների *) հետ, և բացատրեց այն օգուտները, որ կայսրը կարող էր ունենալ Հայաստանը իր հովանաւորութեան ներքոյ առնելով: Նա յայտնեց, որ ինքը դիմել է եւրօպական և այլ պետութիւններին, և արդէն ստացել է Աւստրիայի կայսրի ու Բաւարայի կուրֆիրստի հաճութիւնը, իրանց ուժերը միացնելու ռուսների հետ, Հայաստանի վերականգման գործը յաջողեցնելու համար:

Մեծ կայսրի արծուի աչքերը իսկոյն նախադիտեցին այն մեծ շահերը, որ նա կարող էր քաղել, ձեռք առնելով մի ճարպիկ առևտրական և մի և նոյն ժամանակ պատերազմող ժողովուրդ, որի հետ ծանօթ էր նա զեւ իր երիտասարդական

*) Մինչև այսօր Գանձատարի վանքի գրադարանում կարելի է տեսնել հայոց թագաւորների ձեռնարկար պատկերների մնացորդները, որ պատրաստվեցան այն ժամանակ Եւրօպայի թագաւորներին ներկայացնելու համար:

հասակում *): Նրա աշխարհակալական ցանկութիւնների համար զէպի արեւելք, նրա հեռատես նպատակների համար կապելու Հնդկաստանը Ռուսաստանի հետ առևտրական յարաբերութիւններով, հարկաւոր էին հմուտ միջնորդներ և լաւ առաջնորդներ,—այդ գործիչներին նա գտնում էր հայերի մէջ: Այդ էր պատճառը, որ նա խիստ սիրով ընդունեց հայոց պատգամաւորների առաջարկութիւնը, և խոստացաւ չը խնայել իր օգնութիւնը հայերի իրանց հայրենիքի վերաբերութեամբ ունեցած դիտաւորութիւնները իրագործելու համար:

Բայց արեւելքում մի վճռական գործ սկսելու համար Պետրոս մեծը ժամանակ չուներ, որովհետև նա զբաղված էր շվեդական պատերազմով, որը այդ միջոցներում աւելի սաստիկ կերպով բորբոքված էր: Բացի դրանից, նա հարկաւոր համարեց աւելի լաւ ծանօթանալ Պարսկաստանի նոյն ժամանակվայ դրութեան և քաղաքական հանգամանքների հետ: Այդ մտքով Պետրոս մեծը կաղմեց մի դեսպանութիւն, որի լիազօրը կարգվեցաւ նոյն իսկ Խարայէլ Օրին **), և ճանապարհ

*) Մեծն Պետրոս արտասահմանում գտնված ժամանակ, Հօլլանդիայում ծանօթացաւ մի Աբրահանով զմիւռնիացի վաճառականի հետ, որին յետոյ հրաւիրեց Ռուսաստանում առևտուր անելու: ***) Խարայէլ Օրին այդ ժամանակ պօլիօվնիկի աստիճան էր ստացել կայսրից:

դրեց դէպի Պարսկաստան (1707) Շահ-Սուլթան-Յուսէինի մօտ:

Նրա ընկեր Մինաս վարդապետը մնաց Ռուսաստանում և շարունակում էր բանակցութիւնները Գանձասարի վանքի «հայոց ժողովի» կողմից ուսաց արքունիքի հետ:

Օրին իր Պարսկաստանի ճանապարհորդութիւնը կատարեց Հայաստանի վրայով, անցաւ Շամախու, Ղարաբաղի, Նախիջևանի կողմերով, որպէս զի, աւելի մօտից տեսնէ հայոց պատրաստութիւնները, խրախուսէ նրանց, և զրգռէ պարսից դէմ յօգուտ Ռուսաստանի:

Բայց չը նայելով, որ նրա ղեսպանախումբը ծածկված էր Հոսմի պապի ղեսպանութեան անմեղ անունով, որը արեւելքում սր և է քաղաքական շահեր ունենալ չէր կարող, այսու ամենայնիւ, մինչև Օրիի պարսից մայրաքաղաքը հասնելը, Շամախու կառավարիչ Մուսաբէկեան Յիւսէին-խանը *) իմացում տուեց Շահին, որ այդ Օրին

*) Այդ Յիւսէին-խանը ագուլէցի էր, ազգով հայ, Մուսաբէկեանց տնից: Նրա մի եղբայրը, որ կոչվում էր Մէհմէտ-Ղուլի-խան, նոյն ժամանակ Երևանում պարսից փոխարքայ էր: Այդ վերջինը մեծ տուգանքի ենթարկեց Էջմիածնի վանքը, հրք կասկածեց, որ Աստուածատուր կաթողիկոսը գաղտնի բանակցութիւններ ունի վրաց իշխանների հետ, և կամենում է միանալ նրանց հետ Հայաստանը պարսից լծից ազատելու համար:

աշխատում է հայոց թագաւորութիւն հիմնել, պարսիկները իշխանութիւնը ոչնչացնել և այլն: Այդ տեղեկութիւնները ստանալուց յետոյ, Շահը այն աստիճան վրդովվեցաւ, որ մինչև անգամ չէր կամենում ընդունել պապի պատրուակեալ ղեսպանութիւնը: Բայց Օրին մի լաւ դիպլոմատի յատուկ ճարպիկութեամբ կարողացաւ փարատել Շահի տարակուսանքները և Սպահանում փառաւոր ընդունելութիւն գտաւ:

Օրին մնաց Սպահանում մի քանի տարի: Այդ միջոցներում նրան յաջողվեցաւ կատարել կայսրի զանազան յանձնարարութիւնները, յաջողվեցաւ հաւաքել նրա ցանկացած բոլոր տեղեկութիւնները, և գաղտնի ուղարկել Ռուսաստան իր ընկեր Մինաս վարդապետին, որը իր կողմից ներկայացնում էր կայսրին:

Իր ղեսպանութեան խորհուրդը յաջողութեամբ կատարելուց յետոյ, Օրին վերադարձաւ Ռուսաստան, տանելով իր հետ 200,000 բուբուլ արժէք ունեցող ընծաներ պարսից Շահի կողմից Պետրոս մեծին:

Կայսրը այնքան զոհ մնաց ղեսպանի գործակատարութեան համար, որ խոստացաւ տալ նրան 40 հազար գինուորներ իր հայրենիքը ազատելու

*) Առհասարակ մահմեդականութիւն ընդունած Մուսաբէկեան եղբայրները մեծ վնաս տուեցին հայոց ապստամբութեան գործին:

համար, իսկ նրա Պարսկաստանից բերած ընծաները հրամայեց գործ դնել պատերազմական ծախքերի վրա: Բայց Օրին ազնիւ մարդու յատուկ մեծահոգութեամբ հրաժարվեցաւ կայսրի ընծաներից, յայտնելով, թէ հայերը կարօտութիւն ունեն նրա ողորմածութեանը միայն, իսկ զօրքեր իրանք պատրաստ ունեն, և որքան էլ հարկաւոր լինի, կարող են պատրաստել:

Բայց Ղարաբաղի մէլիքները շուտով զրկվեցան այդ եռանդոտ հայրենասէրից, որովհետեւ Օրին, կայսրի մի այլ յանձնարարութեամբ Հաշտարխանից անցնելու ժամանակ, այնտեղ հիւանդացաւ և Հայաստանի վերականգման բոլոր ցանկութիւնները իր հետ գերեզման տարաւ (1711) *): Բայց նրա սկսած գործը չը մեռաւ:

V.

Օրիի մահից յետոյ նրա ընկեր Մինաս վարդապետը շարունակեց նրա սկսած գործը: Նա Ռուսաստանից չը հեռացաւ և կատարում էր միջնորդի պաշտօն կայսրի և Գանձասարի վանքի «հայոց ժողովի» մէջ, ուր խմբվում էին խորհրդի

*) Օրիի մահից յետոյ Հաշտարխանի ռուս աստիճանաւորները կողոպտեցին նրա կայքը և ըսկսեցին զրպարտել նրան զանազան խարդախութիւնների մէջ: Մեծ Զանք էր հարկաւոր նրա ընկեր Մինաս վարդապետին, մինչև կարողացաւ ձեռք բերել յափշտակված կայքի մի մասը և վերականգնել իր հանգուցեալ ընկերոջ պատիւը:

համար Ղարաբաղի մէլիքները: Այդ եռանդոտ վարդապետը, թէև նշանակված էր այն ժամանակ Ռուսաստանի հայոց արքեպիսկոպոս, բայց աւելի քաղաքական գործերով էր զբաղված, քան թէ եկեղեցական: Նա իր զաղանի գործակատարները տարածել էր Պարսկաստանի բոլոր նշանաւոր տեղերում, որոնք ամեն կողմից նրան տեղեկութիւններ էին հաղորդում *): Նրա գործակատարներից ոմանք արժանապան կայսրի առանձին ողորմածութեանը **):

*) Այդ գործակատարներից մէկն էր Սարգիս դի-Քիլաննից, որի հետաքրքիր օրագրութիւնը, Պարսկաստանի այն ժամանակվայ անցքերի վերաբերութեամբ, տպվեցաւ «կռունի» ամսագրում: Իսկ 1870 թիւն պրօֆէսոր Ք. Պատկանեանը ուսանելն թարգմանելով, որպէս հարուստ պատմական նիւթ, ներկայացրեց Ս. Պետրոսբուրգի կայսերական ակադէմիային:

**) Կրանցիցի մէկն էր Նաւասարդ անունով մի հայ, որի մատուցած ծառայութիւնների համար երբ կայսրը կամեցաւ վարձատրել նրան, Նաւասարդին գտան Պարսկաստանում վախճանված, առանց ժառանգ անգամ թողնելու: Մնացիլ էր միայն Ղազար անունով մի հայ, որ ծառայում էր հանդուցեալի մօտ և ծանօթ էր նրա գործերի հետ: Կայսրը կանչել տուեց այդ Ղազարին և արժանացրեց զննելով աստիճանի: Դա մի և նոյն գեներալ Ղազար Խրիստաֆօրովին էր, որ հայերից կազմված մի առանձին զօրախմբի հրամանատար զառնալով, բաւական նշանաւոր գործեր կատարեց Պետրոս մեծի պարսկական արշաւանդնիստան. Մելիք.

Այդ ժամանակներում Պարսկաստանում հետզհետէ կատարվեցան 1721, 22 և 23 թւերի անցքերը, որ նկարագրեցինք մեր III-րդ գլխում: Շահ-Սուլթան-Յուսէֆը զահնկէց եղաւ. աւղանները տիրեցին պարսից մայրաքաղաքին. օսմանցիք սկսեցին գրաւել իրանց սահմանակից պարսկական նահանգները: Աէֆէվիների պետութիւնը իր կատարեալ քայքայման վիճակի մէջն էր գտնվում: Բայց ռուսները փոխանակ Հայաստանի վերա ուշադրութիւն դարձնելու, տիրում էին Կասպից ձովեղերեայ պարսկական գաւառները:

Մէլիքները կրկին սկսեցին դիմել դէպի ռուսաց արքունիքը: Նրանց պատուիրակները, որպէս էին՝ Յովհաննէս երէցը, տէր Անտօնը, տէր Պետրոսը, Չէլէբի-քօխվան, Սիմօն Պապօվը անդադար դիմում էին դէպի Ռուսաստան և Մինաս վարդապետի միջնորդութեամբ հայոց մէլիքների, Եսայի և Ներսէս կաթողիկոսների խնդիրքները ներկայացնում էին կայսրին: Պետրոս մեծը միշտ պատասխանում էր նրանց իր ամենատողորմած խոստմունքներով, խորհուրդ էր տալիս սպասել, յուսադրելով, թէ նրանց բոլոր բաղձանքները կատարված կը լինեն: Այդ բանակցութիւնները տեւեցին մի քանի տարի: Եւ որովհետև վրաստանն էլ այդ ժամանակ մի և նոյն դրութեան մէջն էր ընկած: Յետոյ (1736) իր զօրքով և հայ օֆիցերներով տեղափոխվեցաւ Ղզլար:

ներին և կոտորել օսմանցիներին: Կոտորածը պէտք է կատարվէր մեծ պատի առաջին զիշերվայ մէջ: Այդ բարթօլօմէկան զիշերում հայերը ոչնչացրին թէ Ղարարաղի և թէ Գանձակի կողմերում գտնված բոլոր օսմանցի զօրքերին: Չմեռվայ ցըրտի պատճառով զինուորները հայերի տներումն էին բնակվում: Ամեն մի տան տէր սպանեց իր ինքնակոչ հիւրին: Սարի-Մուստաֆայ փաշան հազիւ կարողացաւ աղատվել, փախչելով Երևան: Այդ յիշատակի արժանի՝ անցքը կատարվեցաւ 1733 թ.:

Որպէս մի փոքրիկ միջնավէպ, ևս աւելորդ չեմ համարում նկարագրել մի դէպք, որ նոյն զիշերը տեղի ունեցաւ վարանդայի Աւետարանոց զիւզում: Դրա մէջ փայլում է հայ կնոջ հերոսութիւնը: Աւետարանոցը վարանդայի մէլիքութեան բերդաւանն է: Այստեղ իր զինուորներով զետեղված էր օսմանցիների զօրապետներից մէկը, որ կոչվում էր Սուլէյման բէկ: Կա լսելով տեղային մէլիք-Յուսէֆինի դատեր՝ Գայիանէի գեղեցկութիւնը, մըտածում է տիրապետել նրան: Բայց չը համարձակվելով յայտնի բռնութիւն գործ դնել, առաջարկում է ամուսնանալ Գայիանէի հետ: Հայրը և մայրը անպատկառ մահմեդականին միամտացնելու համար խոստանում են տալ աղջիկը, բայց միշտ յետաձգում են, յայտնելով, թէ հայերի ազգային և կրօնական սովորութիւնների համեմատ

պէտք է դեռ ևս այս և այն ծէսերը կատարված լինեն: Այսպէս օրըստօրէ ժամանակ են խլում, մինչև հասնում է նշանակեալ գիշերը: Սկսվում է կոտորածը: Մէլիք-Յուսէփինը այն գիշերը տանը չէ լինում. նա գնացել էր իր գաւառի միւս տեղերում գործելու համար: Աւետարանոցի կոտորածին առաջնորդում էր նրա քաջասիրտ կինը՝ Աննա խաթունը *): Երբ այդ գինված հերոսուհին աւանի փողոցների մէջ կոտորել էր տալիս օսմանցիներին, այդ միջոցին նրա ինքնակոչ փեսացուն՝ Սուլէյման-բէկը, իր կեանքը ազատելու համար, փախչում է դէպի Աննա խաթունի սոււնը: Նոյն բողոքում Գայիանէն, նոյնպէս գինված, կանգնած է լինում տան դռան մօտ: Տեսնելով իր ատելի փեսացուն ներս մտնելիս, օրիորդը իր խէնջարը խրում է նրա սրտի մէջ... Այդ սպանութիւնից յետոյ Գայիանէն իր անձը նուիրեց կուսակիցութեան և մտաւ Աւետարանոց գիւղի կուսանայ աւսպատը **):

Աննա խաթունի և Գայիանէի քաջագործութեան յիշատակը պահպանված է միայն ժողովրդական

*) Աննա խաթունը Տիգրակի գաւառի մէլիք Աւանի (մէլիք Եղանի) քոյրն էր, նոյն անձի, որ սարքեց ընդհանուր ապստամբութիւնը:

***) Իմ 1881 թւի ճանապարհորդութեան ժամանակ, Աւետարանոց գիւղում ինձ յաջողվեցաւ տեսնել մի հրաշալի զրչազիր աւետարան, որ զըրված էր նոյն Գայիանէի ձեռքով:

աւանդութեան մէջ, իսկ Մէլիք-Յուսէփին յիշատակը մնում է արձանագրված իր գերեզմանի քարի վրա, որը գտնվում է Աւետարանոց բերդի կուսանայ անապատի գաւթում *):

Ղարաբաղի մէլիքների կոիւնները օսմանցիների հետ մի մեծ տեղ են բռնում այդ ժամանակի պատմութեան մէջ, որը դեռ ևս ոչ ուսումնասիրված է և ոչ տպագրված: Մենք այժմ այսքանը միայն կասենք, որ հայերը սրի ուժով մաքրելով իրանց հայրենիքը օսմանցիներից, բաւական հետացրին Նաղիբի յաղթութիւնները օսմանցիների դէմ, և պարսիկ սպարապետը թագաւոր դառնալուց յետոյ, որպէս կը տեսնենք, չը մոռացաւ հայոց մէլիքների ծառայութիւնները, նա աւելի երախտամատոյց գտնվեցաւ, քան թէ քրիստոնեայ կայսրները:

Մինչ Ղարաբաղում հայոց մէլիքները ջարդում էին օսմանցիներին, հէնց մի և նոյն ժամանակ

*) «Այս է տապան Մէլիք Շահնազարի որդի Մէլիք Յուսէփինին. թվ. ո. ճ. ձ. Ե. 1185 (1736):

«Ոգեմ բանս զովեստի ի վերայ Մէլիք Յուսէփինի, զոր գրեցի այս տապանի. սա էր տէր երկրին վարանդի. եռեսուն և հինգ մասն գեղի. սա էր հայով սեղանով լի. ողորմէր ամեն սողի. կերպարանօքն էր գովելի. սա ոչ ետ հարկ թագաւորի. ամուր պարխոպ էր աշխարհի. թագ պարծանք հայոց ազգի. պատերազմեաց հետ օսմանցի. յոյժ կոտորեաց ազգէն տաճկի):

ներում Սիւնեաց իշխան Գաւիթ-բէկը Ղափանի կողմերում հրաշքներ էր գործում: Մահմեդական տիրապետողների բերդերը մինը միւսից յետոյ ընկնում էին նրա անեղ զօրութեան առջև: Հալի-ձորի բերդի պաշարման ժամանակ մի բուռն քաջերով ցրվեց նա օսմանցիների աւելի քան քսան հազար զօրքերը *): Ղափանը, Բարգիւշատը, Չաւնդուրը, Գենուազը և Գողթանը Քոլորովին մաքրեց օսմանցիներից, խլեց նրանցից Մեզրի և Օրդուբատ քաղաքները: Այդ բոլորը լսելով պարսից Շահ-Քահանայը, **)) թէ որքան նա օգնեց իրան, պատերազմելով Պարսկաստանի թշնամիների հետ, վարձատրեց քաջի յաղթութիւնները, գանազան արտօնութիւններ շնորհելով Գաւիթ-բէկին: Նա ուղարկեց բէկին մի դրօշակ, մի պատուական նժոյգ ձի և թագաւորական Փիրմանով հաստատեց, որ նա ժառանգաբար իր տիրած երկրների տէրը և իշխանաց-իշխանը լինի. նա իրաւունք տուեց բէկին իր անունով դրամ կտրելու Բայց յանկարծակի մահը թոյլ չը տուեց այդ հերոսին երկար վայելելու իր յաղթութիւնների փառքը... 1728 թւին դաւաճանի թոյնը նրան գե-

*) Պատմութեան մէջ 70 հազար է նշանակված. այդ թիւը չափազանց է:

**)) Պէտք չէ մոռանալ, որ մինչև Շահ-Քահանայի սպանվիլը, Նաղիբը շահի սպարապետն էր. Շահի մահից յետոյ նա թագաւոր դարձաւ:

րեղման տարաւ: Մի և նոյն սարվայ մէջ մնում Ղարաբաղի երեք նշանաւոր գործիչները՝ Մէլիք-Բէկլարեան Աբով II-ը, Մէլիք-Իսրայէլեան Մէլիք-Նոսային և Գանձասարի Նոսայի կաթողիկոսը: Մէլիք-Աբովին յաջորդեց իր որդի Մէլիք-Իւսուբը, Նոսայի կաթողիկոսին յաջորդեց Նրիցմանկանց վանքի Ներսէս կաթողիկոսը, իսկ Մէլիք-Նոսայուն յաջորդեց իր եղբայր Ալլահ-Ղուլին, որ իր քաջագործութիւնների համար Նաղիբից ստացաւ սուլթանութեան տիտղոս և կոչվեցաւ Ալլահ-Ղուլի-սուլթան:

Նաղիբը, յաջողութեամբ առաջ տանելով իր արշաւանքները, մի քանի տարվայ մէջ հետզհետէ խլեց այն բոլոր պարսկական նահանգները, որ օտարները և օսմանցիները տիրել էին (Ատրպատականը, Նախիջևանը, Նրեանը, Վրաստանը, Գանձակը և այլն): Նրա յաղթութիւնները երկիւղի մէջ դրին մինչև անգամ ուսուաց կառաւարութեանը, որը առանց պատերազմի, Աննա Իվանովնա կայսրուհու օրերում (1732—1735), վերադարձրեց Նաղիբին Պետրոս մեծի գրաւած բոլոր պարսկական դաւառները (Գիլանը, Մաղանդարանը, Աստրաբատը, Բագուն և Գէրբենդը):

Իբ յաղթութիւնները փառաւոր կերպով կատարելուց յետոյ, 1736 թ. ձմեռը, Նաղիբը բանակ դրեց Նրասխ գետի մօտ, Մուղանի լայնատարած անապատում: Այն տեղ կանչված էին

Պարսկաստանի բոլոր նահանգապետները, այնտեղ էր կախնեթիայի վալին՝ Իմամզուլի-խանի (Վաւիթ III) որդի մահմեդականացած Ալի-Միրզայ-խանը. այնտեղ հրաւիրված էր Էջմիածնի Աբրահամ կաթողիկոսը *) և Ղարաբաղի Ներսէս կաթողիկոսը, այնտեղ էին Ղարաբաղի, Նախիջևանի, Երևանի հայոց բոլոր մէլիքները և քաղանթարները, այնտեղ էր Թիֆլիսի իշխան Մէլիք Աշխալ-բէկի որդի Աղա-բէկը, (իշխան Բէհբուդեանների պապը) որը մասնակցեց Նաղիրի հնդկական արշաւանքներին:

Նոյն տարվայ փետրվար ամսուս, Մուղանի անապատում, կատարվեցաւ Նաղիրի թագադրութեան հանդէսը: Հայոց Աբրահամ կաթողիկոսը օրհնեց նրա սուրը և իր ձեռքով կապեց պարսից նոր թագաւորի մէջքին:

*) Այդ Աբրահամ կաթողիկոսը, որ կոչվում էր կրիտացի, վայելում էր Նաղիրի առանձին սէրը և համակրութիւնը: Պարսից քաջ զօրապետը նրա մօտ հիւր եղաւ Էջմիածնի վանքում, և իր արշաւանքների ժամանակ, Հայաստանի և Վրաստանի կողմերում, նրան չէր հեռացնում իր բանակից: Այդ հեշտացրեց կաթողիկոսին աւելի մօտից ծանօթանալ նրա գործողութիւնների հետ և օրագրութեան ձևով թողեց մեզ մի հետաքրքիր պատմութիւն, որ կոչվում է «Աբրահամ կաթողիկոսի կրիտացւոյ պատմագրութիւն անցիցն իւրոյ և Նաղիր-Շահին պարսից», տպված Էջմիածնում 1870 թ.

Թագադրութիւնից յետոյ, Նաղիր-շահը այնտեղ հաւաքված աւագներին զանազան պաշտօններ և աստիճաններ շնորհելու ժամանակ, վարձատրեց և հայոց մէլիքների կատարած քաջագործութիւնները, որոնք այնքան եռանդ էին ցոյց տուել օսմանցիներին կոտորելու դործում: Առանձին Փիրմաններով նրանց կրկին հաստատեց իրանց հայրենական իշխանութիւնների մէջ, իրաւունք տալով իւրաքանչիւրին անկախ կերպով կառավարելու իր երկիրը, վճարելով ամեն տարի մի որոշեալ քանակութեամբ հարկ: Այնուհետև մէլիքները կախումն ունենալով միայն Շահից, իսկ իրանց իշխանութեան մէջ վայելելով ինքնավարութեան կատարեալ իրաւունքներ, որպէս վալիներ (աւատական իշխաններ) աւելի հանգիստ և ապահով դրութիւն ստացան և սկսեցին աւելի ևս զօրացնել իրանց ուժերը:

Մի քանի մէլիքներ առանձին աստիճաններ ստացան: Զրաբերդի Մէլիք-Իսրայէլի որդի Մէլիք-Ալլահ-Ղուլին ստացաւ սուլթանի աստիճան *) և կոչվեցաւ Ալլահ-Ղուլի-սուլթան: Շահի առան-

*) Սուլթան չը պէտք է հասկանալ այն մըտքով, ինչ նշանակութիւն որ ունի այժմ Թիւրքիայում: Սուլթանը այժմեան Պարսկաստանում զինուորական աստիճան է, իսկ Նաղիրի ժամանակ այդ տիտղոսը տրվում էր առանձին գաւառների կամ փոքրիկ վիճակների տիրապետողներին:

ձին շնորհը վայելում էր Տիգակ գաւառի Մէլիք-Աւանը (Նգանը), որին Շահը «Բարալըղ» էր կոչում, որ նշանակում է հողեր հայր: Մէլիք-Աւանը Ղարաբաղի մէլիքների գահերէցն էր. դա մի ամբողջ տարի իր ծախքով կերակրեց Շահի զօրքերին. դա էր պարսպուխը մեր վերև յիշած սարսափելի կոտորածի, որով մի զիշերվայ մէջ հայերը ոչնչացրին Ղարաբաղում գտնված բոլոր օսմանցիներին: Շահը շնորհեց նրան խանուլթեան աստիճան, կոչվեցաւ Մէլիք-Աւան-խան և կարգեց խամայի հինգ մէլիքութիւնների զխաւոր. դրա մօտ էին հաւաքվում վճարելիք հարկերը և դրա ձեռքով էին յանձնվում արքունի գանձարանին:

Երբ Յովհաննէս կաթողիկոսը Մուղանի անպատում, Շահի խնդրելով, կրասխ գետի ափի մօտ կատարեց սուրբ Մնդեան և Մկրտութեան տօնի հանդէսը, ներկայ էին բացի քրիստոնեաներից մինչև երեք հարիւր պարսիկ ազնուականներ, չէյխուլիսամը, ղազին և այլ նշանաւոր անձինք: Բոլորի մէջ միայն Մէլիք-Աւան-խանը արժանացաւ այն պատուին, որ խաչը ջրից դուրս հանեց:

Աւելորդ չեմ համարում յիշել մի փոքրիկ դէպք, որը ինքն ըստ ինքեան թէև շատ ծաղրական է, բայց ցոյց է տալիս, թէ որ աստիճան հայոց այդ աւազը մտերիմ և բարեկամ էր Պարսկաստանի անարկու թագաւորին:

Նաղիր-Շահը սովորութիւն ուներ շուս-շուս ճաշել Մէլիք-Աւան-խանի տանը, որի ճոխ սեղանը հռչակված էր, թէ այնտեղ ամեն բարկը կարելի է գտնել: Մի անգամ Շահը կամենալով փոքր ինչ ամաչացնել իր հիւրնկալին, պատուիրեց ճաշի համար թարմ սունգ պատրաստել: Թէև ձմեռն էր, թէև տարվայ այն ժամանակին Ղարաբաղի անտառներում թարմ սունգ գտնելը անկարելի բան էր, այսու ամենայնիւ, Մէլիք-Աւան-խանը ցոյց տուեց, թէ շահի փափազը կատարված կը լինի: Ճաշի ժամանակ, երբ թագաւորը պահանջեց ցանկացած կերակուրը, մէլիքի սպասաւորները դրեցին նրա առջև մի մատուցարան, լիքը զիգած ոսկիներով:—Ես սունգ էի պատուիրել, ասաց շահը:—Մինք առանց սունգի ևս կարող ենք կըշտանալ, պատասխանեց մէլիքը,—իսկ ձեր զինուորներին ոսկի է հարկաւոր թշնամու հետ պատերազմելու համար: Շահին խիստ հաճոյ թուեցաւ մէլիքի պատասխանը և ընդունեց ոսկիները:

Մէլիք-Աւան-խանը յարգված էր և ռուսաց կառավարութիւնից: Աննա Իվանովնա կայսրուհու թագաւորութեան ժամանակ (1734) նա իր աստիճանաւորներով գնաց Ռուսաստան, փառաւոր ընդունելութիւն գտաւ և արժանացաւ կայսրուհու առանձին ուշադրութեանը: Պետրոս մեծի պարսկական արշաւանքների ժամանակ, իր ցոյց տուած նշանաւոր ծառայութիւնների համար Մէ-

լիք-Աւան-խանը ստացաւ գեներալ-մայորի աստիճան և զանազան չքանչաններ: Նրա ամբողջ ավիտային նոյնպէս աստիճաններ, չքանչաններ չնորհեցին և թօշակ նշանակեցին:

Յետոյ Ալիսաւետա Պետրովնա կայսրուհու թագաւորութեան ժամանակ, Մէլիք-Աւան-խանը, արդէն ձերացած հասալում, կրկին անգամ դնաց Ռուսաստան, իր ընտանիքը իր հետ տանելով: Ղարաբաղի երեւի տիրապետողը կրկին անգամ արժանացաւ զանազան չքանչանների և պատուի, թէև նրա այցելութիւնների նպատակը իր անձնական փառասիրութիւնը չէր, այլ նա այլատու էր իր զժբախտ հայրենիքի փրկութեան համար: Մեծն Պետրոսի օգոստափառ զուստըրը ցանկացաւ ձերունի հերոսին անձամբ տեսնել Ս. Պետերբուրգում և նշանակեց առանձին առդիէնցիա: Գրաֆ Մինիքը և գրաֆ Բազումովսկին Մէլիք-Աւան-խանին իր ամբողջ ընտանիքի հետ ներկայացրին կայսրուհուն: Ընդունելութեան ժամանակ կայսրուհին տեսնելով մի մանկահասակ գեղեցկուհի, որը մէլիքի թոռն էր, այնքան սիրեց նրան, որ ցանկացաւ պահել իր արքունիքում իբրև պալատական օրիորդ (Փրէյլէյն): Մինչև Աւան-խանի Ս. Պետերբուրգից հեռանալը, կայսրուհին պահեց նրան իր պալատում, և միայն ձերունի մէլիքի շատ խնդրելու համար, թոյլ տուեց օրիորդին, որ իր ծնողների հետ վերադառնայ իր

հայրենիքը, պարգեւելով նրան շատ ընծաներ:

Վերադառնալով իր հայրենիքը՝ Տիգակ, Մէլիք-Աւան-խանը երկար չապրեց, նա վախճանվեցաւ 1744 թ. և մարմինը թաղվեցաւ իր Տող անունով բերդի եկեղեցու գաւթում: Նրա մահից յետոյ, երէց որդին մէլիք-Արամը միայն մի տարի իշխեց և մուռաւ, յետոյ իշխանութիւնը ձեռք առեց կրտսեր եղբայրը Մէլիք-Ասային, որը, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, սպանվեցաւ Շուշի խորհիմ-խանի դաւաճանութեամբ: Մէլիք-Աւան-խանի ժառանգների միւս մասը դաւաճանութեան գոհ եղան: Այդ էր պատճառը, որ նրա այրի կինը՝ Գոհար-խանուսը (XAHMA) ստիպված եղաւ թողնել իր հայրենիքը և մնացած գաւակների հետ գաղթել Ասորախան, որտեղից իր բնակութիւնը տեղափոխեց Ղզլար, երբ այդ քաղաքը շինվեցաւ: Մէլիք-Աւան-խանի և նրա եղբոր ժառանգներից առաջ եկան իշխան Սուվառտեանները, իշխան Մէլիքովները և Հայրապետեանները, որոնք մի ժամանակ Ասորախանում, Ս. Պետերբուրգում և Մօսկվայում ռուսաց նշանաւոր պաշտօնների մէջ մտան:

IX.

Փան ա հ-խանի յայտնվելը

Երբ Նադիր-շահը Մուղսնի դաշտում իրան պարսից թագաւոր յայտնեց, այդ ժամանակ կուրգետի աջ եզերքի մօտ գտնված անապատների վը-

րա թափառող մի թուրք ցեղից, որ տեղի անու-
նով կոչվում էին ջուանչիրցիք, բաւական մեծ
բազմութիւն գաղթեցրեց Խորասանի կողմերը,
բնակեցնելով նրանց Սարխաս կոչված գաւառում:
Ջուանչիրցիք, որպէս հովուական կեանքով սպրող
մի ժողովուրդ, իրանց գլխաւոր պարապմունք էին
ընտրել խաչնարածութիւնը և աւազակութիւնը:
Երկրի խաղաղութիւնը պահպանելու համար, Նա-
ղիրը աւելի բարւոք համարեց այդ անհանգիստ,
կիսավայրենի ցեղը հեռացնել դէպի Պարսկաստա-
նի խորքերը:

Այդ ցեղի մի տոհմից, որ առանձին անունով
կոչվում էր Սարիջալու, առաջ եկաւ Փանահ ա-
նունով մի մարդ, որը Պարսկաստան գաղթելուց
յետոյ, չնոր՝ դտաւ Շահի դրանը և ստացաւ մի
աննշան պաշտօն: Այդ պաշտօնի համար մի այլ
արժանաւորութիւն պէտք չէր, բայց միայն ունե-
նալ զօրեղ ձայն, և երկրի սովորութեան համե-
մատ, թագաւորի հրամանները քաղաքի հրապա-
րակներում բարձր ձայնով հրատարակել: Փանահը
ունէր այդ արժանաւորութիւնը և թագաւորի դը-
րան մունետիկը դարձաւ, կոչվեցաւ այնուհետև
«Ճառչի» Փանահ: Երկար այդ պաշտօնը կատա-
րում էր նա, բայց մի անկարգութեան համար,
երբ պիտի գլխատման դատապարտվէր, Պարսկաս-
տանից փախաւ և կրկին եկաւ իր հայրենիքը:
որպէս յանցաւոր, նա անայտ կերպով թափա-

ռում էր Ղարաբաղի անապատներում, աննշան,
ատտանդական կեանք էր վարում:

Յետոյ դիմեց նա Զրարերդի Մէլիք-Ախան-Ղուլի
սօլթանին և նրա մօտ ապաստան գտաւ: Սուլ-
թանը նշանակեց նրան իր գիւղերի վրա որպէս
դարուղայ՝ այսինքն տուրքեր հաւաքող: Թէև Պարս-
կաստանից մի քանի անգամ սաստիկ հրամաններ
ստացվեցան, որ բռնն Փանահին և յետ ուղար-
կեն, բայց նա պահպանվելով հայ սօլթանի պաշտ-
պանութեան ներքոյ, ազատ մնաց:

Երբ Խորասանում, գիշերը իր վրանի մէջ քնած
ժամանակ, իր դրանիկների դաւաճանութեամբ,
Նաղիր շահը սպանվեցաւ հէնց իր վրանի պահա-
պանների ձեռքով (1747), այդ ժամանակ պարսից
գահը ժառանգելու համար՝ սարսափելի խռովու-
թիւնների բարձրացան: Չանաղան տեղերում գա-
նազան թագաւորներ նստեցին. նահանգներից շա-
տերը ապստամբեցան: Մաշհադի մէջ թագաւորեց
նրա թոռը՝ Շահ-ուլիս կոչվածը. Ատրպատակա-
նում թագաւորեց նրա եղբորորդի Աղիլ-Շահը, որի
եղբայրը՝ Միրզայ-Իրրահիմը յետոյ կուրացնելով
հարազատ եղբօրը, ինքը թագաւոր դարձաւ: Այդ
երկպառակութիւնների ժամանակ, երբ Պարսկաս-
տանում շատ իշխողների պատճառով երկիրը ան-
իշխանութեան մէջ էր գտնվում, Նաղիրի Խորասան
տարած ջուանչիրցի գաղթականները վերադարձան
իրանց հայրենիքը՝ Ղարաբաղի անապատները:

Այդ ժամանակ «ջառչի» ֆանհը իրան ազատ զգաց. այդ ևս պատժելու, գլխատվելու երկիւղ չունէր: Այդ մարդը, այդ հովուի, անապատների պարզամիտ որդին, երկար տարիներ ապրելով պարսկական բարձր դրան ինտրիզաների մէջ, սովորեց պարսիկների խորամանկութիւնը, վարժվեցաւ նրանց խաբէյութիւնների մէջ:

Նա արդէն Ջրաբերդի հզօր մէլիքի՝ Ալլահ-Ղուչի-սօլթանի ծառայութեան մէջ բաւական նշանակութիւն էր ստացել: Երբ լսեց Նադիր-շահի մահը և իր ցեղակիցների վերադարձը Խօրասանից, խողից այդ ծառայութիւնը և մտաւ ջուանչիրցի խաչնարածների մէջ, սկզբում նրանց նման կեանք էր վարում, որպէս մի հասարակ հովիւ: Բայց յետոյ սկսեց փոքր առ փոքր դէպի իր կողմը գրաւել միամիտ խաչնարածներին, մինչև յաջողվեցաւ նրան հրաժարեցնել տալ ցեղի նախկին տանուտէրին (старшина) և իրան ընտրել տալ նրա տեղը:

Այդ շնչին պաշտօնը միայն մի առիթ էր, որով ֆանհը կարողացաւ փոքր ժամանակում խաչնարածների մի քանի ցեղեր իր հրամանին ենթարկել: Բայց նրա փառասիրութիւնը դրանով չը յաղեցաւ: Նադիրի մահից յետոյ, երբ նրա եղբոր որդի Աղիւ-շահը Թաւրիզում թագաւոր դարձաւ, նա ուղարկեց դէպի Ղարաբաղի կողմերը Ամիր-Ասլան-խան անունով մէկին, տեղային խոս-

վութիւնները խաղաղացնելու համար: Այդ ժամանակ պարսից Շահերը այն անհասկառ դրութեան մէջ էին, որ մի օրվայ համար թա իրանց վիճակը ապահով չէին համարում: Այդ պատճառով, շտապելով շուտաւոյթ օգուտ քաղել իրանց դիրքից, մի քանի թուամանով վաճառում էին պաշտօններ, աստիճաններ, տիտղոսներ և այլն: Ջառչի ֆանհը նոյնպէս օգուտ քաղելով այդ հանգամանքներից, յիշեալ Ամիր-Ասլան-խանի միջնորդութեամբ ստացաւ Աղիւ-շահից խանութեան տիտղոս:

Բայց նա խելացի մարդ էր. նա մտածում էր ստեղծել մի աւելի հիմնաւոր իշխանութիւն, որի գլուխը, ի հարկէ, ինքը պէտք է լինէր: Իսկ այդ նպատակը իրագործելու համար շատ դժուարութիւններ կային. գլխաւորը իր ցեղի կենցաղավարութեան պայմաններն էին:

Ջուանչիրցիները, որպէս մի խաչնարած և թափառաշրջիկ ժողովուրդ, ձմեռը անց էին կացնում կսւր դետի աջ ափերի մօտ տարածված տափարակների վրա, բնակվելով շարժական տաղավարների մէջ, կամ պետաւոր խրճիթներում, իսկ գարնան սկզբից մինչև աշնան վերջը ափովում էին Ղարաբաղի լեռների վրա, իրանց անասունները արածացնելու համար: Զուրկ լինելով հաստատ բնակութիւնից, նրանք զուրկ էին և հողի սեպհականութիւնից: Ամբողջ Ղարաբաղը գտնվե-

լով հայ մէլիքների իշխանութեան ներքոյ, ջուան-
չիրցիները ստիպված էին իրանց ոչխարներից
տասանորդ վճարել, որպէս զի թոյլ արվի իրանց
անասունները արածացնել մէլիքների արօտատե-
ղիներում:

Երկրի աշխարհագրական դիրքն այնպէս էր, որ
լեռնային անտառապատ բարձրաւանդակները,
հովասուն հովիտները, որանց վրա ամառնային
տօթերի ժամանակ կարող էր խաշնարածը ապաս-
տան դռնել, հայ մէլիքների ձեռքումն էին: Իսկ
լեռներից սկսված անջուր, ցամաք տափարակնե-
րի վրա, որ տարածվում էին մինչև Կուր գետի
ափերը, թափառում էին ջուանչիրցիները: Փա-
նահ-խանը մտածում էր Ղարաբաղի լեռների վրա,
մի տեղում հաստատ ոտքի տեղ ունենալ: Մի ա-
մուր դիրք ռազմագիտական նպատակով նրան
պէտք էր իր նպատակները իրագործելու համար:

Ակզորում նա գնաց Բայաթ *) և այնտեղ սկը-
սեց մի բերդ հիմնել: Բայց Գիւլիստանի Մէլիք-
Բէզլարեան Մէլիք-Խուսուրը և Ջրաբերդի Մէլիք-
Խորայէլեան Մէլիք-Ալլահ-Ղուլի սօլթանը, միա-
նալով Շիրվանի Հաջի-Նլիէրի անունով կառավար-
չի հետ, ոչնչացրին այդ հիմնարկութիւնը: Թետոյ
նա սկսեց Շահ-բուլաղի մօտ, Թարնակիւբա (Տիգ-

*) Բայաթ աւերակ քաղաքատեղ է Գարգար
գետի մօտ:

րանակերտ) կոչված աւերակների վրա մի այլ
բերդ կառուցանել Ասկարան անունով: Բայց
Գիւլիստանի Մէլիք-Խուսուրը, Ջրաբերդի Մէլիք-
Ալլահ-Ղուլի սօլթանը և Խաչէնի Հասան-Ջալա-
լեան Մէլիք-Ալլահ-Կերդին, այդ բերդը մօտ զըտ-
նելով իրանց երկիրների սահմաններին, սկսեցին
պատերազմել նրա հետ և դարձեալ ոչնչացրին:

Տեսնելով այդ արգելքները հայ մէլիքների կող-
մից, խորամանկ Փանահ-խանը մտածեց երկպա-
ռակել նրանց միարանութիւնը, և այսպիսով թու-
լացնել նրանց ուժերը, որպէս զի կարողանայ ի-
րագործել իր նպատակները: Նրան նպատեցին
մի քանի անցքեր, որ կատարվեցան այդ միջոց-
ներում, և որոնք սկիզբ դրեցին Ղարաբաղի մէլի-
քութիւնների քայքայմանը... Այդ էջերը այնքան
տխուր տեղ են բռնում Ղարաբաղի մէլիքների
պատմութեան մէջ, որ մենք աւելորդ չենք հա-
մարում մի փոքր ընդարձակ խօսել այդ մասին:

X:

Տիղակի Մէլիք-Աւան-խանը, Պետրոս մեծի և
Նաղիր-շահի սիրելին, Ղարաբաղի մէլիքների
զահերէցը, վաղուց արդէն վախճանված էր (1744):
Նրա մահից յետոյ Ղարաբաղի իշխանների մէջ
չը կար մի այնպիսին, որ նրա չափ հանճար և հե-
ղինակութիւն ունենար, որ կարողանար պահպա-
նել մէլիքների մէջ խաղաղ ներդաշնակութիւն:
Հանգուցեալի երէց որդին, Մէլիք-Արամը, միայն

մի տարի իշխեց: Նա այնքան թոյլ մարդ էր, որ երբ Նազիր-շահի միակ որդին վախճանվեցաւ և հարկաւոր եղաւ շահին մխիթարելու համար մի պատգամաւորութիւն ուղարկել, փոխանակ ինքը գնալու կամ ուրիշ արժանաւոր մարդիկ ուղարկելու, ուղարկեց իր կնոջը: Խեղացի կինը զարմացրեց պարսից բոլոր պալատականներին, երբ իր սվիտայի հետ, սպազգեստ ներկայացաւ շահին: Իր մխիթարական ճառից յետոյ, տիկինը, բաւական խորամանկ քաղաքավարութեամբ, մատուց շահին 6,000 թուման փիշօքէջ, ասելով. «Կուք այնքան ողորմած էիք, որ գնահատելով Մէլիք-Աւան-խանի ձեզ մատուցած ծառայութիւնները, և յարգելով նրա ծնութիւնը, ձեր «բարալըզ» (հոգևոր հայր) էիք կոչում: Նրա վախճանից յետոյ արժան էր, որ դուք ևս ձեր մասը ստանայիք ձեր հայրացուի ժառանգութիւնից: Եւ ես ա՛նա բերեցի ձեր բաժինը: Շահին այնքան հաճոյ թուեցաւ այդ ընծան, որ հրամայեց երկու այն չափով պարգևներ տալին նրան իր զանձարանից և մեծ յարգանքով ճանապարհ դրեց, նրա ձեռքով ուղարկելով նրա ամուսնի, Մէլիք-Արամի, հաստատութեան Ֆիրմանը:

Վերադառնալով Պարսկաստանից, տիկինը զրտաւ իր ամուսնին վախճանված: Փանահ-խանի թելադրութեամբ մի դատաճան հայ թունաւորել էր նրան:

Մէլիք-Արամի մահից յետոյ Տիզակի իշխանութիւնը իր ձեռքն աւելց հանդուցեալի կրտսեր եղբայր Մէլիք-Նոսային, որը իր յատկութիւններով բոլորովին նման էր իր հօրը:

Մինչև այսօր Տիզակ գաւառի բնակիչները յիշում են հին աւանդութիւնը, թէ երբ Մէլիք-Նոսային ծնվեցաւ, մանկաբարձ պառուսները նկատեցին, որ տղայի աջ ձեռքի մեծաները խփված էին: Երբ բուռը բաց արին, տեսան ափի մէջ լիքն էր արիւնով: Այն օրից նախապուշակեցին, որ երբ այդ մանուկը կը մեծանայ, դրա ձեռքով շատ արիւնհեղութիւններ կը լինեն: Եւ իրաւ, Մէլիք-Նոսային իր ամբողջ կեանքը անց կացրեց պատերազմներով: Տիզակը պարսից սահմանի վրա լինելով, Երասխ գետի ափի մօտ, ենթարկված էր պարսիկների անընդհատ յարձակումներին: Քաջ իշխանը իր երկիրը նրանց արշաւանքներից պահպանելու համար, ստիպված էր անդադար պատերազմել նրանց հետ:

Մէլիք-Նոսային առաջինն էր Ղարաբաղի մէլիքների մէջ, որ հասկացաւ կանոնաւոր զօրքի և ընդհանուր զինուորագրութեան անհրաժեշտութիւնը երկրի ապահովութեան համար. նա տուգանք ուշանակեց գիւղացիների վրա, եթէ նրանց զէնքերից մէկը պակաս կը լինէր, կամ եթէ իրանց զէնքերը չէին պահպանի անխանգար դրութեամբ. Մելիք.

թեան մէջ: Որոշեալ օրերում, երկրագործական պարապմունքներից յետոյ, գիւղացի երիտասարդները զբաղվում էին զինուորական մարզութիւններով: Նրանց վրա կարգված էին տանապետներ, յինսպետներ, հարիւրապետներ կրթելու համար: Նրա ժամանակում, գրում է մի վարդապետ, մեր երկրում այնպիսի ապահովութիւն էր տիրում, որ դեռահաս աղջիկները այգիների ծառերի տակ նստած, կար էին կարում, մնում էին այնտեղ, մինչև մութը պատում էր. հարսները զուգված, զարդարված դուրս էին դալիս տներից և աներկիւզ զբօսնում էին լեռների վրա, բոլորովին չը մտածելով, թէ թուրքը, կամ պարսիկը կը գայ, կը յափշտակէ և կը տանէ նրանց: Երբ թշնամին յայտնվում էր, երկրի երիտասարդները զէնքը ձեռքում միշտ պատրաստ էին նրան հանդիպելու համար:»

Նադիր-շահի մահից յետոյ Մէլիք-Աւան-խանի տան բարեկամական յարաբերութիւնները պարօրից արքունիքի հետ կտրվեցան: Մէլիք-Նսային տեսնելով Պարսկաստանում տիրող անիշխանութիւնը, խռովութիւնները և ներքին պատերազմները, և մանաւանդ ձանձրացած լինելով պարսից հարկահանմանից, վճռեց միանգամայն չը ճանաչել նրանց և մերժել հարկապահանջներին: Այդ առիթից օգուտ քաղեց Փանահ-խանը և Մէլիք-Նսայուն մասնեց Թաւրիզում նստող Աղիլ-Շահին: Շա-

հը հրամայեց Ղարաղաղի *) կառավարիչ Քաղըմ-խանին գնալ և պատժել Մէլիք-Նսայուն: Ղարաղաղի խանը եկաւ զօրքերի մեծ բազմութեամբ: Ինքը Փանահ-խանը մի քանի հազար հոգով միացաւ նրա հետ, պաշարեցին Մէլիք-Նսայու Տող բերդը: Ով որ տեսել է Տողը, կարող է երեակայել, որ թշնամու զօրքերի բազմութիւնը չէր կարող սարսափեցնել Մէլիք-Նսայուն, երբ ուր իր քաջ զինուորների փոխարէն առաւելապէս բնութեան ամբուլթիւնները պիտի պատերազմէին թըշնամու զօրութեան դէմ: Հայոց զինուորները մասամբ պաշտպանված բերդի մէջ, մասամբ թագնված շրջակայ լեռների խիտ անտառների մէջ, անակնկալ յարձակումներ են գործում, և ջարդում են պարսիկներին: Ղարաղաղի խանը յաղթված, իր զօրքերի մեծ մասը կորցրած, յետ է դառնում Պարսկաստան: Հետեւալ տարին նսարշաւանք է գործում աւելի մեծ բազմութեամբ: Փանահ-խանը դարձեալ միանում է նրա հետ, յայց երկուսի ջանքերը եւ ապարդիւն են անցնում, Մէլիք-Նսային յաղթող է հանդիսանում:

Այնուհետև Փանահ-խանը ամբողջ եօթն տարի պատերազմեց Մէլիք-Աւանի հետ:

*) Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ Ղարաղաղը (հին Փայտակարանի մի մասը) և Տիգակ դաւառը սահմանակից են, բաժանվում են միայն Երասխ գետով:

երբ նկատեց, որ հնար չի կայ նրան հնազանդեց-
նելու, ստիպվեցաւ հաշտվել, մտածելով, զուցէ
բարեկամական միջոցներով կարող կը լինի սչըն-
չայնել նրան, և որպէս յետոյ կը տեսնենք, խո-
րամանկ խանի այդ մտադրութիւնը յաջողվեցաւ...

XI.

Փանահ-խանը մի քանի անաջող փորձերից յե-
տոյ վերջապէս համոզվեցաւ, որ Ղարաբաղի մէ-
լիքների միարանութիւնը քանդելու համար, և
Ղարաբաղի մէջ մի հաստատ զիրք բռնելու հա-
մար, անպատճառ հարկաւոր է, որ մէլիքներից
գոնէ մէկին գրաւէ զէպի իր կողմը: Մի աղէտալի
անցք կատարեց նրա ցանկութիւնը:

Որպէս վերևում յիշեցինք, Նազիր-չահը Մու-
ղանի անապատում իրան պարսից թագաւոր հրա-
տարակիւրուց յետոյ, Ղարաբաղի հինգ մէլիքներին
հաստատեց իրանց իշխանութիւնների մէջ, տալով
նրանց հայրենական վազեմի իրաւունքները: Բայց
մի և նոյն տարվայ մէջ (1736) վախճանվեցաւ
Ղարանդայի իշխան Մէլիք-Շահնազարեան Մէլիք-
Յուսէինը, որի կինը Աւետարանոց գիւղում կոտո-
րել տուեց օսմանցիներին: Մէլիք-Յուսէինի փո-
խարէն Ղարանդային սկսեց կառավարել նրա ազ-
գական Մէլիք-Միրզա-բէկ II-ը *): Դա իր յան-

*) Մէլիք-Միրզա-բէկ II-ը Մէլիք-Բաղիի որդին
էր, իսկ այդ վերջինը Մէլիք-Յուսէինի հօրեղբայր
Մէլիք-Միրզա-բէկ I-ինի որդին էր:

դուզն անհնազանդութեամբ կրգուց Շահի բար-
կութիւնը, և Շահը հրամայեց զխատել նրան:
Մէլիք-Միրզա-բէկ II-ի փոխարէն Շահը վարան-
դայի մէլիք նշանակեց Մէլիք-Յուսէինի որդի Մէ-
լիք-Յուսէինին: Այդ Մէլիք-Յուսէինը, որին պար-
սիկները Յուսէին էին կոչում, չափազանց հեզա-
բարոյ, զրասէր և խելացի մարդ էր, բայց մի ոտ-
քով կաղ և փոքրահասակ: Նա ունէր մի եղբայր
ևս, որը բնոյհակառակն վայելչաճատակ, զեղե-
ցիկ և չափազանց փառասէր տղամարդ էր: Դա
էր Մէլիք-Շահնազար II-ը *), Ղարաբաղի կործա-
նիչը...

Իր բնտանեկան կեանքում Մէլիք-Շահնազարը
սաստիկ անբարոյական մարդ էր. պարսիկների
սովորութեանը հետեւելով, իր տունը լցրել էր
բազմաթիւ հարձերով: Բացի զբանջից, նա ունէր
իր առաջին օրինաւոր կինը Թագում (Թագուհի)
անունով, որը խաչէնի Հատան-Ջալալեան իշխան-
ների սնիցն էր: Թագումի մեռնելուց յետոյ Մէ-
լիք-Շահնազարը բռնութեամբ խլեց կենդանի ա-

*) Մէլիք-Յուսէինը և Մէլիք-Շահնազարը խորթ
եղբայրներ էին. վերջինը ծնված էր Մէլիք-Յու-
սէինի Աննա-խաթուն անունով կնոջից, որը իսկ
Մէլիք-Շահնազարը ծնված էր Զօհրա-խանումից,
որը Նախիջևանի խանի աղջիկն էր, ազգով թուրք:
Մէլիք-Յուսէինը նրան իբրև գերի բերեց Նախի-
ջևանից, յետոյ ամուսնացաւ նրա հետ:

մուսնից նրա գեղեցիկ կինը Սօնայ անուհով (որը Տիզակի իշխան Մէլիք-Եսայու աղջիկն էր) և պըսակվեց նրա հետ: Նոյն իսկ Սօնայի կենդանութեան ժամանակ Մէլիք-Շահնազարը ամուսնացաւ իր հանգուցեալ կնոջ, Թադուսի, հարազատ եղբոր Մալայիկ անուհով դստեր հետ, և այսպիսով մտցըրեց իր ընտանիքի մէջ մահմեդական բազմակնութիւնը: Մէլիքի այդ տեսակ վարմունքները սաստիկ վիրաւորեցին ժողովրդի կրօնական զգացմունքը և նրան ատելի դարձրին Ղարաբաղի միւս մէլիքների մօտ: Բայց նրա կատարած մի եղեւնագործութիւնը հրաւրից իր վրա բոլոր մէլիքների վրէժխնդրութիւնը:

Մէլիք-Շահնազարը փառասէր, յանդուգն և ոխերիմ մարդ էր. նա չը կարողացաւ համբերել, որ իր եղբայր Մէլիք-Յովսէփը վարէր Ղարանդայի իշխանութիւնը, թէև նա կարգված էր Նաղիրշահից: Մի գիշեր յարձակվելով Մէլիք-Յովսէփի տան վրա, իր ձեռքով սպանեց եղբորը և նրա ամբողջ ընտանիքը կոտորել տուեց: Կոտորածից ապաստեցաւ մի երեխայ միայն, փղբրիկ Սայի-բէկը, որին զայակը ծածուկ փախցրեց խաչն զաւառի Հասան-Ջալալեան Մէլիք-Ալլահվերդու մօտ, որը երեխայի քեռին էր *):

* Աւետարանոց (Չանախչի) բերդը շատ անգամ եղել է հանդիսարան արիւնոտ գործերի: Մենք նկարագրեցինք Մէլիք-Յուսէփն մեծի ժամա-

Սպանելով իր եղբորը, Մէլիք-Շահնազարը բռնութեամբ իր ձեռքը ձգեց Ղարանդայի իշխանութիւնը: Բայց նրա եղեւնագործութիւնը սաստիկ բորբոքեց իր դէմ Ղարաբաղի միւս չորս մէլիքների բարկութիւնը: Նրանք միաբանվեցան Մէլիք-Շահնազարից վրէժխնդիր լինելու համար: Դրանք էին՝ Գիւլիստանի Մէլիք-Բէզլարեան Մէլիք-Իսուբը, Ջրաբերդի Մէլիք-Իսրայէլեան Ալլահ-Ղուլի-սօլթանը, Խաչէնի Մէլիք-Ալլահվերդին և Տիզակի Մէլիք-Աւանեան Մէլիք-Եսային: Իրանց զօրքերով այդ չորս մէլիքները ղիմեցին դէպի Ղարանդայ: Մէլիք-Շահնազարը ամրացաւ իր Աւետարանոց բերդի մէջ: Պաշարումը երկար տեեց, ձմեռը վրա հասնելով, բերդը չը կարողացան գրաւել, բայց

նակ տեղի ունեցած օսմանցիների կոտորածը այդ բերդում: 1723 թ. օգոստոս 20-ին, Ղափանցի Ղանուշ-Շաբան անուհով հայ իշխանը 300 ձիաւորներով հիւր է գալիս Աւետարանոց բերդի Մէլիք-Միրզա-բէկի մօտ (Մէլիք-Բաղիի որդին): Չը նայելով, որ Մէլիք-Միրզա-բէկը հին սիւ ունէր Ղանուշ-Շաբանի հետ, այսու ամենայնիւ, սիրով ընդունում է նրան իր տանը, և նրա սվիտային որպէս հիւրեր բաժանում է իր գիւղացիների տներում: Գիւղացիները պատուէր են ստանում, հէնց որ գիշերը մէլիքի տնից լսելի կը լինի հրացանի ձայն, ամեն մարդ պատրաստ լինի իր հիւրին ըսպանելու: Այսպիսով մի գիշերվայ մէջ կոտորում են բոլոր 300 ձիաւորներին, իրանց իշխանի հետ: Գա մի և նոյն Մէլիք-Միրզա-բէկն էր, որին Նաղիր-շահը գլխատել տուեց:

Վարանդայի գիւղերի մեծ մասը աւարի առնելով, աւերակ դարձնելով, մէլիքները վերադարձան իրանց տեղերը, պայման դնելով, որ հետեւեալ գարունքին կրկին արչաւանք գործեն, Աւետարանոց բերդը կործանելու համար:

Փանահ-խանը այժմ հասաւ իր նպատակին: Ղարաբաղի մէլիքների մէջ սկսվեցաւ ներքին պատերազմ: Նա շտապից օգուտ քաղել այդ հանգամանքներից:

Մէլիք-Շահնապարը որքան էլ յանդուգն, աներկիւղ մարդ լինէր, դարձեալ գիտէր, որ իր ուժերը չէր կարող հաւասարացնել բոլոր չորս մէլիքների անհամամատ մեծ զօրութեանը: Այդ պատճառով նա տաստիկ անհանգստութեամբ սպասում էր գարնան արչաւանքին: Նրան պէտք էր մի դաշնակից, մի օգնական, և նա ձեռք մնկնեց իր հայրենիքի ռիսերիմ թշնամուն — ջուանշիրցի աւազակին...

Միւս մէլիքները աւելի կատաղեցան, երբ նկատեցին, որ Մէլիք-Շահնապարը միայաւ Փանահ-խանի հետ, որի չար դիտաւորութիւնները, Ղարաբաղի հայկական բոլոր իշխանութիւնները ոչնչացնելու մասին, ամենքին յայտնի էին:

Փանահ-խանը իր կողմից շատ ուրախ եղաւ, երբ մէլիքների միաբանութիւնը քանդված տեսաւ, երբ նրանցից մէկը, և ամենանշանաւորը, անցաւ իր կողմը:

Վաղուց նա դիտաւորութիւն ունէր մտնելու անմատչելի Ղարաբաղի սրտի մէջ, և մի յարմար դիրքի վրա ցանկանում էր մի ամուր բերդ հիմնել: Նրա Բայաթի և Ասկարանի բերդերը, ինչպէս տեսանք, հայոց մէլիքները ոչնչացրին:

«Չեր Չանախչին պաշտպանութեան համար խիստ անյուսալի դիրք ունի, ասաց Փանահ-խանը Մէլիք-Շահնապարին, — պէտք է որոնել մի աւելի ամուր դիրք, և ես մի այսպիսի տեղ ի նկատի ունեմ, որի վրա բերդ հիմնելով, կը լինենք այնուհետեւ բոլորովին ապահովված»...

Փանահ-խանը ցոյց տուեց Վարանդայի գաւառում մի տեղ, Գարգար գետի վրա, որը Մէլիք-Շահնապարի սեպհական կայուածքն էր, և քնութիւնը, իրաւ որ, այդ անմատչելի լեռնային բարձրաւանդակը ստեղծել էր ամուր բերդ լինելու համար: Երկու դաշնակիցները սկսեցին բերդի հիմնարկութիւնը: Մէլիք-Շահնապարը իր ձեռքով դրեց նրա առաջին քարը, որ իր և ամբողջ Ղարաբաղի մէլիքութիւնների գերեզմանը դարձաւ....

Մի կողմից բերդի կառուցումը առաջ տանելով, միւս կողմից մէլիքների հետ պատերազմ մղելով, երկու դաշնակիցները շուտով վերջացրին շինութիւնը (1752) և մերձակայ Ծօշի աւանի հայ բնակիչներին տեղափոխելով այնտեղ, բերդը կոչվեցաւ Ծօշի կամ Ծուշի:

Փանահ-խանը մտնելով Ղարաբաղի սրտի մէջ, իր դաշնակից Մէլիք-Շահնազարի աջակցութեամբ, ոչ միայն կարողացաւ պաշտպանվել միւս հայ մէլիքների յարձակումների դէմ, այլ իր իշխանութիւնը տարածեց և այն թիւրք ցեղերի վրա, որոնք առաջ չէին խոնարհվում նրան:

Ինքը Փանահ-խանը իր ծագումը ստացած լինելով աւելի աննշան և ստոր ցեղից, որպէս էին Սարուջալուցիք, միւս աւելի զօրեղ և նշանաւոր ցեղերը (Չուանշիրցիք, քարիրլուցիք և օթուզիք՝ այսինքն եռեսուն և երկու կոչված ցեղը) արհամարհանքով էին նայում նրա վրա: Եւ մանաւանդ իրանց նահապետական սովորութիւններին խիստ հակառակ էր թւում, խոնարհվել մէկ միապետի՝ հրամանի ներքոյ, որը պարսից խանի տիրոջս էր կրում: Բայց Մէլիք-Շահնազարի օգնութեամբ այդ բոլորին կարողացաւ հետզհետէ զսպել նա:

Իսկ հայոց մէլիքների վերաբերութեամբ դեռ վճճական քայլ չէր անում նա, աշխատում էր առանձնացնել նրանց, աշխատում էր երկպառակութիւն սերմանել նրանց մէջ, և փոքր առ փոքր նրանց ուժերը թուլացնել:

Սկսեց խաչէնի մէլիքութիւնից, որը մնացածներից աւելի մօտ էր Շուշի բերդին: Այստեղ ամենահին ժամանակներից իշխում էին Հասան-Ջալալեան իշխանների ժառանգները: Դրանք զարերի ընթացքում այնքան բազմացել էին, որ խաչէն

գաւառը ամենամանր կտորներով բաժանված էր այդ տոհմի ներկայացուցիչների ձեռքում, որոնք մնականաբար շատ հաշտ չէին կարող լինել միմեանց հետ: Փանահ-խանը մտածեց ստեղծել այստեղ մի նոր մէլիքութիւն, նրանց բոլորին հետզհետէ ոչնչացնելու նպատակով: Նրան զօրավիճ էղաւ ինքը Մէլիք-Շահնազարը:

Մենք տեսանք, երբ Մէլիք-Շահնազարը սպանեց իր եղբորը, Մէլիք-Յովսէփին, և բռնութեամբ զրաւեց վարանդայի իշխանութիւնը, սպանվածի որդիներից մէկին դայակը փախցրեց խաչէն գաւառը և թաղցրեց իր քեռիների տանը: Մանուկի քեռին էր Հասան-Ջալալեան իշխան Մէլիք-Ալանվերդին: Մտածելով, որ մի ժամանակ այդ մանուկը կը մեծանայ, և իր քեռիների օգնութեամբ վրէժխնդիր կը լինի իր հօր արեան համար, և գուցէ յետ կը խլէ հօր իշխանութիւնը, — Մէլիք-Շահնազարը վճռեց ոչնչացնել թէ մանուկին և թէ նրա քեռիներին: Փառասէր մէլիքը այդ ձեռնարկութեան մէջ իր առանձին հաշիւները ունէր, իսկ այդ հաշիւները նպաստաւոր էին Փանահ-խանի համար այն կողմից, որ նա խաչէնի մէլիքութիւնները ոչնչացնելով այնտեղ կը նշանակէր իր ցանկացած մարդուն և այսպիսով մի ամբողջ գաւառ իր ձեռքը կառնէր: Մէլիք-Ալանվերդին ընակվում էր իր սեպհակաճ ամբողջում, որ իր պապերից մէկի անունով կոչվում էր Ու-

լու-պապի բերդ *): Նա յայտնի էր որպէս քաջ
 և անպարտելի պատերազմող: Երբ Փանահ-խա-
 նը, միանալով Մէլիք-Շահնազարի հետ, իրանց
 հայ և թիւրք զօրքերով արշաւեցին նրա վրա,
 Մէլիք-Ալլահվերդին այնպիսի մի սաստիկ ջարդ
 տուեց նրանց, որ երկու դաշնակիցները, հազիւ
 կարողացան իրանց կեանքը ազատել, փախչելով և
 մտնելով Շուշի բերդը:

Այդ ժամանակ Փանահ-խանը, Մէլիք-Շահնա-
 զարի խորհրդով, գաղտնի կերպով կանչեց իր մօտ
 խնդիրխտան գիւղի տանուտէր Միրզա-խանին,
 որը Մէլիք-Ալլահվերդուց կարգված, նոյն գիւղի
 կառավարիչն էր: Խանը առաջուց իմացած լինե-
 լով տանուտէրի փառասիրական ձգտումները,
 խոտտացաւ նրան, եթէ Մէլիք-Ալլահվերդուն մի
 հնադրով կը բռնի և իր ձեռքը կը տայ, նրան
 ամբողջ Խաչէն զաւտօր վրա մէլիք կը կարգէ:

Միրզա-խանը, հրապուրված խանի խոտտմունք-
 ներից, դիմեց Մէլիք-Ալլահվերդու մօտ, յայտնեց
 նրան, թէ իրան յայտնի է, որ Փանահ-խանը ա-
 ւելի մեծ պատրաստութիւններով յարձակվելու է
 նրա վրա, և թէ նրա սեփական ամբողջ այնքան
 յուսալի մի տեղ չէ, որի մէջ կարելի լինի պաշտ-

*) Ուլու-պապի բերդը գտնվում է Խաչէն գետի
 մօտ, Քարամէջ կամ Օրախաչ գիւղում, Պրտկէսի
 սուրբ Գէորդ անուանով մատուռի մօտ: Այդ ամ-
 բողին թիւրքերը կոչում են Բալու-կայեա:

պանվել թշնամու այս անգամվայ անագին զօրու-
 թեան դէմ, և խորհուրդ տուեց ամրանալ Կաչա-
 զակաբերդի մէջ, որը անառիկ և անմատչելի դիրք
 ունէր: Որպէս ստորադրեալ և պաշտօնեայ, Միր-
 զա-խանը առաջարկեց իր պատրաստակաւնութիւնը
 ամեն կերպով օգնելու իշխանին, աւելացնելով,
 թէ ինքը արդէն պատրաստած ունի Կաչաղակա-
 բերդի մէջ մի քանի ամիսների համար պաշար,
 ուր նա կարող է ապահով կերպով պաշտպանվել
 թշնամու դէմ, եթէ այդ բերդը պաշարված կը լի-
 նի: Նա իշխանին հրաւիրեց իր սուռնը, որ այն-
 տեղից միայն դնան Կաչաղակաբերդը, որը շատ
 հեռու չէր խնդիրխտանից: Բայց նոյն դիշերը
 ընթրիքի ժամանակ, զաւաճանը սենեակից դուրս
 եկաւ և իր հտեից կողպեց դուռը, իշխանին այն-
 տեղ մնակ թողնելով: Այդ միջոցին Փանահ-խա-
 նի և Մէլիք-Շահնազարի մարդիկը, որ առաջուց
 պահված էին նրա տան մէջ, վրա հասան և կա-
 լանաւորեցին իշխանին: Փանահ-խանը նրան
 տուեց դահիճների ձեռքը և գլխատեցին, նրա
 ամբողջ ընտանիքը կոտորել տուեց: Այդ ժամա-
 նակ Մէլիք-Շահնազարը սպանել տուեց իր եղբոր
 որդի փոքրիկ Սայի-բէկին, որ նոյն ընտանիքի մէջ
 պահված էր: Եղեռնագործը իր եղբոր արեան մէջ
 շաղախված ձեռքերը թաթախեց զժրախտ զաւա-
 կի արեան մէջ...

Փանահ-խանը կատարեց իր խոտտմունքը. դա-

ւածան Միրզա-խանին կարգեց խաչէնի վրա մէլիք (1755) և այն օրից Հասան-Ջալալեանն իշխանների տիրապետութիւնը համարեա թէ ընկաւ: Թէ ինքը Մէլիք-Միրզա-խանը և թէ նրա ժառանգները (Մէլիք-Ալլահվերդին *) և Մէլիք-Ղահարամանը) հաւատարմութեամբ ծառայեցին Շուշիի խաներին, և կարվելով հայոց մէլիքների զաշնակցութիւնից, անթիւ փեսաներ հասցրին Ղարաբաղի հայոց իշխանութիւններին:

Եւ այսպէս Ղարաբաղի հինգ մէլիքութիւններից երկուսը, Վարանդան և Խաչէնը անցան Փանահ-խանի կողմը:

XII

Մնում էին երեք մէլիքութիւններ՝ Գիւլիստանը, Ջրաբերդը և Տիգակը:

Գիւլիստանում տիրում էր Մէլիք-Բէգլարեան Մէլիք-Իսուբը, Ջրաբերդում տիրում էր Մէլիք-Իսրայելեան Ալլահ-Կուլի-սօլթանը, իսկ Տիգակում տիրում էր Մէլիք-Աւանեան Մէլիք-Եսային:

Տեսնելով, որ մի կողմից Մէլիք-Շահնազարը իր բերդը, Շուշին, պարզեց Փանահ-խանին և նրա ամենահաւատարիմ զաշնակիցը դարձաւ, միւս կողմից, խաչէնում մի նոր մէլիքութիւն կազմվեցաւ, որը նոյնպէս մահմեդական խանի

*) Այդ Մէլիք-Ալլահվերդուն պէտք չէ շփոթել Հասան-Ջալալեան Մէլիք-Ալլահվերդու հետ:

զաշնակից եղաւ,—վերոյիշեալ երեք մէլիքները ոչ միայն չը վհատեցան, այլ իրանց միացած ուժերով սկսեցին սաստիկ պատերազմներ մղել Փանահ-խանի և նրա հայ զաշնակիցների հետ: Այդ արեւահեղ պատերազմները, որպէս կը տեսնենք, տևեցին ամբողջ քսան տարի, որոնք խիստ զգալի փեսաներ պատճառեցին Ղարաբաղին:]

Վերջը Փանահ-խանը անճար մնալով, մտածեց հաշտութիւն խօսել Ալլահ-Կուլի-սօլթանի, Մէլիք-Իսուբի և Մէլիք-Եսայու հետ: Խաղաղութեան պայմանների վրա բանակցելու համար որոշվեցաւ ոչ թէ Շուշի բերդը, այլ մի չէղո՞ք տեղ՝ Ամարասայ վանքը: Ջրաբերդի Ալլահ-Կուլի սօլթանը ուղարկվեցաւ հայոց զաշնակից մէլիքների կողմից իբրև հաւատարմատար Ամարասայ վանքը: Այնտեղ եկաւ և Փանահ-խանը իր հաւատարիմ Մէլիք-Շահնազարի հետ:

Այդ միջոցներում Փանահ-խանի մօտ մի և նոյն վանքում քրտութեան է գալիս Նախիջևանի Հէյ-գար-Կուլի-խանը: Երբ նրան ներս են տանում, Փանահ-խանի մօտ նստած է լինում հայոց մէլիքների հաւատարմատարը՝ Ալլահ-Կուլի սօլթանը: Տեսնելով չօրկ կերպով հագնված, հսկայատիպ սօլթանին, Նախիջևանի խանը շփոթվում է, և կարծեցով, թէ այդ գեղեցիկ տղամարդը լինելու է ինքը Փանահ-խանը, ողջունում է նրան և ամենայն

խոնարհութեամբ սկզբից նրան է գլուխ տալիս: Բայց յետոյ, երբ հասկացնում են նրան իր սը- խալը, նա յիշեցնում է Փանահ-խանին պարսից երևելի բանաստեղծի, Սաադիի խօսքը. «Տասը դէրվիշներ կարող են մի փայլասի կտորի վրա պառկել, բայց երկու թագաւորներ չեն կարող մի աշխարհի մէջ հաշտ ապրել».....

Այդ խօսքերով նենգաւոր նախիջեանցին կամե- ցաւ հասկացնել Փանահ-խանին, թէ նրա իշխա- նութիւնը չէ կարելի ապահոված համարել, մինչ- չև որ Ղարաբաղում կը գտնվեն այս տեսակ նշա- նաւոր հայ պետեր: Փանահ-խանը, արդարև, դա- ժանանց իր պայմանին. Ալլահ-կուլի սոլթանին կալանաւորեց, տարաւ Շուշի բերդում բանտար- կեց և մի քանի օրից յետոյ զլիսատել տուեց (1756): Այսպէս վարվեցաւ իր բարերարի հետ, որի մօտ առաջ ծառայում էր նա և որը աղա- տեց նրա կեանքը Նադիր-շահի դահիճների ձեռ- քից....

Այդ անցքը, որի խտրութիւնը չէ ուրանում և պարսից պատմութիւնը, Ղարաբաղի ժողովրդա- կան աւանդութիւնների մէջ լեզենդական ձև է ստացել: Մինչև այսօր չեն մոռացվել ժողովրդի բերանում այն երգերը, որ հսկայ կալանաւորը երգում էր իր բանտի մէջ: Նա կոչում էր իր քաջ եղբորը Մէլիք-Աթամին, նա կոչում էր իր ան- պարտելի նիզակակցին՝ Դալի-Մահրասային, յոր-

դորում էր Շուշին քարուքանդ անել, արիւնով շաղախել նրա մոխիրն ու հողը, և իրան ազատել բանտից: Գրանցից և ոչ մէկը չէ յայտնվում. հսկայի ձայնին օգնութեան է հասնում սիրող կինը. նա Փանահ-խանի հարեմի ամենազեղեցիկն էր: Գիշերը, կալանաւորին ընթրիք տանելու ժա- մանակ, սիրահարված գեղեցկուհին թագցնում է փլաւի մատուցարանի մէջ բանտի և նրա երկա- թեայ ոտնակապերի բանալիները, որ նա բաց ա- նէ և փախչէ: Բայց հսկան պատասխանում է, հայոց քաջերը փախչելու սովորած չեն. եթէ ին- քը ցանկանայ, այդ բանալիներին կարօտութիւն չունի: Եւ նա զօրաւոր ձեռքով փշրում է իր շըղ- թանիւրը, և նրանց կտորտանքը լցնելով փլաւի մատուցարանի մէջ, յետ է ուղարկում, ասելով. «դաւաճանութիւնը կը պատժվի... իր արիւնը ա- ուանց վրէժինդրութեան չի մնայ»....

Ալլահ-կուլի սոլթանի աղէտալի մահից յետոյ Ջրաբերդի մէլիքութեան կառավարութիւնը ան- ցաւ նրա կրտսեր եղբոր՝ Մէլիք-Աթամի ձեռքը: Դա իր բոլոր յատկութիւններով շատ նման էր իր քաջ եղբորը: Մանկութեան հասակից իրրև պա- տանդ պահված լինելով Գաղստանի խոսրով սուլ- թանի մօտ, Մէլիք-Աթամը վարժվեցաւ տեղային լեռնաբնակների հերոսական յատկութիւնների մէջ: Նրան ազատեց այստեղից Նադիր-շահը իր Գաղստանի արչաւանքի ժամանակ:

Խամս. Մէլիք.

Ձրեկելով Ջրաբերողը իր հզօր իշխանից, Փանահ-խանը կարծեց դաշնակից մէլիքների ուժերը բուրրոյթին թուլացած, և նա յանդգնարար հրաման գրեց Գիւլիստանի Մէլիք-Իսուրին, բացարձակ կերպով սլահանջելով նրանից, որ հպատակութիւն ընդունէ: Այդ ժամանակն էր, որ Մէլիք-Իսուրի որդի Մէլիք-Բէզլար II-ը, որը սաստիկ գոռոզ և դիւրարորոք երիտասարդ էր, թոյլ չը տուեց իր հօրը պատասխանելու, ասելով, թէ ինքը կը տայ Փանահ-խանի պատասխանը: Նա իր սուրը բռնելով խանի պատգամաւորի գլխի վրա, ստիպեց նրան կուլ տալ բերած հրամանադիրը: Երբ խեղճ պատգամաւորը սարսափելով կուլ տուեց թղթի վերջին պատառը, երիտասարդը ասաց նրան. «Հիմա գնա, ինչ որ կերար այստեղ, նրա արտադրութիւնը... կը լինի Փանահ-խանի պատասխանը» *):...

Այդ անցքերից յետոյ աւելի սաստիկ կերպով բորբոքվեցաւ պատերազմը Փանահ-խանի և դաշնակից մէլիքների մէջ: Վարանդայի Մէլիք-Շահ նազարը և Խաչէնի Մէլիք-Միրզախանը, ինչպէ՛ առաջ. նոյնպէս և այժմ հաւատարիմ մնացին հայոց ռիսերիմ խանին: Ոչ թէ միայն իրանց խորհուրդներով, այլ շատ անգամ իրանց զօրքերով

*) Այդ պատմական փաստը չէ մոռացված և «Ղարաբաղի Աստղագէտը» կոչված վէպի երկրորդ հատորի IX գլխում:

օգնում էին նրան: Բայց չը նայելով այդ բոլորին, դաշնակից մէլիքները (Գիւլիստանի Մէլիք-Իսուրը, Ջրաբերդի Մէլիք-Աթամը և Տիղակի Մէլիք-Եսային) այն աստիճան նեղութեան մէջ էին գրել Փանահ-խանին, որ նրա Շուշի բերդը մշտական պաշարման դրութեան մէջ էին պահում:

Մինչև այսօր առակ է դարձել Ղարաբաղի ժողովրդի մէջ, թէ Թիւլի-Արզումանը, Գալի-Մահրասան և Չալաղան-Իւղբաշին ամբողջ եօթն տարի թոյլ չը տուեցին, որ մի թուրք անցկենար Մազէ-կամուրջից *) դէպի Ջրաբերդի և Գիւլիստանի կողմերը:

Յիշեալ երեք անձնաւորութիւնները, երեք հերոսներ են, որոնց դեռ ժողովուրդը չէ մոռացել: Եւ աւելորդ չեմ համարում ծանօթացնել նրանց մեր ընթերցողներին:

Գալի-Մահրասայ թուրքաց լեզուով նշանակում է գիժ արեղայ: Եւ իրաւ, այդ մարդը արեղայ էր, Ջրաբերդի Եղիշէ առաքելոյ վանքի միաբան: Ամեն ուխտաւոր և այսօր կարող է տեսնել յիշեալ վանքում այն բարձր աշտարակը, որի մէջ, առանձնացած վանականների աղօթող միաբանութիւնից, բնակվում էր «դիժը»: Նրա իսկական անունը Աւագ վարդապետ էր, բայց ժողովուրդը նրան դաւլի (գիժ) տխողոսը տուեց: Մի այսպի-

*) Մազէ-կամուրջ կոչվում է Գարգար գետի վրա գտնված կամուրջը Շուշի բերդի մօտ:

սի տիտղոս կրում էին արեւելքի տասն և վեցերորդ դարու հերոսը՝ Քօր օղլին և նրա խմբի մէջ գտնված բաջերը. դրանք կոչվում էին Քօր-օղլու դաւիւն և ր (գժեր):

Իսլի-Մահրասան Ղարաբաղի հայոց Քօր-օղլին էր. ժողովուրդը գուցէ մինչև յաւիտեան կը յիշէ այն բոլոր հրաշքները, որ կատարել է նա իր կրօնիւնների մէջ: Երբ նստում էր իր նշանաւոր մոխրագոյն (բօզ) նժոյղի վրա, և կայծակի նման նետվում էր դէպի պատերազմի դաշտը, նրա հարկու, որոտալից ձայնը բաւական էր թշնամուն սարսափեցնելու համար: Եկեղեցու մուկուանդութիւնը պատժեց գիժ արեղային իր կատարած արիւնհեղութիւնների համար: Սիւսն կաթողիկոսի ժամանակ նրան տարան Էջմիածին և բանտարկեցին սառցատան մէջ, որ ապաշխարէ: Մի օր իր բանտի մէջ լսեց նա, որ վանքում ինչ որ աղմուկ և իրարանցում է տիրում: Նրա հարցին պատասխանեցին, թէ ջալալի քրդերը եկել վանքի անասունները թալանեցին, հիմա վտանգ կայ, որ վանքն էլ կողոպտեն:— Կարո՞ղ էք սալ ինձ մի ձի և մի քանի զէնքեր, ասաց ապաշխարողը: Երբ նրա խնդիրը կատարվեցաւ, նա նստեց ձին և նետվեցաւ ջալալիների կռիւց: Մի բանի ժամից յետոյ վերադարձաւ նա, յետ բերելով քրդերի տարած աւարը: Այդ օգուտը վանքին տալուց յետոյ, նրան արձակեցին, խոստումնք առնելով, որ այլ

ևս մարդասպանութիւն չանէ: Բայց նա չը կատարեց իր խոստումնքը: Հայրենիքի թշնամիներին սպանելը նա մեղք չէր համարում, և շարունակում էր մասնակցել մէլիքների բոլոր պատերազմների մէջ: Միանգամ Գանձակ քաղաքի մօտ, լեզգիների հետ պատերազմելու ժամանակ, գիշերը վրա հասաւ: Նա կռիւից յոգնած, նստել էր մի գերեզմանաքարի վրա, որ փոքր ինչ հանգստանայ: Նրա շուրջը ծածկված էր դիակներով, որ ընկել էին իր ձեռքով: Այդ միջոցին վիրաւոր լեզգիներից մէկը, որի շունչը դեռ չէր կտրված, ատրճանակը բարձրացրեց և գնտակով զարկեց նրան: Քաջի մարմինը թաղվեցաւ Գանձակի մայր եկեղեցու գաւթում:

Գրժի հետ ծանօթացանք, հիմա անցնենք Թիւլի-Արզումանին:

Թիւլի թիւրքաց լեզուով նշանակում է աւազակ, բայց ոչ այն տեսակ մանր աւազակներից, որոնք գիշերը ծածուկ կերպով մտնում են քնած քաղաքացու տունը և կողոպտում են նրան: Թիւլին քաղաքական կերպով է գործում. օր-ցերեկով քարաւաններ, գիւղեր և քաղաքներ է կողոպտում: Այդպէս էր և Արզումանը: Նա Մէլիք-Աթամի հօր (Մէլիք-Խարայէլի) հովուի որդին էր, մանկութեան օրերում ոչխարներ էր արածացնում, իսկ յետոյ Մէլիք-Աթամի ընտիր զօրապետներից մէկը դարձաւ:

Փանահ-խանը այն աստիճան նեղված էր թիւ-
լի-Արզումանից, որ մի հնարքով նրա հօրը, Սար-
զըսին, բռնել տուեց, տարաւ Շուշի բերդում իր-
րև պատանդ պահեց, զուգէ զրանով ազատվէր
որդու հասցրած մշամներից: Մի օր խանը ասաց
Սարզսին.— Խրատիր քո որդուն, որ դադարէ չա-
րագործութիւնից. նա Ղարաբաղի երկիրը աւե-
րակ դարձրեց. Մաղէ-կամուրջը թողեց կարօտ
մարդիկների անցուղարձից:— Ես Արզուման անու-
նով որդի չունեմ, պատասխանեց ծերունի հայրը
սառնասրտութեամբ:— Ի՞նչպէս չունես, հարցրեց
խանը բարկանալով.— միթէ այն արիւնարբու Ար-
զումանը, որ իմ երկրները կողոպտում է, որ իմ
չինականների տները հրդեհում է, որը ինձ ամեն
օր հանգստութիւն չէ տալիս, միթէ այդ աւազա-
կը քո որդին չէ:— Այո, իմ որդին չէ, պատաս-
խանում է դառնացած ծերունին,— եթէ նա իմ
որդին լինէր, քեզ մինչև այսօր կենդանի չի պի-
տի թողնէր և քո բերդի աւերակները քո գերեզ-
մանը պիտի դարձնէր...

Խանը հրամայեց իսկոյն զլիստեցին յանդուգն
ծերունուն: Իսկ Արզումանը սպանվեցաւ Փան-
հակի պաշարման ժամանակ, որի մանրամասնու-
թիւնները կը տեսնենք յետոյ:

Չալաղան-իւզրաչու պատմութիւնը կարճ է. նա
բովանդակվում է հէնց իր մականունի մէջ, որ
ժողովուրդը տուել էր նրան: Դա բառացի թարգ-

մանութեամբ նշանակում է յափշտակող կամ աս-
պատակող հարիւրապետ: Եւ իրաւ, նա աւելի մի
աւազակապետ էր քան թէ զօրապետ: Մինչև
այսօր Զրաբերդի գաւառում, Երիցմանկանց վան-
քի հանդէպ, մի նեղ ձորի մէջ, որի երկու կողմից
բարձրանում են ահազին անտառապատ լեռներ,
Թըրդի գետի ափի մօտ ցոյց են տալիս մի հին
ամրոցի աւերակներ: Այստեղ էր բնակվում «յա-
փշտակող և ասպատակող հարիւրապետը»: Նրա
իսկական անունը յայտնի չէ. ժողովուրդը իր սի-
րելի հերոսին կոչում էր իր արհեստի անունով:
Այն ևս յայտնի չէ, թէ որպիսի վախճան ունե-
ցաւ այդ քաջը: Միայն պատմում են, թէ դա էր
այն պատգամաւորներից մէկը, որոնք անդադար
դիմում էին դէպի ռուսաց արքունիքը և իրանց
հայրենիքի փրկութեան համար օգնութիւն էին
խնդրում: Երբ տեսաւ դիպլոմատիան չօգնեց, ըս-
կըսեց գործել սրով:

XIII.

Հայոց դաշնակից մէլիքները նկատեցին, որ
Փանահ-խանին իսպառ ոչնչացնելու համար, և
նրա կողմնակից երկու հայ մէլիքներին (Մէլիք-
Շահնազարին և Մէլիք-Միրզախանին) պատժելու
համար պէտք էր արտաքին ուժերից ևս օգուտ
քաղել:

Երբ Պարսկաստանից եկաւ Ղարաբաղի կողմ-
բը ռումէցի օվչար Ֆաթալի-խանը (1761) Գի-

լիստանի Մէլլե-Իւսուրը և Ջրաբերդի Մէլլե-Աթամը միացան նրա հետ: Այդ Ֆաթալի-խանը Նադիր-շահի սիրելի և քաջ զորապետներից մէկն էր *): Դահի մահից յետոյ, Պարսկաստանում յուզված խռովութիւնների ժամանակ, Ֆաթալի-խանը սրի ուժով հնազանդացրեց ամբողջ Ատրպատականը, յետոյ արշաւեց դէպի Ղարաբաղի կողմերը: Միանալով հայոց մէլլեքների հետ, նա պաշարեց Շուշի բերդը: Փանահ-խանը և Մէլլե-Շահնազարը առժամանակ կարողացան քաջութեամբ պաշտպանվել, բայց յետոյ անճարացած, ստիպված եղան անձնատուր լինել: Ֆաթալի-խանը մեղանչեց այն պայմանի դէմ, որ զրեւ էր իրան օգնող երկու մէլլեքների՝ Աթամի և Իւսուրի հետ: Այդ պայմանը կայանում էր նրանում, որ Ֆաթալի-խանը պիտի բաւականանար միայն Շուշի բերդի կողոպուտով, իսկ Փանահ-խանին պիտի յանձնէր Մէլլե-Աթամի և Մէլլե-Իւսուրի ձեռքը, որպէս կամենային, այնպէս վարվէին նրա հետ: Բայց նա ստանալով Փանահ-խանից տասն հազար թուման փող, և նրա որդի երիտասարդ Իբրահիմաղային պատանդ առնելով, իր հետ տարաւ Պարսկաստան:

*) Դա մի և նոյն օվչար (ցեղի անուն է) Ֆաթալի-խանն է, որ Տաթևի վանքը կողոպտեց (1762) մի մասը աւերակ դարձրեց և Տաթևի վանհայր Յովհաննէս կաթիկոպոսին սպանել տուեց:

Այդ պարտութիւնը երկար մտանալ չը կարողացաւ Փանահ-խանը, պահելով իր սրտում այն ոխը, որ եթէ հայոց մէլլեքները չօգնէին, պարսիկ խանը չէր կարող գրաւել իր բերդը և իր որդուն որպէս գերի տանել Պարսկաստան: Այդ անցքը աւելի դրգուեց Փանահ-խանի թշնամութիւնը դէպի հայոց դաշնակից մէլլեքները և նորանոր կռիւների առիթ տուեց:

Հայոց դաշնակից մէլլեքներին հարկաւոր էին նոր ուժեր: Պէտք է ի նկատի առնել, որ Ղարաբաղի մէլլեքութիւնների աշխարհազրական բաժանումները այնպէս էին դասաւորված, որ երեք դաշնակից մէլլեքները խիստ դժուարութեամբ կարողանում էին միանալ և ընդհանուր ուժերով դէմ դնել թշնամուն: Որպէս մեզ յայտնի է, դաշնակից երեք մէլլեքութիւնները՝ Գիւլիստանի, Ջրաբերդի և Տիզակի մէլլեքութիւններն էին: Գիւլիստանը և Ջրաբերդը սահմանակից էին և այդ պատճառով կարող էին իրանց ուժերը միացնել, իսկ Տիզակը իր աշխարհազրական զիրքով բաժանված էր այդ երկու գաւառներից: Տիզակի և յիշեալ երկու գաւառների մէջտեղում ընկած էին՝ Խաչէնի մէլլեքութիւնը, Շուշի բերդը և վարանդայի մէլլեքութիւնը, որոնք կապված էին Փանահ-խանի հետ: Ուրեմն թշնամին մտել էր դաշնակիցների մէջտեղում: Այդ էր պատճառը, որ Գիւլիստանի և Ջրաբերդի մէլլեքները շատ օգուտ չէին

կարողանում քողել իրանցից անջատված Տիգակի մէլիքից, որը այդ ժամանակ Մէլիք-Եսային էր:

Գիւլիստանի Մէլիք-Իւսուրը և Զրարերդի Մէլիք-Աթամը դիմում են վրաց իշխան Հերակլէի հայր Թէյմուրազին, առաջարկում են միանալ նրա հետ, Փանահ-խանի իշխանութիւնը ոչնչացնելու համար, խոստանում են, որ իրանք ևս պատրաստ կը լինեն ամեն մի հարկաւորած դէպքում օգնել վրաց իշխանին, որպէս հաւատարիմ դաշնակիցներ: Թէյմուրազը ընդունում է հայոց մէլիքների առաջարկութիւնը, որովհետև ինքն ևս թշնամութիւն ունէր Փանահ-խանի հետ: Նա հաւաքում է վրացիների, օսերի, խեսուրների և այլ լեռնացիների անազնի խառնիճադանճ բազմութիւն, արշաւում է դէպի Ղարաբաղի կողմերը (1762): Մէլիք-Աթամը և Մէլիք-Իւսուրը իրանց զօրքերով միանում են նրա հետ: Ասկարանի աւերակների *) մօտ բանակ է դրվում. հայոց մէլիքները մատակարարում են իրանց դաշնակից հիւրերի բոլոր պաշարեղէնները:

Այդ միջոցին Փանահ-խանը նոյնպէս անգործ չէ մնում. նա ամրացնում է իր բերդը՝ Եռչին, օգնութեան է կանչում իր երկու հաւատարիմներին՝ Մէլիք-Շահնազարին և Մէլիք-Միրզախանին, ո-

*) Ասկարանի աւերակները Եռչի բերդից մօտաւորապէս 30 վերստ հազիւ հեռաւորութիւն ունեն:

րոնք իրանց ուժերով միանում են նրա հետ:

Ճակատամարտը կատարվում է Գարգար գետի ափերի մօտ, Ասկարանի աւերակներից փոքր ինչ հեռու: Փանահ-խանի զօրքերը ջարդվում են և ինքը փախչում է դէպի Պարսկաստան: Բայց երկու քաջեր՝ Գալի-Մահրասան (Աւագ վարդապետը) և Թիւլի-Արզումանը, փախստականին խուզափրիների կամուրջից *) բռնելով, յետ են բերում:

Մէլիք-Շահնազարը յաղթվելուց յետոյ փախչում է և ամրանում իր Աւետարանոց բերդում. Մէլիք-Միրզախանն էլ նրա մօտ ապաստան է գտնում: Այդ միջոցին հայոց և վրաց միացած ուժերը պաշարում են Աւետարանոց բերդը, և մի քանի օրվայ ընդդիմադրութիւնից յետոյ, գրաւում են նրան: Մէլիք-Շահնազարը և Մէլիք-Միրզախանը գերի են ընկնում. Աւետարանոց բերդը աւերակ է դառնում. այդ երկու մէլիքների և Փանահ-խանի երկրները բոլորովին աւարի են առնում, հրդեհում են և ամեն ինչ ոչնչացնում են:

Այդ բոլորից յետոյ Թէյմուրազը յիշեալ երկիրների իշխանութիւնը տալով Մէլիք-Աթամին և Մէլիք-Իւսուրին, կամենում է վերադառնալ դէպի վրաստան, Փանահ-խանին, Մէլիք-Շահնազարին և Մէլիք-Միրզախանին իր հետ տանելով որպէս գերիներ: Բայց հայոց դաշնակից մէլիքները, Թէյմու-

*) Արասի գետի վրա:

րազի հետ սկզբից զրած պայմանի համեմատ, պահանջում են, որ Փանահ-խանին և յիշեալ երկու մէլիքներին իրանց ձեռքը տայ, որպէս կամենան, այնպէս վարվեն նրանց հետ, իսկ ինքը պէտք է բաւականանայ միայն պատերազմական աւարով: Թէյմուրազը կամենում է նոյն խաբէութիւնը գործ դնել իր զաշնակիցների հետ, ինչ խաբէութիւն որ գործ դրեց օվչար Յաթալի-խանը: Նա բացարձակ կերպով չէ մերժում Մէլիք-Աթամի և Մէլիք-Իւսուբի պահանջը, բայց զանազան պատրուակներով յետաձգում է, մինչև իր զօրքերի և զերինների հետ դուրս է գալիս Ղարաբաղի սահմաններից:

Մէլիք-Աթամը և Մէլիք-Իւսուբը հասկանում են, որ վրաց ընչաքաղց իշխանը դիտաւորութիւն ունի մեծագումար փրկանք ընդունել Փանահ-խանից և նրա երկու մէլիքներից, և այնուհետև նրանց բաց թողնել: Այդ առիթ է տալիս սաստիկ հակառակութեան, հայ և վրաց զաշնակցութիւնը քանդվում է, և Մէլիք-Աթամը ու Մէլիք-Իւսուբը վիրաւորված բաժանվում են Թէյմուրազից:

Բայց Մէլիք-Աթամը և Մէլիք-Իւսուբը այն տեսակ մարդիկներից էին, որ չէին կարող անպատիժ թողնել խաբերային: Նրանք իսկոյն դիմում են Երիվանի կառավարիչ Հաջի-Չէլէբի *) անունով

*) Հաջի-Չէլէբին ծագումով հայ էր: Տան և Եօթերորդ դարու վերջերում, Երիվանի Ղարալա

խանին և առաջարկում են նրան իրանց զաշնակցութիւնը, միանալու միասին վրաց իշխանի դէմ: Այդ Հաջի-Չէլէբին հաշտ էր հայոց մէլիքների հետ. մենք տեսանք, դեռ մի քանի տարի առաջ նա միացաւ Մէլիք-Աթամի և Մէլիք-Իւսուբի հետ և միասին քանդեցին Փանահ-խանի Ասկարան անունով բերդը: Բայց նա սաստիկ ատելութիւն ունէր դէպի վրացիները, այդ պատճառով սիրով

կոչված գաւառի Սօղութլու գիւղում բնակվում էր Բարսեղ անունով մի քահանայ, որին թիրաքերը կոչում էին «ղարա-բէլիչ» (սև քահանայ): Նա կառիթական էր Ղարաբաղի խաչէն գաւառից և տեղային մէլիքների տոմից էր «Սև քահանան» իշխանական փառասիրութիւն ունէր, դիմեց Սպահան պարսից շահից մէլիքութեան Ֆիրման ստացաւ: Բայց նա ունէր մի հակառակորդ Մէլիք-Մուհամմէտ անունով Ղարալա գաւառի Ղուբթ-զալին գիւղում, որը թոյլ չը տուեց չսե քահանայի ստացած Ֆիրմանը գործ դրվէր: Այդ Մէլիք-Մուհամմետը, ինչպէս երևում է, նոյնպէս հայոց ծարումից էր, բայց մահմեդականութիւն ընդունած: «Սև քահանան» նոյնպէս ընդունում է մահմեդականութիւն, որ կարողանայ իր Ֆիրմանը գործ դնել: Բայց հակառակորդը աւելի զօրաւոր է յիսում և քահանայի կրօնափոխութիւնը անցնում է ապարդիւն: Սև քահանայի որդին էր Ղասաբ-Ղուբքանալին, որը մի հասարակ մտավաճառ էր: Իսկ այդ հասարակ մտավաճառից ծնվեցաւ Հաջի-Չէլէբին, որը Երիվանի զօրաւոր խաների նախահայրն եղաւ:

ընդունեց Մէլիք-Աթամի և Մէլիք-Իւսուրի առաջարկութիւնը:

Մինչև Հաջի-Չէլէբիի կուր գետը անցնելը, մինչև հայոց երկու մէլիքների հետ միանալը, կատարվեցաւ մի այլ անցք: Վրաց իշխան Թէյմուրազը Գանձակի մօտից անցկենալու ժամանակ, նրա զօրքերը կողոպտում էին ճանապարհի վրա պատահած գիւղերը: Նրա առաջը գուրս եկաւ տեղային իշխան Շահվերդի-խանը, երկուսի մէջ սաստիկ կռիւ ծագեց: Շահվերդի-խանը գերի բռնելվեցաւ: Այդ միջոցին վրա հասաւ Հաջի-Չէլէբին հայոց երկու մէլիքների հետ: Մի թեթև ճակատամարտից յետոյ, որ կատարվեցաւ Շէյխի-Նիզամի կոչված տեղում, վրացիները յաղթվեցան, և թողնելով իրանց յափշտակած բոլոր աւարը, սկսեցին փախչել դէպի Թիֆլիս: Հայոց և Հաջի-Չէլէբիի զօրքերը հետամուտ եղան, հալածեցին նրան մինչև Արնըղի կամուրջը, անցան Ղազախի և Շամշաղինի գաւառները, և ամեն տեղ թալանելով, յետ դարձան:

Բայց այն, ինչ որ հայոց մէլիքների ամենագլխաւոր ցանկութիւնն էր, դժբախտաբար չը կատարվեցաւ: Նրանք չը կարողացան ձեռք ձգել ոչ Փանահ-խանին, ոչ Մէլիք-Շահնազարին և ոչ էլ Մէլիք-Միրզախանին: Որովհետև մինչև նրանց հասնելը, Թէյմուրազը յիշեալ գերիներից մեծ գումար ստանալով, բաց էր թողել: Հայոց մէլիքնե-

րը կարողացան ազատել միայն Գանձակի Շահվերդի-խանին, և այդ երախտիքը ապագայում մեծ օգուտ ունեցաւ, որովհետև, որպէս պիտի տեսնենք յետոյ, Գանձակի խաների և հայոց մէլիքների մէջ կազմվեցաւ սերտ բարեկամական յարաբերութիւն: Գանձակի բերդը դարձաւ հայոց մէլիքների և նրանց ժառանգների ապահով ապաստարան. ամեն մի տաղնապի և դժուարին դէպքերի ժամանակ այստեղ էին պատուարվում:

XIV

Գանձակի Շահվերդի-խանը*), բացի վերոգրեալ պատճառներից, վաղուց արդէն երախտապարտ էր Մէլիք-Աթամին և նրա լաւ բարեկամը: Երբ Շահվերդի-խանի հայրը մտաւ, նրա եղբայրը, Մամատ-խանը, կամենում էր սպանել նրան Գանձակի խանութիւնը գրաւելու համար: Այդ միջոցին Շահվերդի-խանը փախաւ Զրաբերդ Մէլիք-Աթամի մօտ և իր կեանքը ազատեց: Յետոյ Մէլիք-Աթամը հայոց զօրքերով նրան տարաւ Գանձակ, և Մամատ-խանին խեղդել տալով, Շահվերդի-խանին հաստատեց իր հօր իշխանութեան մէջ: Այդ օգնութիւնը չը մոռացաւ Շահվերդի-խանը, չը մոռացաւ և նրա որդի Զաւատ-խանը Մէլիք-Աթամի ժառանգ Մէլիք-Մէջլումի վերաբերու-

*) Շահվերդի-խանը Ուզուրլու-խանի որդին էր:

Թեամբ, որպէս պիտի տեսնենք մեր պատմութեան ընթացքում:

Իսկ Մէլիք-Իսուրը, որպէս մեր ընթերցողին յայտնի է, մօր կողմից տոնակից էր Շահվերդի-խանին: Մէլիք-Իսուրբի մայրը, Ղամար-Սօթիանը, Շահվերդի-խանի եղբօր աղջիկն էր, քրիստոնէութիւն ընդունած: Նրա պատմութիւնը յիշեցինք մեր յօդուածի սկզբներում:

Թէյմուրազի հետ ունեցած պատերազմներից յետոյ, Մէլիք-Աթամը և Մէլիք-Իսուրը առժամանակ մնացին Փանձակում: Շահվերդի-խանը նրանց հիւրասիրեց իր մօտ: Շահվերդի-խանը բարեսիրտ մարդ էր, որպէս առհասարակ եղել են Փանձակի խաները: Նա ծագումով թիւրք չէր, այլ պարսիկ էր. պարսիկները համեմատաբար աւելի բարի են եղել դէպի քրիստոնէականները, քան թէ վայրենի, մանգօլական թիւրքերը: Իր սահմանակից և հեռուոր խաների մէջ (որպէս էին Շաքիի, Շիրվանի, Շուշիի, Գերբենդի, Բագուի և այլ խաները) Շահվերդի-խանը աւելի բարձր դիրք ունէր և ձայն. նա պարսից կառավարութիւնից ճանաչված էր որպէս բէզլէր-բէգի, այսինքն իշխանների իշխան:

Շահվերդի-խանը կամեցաւ հաշտեցնել Մէլիք-Աթամին և Մէլիք-Իսուրբին Փանահ-խանի հետ: Քսանամեայ անընդհատ պատերազմները, որոնք այնքան արեան և դժբախտութիւնների պատճառ դարձան, մաշել էին երկու կողմերի ուժերն ևս:

Փողովուրդը՝ բոլորովին ձանձրացրել էր շարունակ կռիւներից, հանգստանալ էր ուզում: Այդ էր պատճառը, որ Մէլիք-Աթամը և Մէլիք-Իսուրը հաճութեամբ ընդունեցին Շահվերդի-խանի առաջարկութիւնը: Հաշտութեան դիւստոր պայմանները դրանք էին, որ Փանահ-խանը տէր լինի Շուշի բերդին, առանց իրաւունք ունենալու միջամտել մէլիքների երկրի և հպատակների գործերի մէջ. եթէ նարկաւոր լինի պատերազմ արտաքին թշնամյների հետ, պէտք է վճռվի ընդհանուր համաձայնութեամբ. Փանահ-խանը ինքնազուխ ոչ ոքի հետ պատերազմելու իրաւունք չի պիտի ունենայ. հայոց մէլիքների երկրներից հաւաքված հարկերը պէտք է պործ դրվին տեղային պէտքերի համար. Փանահ-խանը Ղարաբաղի մէջ նոր նուաճումներ անելու համարձակութիւն չի պիտի ունենայ և այլն:

Փանահ-խանը, քանի Ռնդանի էր, պահպանեց խաղաղութեան այդ պայմանները: Նրա մահից յետոյ որպէս, Իրրահիմ-խանը, թէև առժամանակ հետևեց հօր օրինակին, բայց յետոյ ոչնչացրեց հօր դաշնադրութիւնը և հանգամանքները փոփոխեցան....

Աւելորդ չէր լինի մի քանի խօսք ասել Փանահ-խանի մահուան մասին:

Մենք տեսանք, որ ուրմէցի օվչար Յաթալի-խանը, միանալով հայոց մէլիքների հետ, պատե-
թամս. Մելիք.

բազմեց Փանահ-խանի հետ, և նրան՝ յաղթելով, որդուն, Իբրահիմ-աղային, իբրև պատանդ տարաւ Պարսկաստան: Այդ Ֆաթալի-խանը յետոյ Պարսկաստանում պատերազմ ունեցաւ Ասկար-խանի հետ (որը զէնդ-Քէրիմ-խանի եղբայրն էր) և սպանեց նրան: Երբ Քէրիմ-խանը զօրացաւ և Պարսկաստանում շատ նուաճումներ կատարեց, կամեցաւ պատժել Ֆաթալի-խանին իր եղբոր սպանման համար: Երբազից զալով, պաշարեց նա Ֆաթալի-խանի Ուրմի բերդը (1762) և նրան կալանաւորելով, տարաւ Երբազ: Այդ ժամանակ Քէրիմ-խանը ազատեց Փանահ-խանի որդի Իբրահիմ-աղային, որը Ուրմի բերդում պահված էր, նրան ևս իր հետ Երբազ տարաւ:

Փանահ-խանը լսելով այդ դէպքը, մեծ ընծաներով գնաց Պարսկաստան Քէրիմ-խանի մօտ, իր որդուն ստանալու դիտաւորութեամբ: Երկու տարի մնաց Երբազում, վերջը տեսնելով, որ ոչ իրան են բաց թողնում և ոչ որդուն են տալիս, իր յատուկ խորամանկութեամբ հնարեց մի խաղ, որ գոնէ իր անձը կարողանայ ազատել: Արովհետև Քէրիմ-խանը, որ այդ ժամանակ իրան ամբողջ Պարսկաստանի թագաւոր էր համարում, երկրի խաղաղութիւնը պահպանելու համար, չէր ցանկանում Ղարաբաղի խռովարարին կրկին բաց թողնել իր հայրենիքը: Փանահ-խանը իրան ձեւացրեց մեռած և զրկեցաւ զագաղի մէջ: Նրա

մարդիկը, դիմելով Քէրիմ-խանին, խնդրեցին, որ թոյլ տայ կատարելու հանգուցեալի կտակը, նրա մարմինը տանելով իր հայրենիքը, այնտեղ թաղելու համար: Քէրիմ-խանը հասկացաւ խորամանկութիւնը:—Ես նրան պէտք է պատուով յուղարկաւորեմ... ասաց նա.—նրա մարմինը ճանապարհին կը հոտի. հարկաւոր է զմռսել նրան...

• Քէրիմ-խանի հրամանով դահիճները զուրս թափեցին կենդանի հանգուցեալի փորոտիքը, որպէս անում են դիակները զմռսելու համար, յետոյ յանձնեցին նրա մարդիկներին, ասելով, թէ հիմա կարող էք տանել: Նրա մարմինը բերվեցաւ Ղարաբաղ:

Այս մահով մեռաւ Փանահ-խանը (1763): Այնուհետև Քէրիմ-խանը մտածելով, որ որդին աւելի հաւատարմութեամբ կը ծառայէ Պարսկաստանին քան թէ խորամանկ հայրը, նրան խանութեան աստիճան շնորհեց և ուղարկեց Ղարաբաղ: Իբրահիմ-աղան դարձաւ Իբրահիմ-խան և յաջորդեց հօրը:

XV.

Իբրահիմ-խանը սկզբում պահպանեց իր հօր կապած դաշնադրութեան պայմանները հայոց մէլիքների հետ, որովհետև զեռ թոյլ էր և բոլորովին չէր ամրացած իր տեղի մէջ: Բայց յետոյ մի քանի հանդամանքներ նպատակեցին նրան զօրանալ և հայոց մէլիքների հետ բռնութեամբ վարվել:

Այդ հանդամանքներից մէկը այն էր, որ վարանդայի Մէլիք-Շահնազարը, այդ հայրենիքի դաւաճանը, որ իր Շուշի բերդը տալով Փանահ-խանին, նրան ուժ և զօրութիւն տուեց, որը իր աջակցութեամբ այնքան բարձրացրեց հասարակ ջուանչիրցի խաչնարածին, որ Վարարադի հայ իշխանութիւնների քայքայման պատճառը դարձաւ,—այժմ մի և նոյն Մէլիք-Շահնազարը, Փառ նահ-խանի մեռնելուց յետոյ, իր վճռեմի բարեկամութիւնը նրա որդու հետ պահպանելու համար, կատարեց մի այլ ամօթալի գործ: Նա իր աղջկան, գեղեցիկ Հիւրի-զադին տուեց Խրրահիմ-խանին կնութեան: Մէլիք-Շահնազարի այդ վարմունքը սաստիկ վրդովեցրեց հայոց միւս մէլիքներին, մանաւանդ Տիգակի Մէլիք-Եսայուն, որովհետև Հիւրի-զադը իր աղջկանից ծնված էր *):

Այդ դէպքը առիթ տուեց սարսափելի կռիւնների Մէլիք-Շահնազարի և Մէլիք-Եսայու մէջ, որոնք տևեցին մի քանի տարիներ: Մէլիք-Շահնազարը միացաւ Խաչէնի Մէլիք-Միրզախանի հետ, և երկուսը միասին յարձակումներ էին գործում Մէլիք-Եսայու Տող բերդի վրա: Մի ճակատամարտի մէջ Մէլիք-Միրզախանը գերի բռնվեցաւ: Մէլիք-Եսա-

*) Մէլիք-Շահնազարը ունէր մի քանի կնիկներ. նրա Աօնա անունով կինը Հիւրի-զադի մայրն էր և Մէլիք-Եսայու աղջիկը:

յին *) իր սուրբ բռնելով նրա զլխի վրա, արտասանեց հետեւեալ խօսքերը. «դու, Միրզախան, չատ նման ես այն դաւաճանին, որին կոչում էին Մեհրուժան: Նա ուրացաւ մեր կրօնը, նա պարսից ձեռքում գործիք եղաւ և սկսեց մեր հայրենիքը աւերակ դարձնել: Նրան, որպէս վարձատրութիւն իր կատարած չարագործութիւնների համար, խոստացել էին Հայաստանի թագը: Մի ճակատամարտի մէջ նա ես բեղ նման զերի ընկաւ հայերի ձեռքը: Այդ միջոցին հայոց զօրավարներից մէկը, որին կոչում էին Սմբատ Բաղրատունի, կրակի մէջ չիկացրած շամիրոյին պսակի ձև տուեց, և դնելով նրա գագաթի վրա, ասաց. «դու ցանկանում էիր հայոց թագաւոր լինել, ահա ես, իբրև ասպետ և թագադիր, պսակում եմ քեզ»... Բայց դու գոնէ Մեհրուժանի չափ փառասիրութիւն չունէիր. դու միայն մի ցած դաւաճան էիր, որ առօրեայ չնչին փառքի համար թուրք խանի և Մէլիք-Շահնազար չարագործի արբանակը դարձար: Քեզ հետ պէտք է վարվել ինչպէս մի կատաղած շան հետ, որին սպանում են, որպէս զի միւս արարածները նրա կծոտելուց չը վարակվեն»... Վերջին խօսքերի հետ նա իջեցրեց իր սուրբը (1775):

*) Մէլիք-Եսային կարգացած մարդ էր. նա բաւական հմտութիւններ ունէր հայոց, պարսից և արաբական դպրութեան մէջ:

Մէլիք-Միրզախանի փոխարէն Իբրահիմ-խանը խաչէնի կառավարիչ կարգեց նրա որդի Մէլիք-Ալլահվէրդուն, որը հօր նման հաւատարիմ մնաց թուրք խանին: Կրանով կռիւր աւելի բորբոքվեցաւ: Եւ որովհետև կռիւների սկզբնապատճառը գեղեցիկ Հիւրի-զադն էր, այդ պատճառով Իբրահիմ-խանը նոյնպէս խառնվեցաւ կռիւների մէջ, ի հարկէ, բռնելով Մէլիք-Շահնազարի կողմը:

Մէլիք-Նսային միայնակ պիտի պատերազմէր իր երեք թշնամիների դէմ, որպէս էին՝ Իբրահիմ-խանը, Մէլիք-Շահնազարը և Մէլիք-Ալլահվէրդին: Նրա հօր դաշնակիցները այլ ևս չը կային: Մենք յետոյ կը տեսնենք, որ Գիւլիստանի Մէլիք-Իէգլարեան Մէլիք-Խսուրը վախճանվեցաւ (1775) և նրա որդին, Մէլիք-Աբով III-ը, աւելի զբաղված էր իր երկրի կառավարութիւնով, քան թէ պատերազմներով: Մէլիք-Խսուրից հինգ տարի յետոյ 1780 թւին վախճանվեցաւ Ջրաբերդի Մէլիք-Իսրայէլեան Մէլիք-Աթամը, այն սարսափելի մարդը, որից զողում էր Իբրահիմ-խանը: Հանգուցեալի մահից յետոյ յաջորդեց որդին՝ Մէլիք-Մէջլումը: Այդ հրիտասարդը թէ հօր քաջութիւնը և թէ նրա հայրենասիրութիւնն ունէր: Բայց չափազանց զիւրազրդիւ և բարկացոտ բնաւորութեան տէր լինելով, նա հրացանի բռնել տուեց մի քանի նըշանաւոր հայ ազնուականների *) և այդ պատճա-

*) Կրանցից մէկն էր Գիւլ-հաթաղ գիւղի Մի-

ւով բարձրացրեց իր իշխանութեան մէջ ներքին կռիւ: Կրա համար ժամանակ չունեցաւ Մէլիք-Նսայուն օգնելու:

1781 թւին Իբրահիմ-խանը իր բարեկամ երկու մէլիքների հետ պաշարեցին Մէլիք-Նսայու Տող բերդը: Նա քաջութեամբ պաշտպանվում էր: Պաշարումը տևեց երկար: Յետոյ խանը Մէլիք-Շահնազարի խորհրդով ուղարկեց նրա մօտ մի քահանայ և մի նշանաւոր հայ մարդ *), երդումով, խաչով ու Աւետարանով, որ Մէլիք-Նսային ցած իջնէ իր բերդից հաշտվելու համար: Նա հաւատաց և դուրս եկաւ բերդից: Իբրահիմ-խանը նրան բանտի մէջ խեղդել տուեց. նրա ամբողջ կայքը յափշտակեց և տունը աւերակ դարձրեց **):

սայէլ-բէկը, միւսը նրա փեսայ Յակոբ իւզբաչին:

*) Անունները յայտնված չեն այն պրշապիր պատմութեան մէջ, որից մինք քաղում ենք այդ անցքը:

**) Նրա գերեզմանը գտնվում է իր բերդի եկեղեցու գաւթում. տապանաքարի վրա կարդացվում է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Այս է տապան քաջ իշխանին, Սայի անուն մեծ մէլիքին. կարգեալ իշխան Նազիր-շահին. եռեսուն երեք ամ տիրեաց Տիգրակ երկրին. զքաջութիւն և զյաղթութիւն՝ արար բազում ձեռամբ նորին: Ընդ անօրինաց էր հակառակ. ի սուր մաշէր զթշնամին: Ինքն պարթև և զօրաւոր, քան զառաջինսն էր անաւոր: Մինչ վացսուն և վեց ամաց եղեալ, ի յաշխարհէ վերափոխեալ»:

«Վախճանեցաւ թիւին ո. մ. լ. (1781).

Մէլիք-Նսային խարէութեան զոհ զառնալուց յետոյ, նրան յաջորդեց իր եղբօր (Մէլիք-Արամի) որդի Մէլիք-Բախտամը:

Իբրահիմ-խանը ունեցաւ մի երկրորդ ամուսնութիւն ևս, որը ոչ սակաւ նպաստեց նրա զօրանալուն: Նա կին ամեց Կաղստանի Աւարիա գաւառակի իշխող Օմար-խանի (Ումայի-խան) աղջրկան, որ կոչվում էր Բիթա: Այդ Օմար-խանը Նոսիխալ-խանի որդին էր: Փեսայ զառնալով, մի կողմից Վարանդայի հայոց իշխանին, միւս կողմից, Կաղստանի լեռնարմախների խանին, Իբրահիմ-խանը սկսեց օր ըստ օրէ զօրանալ: Ամեն մի սպառնալից դէպքում, նա կամ Կաղստանից օգնութիւն էր ստանում, կամ փախչում էր իր աներոջ մօտ, կեանքը ազատում էր:

Բայց միայն Մէլիք-Շահնազարը և Օմար-խանը չէին Իբրահիմ-խանի զօրանալու պատճառները. տեղի ունեցան և ուրիշ առիթներ, որոնք ոչ սակաւ ուշադրութեան արժանի են:

XVI

1775 թ.ին, որպէս յիշեցինք, վախճանվեցաւ Գիւլիստանի Մէլիք-Բէզլարեան Մէլիք-Իսուրը ծերութեան հասակում: Ղարաբաղի մէլիքների մի հայրենասէր և եռանդոտ զաշնակիցը պակսեցաւ: Նա կտակեց որդուն իր սուրը պատեանի մէջ չը դնել, մինչև Ղարաբաղը իսպառ մաքրված չը լինի մահմեդականներից:

Նա թողեց երկու որդի. երէցը կոչվում էր Բէզլար, կրտսերը Աբով: Հօր մահից յետոյ յաջորդեց Բէզլարը:

Կա Մէլիք-Բէզլար II-ն է, որը սաստիկ գոռոզ, քաջասիրտ և պատերազմասէր երիտասարդ էր: Նա դեռ հօր կենդանութեան ժամանակ մասնակցում էր նրա կռիւների մէջ և յայտնի էր իր զարմանալի յաղթութիւններով:

Բայց այդ անպարտելի տղամարդը, որ իր երիտասարդութիւնը անցուցել էր պատերազմների մէջ, երկար չը վարեց իր երկրի իշխանութիւնը: Մի անգամ լէզլիների հետ ունեցած ճակատամարտում, որ տեղի ունեցաւ Գանձակից ոչ այնքան հեռու, Գօրանի գետի ափին, նոյն անունով գիւղի մօտ, Մէլիք-Բէզլարը հրացանի գնտակից սպանվեցաւ:

Նրա մահուան մասին աւանդութիւնը ստեղծել է մի այսպիսի լեգենդա. թէ այն բուպէում, երբ Մէլիքը պատրաստվում էր պատերազմ գնալու, նրա մայրը, բարեսիրտ Հերիքնազը, դուրս եկաւ որդու առջև, և արտասուքը աչքերում բռնեց նրա ձեռքից, աղաչում էր, որ իրան հեռու պահէ արիւնհեղութիւնից, որ գոնէ այս անգամ պատերազմ չը գնայ, որովհետև ինքը վատ երազ է տեսել... տխուր կասկածներ տանջում են նրա սիրտը... Խստասիրտ որդին մերժեց մօր աղաչանքը, և ձեռքով մի կողմ հրելով նրան, ցած ձգեց, և

ձին նստելով գնաց: Բայց այլ ևս չը վերադարձաւ. մօր անկէժըը պատժեց նրան...

Բայց Մէլիք-Բէգլարի սպանման մէջ կար մի ամբողջ ուօման:

Մէլիք-Բէգլարը ամուսնացած էր Վարանդայի Մէլիք-Շահնազարի դստեր Ամարնանի (Մարիամի) հետ: Բացի օրինաւոր կնոջից նա պահում էր մի սիրուհի Բալա անուանով:

Մինչև այսօր, երբ ուղևորը անցնում է Գիւլիստանի խարխափոշտ գիւղից և մտնում է նոյն անունով ձորի մէջ, ճանապարհի աջ կողմում ցոյց են տալիս մի հին այգի: Անտառային ծառերը աճելով, խառնվել են պտղատու ծառերի հետ և այգու վաղեմի գեղեցկութիւնը ծածկվել է վայրենի մացառների տակ: Այդ տեղին կոչում են Մէլիք-Բէգլարի այգի: Այստեղ յատկապէս շինել տուած գեղեցիկ նամարանոցում ապրում էր իշխանի սիրուհին: Ամարանոցի աւերակներն են մնացել այժմ:

Ամուսնի այդ տեսակ վարմունքը չէր կարող չը զրգուել նրա օրինաւոր կնոջ, Ամարնանի, խանդոտութիւնը: Այդ կինը, ինչպէս վերևում յիշեցի, Վարանդայի Մէլիք-Շահնազարի աղջիկն էր: Իր հօր նման միջոցների մէջ ընտրութիւն անել չը գիտէր նա. վաղուց մտածում էր վրէժխնդիր լինել Բալայից: Նա ընտրեց հէնց այն գիշերը, երբ իր ամուսինը զբաղված էր պատերազմական պատրաստութիւն-

ներով, իսկ առաւօտեան պէտք է կուռլու գնար: Նա կաշառեց իրանց ծառաներից մէկին, որ կոչվում էր Լալա, և ուղարկեց իր փոխանուհուն սպանելու համար: Եղեռնագործութիւնը կատարելու համար մի այլ զէնքի կարօտութիւն չը կար, ասում են՝ գեղեցիկ կնոջ մագերի հիւսերը այնքան երկար էին, որ չարագործը փաթաթեց նրա պարանոցով և իր մազերով իրան խեղդեց: Մարմինը ձգվեցաւ հորի մէջ:

Առաւօտեան հէնց այն րոպէում, երբ Մէլիք-Բէգլարը պատրաստվում էր նստել ձին, որ գնայ կուռլու, նրան լուր տուին, թէ Բալան սպանված է: «Երբ կը վերադառնամ պատերազմից, ևս զրտեմ, թէ ինչ կանեմ սպանողներին»... ասաց նա և գնաց:

Մէլիք-Բէգլարի խստասրտութիւնը յայտնի էր եղեռնագործին: Նա հասկացաւ, որ մէլիքը ամեն հնարներ գործ կը դնէր երևան հանելու սպանութիւնը, և այն ժամանակ ոչ միայն իրան մահով կը պատժէր, այլ իր ամբողջ ընտանիքը սրից անց կը կացնէր: Երկիւղը նրան մի յանցանքից մի աւելի մեծ յանցանքի մէջ ձգեց: Նա հետևեց մէլիքին, որպէս նրա թիկնապահներից մէկը, պատերազմի զաշտը: Կռիւի խռովութեան ժամանակ թուփերի միջից անցաւ հրացանի գնդակը և մէլիքին ցած գլորեց: Ի հարկէ, այն խառնաշփոթութեան մէջ ոչ ոք չէր կարող ստուգել, թէ գրն-

դակը արդեօք մի որ և իցէ լեզգու հրացանից ար-
ձակվեցաւ, թէ մէլիքի անձնական թիկնապահից:

Մէլիք-Բէղլար II-ի մահից յետոյ նրա որդի
Ֆրէյդունը անչափահաս լինելով, Գիւլիստանի
կառավարութիւնը անցաւ հանգուցեալի եղբայր
Արով III-ի ձեռքը: Այդ Արովը իր նախնի միւս
Արովների նման, նոյնպէս յայտնի եղաւ որպէս
մի քաջ պատերազմող: Գրա կառավարութեան
օրերուս, որպէս պիտի տեսնենք, կատարվեցան
Ղարաբաղի բախտաւոր և ամենազօրախտ անց-
քերը:

Եւ այսպէս, Գիւլիստանի Մէլիք-Իւսուրը մե-
ռաւ. նրա որդին Մէլիք-Բէղլարը սպանվեցաւ.
Տիզակի Մէլիք-Յասային Իբրահիմ-խանի խաբէու-
թեանը զոհ դարձաւ. Ջրաբերդի Մէլիք-Աթամը
մեռաւ: Նշանաւոր, փորձված մարդիկը անհետա-
ցան, մնացին դիւրագրգիւ, տաքարիւն երիտա-
սարդները...

Մնացած մէլիքների մէջ Իբրահիմ-խանը աւելի
երկիւղ ունէր Ջրաբերդի Մէլիք-Իսրայէլեան Մէլիք-
Մէջլումից: Այդ երիտասարդը իր հօր՝ Մէլիք-Վ
թամի նման ամենակատաղի թշնամի էր Շուշի
բերդի մահմեղական բռնակալներին: Նրան ոչն-
չացնելու համար Իբրահիմ-խանը հետևեց իր հօր
Փանահ-խանի քաղաքականութեանը: Այդ խորա-
մանկ ջուանչիրցին, ինչպէս իր տեղում տեսանք
(XI գլ) Խաչէնի Հասան-Ջալալեան մէլիքների

իշխանութիւնը թուլացնելու համար, ստեղծեց
այնտեղ (Խնդիրիստան գիւղում) մի նոր մէլիքու-
թիւն՝ Մէլիք-Միրզախանեանների տունը, որոնք
ոչ սակաւ քան մահմեղականները վնասեցին Ղա-
րաբաղի հայկական իշխանութիւնների քայքայ-
մանը: Այժմ Իբրահիմ-խանը, իր հօր օրինակին
հետևելով, Ջրաբերդի Մէլիք-Իսրայէլեանների իշ-
խանութիւնը թուլացնելու համար, մտածեց ստեղ-
ծել այնտեղ մի նոր մէլիքութիւն: Այստեղ Գիւլ-
Եաթաղ գիւղում ապրում էին Ալլահվէրդի իւզ-
բաշու ժառանգները: Գրանց հայրը *ծառայում էր
Մէլիք-Աթամի մօտ, իսկ ժառանգները ծառայում
էին Մէլիք-Աթամի որդի Մէլիք-Մէջլումի մօտ:
Իբրահիմ-խանը կանչեց իր մօտ Ալլահվերդի իւզ-
բաշու որդի Միսայէլ-բէկին, յայտնեց նրան, եթէ
մի կերպով Մէլիք-Մէջլումին կը ոչնչացնէ, ինքը
խոստանում է նրան օգնել: որ ամբողջ Ջրաբերդի
վրա մէլիք դառնայ: Միսայէլ բէկը հրապուրված
խանի խոստմունքով, համաձայնվեցաւ կատարե-
լու նրա ցանկութիւնը:

Միսայէլ-բէկը իր փեսայ Յակոբ իւզբաշուն *)
իր հետ առնելով, գնաց Մէլիք-Մէջլումի մօտ իբ-
րև հիւր: Մէլիքը այդ ժամանակ գտնվում էր իր

*) Այդ Յակոբ իւզբաշին (հարիւրապետը) յայտ-
նի էր անունովս թիւլի Յակոբ, այսինքն աւագակ
Յակոբ. իր յատկանիշները բացատրվում են իր
ստացած մականունով:

սեպհական ամարանոցում, Թարթար գետի ափի մօտ, Ղազարխ կոչված տեղում **): Նա առանց կասկածանքի ընդունեց հերերին, որովհետև մէկը իր զիւղերի կառավարիչն էր, իսկ միւսը նրա փեսան:

Ընթրիքից յետոյ, երբ հիւրերը առանձնացան իրանց համար պատրաստված սենեակում քնելու, երկար նրանց ճրագը վառ մնաց: «Հիմա հարկաւոր է ճրագը հանգցնել»... ասաց Միսայէլ-բէկը:— «Այ՛ո՛, ժամանակն է»... պատասխանեց նրա փեսան: Այդ ինքն ըստ ինքեան անմիջ խօսակցութիւնը զբաւեց մէլիքի սպասաւորներից մէկի ուշադրութիւնը և նա սկսեց ծածուկ լրտեսել խօսակցութեան շարունակութիւնը, որից նկատեց, որ հիւրերը ինչ որ չար դիտաւորութիւն ունեն: Նա իսկոյն իմացում տուեց մէլիքի կնոջը, որը հրամայեց ծառաներին զաղտնի հսկել իր ամուսնի բնակարանի մօտ և սպասել հետևանքին: Եւ իբրև, գիշերից բաւական անցած, նրանք նկատեցին, որ հիւրերը մօտեցան մէլիքի բնակարանին և փորձում էին ներս մտնել: Երկուսին ևս կալանաւորեցին:

Միւս օրը Մէլիք-Մէջլումը քննելով այն դրդիչ

**) Այդ տեղը այժմ կոչվում է Մարաղայ, որովհետև բնակեցրած է 1828 թւի Պարսկաստանի Մարաղայ անունով քաղաքից բերված գաղթականներով:

պատճառները, որոնցից հրապուրված իր հիւրերը կամենում էին սպանել իրան, հրամայեց թէ Միսայէլ-բէկին և թէ նրա փեսայ Յակոբ իւզբաշուն, երկուսին էլ հրացանի բռնեցին: Մէլիքը այն աստիճան զայրացած էր, որ հրամայեց նրանց ամբողջ ընտանիքը բնաջինջ անեն, բայց Միսայէլ-բէկի փոքր եղբայր Ռուստամ-բէկը առեց նրանց և փախաւ Շուշի բերդը իբրահիմ-խանի մօտ:

Այդ անցքը ոչ միայն ներքին երկպառակութիւնների պատճառ զարձաւ, այլ յիշեալ Ռուստամ-բէկը, իբրահիմ-խանի ձեռքում գործիք դառնալով, շատ չարիքներ գործեց Մէլիք-Մէջլումի դէմ: Այդ կը տեսնենք մեր պատմութեան շարունակութեան մէջ, բայց այժմ այսքանը պէտք է յիշել, որ Ռուստամ-բէկը մի նշանաւոր մարդու, Ապրէս աղայի փեսան էր *): Իր աներոջ հետ կաղմեց նա մի զօրեղ կուսակցութիւն ոչ միայն Մէլիք-Մէջլումի դէմ, այլ և բոլոր այն մէլիքների դէմ, որոնք դաշնակից էին Մէլիք-Մէջլումին, որպէս էին՝ Գիւլիստանի Մէլիք-Բէգլարեանները և Տիզազի Մէլիք-Աւանեանները:

*) Այդ Ապրէս աղան կսապատցի էր. նա ամուսնացած էր Երիցմանկանց վանքի Ներսէս կաթողիկոսի քրոջ հետ: Այդ ամուսնութիւնից ծնվեցաւ մի որդի իսրայէլ անունով և մի աղջիկ Վարդ-խաթուն անունով: Իսրայէլը Երիցմանկանց վանքի կաթողիկոս դարձաւ, իսկ Վարդ-խաթունը ամուսնացաւ Ռուստամ-բէկի հետ:

Եւ այդպէս, թէև Իբրահիմ-խանին չը յաջողվեցաւ Մէլիք-Մէջլումին սպանել տալ և Ջրաբերդում ստեղծել մի նոր մէլիքութիւն իր հովանաւորութեան հերքոյ, այսու ամենայնիւ, նա հասաւ իր նպատակին: Նա կարողացաւ կազմել մի նոր և հակառակ կուսակցութիւն, որի մէջ կար և կաթողիկոս: Այսպիսով Ղարաբաղի մէլիքները երկու հակառակ կուսակցութիւնների բաժանվեցան. մէկը, Մէլիք-Շահնազարեանների կուսակցութիւնը, որին պատկանում էին խանին համակրողները և Երիցմանկանց վանքի կաթողիկոսները, միւսը, Մէլիք-Մէջլումի և Մէլիք-Բէգլարեանների կուսակցութիւնը, որոնք հակառակ էին խանին և միացած էին Գանձասարի վանքի կաթողիկոսի հետ:

XVII.

Որպէս մի միջանկեալ պատմութիւն, մենք հարկաւոր ենք համարում մեր ընթերցողներին ծանօթացնել վերև յիշած երկու, միմեանց հակառակ, կաթողիկոսութիւնների հետ, որոնցից մէկը գտնվում էր Գանձասարի վանքում, իսկ միւսը Երիցմանկանց վանքում, որոնք ոչ սակաւ ներգործութիւն ունեցան Ղարաբաղի հայկական իշխանութիւնների կործանման վրա:

Մեր պատմութեան մէջ սակաւ չէ այն տխուր երևոյթների թիւը, որ ամեն անգամ, երբ ծագել է մի սր և իցէ ազգային կարևոր հարց, ամեն անգամ, երբ հայրենիքը տագնապի մէջ է գտնվել,

ամեն անգամ, երբ ժողովրդի բարօրութեան համար մխիթարական երևոյթներ են նշմարվել,—մի խօսքով, ամեն մի բախտաւոր և զժբախտ բուպեներում, երբ ժողովրդի ուշադրութիւնը լարված է եղել դէպի իր զրութիւնը,—յանկարծ ծագել են կրօնական կամ եկեղեցական վէճեր: Ժողովուրդը թողել է իր կենսական հարցերը և զբաղվել է այդ վէճերով:

Մենք կարող էինք շատ օրինակներ բերել անցեալից *), բայց կը վեր առնենք հէնց նոյն պատմութիւնից, որը մեր յօդուածի նիւթ ենք ընտրել:

Յայտնի է, որ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը, սկսեալ Գրիգորիսի **) օրերից, աւանդական կերպով շարունակվեցաւ մինչև 1828 թւականը. ուրեմն նա ամբողջ 15 դար գոյութիւն ունէր: Այդ կաթողիկոսութեան ներկայացուցիչները նստում էին Աղուանից աշխարհի զանազան վանքերում, իսկ վերջին ժամանակներում նրանց աթոռատե-

*) Միթէ ներկայումս մի և նոյնը չէ. Բերլինի 61-րդ յօդուածը մնացել է թղթի վրա. Կ. Պօլսի հայոց պատրիարքը նստած է իր տանը. Սսի կաթողիկոսը գեգերվում է թիւրքաց նախարարների դռներում և նորանոր չարիքների ճանապարհ է բաց անում, իսկ Մանսիւնին յայտնի է, թէ ինչով է զբաղված...

***) Գրիգորիսը սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի թոռն էր:

դին եղաւ Ղարաբաղի խաչէն գաւառի Գանձասարայ վանքը:

Խաչէնը Հասան-Ջալալեան իշխանների ժառանգութիւնն էր. այնտեղ տիրում էին վերջին ժամանակներում այդ տոհմից առաջ եկած մէլիքները: Կաթողիկոսները ընտրվում էին դարձեալ մի և նոյն տոհմից: Եւ այսպիսով քահանայապետութիւնը և մարմնաւոր իշխանութիւնը գտնվում էր մի և նոյն տոհմի ներկայացուցիչների ձեռքում:

1651 թւին խոտորաչէնցի Սիմոն անունով մէկը (որը Հասան-Ջալալեանների տոհմից չէր, այլ մի հասարակ քահանայի որդի էր) Մոսու լեռան միջին ձորերի մէկի մէջ, հիմնեց մի վանք Երիցմանկանց անունով և այդ վանքի կաթողիկոսը դարձաւ: Նրանից սկսվեցաւ մի նոր, և աղուանից վաղեմի կաթողիկոսարանին հակաթու կաթողիկոսութիւն: *) Այդ երկու միմեանց հակառակ կաթողիկոսարանները (Գանձասարայ վանքը և Երիցմանկանց վանքը) կանգնած էին միմեանց հանդէպ, ոչ աւելի քան 24 ժամ ճանապարհի հեռաւորութեամբ: Առաջինը գտնվում էր խաչէնի գաւառում, իսկ երկրորդը Զրաբերդի գաւառում:

Երիցմանկանց վանքի կաթողիկոսների աթոռա-

*) Սիմոնին յաջորդեց նրա ազգական Ներսէսը, յետոյ Ներսէսի քրոջ որդի Իսրայէլը, յետոյ Սիմոնի եղբոր որդի փոքր Սիմոն կաթողիկոսը, որ վերջինն էր:

կալութիւնը տևեց 1651 թւից մինչև 1800 թւականի վերջը: Կա այն ժամանակամիջոցն էր, երբ Ղարաբաղի հայերի ամեն մի ի գուր վատնած բոսպիլն նրանց համար մեծ կորուստ էր: Այդ ժամանակամիջոցում զարթնել էին Ղարաբաղի մէլիքների անկախութեան ձգտումները, նրանք, սկսեալ Պետրոս մեծի օրերից, ծանրակշիռ բանակցութիւններ ունէին ուսուսաց արքունիքի հետ, պատերազմում էին պարսիկների և օսմանցիների հետ. ամբողջ Ղարաբաղը շարժման մէջ էր: Այդ տարիները Ղարաբաղի պատմութեան ամենատագնապալի ժամանակներն էին...

Բայց ինչ էին շինում կաթողիկոսները:

Բաղդասար միտրապօլիտի կազմած և մեր ձեռքում այժմ գտնված զանազան Ֆիրմանների և հրովարտականների հաւաքածուից երևում է, որ Գանձասարի և Երիցմանկանց կաթողիկոսարանների միմեանց հակառակ աթոռակալները *), յիշեալ ժամանակամիջոցում, երբ Ղարաբաղի ժողովուրդը զբաղված էր իր հայրենիքի անկախութեան խնդրով,— կաթողիկոսները, ընդհակառակն, զբաղված են եղել կոիւններով, միմեանց վրա զան-

*) Երիցմանկանց վանքի կաթողիկոսների ժամանակակիցները Գանձասարի վանքում էին՝ Երեմիայ, Եսայի, Յովհաննէս և վերջինը Սարգիս, որ վախճանվեցաւ 1828 թւին: Բոլորը Հասան-Ջալալեան իշխանների տոհմից էին:

գատներ անելով, միմեանց ձեռքից վիճակներ խը-
լելու համար:

Ի հարկէ, կաթողիկոսներից իւրաքանչիւրը ու-
նէր իր կուսակցութիւնը, և այդ պատճառով կը-
ռիւնների մէջ մասնակցում էին թէ ժողովուրդը և
թէ ժողովրդի ներկայացուցիչները—մէլիքները:

Չէ կարելի հերքել, որ կաթողիկոսների մէջ
կային և օրինաւոր մարդիկ, ինչպէս Եսային և
Ներսէսը, որոնք մէլիքների հետ միացած, գործում
էին հայրենիքի փրկութեան համար: Բայց մի օ-
րինաւորի շինածը, միւս անպիտանները ոչնչաց-
նում էին...

Այդ կը տեսնենք յետոյ. հիմա շարունակենք
մեր պատմութիւնը:

Երբ Իրրահիմ-խանը յաջորդեց Փանահ-խանին,
մի և նոյն տարվայ մէջ (1763) Գանձակում վախ-
ճանվեցաւ Երիցմանկանց վանքի Ներսէս կաթու-
ղիկոսը: Գարձեալ մի և նոյն տարվայ մէջ Ղա-
րաբաղի մէլիքները, գլխաւորապէս Ջրաբերդի Իշ-
խան Մէլիք-Աթամը *) օժել տուին Յովհաննէսին
Գանձասարի վանքի կաթողիկոս:

Նոյն միջոցում, երբ Յովհաննէսը Գանձասարի
կաթողիկոս դարձաւ, նրա հակառակ, Գանձակի
հայերը, տեղային իւանի օգնութեամբ, օժել տուին

*) Յովհաննէս կաթողիկոսը Մէլիք-Աթամի հետ
խնամութիւն ունէր. նրա քոյր Ամար-սուլթանը
Մէլիք-Աթամի կինն էր:

Իսրայէլ կաթողիկոսին կաթողիկոս Երիցմանկանց
վանքի անունով (1763):

Նրկու կաթողիկոսների մէջ երկար հակառա-
կութիւններ եղան: Մէլիքները դիմեցին Եջմիա-
ծին, որը աւելի խառնեց գործը: Խռովութիւն-
ները վերջացան նրանով, որ Յովհաննէսը ընդուն-
վեցաւ որպէս Գանձասարի օրինաւոր աթոռակալ,
իսկ Իսրայէլը մնաց Գանձակում որպէս նրա հա-
կաթոս: Նա համարձակութիւն չունեցաւ մինչև
անդամ Գանձակից գալ իր վանքը (Երիցմանկանց
վանքը) որի անունով օժված էր, և այդ վիրաւո-
րանքի համար միշտ մի յարմար առիթ էր որո-
նում վրէժխնդիր լինելու իր հակառակորդից՝
Յովհաննէս կաթողիկոսից: Այդ առիթը գտաւ նա.
և իր վրէժխնդրութեամբ ոչ միայն սպանել տուեց
Յովհաննէս կաթողիկոսին, այլ սպանեց այն մեծ
գործը, որ Ղարաբաղի մէլիքները ստեղծել էին...

XVIII

1762 թւին ռուսաց զահը ժառանգեց Եկատե-
րինա II կայսրուհին: Նա սկսեց ուշադրութիւն
դարձնել Հայաստանի և Վրաստանի վրա: Հայոց
հարցը կրկին դարձնեցաւ:

Եկատերինա II կամեցաւ իրագործել Պետրոս
մեծի նպատակները Հայաստանի և Վրաստանի
վերաբերութեամբ: Այդ ժամանակ Ռուսաստանի
հայոց առաջնորդն էր Յովսէփ արքեպիսկոպոս

Արդութեան-Նյիպայնարագուէր: Վայելելով կայսրուհու առանձին ողորմածութիւնը, և աւելի մօտ յարարերութիւններ ունենալով ռուսաց արքունիքի հետ, Յովսէփ արքեպիսկոպոսը դարձաւ թարգման հայ ժողովրդի բողոքներին, որ վաղուց սնուցանում էր նա իր հայրենիքի վերականգնման մասին:

Նա աւելի մեծ եռանդով սկսեց հետևել իր նախորդի, Մինաս արքեպիսկոպոսի, օրինակին: Այդ արժանայիշատակ եկեղեցականը, որպէս տեսանք մեր պատմութեան սկզբում, գործում էր Պետրոս մեծի օրերում, իր ընկեր Խարայէլ Օրիի հետ: Իսկ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը գործում էր Յովհաննէս Լաղարեանի հետ: Թէ Օրին և թէ Լաղարեանը մի և նոյն հայրենիքից էին, այսինքն՝ Սպահանից գաղթած հնդկաստանցիներ:

Սպահանի և Հնդկաստանի հայերը թէև պատմական հանգամանքների պատճառով տարագրվեցան իրանց հայրենիքից, բայց իրանց սրտերը թողեցին Հայաստանի աւերակների մէջ: Նրանք արևելքի հեռուօր խորքերում բախտ և հարստութիւն գտան, բայց Ինդոս գետի ափերից միշտ խորին կարօտով յիշում էին հայկական աշխարհը, որպէս տարագրված Խարայէլը Տիգրիսի ափերից յիշում էր իր սուրբ Երուսաղէմը:

Նրանք չէին խնայում իրանց հարստութիւնը, եթէ կարելի լինէր առանց արիւնի ոսկով գնել

հայրենիքի փրկութիւնը: Եկատերինա II կայսրուհու գահակալութիւնից երկու տարի առաջ (1760) Անգլիայից Ս. Պետերբուրգ եկաւ հայազգի Էմին Յովսէփեանը, որը ընդի Պարսկաստանի Համադան քաղաքիցն էր, իսկ Հնդկաստանում միլիոններ էր վաստակել: Նա առաջարկեց իր բոլոր հարստութիւնով օգնել ռուսներին, եթէ կընդունէին իրանց զօրքերով մասնակցել հայերի հետ, Հայաստանը պարսից լծից ազատելու գործում: Նրա առաջարկութիւնը համակրութեամբ ընդունվեցաւ: Էմինը Ս. Պետերբուրգից եկաւ Հայաստան. Ղարաբաղի մէլիքները մեծ ոգևորութեամբ ընդունեցին նրան: Իրանք պատերազմելու համար սիրտ և զօրեղ բազուկներ ունէին, իսկ Էմինը փող էր տալիս զէնքեր գնելու համար: Ուրեմն ամեն ինչ պատրաստ էր: Վրաց և հայոց մէջ մի գօրեղ դաշնակցութիւն կապելու համար, Էմինը դիմեց և Քարթալինիայի իշխան Հերակլին, յայտնեց նրան իր միտքը: Բայց այդ երկերեսանի իշխանը, որը այդ ժամանակ մի կողմից պարսիկների փէշլիցն էր բռնած, իսկ միւս կողմից աչքերը դարձրած ունէր դէպի Ս. Պետերբուրգ, անհամակրութեամբ վերաբերվեցաւ դէպի Էմինի առաջարկութիւնը: Հայոց կրեսոսը դնաց այնուհետև կալկաթա քաղաքական առանձին խորհուրդներով: Բայց վաղահաս մահը թողեց նրա նպատակները անկատար: Նրա միլիոնները, անտէր մնալով

անզլիական բանկում, այնպէս էլ կորան...

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը այն աստիճան գնորված էր Հայաստանի փրկութեան գաղափարով, որ նա իր հայրենիքի վերականգնման հարցը կայսրուհու ողորմածութեամբ արդէն իրականացած էր համարում: Այնպէս որովհետեւ Հայաստանը պիտի գտնվէր Ռուսաստանի հովանաւորութեան ներքոյ, որպէս առանձին աւատական իշխանութիւն: Յովսէփ արքեպիսկոպոսին մինչև անգամ առաջարկվեցաւ կազմել դաշնակցութեան ծրագիրը, թէ որպիսի յարաբերութիւններ պիտի ունենար հայոց ազգը իրան հովանաւորող պետութեան հետ: Այդ դաշնագիրը, որպէս յետոյ կը տեսնենք, բաղկացած էր 19 յօդուածներից և բովանդակում էր իր մէջ գլխաւոր հիմունքները, թէ որպիսի կազմակերպութիւն պիտի ստանար վերանորոգված Հայաստանը և ինչ պարտաւորութիւններ պիտի յանձն առնէր նա ռուսաց պետութեան վերաբերութեամբ:

Յիշեալ դաշնագիրը դրվեցաւ 1790 թւին. մի և նոյն ժամանակ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը կազմեց մի ընդարձակ տեղեկագիր, որի մէջ մանրամասնաբար նկարագրեց Ղարաբաղի մէլիքների ունեցած յարաբերութիւնները ռուսաց արքունիքի հետ, սկսեալ Պետրոս մեծի օրերից մինչև իր ժամանակը, և յիշեցրեց նրանց մատուցած մեծ ծառայութիւնները Ռուսաստանին: Այդ տեղեկագիրը վե-

րոյշեալ դաշնագրի հետ արքեպիսկոպոսը ներկայացրեց կայսրուհուն գննեալ Ֆերդմարշալ իշխան Գրիգորիի Ալեքսանդրովիչ Պատեմկինի միջնորդութեամբ:

Պատեմկինը Յովսէփ արքեպիսկոպոսի լաւ բարեկամը և մտերիմն էր: Ինչպէս երևում է շատ պատմական փաստերից, նա արդէն իրան հայկական նոր իշխանութեան աթոռի կանդիդատ էր համարում:

Ընդհանուր հայերի ուղեորութեանը չափ չը կար աշխարհի ամեն ծագերում սփռված հայերը արդէն գիտէին, թէ շուտով Հայաստանը կը վերականգնի: Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, այդ եռանդոտ, անխոնջ եկեղեցականը, չարունակ թղթակցութիւններ ունէր ամեն երկրների հետ, ուր որ հայեր կային: Սկսեալ Հնդկաստանից մինչև Լեհաստան, սկսեալ Եգիպտոսից մինչև Պարսկաստան նա տարածում էր իր թղթերը և ամեն տեղ բորբոքում էր հայրենասիրութիւն: Նա թղթակցութիւն ունէր Վրաստանի իշխանների, Էջմիածնի կաթողիկոսի, Աղուանից կաթողիկոսի և Ղարաբաղի մէլիքների հետ:

Ոգևորութիւնը այնքան մեծ էր, և Հայաստանի ազատութեան գործը այնքան իրականացած էր համարվում, որ Հնդկաստանում Յակոբ Շահամիրեանի հեղինակութեամբ տպագրեցին մի գիրք, որ բովանդակում էր իր մէջ հայոց և վրաց միա-

ցեալ թագաւորութիւնների վարչական և դատաստանական օրէնքները:

Հնդկաստանի դրամատէրները չէին խնայում իրանց փողերը հեռաւոր Հայաստանի ազատութեան գործին ծառայեցնելու համար: Այդ միջոցներում յայտնվեցաւ մի այլ հնդկաստանցի հայրենասէր, որ ցանկանում էր Հայաստանի ազատութիւնը գնել Պարսկաստանից և Թիւրքիայից ոսկով: Նա արդէն գնել էր վրաց Գիօրգի իշխանից Լօռու գաւառը և դիտաւորութիւն ունէր գրնելու նաև Բօրչալուի գաւառը, Երևանի նահանգը և ուրիշ երկրներ, որպէս զի այդ կողմերում զարգացնէր բամբակի, շաքարեղեգնի, լեղակի և դահվէի մշակութիւնը, գործարաններ բաց անել տար և իր հայրենիքը տնտեսապէս կենդանացնէր:

Այդ բոլոր շարժումներին զարկ էր տալիս Յովսէփ արքեպիսկոպոսը:

Ռուսաց կառավարութեան այն ժամանակվայ քաղաքական շահերը պահանջում էին, որ պետութեան արևելեան սահմանները պարսից և օսմանցոց յարձակումներից ազատ պահելու համար, որպէս մի ամուր պատնէշ, վերականգնեցնէին հայ-վրաց միացեալ իշխանութիւնը, որը, Ռուսաստանի հովանաւորութեան ներքոյ, խոստանում էր հաւատարիմ սահմանապահ լինել: Արևելեան մահմեդականութիւնը, մանաւանդ Անդրկովկասի մահմեդականները միշտ մեծ վտանգ էին սպառնում

Ռուսաստանին: Հարկաւոր էր մի միջնապարիսպ նրանց կատաղի հոսանքի առաջն առնելու համար, և այդ միջնապարիսպը պէտք է լինէին Քրիստոնեայ հայերը և վրացիները:

Գեռ 1783 թ. ապրիլի 6-ին իշխան Գրիգորի Ալեքսանդրովիչ Պօտեմկինը, որը հրապարկած էր անկախ Հայաստանի իշխանութեան զուխը անցնելու բաղձանքով, հրամանագրեց նոյն ժամանակվայ կովկասեան զօրքերի զլխաւոր հրամանատար գեներալ-պօրուչիկ Պաւել Սէրգէիչ Պօտեմկինին, որ նա իշխանութիւնից հեռացնէ Շուշիի Խրրահիմ-խանին, օգնէ հայոց մէլիքներին, հաստատելու համար Ղարաբաղում հայոց անկախ իշխանութիւն: Մի և նոյն բովանդակութեամբ հրաման կրկնվեցաւ 1783 թ. մայիսի 10-ին, մի և նոյն գեներալ-պօրուչիկ Պօտեմկինին, որ հայերին յուսադրէ, որպէս զի նրանք գործակցեն ռուսաց կառավարութեան նպատակներին, որը դիտաւորութիւն ունի կազմելու նրանցից մի զօրեղ քրիստոնեայ պետութիւն, Ռուսաստանի բարձրագոյն հովանաւորութեան ներքոյ:

Այդ բոլորը գիտէին Ղարաբաղի մէլիքները, այդ բոլորը յայտնի էր Դանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոսին, որը մէլիքների խորհրդակիցն էր. այդ բոլորը յայտնի էր և Էջմիածնի կաթողիկոսին, որը գաղտնի մանակցում էր ընդհանուր գործին: Ղարաբաղի մէլիքները խոստանում էին

մատակարարել ուսաց զօրքերի բոլոր պաշարնե-
րը և այլ պիտոյքները, երբ նրանք իրանց կողմը
կը գային, —խոստանում էին իրանց ուժերով մի-
անալ ուսաց զօրքերի հետ: Պատերազմը նշանակ-
ված էր 1784 թվի ամառը. գններալ պորուչիկ
Պօտեմկինը պատրաստված էր պարսիկների դէմ
պատերազմ գնալու: Այդ ժամանակ Ղարաբաղի
մէլիքների կողմից Ստեփան Գաւթեան անունով
մի պատուիրակ գնաց գնւ. պօր. Պօտեմկինի մօտ,
հայոց պատրաստութիւնների և Անդրկովկասի
քաղաքական դրութեան մասին նրան մանրամասն
տեղեկութիւններ հաղորդելու: Այդ Ստեփան Գաւ-
թեանը իր արժանաւոր ծառայութեան համար
վարձատրվեցաւ պրէմիեր-մայօրի աստիճանով:

XIX

Մինչ ուսաց կողմից այսպիսի պծտրաստու-
թիւններ էին կատարվում, մինչ Ռուսաստանի
հայոց արքեպիսկոպոս Յովսէփը, վառված հայ-
րենասիրութեան հոգով, անխոնջ կերպով աշխա-
տում էր իրազործել իր սկսած գործի մեծ գաղա-
փարը. —այդ միջոցներում Ղարաբաղում կատար-
վեցան մի քանի աղէտալի դէպքեր:

Մենք տեսանք, մինը. միւսից յետոյ (1775—
1780) վախճանվեցան Ղարաբաղի երկու նշանա-
ւոր իշխողները՝ Գիւլիստանի Մէլիք-Իւսուբը և
Ջրաբերդի Մէլիք-Աթամը, որոնք իրանց հայրենի-
քի ազատութեան համար ամենաեռանդոտ գոր-

ծիչներ էին, որոնք ամբողջ քսան տարի պատե-
րազմեցին Փանահ-խանի հետ և թոյլ չը տուեցին,
որ նրա իշխանութիւնը տարածվի Ղարաբաղի
վրա: Մէլիք-Իւսուբին յաջորդեց որդին Մէլիք-
Աթով III-ը, իսկ Մէլիք-Աթամին յաջորդեց որդին
Մէլիք-Մէջլումը: Գրանք պահպանեցին նոյն դաշ-
նակցութիւնը, որ կապել էին իրանց հայրերը և շա-
րունակեցին նոյն բանակցութիւնը, որ սկսել էին
նրանք ուսաց կառավարութեան հետ, իրանց
հայրենիքի ազատութեան վերաբերութեամբ:

Գարձեալ տեսանք, որ Մէլիք-Աթամի վախճան-
վելուց մի տարի յետոյ (1781) Տիգրակի տիրապե-
տող Մէլիք-Աւանեան Մէլիք-Եսային Խրբահիւթ-խա-
նի խաբէութեանը զոհ դարձաւ: Նրա յաջորդը,
Մէլիք-Բախտամը, ամենայն հաւատարմութեամբ
պահպանեց իր նախորդի դաշնակցութիւնը վերո-
յիշեալ երկու մէլիքների հետ:

Նոյնպէս տեսանք, երբ Հասան-Ջալալեան Յով-
նանէսը Գանձասարի վանքի կաթողիկոս ձեռնա-
դրվեցաւ (1763) նրա հակառակ, նոյն տարվայ
մէջ, Գանձակում իսրայէլ անունով մէկը նոյնպէս
աղուանից կաթողիկոս ձեռնադրվեցաւ և մնաց
տեղային Զաւատ-խանի պաշտպանութեան ներքոյ:
Այդ հակաթոռ իսրայէլ կաթողիկոսը կործանեց
այն մեծ շէկքը, որը Յովհաննէսը և Ղարաբաղի
երեք մէլիքները մեծ ջանքերով կառուցել էին...

Մինչ Ղարաբաղի մէլիքները մի կողմից քաղաքա-

կան բանակցութիւններ էին վարում ուսուց կառավարութեան հետ, իսկ միւս կողմից, ներքին երկպառակութիւնը ջլատում էր նրանց ուժերը, — այդ միջոցներում Իբրահիմ-խանը քնած չէր, նա խիստ արթուն էր և դիտէր ամեն հանդամանքներից օդոտ քաղիլ:

Նա նկատում էր ուսմաների պատրաստութիւնները. նրան աղօտ կերպով յայտնի էր, որ այդ պատրաստութիւնների և Ղարաբաղի մէլիքների շարժումների մէջ կար մի գաղտնի կապ: Նրան յայտնի էր և այն, որ վրաց Հերակլ իշխանը ծածուկ բանակցութիւններ ունի մէլիքների հետ: Նա գիտէր, որ այդ բոլորը իր իշխանութեան կործանմանը վտանգ էր սպառնում: Նա սկսեց ամրացնել Շուշի բերդը, պատրաստվեցաւ վտանգի առաջն առնելու:

Ռուսները խոստանում էին օգնութիւն հասցնել հայերին և վրացիներին, բայց ուշանում էին:

Իբրահիմ-խանը տեսնում էր, որ առանց ուսմաների օգնութեան ևս, հայոց և վրաց միացեալ ուժերը կարող էին նրան միանգամայն ոչնչացնել, մտածեց Վրաստանին կողմնակի կերպով մի հարուած տալ, իսկ յետոյ դառնալ դէպի հայերը:

Մենք XV-րդ գլխում յիշեցինք, որ Իբրահիմ-խանը, բացի Մէլիք-Շահնաղարի աղջիկը իրան կին առնելուց, ամուսնացաւ Ավարիայի տիրա-

պետոյ Օմար-խանի քրոջ հետ: Այդ խնամութիւնը մի ամուր դաշնակցական կապ դարձաւ նրա և Օմար-խանի մէջ: Իբրահիմ-խանը մտածեց վրաց Հերակլ իշխանին զբաղեցնել իր աներոջ բարբարոս լեռնաբնակների հետ, որպէս զի, նա ժամանակ չունենայ հայերի հետ միանալու և իր դէմ գործելու:

Նրա զրդելով Օմար-խանը կովկասեան լեռնաբնակների անազին բաղմութեամբ յարձակվեցաւ Վրաստանի վրա (1782): Նախ Բորչալուն աւերակ դարձրեց, յետոյ մտաւ Լօռու գաւառը, պաշարեց Գիւմուշ-խանայ *) կոչված բերդը: Այդ բերդում ամրացած էին այն յոյները, որոնք հանքերում աշխատում էին, այնտեղ էին ապաստանած և մերձակայ հայոց գիւղերի բնակիչները: Օմար-խանը գրաւեց բերդը և բոլոր յոյներին կոտորել տուեց, իսկ հայերից բազմաթիւ զերիներ վեր առեց: Թէև Հերակլ իշխանը բացի վրացիներից, իր հետ 300 ուսուց զինուորներ ունենալով, չտապեց Օմար-խանի բարբարոսութիւնների առաջը առնել, բայց նա այնքան երկչոտ գտնվեցաւ, որ մինչև անգամ չը համարձակվեցաւ մօտենալ նրան: Օմար-խանը կատաղի կեր-

*) Դանվում է Հաղբատի և Սանահնի մօտ և տեղային հանքերի անունով կոչվում է Գիւմուշ-խանայ, որ նշանակում է արծաթի տուն կամ արծաթի հանք:

պով ամեն ինչ աւերակ դարձնելով, գերինների բազմութեամբ անյաւ Ախալցխայ, որը այդ ժամանակ օսմանցիների ձեռքումն էր, և ձմեռը անցկացրեց տեղային կառավարիչ Սուլէյմանֆաշայի մօտ: Այստեղից Օմարը իր զօրքերը ուղարկեց վրաց Վախամու բերդի վրա: Այնտեղ ընտանիքով բնակվում էր իշխան Աբաչիձէն: Օմարի զօրքերը յիշեալ բերդը գրաւեցին, բնակիչներին գերի վեր առին, որոնց թուումն էին Աբաչիձէի երկու աղջիկները, որոնցից մէկը Օմարը իր համար պահեց, իսկ միւսին ընծայ ուղարկեց Իբրահիմ-խանին:

Գարնանը Օմարը թողեց Ախալցխան և Երեւանի նահանգի միջով անյաւ Ղարաբաղի կողմերը և այն տեղից գնաց իր երկիրը, տանելով իր հետ բազմաթիւ գերիներ և կողոպուտ: Բայց Երեւանի և Ղարաբաղի բնակիչներին շատ վնասել չը կարողացաւ, որովհետեւ մինչև նրա հասնելը, բոլորք ամրացած էին անմատչելի տեղերում: Այսու ամենայնիւ, լեռնային գաղանի կատարած այդ փոթորկալից չրջանը վրաստանի և Հայաստանի միջով, մի ազդու ցոյց էր, որով Իբրահիմ-խանը կամեցաւ զգալ տալ քրիստոնեաներին իր զօրութիւնը:

XX.

Ղարաբաղի մէլիքները սպասում էին 1784 թվի ամառին, և գեներալ պորուչիկ Պօտեմկինի

զօրքերին, որ նրա հետ միանալով, սկսեն պատերազմել մահմեդականների դէմ: Անցաւ մի տարի ևս խոտացած օդնութիւնը չը հասաւ:

1785 թ. ապրիլ ամսում մի մարդ մուրացկանի հագուստով, ձեռքին բռնած մի ծանր ճանապարհորդական մահակ, Գանձասարի վանքից ճանապարհ ընկաւ դէպի Գանձակ: Այդ մուրացկանին սաստիկ արագնթացութեան համար կոչում էին «եօրդայ» Գրիգոր: Նոյն ամսի նոյն օրում մի այլ մարդ Շահ-Մանսուր զիւղից ուղևորվեցաւ դէպի Շուշի բերդը: Այդ վերջինը մուրացկան չէր, ազնուական էր: Նա ուղիղ ներկայացաւ Իբրահիմ-խանի մօտ, յայտնեց նրան, թէ հայոց մէլիքները, Գանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոսի հետ միացած, մի նոր թուղթ գրեցին ռուսաց կայսրուն, և նրաւիրում են ռուսներին, որ գան տիրեն քո երկրները.—մի խօսքով, դաւաճանը մանրամասնաբար տեղեկութիւններ տուեց այն բոլոր պատրաստութիւնների և ռուսաց հետ ունեցած յարաբերութիւնների մասին, որ մինչև այնօր կատարել էին մէլիքները և Յովհաննէս կաթողիկոսը:

Թէև մէլիքները իրանց պատրաստութիւնները սաստիկ զգուշութեամբ էին կատարում, թէև նրանց մէջ պահպանվում էր խորին գաղտնապահութիւն, բայց այդ դաւաճանը Յովհաննէս կաթողիկոսի ընտանին էր, նրա հարստատ եղբայրն էր, Խան, Մելիք.

նա ինքը մասնակցում էր խորհուրդների մէջ: Գա
 Հասան-Ջալալեան Մէլիք-բէկի որդի Ալլահ-Ղուլի-
 բէկն էր: Մի եղբոր շինածը միւս եղբայրը քան-
 դում էր... Մեր պատմութիւնը բաւական աղքատ է
 լաւ մարդիկներով, իսկ հարուստ է դաւաճաններով...

Իբրահիմ-խանին յայտնի էին ուսուց պատրաս-
 տութիւնները. նա վաղուց արդէն սկսել էր ամ-
 բացնել Շուշի բերդը: Նրան անորոշ կերպով
 յայտնի էին և հայոց գաղտնի յարաբերութիւնները
 ուսանների հետ, բայց այդ մասին նա մի հաստատ
 փաստ չունէր իր ձեռքում հայերին պատժելու
 համար: Գաւաճանը ցոյց տուեց նրան փաստը: Նա
 յայտնեց, թէ մի սուրհանդակ, մուրացկանի հա-
 գուստով, իր ձեռքի գաւազանի մէջ թաղցրած,
 նոր թղթեր տարաւ Գանձակ, իսկ այնտեղից պի-
 տքի գնայ թիֆլիս: Այդ թղթերին, աւելացրեց նա,
 ստորագրել են իմ եղբայր Յովհաննէս կաթողի-
 կոսը, Գիւլիստանի Մէլիք-բէկլարեան Մէլիք-Ա-
 բովը, Ջրաբերդի Մէլիք-Իսրայէլեան Մէլիք-Մէջ-
 լումը, Տիզակի Մէլիք-Աւանեան Մէլիք-Բախտամը
 և այլ նշանաւոր եկեղեցական ու աշխարհական
 անձինք:

Վարանդայի Մէլիք-Շահնազարը, ինչդրիստանի
 Մէլիք-Ալլահվերդին, Գիւլ-Շաթաղի Ռուստամ-բէկը,
 խանի կողմնակիցները լինելով և միանգամայն
 հակառակ միւս մէլիքների ձգտումներին,—այդ
 պատճառով դաշնակից մէլիքները չէին հրաւի-

բել նրանց մասնակցելու իրանց խորհրդի մէջ:
 Խանի հարցմունքին, թէ կարելի է արդեօք
 սուրհանդակի տարած թղթերը մի հնարքով ձեռք
 բերել, դաւաճանը պատասխանեց, թէ սուրհան-
 դակը ներկայանալու է Գանձակում Խորայէլ կա-
 թողիկոսին, որ նրանից ևս թղթեր առնէ ու յե-
 տոյ գնայ. բաւական է ձեռք յայտնել Խորայէլ կա-
 թողիկոսին, նա իսկոյն կը կալանաւորէ բոլոր
 թղթերը:

Խորայէլը վերջին ժամանակներում, թաղցնելով
 իր հին թշնամութիւնը, որ ունէր Յովհաննէս
 կաթողիկոսի դէմ, առերես ցոյց էր տալիս, թէ
 նրա հետ համամիտ և համակամ է այն բոլոր
 խորհուրդների մէջ, որ պիտի կատարվէին հայրե-
 նիքի փրկութեան համար: Նա Գանձասարի վան-
 քում խաչի և աւետարանի վրա հանդիտաւոր կեր-
 պով երդում տուող եկեղեցականներից մէկն էր,
 որոնք ուխտեցին հաւատարիմ մնալ հայրենիքի
 ազատութեան գործին: Բայց մի և նոյն ժամանակ
 այդ չարագործը շատ անդամ գաղտնի կերպով
 դիմել էր Իբրահիմ-խանին, յայտնելով նրան, որ
 եթէ Յովհաննէս կաթողիկոսին կը հեռացնէ և
 Գանձասարի վանքի կաթողիկոսական աթոռը ի-
 րան կը տայ, ինքը խոտաճնում է հաւատարիմ
 լինել խանին:

Խանը այժմ յարմար առիթ գտաւ փորձելու
 նրա հաւատարմութիւնը: Գանձակի Ջաւատ-խանը

իր հետ թշնամական յարաբերութիւնների մէջ լինելով, ինքը չէր կարող մարդ ուղարկել սուրհանդակին կալանաւորելու համար: Նա մի նամակ գրեց Խարայէլ կաթողիկոսին, յայտնելով, թէ նրա մօտ գալու է մի թղտատար մուրացկանի հաղուստով, որի ձեռքի դաւազանի մէջ թագըրած կան կասկածաւոր թղթեր, եթէ այդ թղթերը կը կալանաւորէ և իրան կուղարկէ, ինքը խոստանում է ամեն միջոցներով օգնել նրան, որ գրաւէ Գանձասարի կաթողիկոսական աթոռը: Նամակը ուղարկվեցաւ մի և նոյն դաւաճանի՝ Հասան-Չալալեան Ալլահ-Ղուլի-բէկի ձեռքով:

Թէև Խարայէլ կաթողիկոսը շատ լաւ գիտէր, որ խանի կամքը կատարելով, որպիսի սարսափելի վտանգի պիտի ենթարկէր հայոց մէլիքներին և Յովհաննէս կաթողիկոսին, — թէև նա կարող էր հասկանալ, որ իր մատնութիւնով պիտի սպանէր հայրենիքի ազատութեան գործը, — այսու ամենայնիւ, իր փառքը և Գանձասարի կաթողիկոսական աթոռը աւելի բարձր դասելով ամեն ազգային գործերից, նա կալանաւորեց թղթերը և ուղարկեց Իրրահիմ-խանին:

.XXI.

Իրրահիմ-խանը Խարայէլ կաթողիկոսի ուղարկած թղթերը ստանալուց յետոյ, լուռ մնաց, այնպէս ձևայնելով, թէ ինքը մէլիքների գործողութիւններից ամենին տեղեկութիւն չունի: Յետոյ

բարեկամաբար հրաւիրեց իր մօտ Մէլիք-Մէջլումին, Մէլիք-Աբովին և Մէլիք-Բախտամին, իբր թէ երկրի կառավարութեան գործերի վերաբերութեամբ նրանց հետ կարևոր խորհելիքներ ունի: Նրբ նրանք եկան, Մէլիք-Մէջլումին և Մէլիք-Աբովին կալանաւորեց Շուշի բերդում, իսկ Մէլիք-Բախտամին, որի հետ աւելի մեծ թշնամութիւն ունէր, մատնեց պարսից կառավարութեանը, իբրև քաղաքական յանցաւոր, որ ձգտում էր պարսից երկրների մէջ մտցնել ռուսներին: Մէլիք-Բախտամին տարան Պարսկաստան և բանտարկեցին Արդաիլի բերդում: Պէտք է ի նկատի առնել, որ այդ բերդում, պարսից վաղմի սովորութիւնների համեմատ, բանտարկվում էին ոչ թէ հասարակ յանցաւորները, այլ միայն նշանաւոր քաղաքական յանցաւորները իշխանական բարձր տոհմերից: Մէլիք-Բախտամը, Մէլիք-Աւան-խանի թոռը, նոյնպէս փոքր մարդ չէր: Նրա ազգատոհմը ծանօթ էր Պարսկաստանին սկսեալ Նադիր-Շահի օրերից: Մէլիք-Բախտամի կալանաւորութենից յետոյ, նրա երկիրը (Տիզալը) պարսկական դաւառ դարձաւ:

Մէլիքներին իր ճանկերի մէջ պահելուց յետոյ, նա մի խումբ ձիաւորներ ուղարկեց, Գանձասարի հարուստ վանքը կողոպտեցին. կայքերի մի մասը միայն կարողացան առաջուց թազցնել: Յետոյ Յովհաննէս կաթողիկոսին բռնելով, իր հինգ

եղբայրների հետ *) բերեցին Շուշի բերդը: Բուլո-
րը բանտարկվեցան: Այնուհետև սկսեց զանազան
բարբարոսական տանջանքներով չարչարել նրանց:
Յովհաննէս կաթողիկոսին թունաւորելով բանտի
մէջ սպանեց (1786). իսկ նրա եղբայրներին և
միւս ազգականներին ամբողջ ինն ամիս բանտի
մէջ մաշեց: Քսան օր չարունակ Սարգիս եպիսկո-
պոսի ոտները փայտով ձեծել էր տալիս, որ նա
ցոյց տայ ուռսաց կառավարութիւնից ստացած
թղթերը: Բայց թղթերը առաջուց կրակի մէջ ձը-
գելով այրել էին: Վերջը Գանձասարի վանքը
ուրիշ հազար թուման **) սուղանքի ենթարկելով,
Սարգիս եպիսկոպոսից ստացաւ այդ գումարը,
յետոյ նրան իր եղբայրների հետ արձակեց բան-
տից:

Բայց Մէլիք-Մէջլումը և Մէլիք-Աբովը երկար
չը մնացին բանտում: Նրանք կալանաւորված էին
առանձին տեղում: Հէնց որ նրանց կալանաւորու-
թիւնը լսեց Մէլիք-Մէջլումի քաջ զօրապետ Ար-
զումանը, նա իր հետ առեց իր երկու աներկիւղ

*) Յովհաննէս կաթողիկոսը և իմն եղբայրներ
ունէր, դրանցից մէկն էր Սարգիս եպիսկոպոսը,
որ յետոյ կաթողիկոս դարձաւ. միւս վեց եղբայր-
ներն զրանք էին՝ Գարբիէլ-բէկ, Գանիէլ-բէկ, Իս-
րայէլ-բէկ, Միսայէլ-բէկ, Զալալ-բէկ, և Ալլահ-Ղու-
լի-բէկ զաւաճանը, որ մասնեց բոլորին:

**) Մի ձեռագիր պատմութեան մէջ գրված է
56 հազար թուման:

ընկերներին, — Դալի-Մահրասային (Աւագ վարդա-
պետին) և զարգար Մեղքումին — գիշերով մտան
Շուշի բերդը, և բանտի դռները խօրտակելով, ա-
զատեցին մէլիքներին:

Իսրայէլ կաթողիկոսը իր մատուցած ծառայու-
թիւնների համար ստացաւ Խրբահիմ-խանից ա-
ղուանից կաթողիկոսական աթոռը, այն աթոռը,
որի գրաւելու համար նա սպանել սուեց Յովհան-
նէսին: Բայց նրան թոյլ տուեցին նստել Ամա-
րասայ վանքում, որ աւելի մօտ լինի խանին և
մնայ նրա ձեռքի տակ: Գանձասարի վանքում
այդ ժամանակ նստած էր նահատակված Յովհան-
նէս կաթողիկոսի եղբայր Սարգիս եպիսկոպոսը:

Եւ այսպէս, խամսայի հինգ տիրապետող մէլիք-
ներից մնաց երկուը՝ — Մէլիք-Բեկարեան Մէլիք-
Աբովը և Մէլիք-Իսրայէլեան Մէլիք-Մէջլումը: Միւս
երեքը համարեա թէ ոչնչացան: Տիգրանի Մէլիք-
Աւանեան Մէլիք-Բախտամը արտորկեցաւ Պարս-
կաստան, և որպէս Արշակ երկրորդը պահվում էր
Անոյ թերդում, դա էլ նոյնպէս պահվում էր Ար-
դաւիլի բերդում: Խաչէնի Հասան-Զալալեան մէ-
լիքները, որպէս յետոյ կը տեսնենք, Յովհաննէս
կաթողիկոսի մահից յետոյ, բոլորը ցրու եկան,
տարագրվեցան: Խաչէնում տիրում էին Խրբահիմ-
խանից կարգված մէլիքները: Մնում էր վարան-
դայի իշխողը — Մէլիք-Շահնազարը, բոլոր չարիք-
ների յօրինողը, Խրբահիմ-խանի սիրելին:

1787 թւին գեներալ Բուրնաշովը վրաց Հերակլ իշխանի հետ ռուսաց զօրքերով մօտեցան Գանձակին: Մէլիք-Մէջլումը և Մէլիք-Աբովը Շուշի բերդից փախչելուց յետոյ, անմիջապէս գնացին Հերակլի և Բուրնաշովի մօտ: Նրանք յոյս ունէին, որ իրանց շատ անգամ հաղորդված խոստմունքների համեմատ, օգնական զօրք կը ստանային, որ գնան Իրրահիմ-խանի հետ պատերազմին և իրանց հպատակներին կրկին տիրեն: Եւ իրաւ, նրանց խոստացան տալ չորս հազար զինուորիներ իշ. Սրբէլեանիի հրամանատարութեան ներքոյ:

Բայց մի և նոյն ժամանակ (1787) ծագեց ռուսաց երկրորդ պատերազմը օսմանցիների հետ. գեներալ Բուրնաշովը անսպասելի հրաման ստացաւ, որ իր գունդերով վերադառնայ Ռուսաստան: Այդ պատճառով Բուրնաշովը և Հերակլը չը կարողացան կատարել իրանց խոստմունքը:

Հերակլը ռուսաց զօրքերի հետ գնաց Թիֆլիս, իսկ Մէլիք-Մէջլումը և Մէլիք-Աբովը, զրկված օգնութիւնից, գնացին նրա հետ:

Այդ տեսնելով, Իրրահիմ-խանը աւելի վստահութիւն ստացաւ, աւելի կատաղի դճրձաւ: Մինչև այնօր նա երկիւղ ունէր ռուսներից. բայց ռուսները յայտնվեցան և երազի նման զարձեալ աներևութացան: Այնուհետև այլ ևս ինչը կարող էր նրան զսպել: Մէլիքների միաբանութիւնը քայքայված էր. հայոց կաթողիկոսն անգամ նրա ձեռ-

քում մի անարգ գործիք էր դարձել իր հայրենիքի կործանման համար: Մնացել էին երկու մէլիքներ միայն, — Աբովը և Մէջլումը — ճշմարիտ հայրենասէրներ, պատուի և զգացմունքի տէր տղամարդիք, — դրանք ևս օտարների դռներում օգնութիւն էին մուրում, — այն մարդիկը որոնց զօրութիւնից սարսափում էր Իրրահիմ-խանը:

Իրրահիմ-խանը, երբ լսեց, որ երկու մէլիքները ռուսաց զօրքերի հետ գնացել են Թիֆլիս, Մէլիք-Մէջլումի մօրը և Մէլիք-Աբովի ընտանիքից մի քանի հոգի բռնել տուեց, և բերելով Շուշի բերդը, այնտեղ պահեց իբրև պատանդ: Յետոյ Մէլիք-Մէջլումի երկիրը կողոպտեց, աւերակ դարձրեց. նրա տեղը կարգեց Գիւլ-Նաթաղ գիւղի Ռուստամ-բէկին *), որը խանի սիրելի Իսրայէլ կաթողիկոսի քրոջ ամուսինն էր: Մէլիք-Աբովի տեղը նոյնպէս ուրիշին կարգեց:

Իրրահիմ-խանը այժմ հասաւ իր նպատակին. նա իրան ամբողջ Ղարաբաղի տէրն էր համարում: Այնտեղ մնացած մէլիքները, թէև դեռ ևս վայելում էին իրանց վաղեմի արտօնութիւնները,

*) Այդ Ռուստամ-բէկը Միսայէլ-բէկի եղբայրն էր. մեր պատմութեան մէջ տեսանք, որ Միսայէլ-բէկը կաշառված Իրրահիմ-խանից, կամենում էր Մէլիք-Մէջլումին սպանել, որ Զրաբերդի մէլիքութիւնը ինքն ստանայ: Այժմ ստացաւ նրա եղբայրը, անպատիւ հպատակութիւն խոստանալով մահմեդական խանին:

բայց բացի վարանդայի Մէլիք-Շահնազարից, միւսները խանի ստորադրեալներ էին համարվում:

Բայց Մէլիք-Մէջլումը և Մէլիք-Աբովը հանգիստ չը մնացին. նրանք չէին կարող անպատիժ թողնել մահմեդական խանին, որ իրանց հայրենիքը աւերակ դարձրեց...

XXII

Մէլիք-Մէջլումը և Մէլիք-Աբովը Թիֆլիսում երկար չը մնացին:

Այնքան զոհողութիւններ կրելուց յետոյ, հայրենիքը, ընտանիքը թշնամու ձեռքում թողնելուց յետոյ, մեծ յոյսերով Թիֆլիս գալուց և այնտեղ յուսահատ մնալուց յետոյ, երկու մէլիքները— Մէջլում և Աբով— դարձեալ իրանց երեսները յետ չէին դարձնում Ռուսաստանից, դարձեալ մնալնկալութիւններ ունէին նրա պաշտպանութեան վրա:

Նրանք նամակով դիմեցին գեներալ-անշէֆ Տեկելուն, նկարագրելով այն բոլոր դժբախտութիւնները, որ կրեցին իրանք, սկսեալ այն օրից, երբ գեներալ-պօրուչիկ Պօտեմիլինի խոստմունքներից հրապուրված, անձնատուր եղան Ռուսաստանին, սկսեցին պատերազմել իբրահիմ-խանի հետ, — նկատագրեցին այն բոլոր բարբարոսութիւնները, որ կատարեց այդ խանը:

Նրանք դարձեալ խնդրում էին Այսրուհու պաշտպանութիւնը հետեւալ պայմաններով.

1) Բարբարոսների լուծը իրանցից հեռացնելու համար, տալ իրանց իսկ ու թե ամբ օգնութիւն զօրքերով, թէև փոքր թւով: Որովհետև նրանք միացնելով իրանց ոյժերը ռուսաց զօրքերի հետ, կարող էին միայն իրանց անարկու անունով ոչընչացնել պարսից զօրութիւնը և ֆնջել Շուշվայ խանի իշխանութիւնը: Մի և նոյն ժամանակ խընդրում էին՝ տալ իրանց մի գլխուոր հրամանատար, որ իր արժանաւորութիւններով և յատկութիւններով ընդունակ լինէր գործին:

2) Այլ իրանք յիշեալ պաշտպանութիւնը ստանալ չէին կարող, խնդրում էին, որ թոյլ տրվի իրանց տեղափոխվել Ասպից ծովի ափերի մօտ, Գէրբէնդի շրջակայքում, այնտեղ նոր գաղթականութիւն հիմնելու համար: Իսկ իրանց տրուելիք նոր երկրները պիտի համարվին իրանց սեպհական ու թիւն, տալով մէլիքներին և նրանց ժառանգներին լիակատար իշխանութիւն իրանց հպատակների վրա տիրելու:

Մի և նոյն ժամանակ Ղարաբաղի մէլիքների պատգամաւոր և ռուսաց զորձակատար Ստեփան Դաւթեանը խնդրում էր Պօտեմիլինից շուտափոյթ օգնութիւն հասցնել մէլիքներին: Նա էլ խոստանում էր ուղարկել Գէրբենդ վեց գունդ զօրք, ցանկացողներին ռուսաց հովանաւորութեան ներքոյ ընդունելու համար:

Յիշեալ գաղթականութեան մասին, Ռուսաստ-

տանի հայոց արքե-եպիսկոպոս Յովսէփը իր ըն-
 դարձակ տեղեկագրի մէջ, որը իշխան Գրիգորիի
 Ալեքսանդրովիչ Պօտեմկինի միջնորդութեամբ ներ-
 կայացրեց Յկատերինէ II կայսրուհուն, ի միջի
 այլոց գրում է հետևեալը.

«Սեպտեմբերի 19-ին, 1789 ամի Ղարաբաղի
 մէլիքները, իրանց ստացած մի ի թ արական
 թղթերի համար, յայտնեցին ինձ՝ հայոց արքե-ե-
 պիսկոպոսիս իրանց շնորհակալութիւնը, և իմա-
 ցում են տալիս հետևեալի մասին.—թէ իրանք,
 մէլիքները, տեղեկութիւն են ստացել, իբր թէ նո-
 րին պայծառափայլութիւնը իշխան Գրիգորիի Ա-
 լեքսանդրովիչ Պօտեմկինը հրամայել է զեներալ
 Պետր Աբրամովիչ Տեկեղուսն, որ մէլիքներին կան-
 չէ Ռուսաստան, և թէ յիշեալ զեներալ Տեկեղու-
 կողմից այդ գործի մասին իրանց ոչինչ հաղորդ-
 ված չէ: Այդ պատճառով ինձանից (արքե-եպիսկո-
 պոսից) յատկապէս խնդրում են, որ նրանց ճիշդ
 տեղեկութիւն տամ: Մէլիքները յայտնում են ինձ
 իրանց մէջ վճռած բոլոր պայմանները իրանց
 պահանջների վերարկութեամբ, և խնդրում են, որ
 նրանց խնայում տամ նորին պայծառափայլու-
 թեան բարի կարգադրութեան մասին:

«Յիշելով այն խնդիրքները, որ իրանց նախնի-
 քը մատուցել են Պետրոս մեծին, և հիմնվելով
 կայսրի ողորմածութեան վրա, որ նա ցոյց էր
 տուել նոյն խնդիրքների առիթով,—մէլիքները

այժմ նոյնպէս խնդրում են, որ իրանց թոյլ տըր-
 վի գաղթել Գէրբէնդի կողմերը, և այդ երկրները
 վավերացնովին նրանց անուսով սրպէս մշտա-
 կան ժառանգութիւն: Դակ եթէ հարկ կը
 համարվի նրանց գաղթել Ռուսաստան, խնդրում
 են Վրաստանում գտնված ռուսաց զօրքից օգ-
 նութիւն, որպէս զի իրանց ժողովրդի հետ միա-
 սին կարողանան անվտանգ կերպով հեռանալ
 Ղարաբաղի իշխանութիւնից: Միևնոյն ժամանակ
 յայտնում են, որ իրանց ամբողջ հասարակու-
 թիւնը, այդ երկու առաջարկութեան մէջ, համա-
 ձայնվելով մէլիքների հետ, խնդրում են, որ նրանց
 տեղեկութիւն տան, թէ արդեօք որ տեղ, որ երկ-
 րում նրանց հողեր կը տան,—եթէ Ռուսաստա-
 նում, ուրեմն ինչ պայմաններով: Մէլիքները պա-
 հանջում են, որ բարեհաճեն վերահաստատելու
 իրանց ունեցած վաղեմի արտօնութիւն-
 ները, որ ամենահին ժամանակներից վայելում
 էին իրանք, և որը մինչև անգամ իրանց թշնամի-
 ները չեն կամեցել խափանել: Այսինքն, որ նրանք
 իրաւունք ունենան տիրելու իրանց հպատակների
 վրա, և իրանց յաջորդները նոյնպէս իրաւունք
 ունենան ժառանգելու հօր իշխանութիւնը: Նոյն-
 պէս և այն երկրները, որ կը տրվեն նրանց
 բնակութեան համար, կարողանան սեպհականաց-
 նել իրանց միևնոյն իրաւունքներով:

«Յիշեալ երկու մէլիքները, Մէլլում և Աբով,

իրանց խնդիրքը մատուցանելուց յետոյ, հաւատացնում են, որ մնացեալ երեք մէլքներն ևս, որ մնացել են Ղարաբաղում, համաձայն են իրանց հետ: Այդ բոլորը հաղորդելով ի գիտութիւն ձերդ պայծառափայլութեան (Պօտեմկինի) Նորին Այասերական Մեծութեանը զեկույցանելու համար, յատկապէս և ամենախոնարհաբար ինդրում եմ, որ չնորձի նրանց բարձրագոյն ողորմած հովանաւորութիւն, որով նշանաւոր օգուտ կը լինի Ռուսաստանին: Իսկ ինձ պէտք է հրահանգ տալ, թէ ինչ կարող եմ յայտնել նրանց: Բրովինտո ևս առանց առանձին թոյլտուութեան, առանց բարձրագոյն բարեհաճութեան կամ ձեր պայծառափայլութենից տեղեկութիւն ստանալու, նրանց պատասխանել կարող չեմ: Իսկ յիշեալ երկու մէլքների, Մէջլումի և Արովի, նամակների իսկականը, իրանց թարգմանութեան հետ, ուղարկում եմ այդ թղթով:»

Թէ ինչ պատասխան ստացան մէլքները, մեզ յայտնի չէ, միայն այդքանը յայտնի է, որ ռուսները այդ միջոցներում զբաղված էին թիւրքական պատերազմով և հազիւ թէ ժամանակ ունէին մի հիմնաւոր կարգադրութիւն անելու մէլքների ծանր դրութիւնը փոքր ինչ հեշտացնելու համար:

Նրանք առժամանակ միայն մնալով Հերակլ իշխանի մօտ, առաջարկում էին նրան միանալ

իրանց հետ և ոչնչացնել Իբրահիմ-խանի իշխանութիւնը, յիշեցնում էին նրան այն բարբարոսական ասպատակութիւնները, որ մի քանի տարի առաջ վրաստանում կատարեց Աւարխայի Օմարխանը Իբրահիմ-խանի դրդելով: Հերակլը խոստանում էր կատարել նրանց ցանկութիւնը, միայն խորհուրդ էր տալիս փոքր ինչ սպասել: Բայց մէլքները սպասելու համբերութիւն չունէին. նրանց հպատակները, նրանց ընտանիքը մինչև անգամ զսնուում էին Իբրահիմ-խանի ձեռքում:

Այդ միջոցներում Հերակլը նամակ է ստանում Իբրահիմ-խանից: Խանը գրում է նրան, որ Մէլք-Մէջլումին և Մէլք-Արովին բռնէ և իր մօտ ուղարկէ: Իսկ դրանց փոխարէն խոստանում էր խանը յետ ուղարկել այն 3000 թուրք ընտանիքներին, որոնք առաջ վրաց հպատակներ էին, բայց Բօրչալուի կողմերից փախել եկել էին Ղարաբաղ, ընակվում էին Ասկարանի բերդի մերձակայքում:

Վրաց իշխանը ոչ այնքան իր հպատակները յետ ստանալու ցանկութեամբ, որքան երկիւղ կրէիլով Իբրահիմ-խանի վրէժնորդութիւնից, մտածում է կատարել նրա հրամանը, և իր մօտ ապաստանած հիւրերին վատութեամբ կալանաւորելով, ուղարկել դահձի մօտ:

Նրա խորհուրդը յայտնվում է հայոց մէլքներին: Հերակլի քարտուղարը, որը կոչվում էր Միր-

գա-Պիօրպին, և զիտէր պարսկերէն ու արաբերէն, աղղով հայ էր: Նա Իբրահիմ-խանի նամակը կարդալուց յետոյ, բովանդակութիւնը յայտնում է մէլիքներին:

Որպէս պատմում են, Հերակլը Թիֆլիսի Օրթա-ձաւայ կոչված այգիներում ճաշ է պատրաստում, այնտեղ հրաւիրում է երկու մէլիքներին, որ արբեցնէ, այնուհետև իր սեղանի վրա կաշանաւորէ հիւրերին: Մէլիքներին արդէն յայտնի էր նրա ղիտաւորութիւնը. դեռ ճաշից առաջ ձի են նստում, պատճառելով, թէ կամենում են մերձակայքում որսորդութիւն անել իշխանի սեղանի համար: Նրանք այլ ևս չեն վերադառնում: Երկու մէլիքները ունէին իրանց մօտ հարիւր ձիաւորներ միայն, թողնում են անհիւրնկալ Թիֆլիսը և ուղևորվում են դէպի Գանձակ: Ճանապարհին հանդիպում են նրանց վրացի սայլապաններ, որ զրնում էին դէպի քաղաքը. զրանց միջոցով Մէլիք-Մէջլումը լուր է տալիս Հերակլին, ասելով, թէ գնացէք յայտնեցէք ձեր իշխանին, որ Մէլիք-Մէջլումը չի մոռանայ նրա հիւրասիրութիւնը...

Եւ իրաւ, Մէլիք-Աթամի պատուասէր որպին չը մոռայաւ վրէժխնդիր լինել վրաց իշխանի խարեութեան համար. նրա սարքած ճաշը մի քանի տարուց յետոյ Թիֆլիսի կործանման պատճառը դարձաւ...

Վրաց իշխանի նենգաւորութիւնը սաստիկ վի-

րաւորեց Մէլիք-Մէջլումի զգայուն սիրտը: Ռուսաստանի Հայոց Յովսէփ արքեպիսկոպոսը այնքան մեծ համարում ունէր Հերակլի վրա, որ մինչև անգամ մտածում էր, եթէ չը յաջողվի իշխան Պօսևմիլինին հայ-վրաց միացեալ իշխանութեան աթոռի վրա բազմեցնել, նրանից յետոյ ի նկատի ունէր միայն Հերակլին: Իսկ այդ երկչտը, սարսափած Իբրահիմ-խանի նամակից, կամենում էր նրա ձեռքը մատնել Ղարաբաղի երկու նշանաւոր մէլիքներին, որոնց նոյն խանի դէմ օրնական զօրք տալու յուսով հրաւիրեց իր մօտ Թիֆլիս:

Երկու մէլիքները Թիֆլիսից եկան Գանձակ. տեղային Ջաւադ-խանը սիրով ընդունեց նրանց, բնակութեան տեղ տուեց իր քաղաքում և նրանց կեցութեան համար ուժեղ նշանակեց: Թէև Իբրահիմ-խանը մի քանի անգամ դիմեց Ջաւադ-խանին, և զանազան խոստմունքներով խնդրեց նըրանից, որ մէլիքներին իր ձեռքը տայ, բայց Ջաւադ-խանը աւելի մեծահոգի գտնվեցաւ, քան թէ վրաց իշխանը և մերժեց նրա խնդրքը:

XXIII

Երբ Մէլիք-Մէջլումը և Մէլիք-Աթովը հանգստութիւն գտան Գանձակ քաղաքում, այստեղ լսեցին այն բոլոր բարբարոսութիւնները, որ Իբրահիմ-խանը գործ էր դրել Յովհաննէս կաթողիկոսի և առհասարակ Հասան-Ջալալեան տոհմի վրա, — լսեցին Գանձասարի հարուստ վանքի կողոպտութեան. Մէլիք.

վիլը և չարունակ հալածանքները, որ բռնակալը կատարում էր այդ վանքի միաբանութեան վրա, չարչարելով նրանց և պահանջելով, եթէ այլ ևս վանքային թաղցրած կաքեր են մնացել, իրանցոյց տան: Մէլիք-Մէջլումը, որպէս գիտենք, նահատակված Յովհաննէս կաթողիկոսի քրոջ որդին էր: Նա Գանձակից ուղարկեց մի խումբ ձիաւորներ թիւլի-Արզումանի և զարգար Մեղրումի առաջնորդութեամբ, որ գնան Գանձասարի վանքը, և Յովհաննէս կաթողիկոսի եղբայր Սարգիս եպիսկոպոսին միւս միաբանների հետ բերեն Գանձակ:

Արզումանի խումբը, գալով խաչէն, թագնվում են Գանձասարի վանքի մօտ, անտառի մէջ, կրատափ կոչված տեղում, և իմացում են տալիս Սարգիս եպիսկոպոսին, որ պատրաստվի փախչելու: Լրտեսների թիւը այդ ժամանակ այնքան բազմացել էր հայերի մէջ, որ Սարգիս եպիսկոպոսը ստիպված է լինում սկզբից մի խորամանկութիւն գործ դնել, որպէս զի իրանց փախուստի մասին խանին չը մատնեն: Նա յանկարծ լուր է տարածում, թէ ասպատակներ են յայտնվել, պէտք է յարձակում գործեն: Այդ լսելով շրջակայ դիւղացիները հաւաքվում են Գանձասարի վանքի ամրութեան մէջ, որ այնտեղ պատուպարվին: Այդ ժամանակ եպիսկոպոսը նրանցից որին որ կասկածաւոր էր համարում բռնել է տա-

լիս և վանքում բանտարկում է: Բայց չը նայելով նրա քործ դրած նախազգուշութեանը, թէնամուհամար միշտ պատրաստ հայ լրտեսներից մէկը արդէն խանին իմացում էր տուել բոլորը, թէ Սարգիս եպիսկոպոսը փախչելու է Գանձակ և վանքի մնացած հարստութիւնը տանելու է իր հետ:

Խանը ուղարկեց մի խումբ ձիաւորներ, որ փախստականներին կալանաւորեն և վանքային բոլոր իրեղէնները յափշտակին: Նրանք այնպէս շուտափոյթ կերպով վրա հասան, որ փախստականները միջոց չունեցան իրանց հետ վեր առնել վանքային իրեղէնները, որոնք մնացին իրանց թաղցրած տեղերում:

Թէև վանքային հարստութիւնը ազատվեցաւ, այսու ամենայնիւ, Մէլիք-Մէջլումի ուղարկած մարդիկներին մեծ քաջութիւն էր հարկաւոր, որ կարողանային եպիսկոպոսին և նրա ընկերներին ազատել խանի ձիաւորների ձեռքից: Այդ միջոցին օգնութեան հասաւ ինքը բնութիւնը: Մուս լեռների վրա պատեց Ղարաբաղի այն սովորական թանձր մառախուղը, որ մի քայլ հեռաւորութեան վրա ոչինչ չէ կարելի տեսնել: Արզումանը իր խումբը երկու մաս բաժանեց, մի մասը յանձնեց զարգար Մեղրումին և պատուիրեց նրան, որ եպիսկոպոսին միւսների հետ առանձին ճանապարհով տանէ դէպի Գանձակ. իսկ ինքը մնացած մասի հետ յետ մնաց և սկսեց կռուել խանի ձիաւորնե-

րի հետ: Նրան յաջողվեցաւ մեծ յաղթութիւն գործել մի քանի հարիւր ձիաւորների դէմ, որոնցից շատերին բռնելով, ականջները և քնիթները կտրեց, և յետ ուղարկեց, ասելով. «Գնացէ՛ք ձեր խանին խարար տարէ՛ք, որ Արզումանը հեշտ կուլ տալու պատառ չէ»...

Սարգիս կախկոպուտը իր եղբայրների հետ եկան Գանձակ 1791 թւին. նրա հետ էր պատանի Բաղդասարը *) որ այդ ժամանակ 22 տարեկան էր: Զաւաղ-խանը **) սիրով ընդունեց նրանց, կախկոպուտին ընակութեան տեղ տուեց, ուճիկ նշանակեց և սյնուհետև Սարգիսը Գանձակի գաւառի հայոց առաջնորդը դար-

*) Բաղդասարը Սարգիս կախկոպուտի եղբայր Հասան-Ջալալեան Գանիէլ-բէկի որդին էր. նա կախկոպուտ ձեռնադրվելուց յետոյ, Ղարաբաղի միտրոպոլիտ նշանակվեցաւ և շատ նշանաւոր գործեր կատարեց:

**) Զաւաղ-խանը իր հօր Շահ-Վէրդի-խանի նըման շատ հայասէր մարդ էր. նա շարունակ հայոց եկեղեցի էր գնում և ներկայ էր զանվում հայոց բոլոր կրօնական տօներին և հանդէսներին: Գանձակի մայր եկեղեցու սրճերից մէկի վրա կայ փոքրիկ արձանագրութիւն. «Զաւաղ-խանի սրճը»—այդ սրճի մօտ էր կանգնում նա, երբ որ գալիս էր հայոց եկեղեցիին: Հին, ցեղական թշնամութիւն ունենալով Շուշի խաների հետ, Զաւաղ-խանը աւելի բարոտ էր համարում բարեկամութիւն պահպանել հայոց մլլիթների հետ, և Իրրահիմ-խանի հակառակ գործել:

ձաւ: Գանձասարի վանքը մնաց աւերակ դրութեան մէջ, զուրկ հողեր միաբանութիւնից:

Մի և նոյն տարում (1791) երբ Հասան-Ջալալեան Սարգիս կախկոպուտը եկաւ Գանձակ, իր երկու եղբայրներին՝ Գանիէլ-բէկին և Զալալ-բէկին այնտեղից ուղարկեց Գանձասար, որ վանքի թաղցրած կայքերը դուրս հանէին և բերէին Գանձակ: Այդ վանքի ամբաւ հարստութիւնը Իրրահիմ-խանը յափշտակելու ժամանակ՝ կարողացել էին մի մասը միայն թաղցնել, որովհետև Սարգիս կախկոպուտի փախուստը այն աստիճան շուտափոյթ կերպով կատարվեցաւ, որ նա ժամանակ չը գտաւ վանքի կայքերը իր հետ վեր առնելու:

Բայց նրա եղբայրներին նոյնպէս չը յաջողվեցաւ Գանիէլ-բէկը և Զալալ-բէկը թէև զաղտնի եկան Գանձասար, բայց իսկոյն մատնվեցան: Իրրահիմ-խանի մարդիկը բռնեցին նրանց, Զալալ-բէկի զլուխը կտրեցին, իսկ Գանիէլ-բէկին կենդանի տարան իրանի մօտ: Խանը հրամայեց բանտարկել նրան, ասելով. «Գնա այնտեղ մնա, թող ուռաները զան և աղատին քեզ»... Այդ խօսքերով գոռոզ խանը կամեցաւ ծաղրել հայերի այն յոյսերը, որ դրած էին ուռաների վրա: Մի քանի օրից յետոյ նրան բանտից դուրս բերելով, հրամայեց մաս-մաս կտրատել...

Նրա քոյրը, տիկին Ղամար-սուլթանը (Մէլիք-Մէլլուսի մայրը) այդ ժամանակ պահված էր Շու-

չի բերդում էրբն պատանդ: Նա հաւաքեց եղբոր մարմնի կտորտանքը և թաղել տուեց տեղային գերեզմանատանում: *)

Մենք վերեւում յիշեցինք, որ Խրրահիմ-խանը դաւաձան Խորայէլ-կաթողիկոսի մատուցած ծառայութիւնների համար, Մէլիք-Շահնազարի խորհրդով, նրան տուեց Ամարասայ վանքը, և Ղարաբաղի վրա հովիւ կարգեց: Այդ ժամանակ Երիցմանկանց վանքում նստած էր փոքր Սիմոն անունով մէկը կաթողիկոս: Եւ այսպէս, Ղարաբաղում երկու կաթողիկոսներ կային, Խրրահիմ-խանի հովանաւորութեան ներքոյ:

Այդ տեսնելով Գանձակում գտնված հայոց մէլիքները՝—Մէջլումը և Աբոլը—Ջաւաղ-խանի հետ միարանվելով, Խրրահիմ-խանի հակառակ, Սարգիս կաթողիկոսին Գանձակում կաթողիկոս

*) 1851 թ.ին Գանիէլ-բէկի որդի Բաղդասար միարօպօլիտը մի արձան կանգնեցնելով հօր շիրիմի վրա, փորագրել տուեց հետևեալ տողերը. «չարձանիս շիրմի ամբիօնեալ դին՝ մարմին իշխանին խաչէն դաւառի, վնճ իշխանազնեայ Գանիէլ-բէկի, որդեայ Մէլիք-բէկ իշխանապետի, ի տանէ հայկազն մեծ Ջալալ-Գօլի, տեսառն Արձախայ հայոց աշխարհի, որ Ղարաբաղայ կամ Շուշույ նահանգ՝ նա ստիարաբար արդ վերածայնի: Առ սուրբ հաւատոյ սա լուսահողին՝ նահատակի աստ յամբողջի Շուշի, դառն տանջանօք Խրրահիմ-խանի, որ թշնամի էր իաչին Քրիստոսի: Ի 1240 թուին հայոց (1791):»

օծել տուին (1794): Պատմում են, օծութեան խորհուրդը կատարելու ժամանակ կաթողիկոսների թւից մէկը պակաս էր. այդ պակասը լրացնելու համար, ինքը Ջաւաղ-խանը կազնեց կաթողիկոսների շարքում, ստելով. «օծեցէք, թող մէկն էլ ես լինեմ»:

Գանձակի հայերը այնտեղ գտնված մէլիքների հետ դիմեցին Եջմիածին, խնդրելով, որ Սարգսին հաստատեն Աղուանից կաթողիկոսութեան մէջ*): Բայց Եջմիածինը մերժեց նրանց խնդիրքը, պատճառ բերելով թէ Ղարաբաղում կան արդէն երկու կաթողիկոսներ—Խորայէլը և Սիմոնը,— թէև այդ երկու կաթողիկոսները աւելի մահմեդականների հոգևորականներ էին, քան թէ հայոց:

Եւ այսպէս ծագեցան երկպառակութիւններ երկք միմեանց հակառակ կաթողիկոսների մէջ, որոնցից Սիմոնը նստած էր Երիցմանկանց վանքում, Խորայէլը նստած էր Ամարասայ վանքում, իսկ Սարգիսը Գանձակում:

Այդ երկպառակութիւնները երկար զբաղեցրին Ղարաբաղի և Գանձակի հայ հասարակութիւններին, մի այնպիսի ժամանակում, երբ Ղարաբաղի հայկական իշխանութիւնները Խրրահիմ-խանի ոտ-

*) Պէտք չէ մոռանալ, որ ոչ միայն Ղարաբաղը Աղուանից կաթողիկոսութեան թեմ էր համարվում, այլ և Գանձակի գաւառը, Շամախու, Նուխու, Գէրբէնդի և ուրիշ մի քանի գաւառներ:

քերի տակ հետզհետէ խորտակվում էին... և հայերը պէտք է լուծէին մի մեծ ազդային խնդիր...

XXIV

Մէլիք-Մէջլումի և Մէլիք-Աբովի Գանձակում գտնված ժամանակ, Իբրահիմ-խանը իրան դեռ ևս այդ երկու մէլիքների վտանդից ազատված չէր համարում, մանաւանդ, երբ տեսնում էր, որ նրանք միացել են իր թշնամու, Ջաւադ-խանի, հետ: Նա նկատում էր, որ Մէլիք-Մէջլումի և Մէլիք-Աբովի Ղարաբաղում թողած ժողովրդի մէջ ինչ որ գաղտնի շարժում կայ: Այդ ժողովուրդը չէր կարող մոռանալ իր սիրելի մէլիքներին և հպատակել այնպիսի հայ դաւաճանների, որոնք մահմեդական խանից կարգված և մահմեդականի հլու էին: Մենք տեսանք, որ Մէլիք-Մէջլումի և Մէլիք-Աբովի Ղարաբաղից հեռանալուց յետոյ, նրանց հպատակներին Իբրահիմ-խանի օգնութեամբ սկսեցին տիրել նոր մէլիքներ: Այդ օտար և խորթ մէլիքները անտանելի էին ժողովրդին:

Այդ էր պատճառը, որ Իբրահիմ-խանը կասկածելով, թէ Գիւլիստանի և Ջրաբերդի հայերը (այսինքն Մէլիք-Մէջլումի և Մէլիք-Աբովի հպատակները) կարող են միանալ Գանձակի հայերի հետ, և մեծ ուժ կազմելով, կարող են իրան վտանդ սպառնալ,—այդ մտքով սկսեց նրանց Գանձակի սահմանների մօտից տեղափոխել ուրիշ տեղ: Գիւլիստանի բնակիչներին տարաւ Խաչէնի գա-

ւառը, իսկ Ջրաբերդի բնակիչներին տարաւ Տիգակի գաւառը *) և այսպէս ցրվեց նրանց դէպի ամեն կողմեր: Այդ ժամանակներումն էր (1788) որ Մէլիք-Աբովի հպատակներից (Գիւլիստանից) 500 ընտանիք, չը կարողանալով համբերել Իբրահիմ-խանի բռնութեանը, թողեցին իրանց հայրենիքը և գաղթեցին Գանձակի գաւառը: Ջաւադ-խանը նրանց բնակութեան տեղ տուեց Շամքօրի մէջ, որը իր իշխանութեան տակ էր գտնվում: Գարձեալ այդ ժամանակներումն էր, որ Մէլիք-Մէջլումի հպատակներից մօտ հազար ընտանիք թողեցին Ջրաբերդը, նոյնպէս գաղթեցին Գանձակի գաւառը: Ջաւադ-խանը նրանց բնակութեան տեղ տուեց Շամշաղինում:

Այդ գաղթականները, թէև անցան մի օտար հողի վրա, բայց դարձեալ գտնվում էին իրանց մէլիքների հպատակութեան ներքոյ: Ջաւադ-խանը չէր իշխում նրանց վրա: Մէլիք-Մէջլումը տիրում էր իր ժողովրդին, իսկ Մէլիք-Աբովը տիրում էր իր ժողովրդին: Գրանք բնակվում էին Գանձակի գաւառում որպէս ժամանակաւոր հիւրեր:

Այժմ ի դէպ է յիշել, որ ինչպէս Ղարաբաղում

*) Այդ տեղափոխութիւններին պէտք է վերաբերել այն երևոյթը, որ այսօր Ղարաբաղի գանազան վիճակներում հանդիպում ենք շատ միևնոյն անունով գիւղերի, որպէս են՝ Հին-Ինձածակ, Նոր-Ինձածակ, Հին-Ջէլվայ, Նոր-Ջէլվայ և այլն:

կային հինգ հայկական մէլիքութիւններ, այնպէս էլ Գանձակի զաւառում կային չորս հայկական մէլիքութիւններ *) , որոնց մասին մեր պատմութեան մէջ ոչինչ չենք խօսացել:

Ղարաբաղի հայերի մի մասը խմբվելով Գանձակի զաւառում, իրանց վաղեմի մէլիքների իշխանութեան ներքոյ, սկսեցին այստեղից արշաւանքներ գործել Խրրահիմ-խանի վրա: Նրանց երբեմն օգնում էին և Գանձակի զաւառի հայ մէլիքները Զաւաղ-խանի զրդելով: Այդ արշաւանքները տեկցին մի քանի տարի: Արշաւանքները ոչ այնքան տիրապետական նպատակներով էին կատարվում, որքան ասպատակութեան և աւարառութեան նպատակներով: Ամեն մի յարձակում վերջանում էր կոտորածով, չրդենով, աւերածով և զերիվարութեամբ: Ղարաբաղի թուրքերը սկսեցին

*) 1) Բարսուժի մէլիքները, որպէս էր Մէլիք-Ռոտտոմը և այլն: 2) Խաչակապի մէլիքները, որպէս էր Մէլիք-Մոխեսէր և այլն: 3) Ոսկանապատի մէլիքները, որպէս էր Մէլիք-Իսուրը և այլն: 4) Գետաշէնի մէլիքները, որպէս էր Մէլիք-Եղգարի որդի Մէլիք-Մնացականը և այլն: Այդ մէլիքները նոյնպէս ժառանգաբար էլշուում էին իրանց ժողովրդի վրա, միայն զրանց և Գանձակի խանի մէջ այն հակառակութիւնը չը կար, որպէս Ղարաբաղի մէլիքների և Շուշիի խաների մէջ: Այդ մէլիքները միշտ հաշտ են եղել Գանձակի խաների հետ և համարվել են նրանց ստորադրեալներ:

այդ ժամանակ հայի ձևով հագնվել, որ չը ճանաչվեն: Ամեն մի թուրք, որ հայերի ձևքն էր ընկնում, անխնայ կերպով սպանվում էր: Արշաւանքներին առաջնորդում էին Գալի-Մանրասան (Աւաղ վարդապետը), թուրք-Արդումանը և շուշեցի զարգար Մէլիքումը: Նրանք այն աստիճան նեղի մէջ գրին Խրրահիմ-խանին, որ բոլորովին կտրեցին թարթար գետի անցքը և ոչ մի թուրք չէր համարձակվում դէպի Գանձակի կողմերը անցիկենալ:

Խրրահիմ-խանը հարկադրվեցաւ մի քանի անգամ դիմել Զաւաղ-խանին, խնդրելով նրա միջնորդութիւնը, որ իրան հաշտեցնէ Մէլիք-Մէջլումի և Մէլիք-Աբովի հետ, որ նրանք զաղտարեցնեն իրանց թշնամական գործողութիւնները, և վերադառնալով իրանց հայրենիքը, վայելեն իրանց վաղեմի իրաւունքները, տիրելով իրանց երկիրներին: Բայց մէլիքները չէին հաւատում խաբերայի խոստմունքներին, առաջարկում էին, թէ իրանց հաշտութիւնը կը կայանայ այն ժամանակ միայն, երբ Շուշի բերդը կը քանդվի, և Խրրահիմ-խանը դուրս գալով այդ որջից, կը հեռանայ Ղարաբաղից, հիմնելով իր համար նոր բնակութիւն Զուանչիի անապատներում, ուր ապրում էին նրա նախնիքը: Այդ առաջարկութիւնը խիստ ծանր էր զրկվել Շուշի բերդի ամրութիւններէր, նշանակում էր զրկվել ամեն բանից: Պէտք է ստամ, որ

Ջաւադ-խանը նոյնպէս համակրում էր այն մըտքին, որ Շուշի բերդը դատարկված և քանդված լինի: Նրան անտանելի էր տեսնել իր հարեանութեան վրա մի նորարուսիկ խանութիւն, ամրացած Շուշիի անմատչելի բարձրութեան վրա: Նա անդադար կրկնում էր այդ խօսքը. «նզովեալ լինի Մէլիք-Շահնազարը, որ կեանք տուեց սառած օձին, իր կուրծքի վրա ջերմացնելով նրան: Եթէ չը լինէր Շուշի բերդը, չէր լինի և ջուանչիբցիների խանութիւնը...»

Եւ իրաւ, այդ բերդը հիմնեց Մէլիք-Շահնազարը և տուեց փանահ-խանին: Նա Ղարաբաղի կուրծքի վրա սկսեց զարգացնել մի նենդաւոր, օձաբայոյ մահմդական խանութիւն...

Փանահ-խանը համեմատաբար աւելի լաւ էր. նա փոքր ի շատէ պահպանել էր իր գեղի պարզութիւնը, նա ազատ էր մահմդական մոլեռանդութիւնից և հայոց մէլիքների հետ վարվում էր ոչ իբրև իշխող, այլ որպէս դաշնակից: Բայց Իբրահիմ-խանը հօր նման չէր: Մանկութիւնից կրթված լինելով Պարսկաստանում, սովորել էր նա մահմդական կրօնի բոլոր մոլեռանդութիւնները: Նա ոչ միայն հալածում էր քրիստոնէութիւնը, այլ բռնութեամբ ստիպում էր շատերին ընդունել մահմդականութիւն: Մէլիքների տիրապետութեան ժամանակներում Ղարաբաղում ոչ մի թուրք բռնակիչ չր կար: Եթէ այսօր հանդիպում ենք Ղա-

րարաղուս ամբողջ դիւղերի հայ-մահմդական բռնակիչներով, եթէ տեսնում ենք հայոց դիւղերում թուրք բնաանիքներ, որոնք խոստովանվում են, թէ իրանց նախնիքը հայեր են եղել,— այդ բոլորը Իբրահիմ-խանի ժամանակների պտուղներն են:

Խանի այդ վարմունքը սաստիկ վիրաւորում էր հայոց մէլիքների կրօնական զգայմունքը: Նրանք մի այլ հնար չէին գտնում կրօնափոխութեան առաջը առնելու, միայն պատահած ժամանակ ըստ պանում էին Քրիստոսի հաւատքը ուրացողներին: Կալի-Մահրասան (Աւազ վարդապետը) այլապէս էր վարվում: Նա հրդվել էր, թէ սրբան թւով Իբրահիմ-խանը հայերից մահմդական կը դարձնէ, ինքը նոյնքան թւով թուրքեր պիտի կոտորէ: Իսկ թիւի-Արղումանը միսսիօնարի դեր էր կատարում: Նա իր ձեռքը ընկած մահմդականներին ստիպում էր խոստովանվիլ քրիստոնէական կրօնի ճշմարտութիւնը և մահմդականութեան ստութիւնը, ի հարկէ, ոչ թէ քարոզներով, այլ սրի ուժով: Մի դէպք, որ Ղարաբաղի հայերի բերանում առսկի ձև է ստացել, արտայայտում է այդ մարդու կրօնական նախանձախնդրութեան յատկանիշները: Մի անգամ Արղումանը պատահում է մի բարձրաստիճան թուրք մօլլայի, որը իր ծառաների հետ գնում էր Շուշի բերդը: Բռնում է մօլլային, և իր սուրը նրա պարանոցի վրա դնելով, ասում է. «Եթէ կը խոստովանվիս, որ Քր-

րիստոս Աստուած է, ևս քեզ չեմ սպանի»: Մօլ-
լան խոստովանվում է: Արզումանը այդ խոստո-
վանութիւնը երեք անգամ կրկնել է սալիս և ա-
պա բաց է թողնում մօլլային: Այդ անցքը իմա-
ցում են տալիս Խրրահիմ-խանին: Խանը մօլլային
իր մօտ կանչելով, բարկութեամբ հարցնում է.
«Մի՞թէ դու խոստովանվեցար, որ Քրիստոս Աս-
տուած է:—«Այո, խոստովանվեցայ, պատասխա-
նում է մօլլան:—Իսկ եթէ դուք, վեհափառ խան,
Արզումանի ձեռքը ընկնէիք, կասէիք, ոչ թէ միայն
Քրիստոսը Աստուած է, այլ և դու ինքդ, Արզու-
ման, աստուածների աստուածն ևս»...

XXV.

Մի քանի տարի Գանձակի գաւառում մնալուց
յետոյ, Մէլիք-Մէջլումի և Մէլիք-Աբովի մէջ տի-
րոզ միարանութիւնը սկսեց փոքր առ փոքր
խախտվել: Մէլիք-Մէջլումը մի տղամարդ էր խո-
հեմ, զգաստ և սուր դատողութիւնով: Իսկ Մէլիք-
Աբովը, թէև պատերազմների մէջ քաջ, աներկիւղ
և անպարտելի էր, բայց բնաւորութեամբ սաստիկ
զիւրպարզիւ և անհեռատես էր: Ջաւատ-խանը ա-
ւելի յարգում էր Մէլիք-Մէջլումին. այդ զրգոնց
Մէլիք-Աբովի նախանձը:

Նրանց հակառակութիւնը աւելի սասակացաւ
այն պատճառով, որ Մէլիք-Աբովը ցանկանում
էր իր ժողովրդով թողնել Գանձակի գաւառը և
գաղթել Վրաստան և Բօլնիսում նոր գաղթաչէիք

հիմնել: Բայց Մէլիք-Մէջլումը չէր համաձայնում
այդ մտքի հետ: Նա այժմ բոլորովին ցանկութիւն
չունէր թողնել հայրենիքը և ապաստան գտնել
մի նոր գաղթականութեան մէջ: Նրանք առանց
զրան ևս իրանց հայրենիքից դուրս էին ասլրում:
Բայց Գանձակի գաւառը, Մէլիք-Մէջլումի մտա-
ծելով, աւելի մօտ էր Ղարաբաղին, այստեղից ա-
ւելի հեշտ կը լինէր պատեհ ժամանակում կրկին
անցնել Ղարաբաղ: Բայց Վրաստան գնալ, և վը-
րաց իշխանի գործ դրած նենգաւորութիւնից յն-
տոյ, վրացիների հետ դարձեալ գործ ունենալ,—
նա ամենևին չէր կամենում:

Ջաւադ-խանի բոլոր ջանքերը ի գուր անցան
երկու մէլիքներին հաշտեցնելու համար: Մի ան-
գամ ամենաչնչին առիթով Մէլիք-Աբովը կուեց
Մէլիք-Մէջլումի հետ: Երկուսն էլ Ջաւադ-խանի
մօտ ճաշի էին հրաւիրված. օրը սլաս կը. Մէլիք-
Մէջլումը անխտիր ուտում էր բոլոր կերակուրնե-
րից, իսկ Մէլիք-Աբովը հրաժարվում էր, ասելով.
Թէ ինքը մողք է համարում պասը լուծել: Այդ
առիթ տուեց վիճարանութեան և Մէլիք-Աբովը
սկսեց սաստիկ նախատել Մէլիք-Մէջլումին, թէ
նա մեղանչում է հայոց կրօնի դէմ և այլն: Այդ
օրից նա թողեց Գանձակը, և իր ժողովուրդը
վեր առնելով գնաց Բօլնիս:

Բօլնիսում ևս Մէլիք-Աբովը հակառակութիւն
ունեցաւ վրաց իշխանների հետ, երկար այնտեղ

մնալ չը կարողացաւ: Յետոյ (1795) թողեց Բօլ-
նիսը, և Իբրահիմ-խանի հետ հաշտվելով, վերա-
դարձաւ Ղարաբաղ, բնակվեցաւ իր հայրենի երկ-
րում, Գիւլիստանում: Բայց հանդամաքները, որ-
պէս յետոյ կը տեսնենք, կրկին ստիպեցին նրան
թողնել հայրենիքը...

XXVI.

1791 թին վախճանվեցաւ Մէլիք-Շահնազար
II-ը: Ղարաբաղը ազատվեցաւ իր կործանողից:
Բայց խամնայի մէլիքութիւններին հասցրած նրա
հարուածը այն ատիժման մահացու էր, որ այլ
ևս ոչինչով բժշկել չէր կարելի...

Մահուան անկողնում զղջաց նա, կամեցաւ
հաշտվել իր խղճի և Աստուծոյ հետ: Եւ որպէս
այդ անսակ մարդիկ միշտ կրօնական բարեպաշ-
տութեան մէջ են որոնում իրանց մեղքերի թո-
ղութիւնը, նա ևս չբժապատեց իրան արեղանե-
րով, բազարեց հարստահարութեամբ մթերած ցո-
րենի ամբարները և մի սովի ժամանակ ձրի կե-
րակրեց ժողովրդին իր հայով:

Մէլիք-Շահնազարը շատ հարուստ մարդ էր: Նա
մտածեց աւելի նշանաւոր դործով քաւել իր նշա-
նաւոր յանցանքները: Ամարասայ վանքը, որի մէջ
ամփոփված էին Ղուսաւորչի թուրք սուրբ Գրիգորի
նշխարները, խիստ անշուք և կիսաւեր զը-
րութեան մէջ էր նրա ժամանակում: Նա սկսեց
այդ վանքի շինութիւնները վերանորոգել. չբժա-

պատեց վանքը ամուր և բարձր պարիսպներով,
աշտարակներով, միաբանութեան համար խուցեր,
սենեակներ շինեց, վանքային անտեսութեան հա-
մար ընդարձակ սեղանատուն, ամբարանոցներ և
ախոռատուն հիմնեց, բոլորը սրբատաշ քարից,
բոլորը մեծ և վայելուչ: Բայց դեռ տաճարի
կառուցմանը չը ձեռնարկած. մահը վրահասաւ,
նրա բաղձանքը թողեց անկատար: Հանգուցեալի
արկղների մէջ գտան մի քանի քսակներ լիքը ոս-
կիներով, որ կտակել էր տաճարի շինուածքը ա-
ւարտելու համար: Ժառանգները չը կատարեցին
կտակը:

Մէլիք-Շահնազարը թողեց չորս որդի՝ Զում-
շուգ, Յուսէին III, Զհան-բախշ և Զհանգիր:

Կեռ մեռնելուց առաջ նա կարգեց որդիների
վրա հոգաբարձու իր բարեկամ Իբրահիմ-խանին,
յանձնելով նրան, որ ժառանգներից որին որ
յարմար կը համարէ, կարգէ իր փոխարէն յա-
ջորդ:

Օրէնքով պէտք է յաջորդէր Զումշուգը, որով-
հետեւ նա ծնված էր Մէլիք-Շահնազարի օրինաւոր
ամուսնութիւնից: Բայց Իբրահիմ-խանը իր կնոջ,
Հուրիզատ-խանուսի, ազդեցութեամբ ընտրեց նրա
հարազատ եղբորը՝ Յուսէինին *): Խանի կամայա-

*) Մէլիք-Շահնազարը ունէր մի քանի կնիկներ.
Թագուհի-խանուսից ծնվեց Մէլիք-Զում-
շուգը. Սօնա-խանուսից ծնվեց Մէլիք-Յու-
սամ. Մելիք.

կանութիւնը առիթ տուեց ժառանգների մէջ երկպառակութեան: Զհան-բախը դիմեց պարսից շահին, նրանից ֆիրման ստացաւ, աշխատում էր ինքը իշխել: Բայց Մէլիք-Յուսէինը, Իբրահիմ-խանի օգնութեամբ յարձակվեցաւ Զհան-բախի տան վրա, նրա կայքը կողոպտեց և Զհան-բախը հազիւ կարողացաւ իր կեանքը ազատել, իր եղբայր Զհանգիրի հետ փախչելով Շամախի Մուստաֆախանի մօտ: Ժառանգների մէջ այդ երկպառակութիւնները տեւեցին մինչև Աղա-Մահմատ-խանի գալուստը, երբ ինքը՝ Իբրահիմ-խանը իր կեանքը պարսից ներքինի Շահի ձեռքից ազատելու համար, ստիպվեցաւ փախչել Բալաբան:

XXVII

Մէլիք-Շահնազարի մեռնելուց յետոյ Իբրահիմ-խանի զօրութիւնը թուլացաւ: Այդ մարդու ձեռքումն էր բռնված այն շղթայի մի ծայրը, որով հայոց մի քանի նորարուսիկ մէլիքներ հնազանդվում էին թիւրք խանին: Այդ մէլիքները, որոնք առաջ իշխանութեան և աստիճանի տէր լինելու բաղձանքով դիմեցին թիւրք խանի օգնութեանը և նրան անձնատուր եղան, Մէլիք-Շահնազարի մա-

սէին III-ը և մի աղջիկ Հուրի-զատ անունով, որին հայրը կնութեան տուեց Իբրահիմ-խանին, իսկ Մալայի կ-խան ու մի քանի քանի Զհան-բախը, Զհանգիրը և մի աղջիկ Հուլայի անունով:

հից յետոյ, սկսեցին փոքր առ փոքր զգալ իրանց սխալը, սկսեցին վերջապէս հասկանալ, որ իրանք իրանց ձեռքով քանդեցին իրանց տունը և մահմեդական բռնաւորին բարձրացրին իրանց զլխի վրա:

Այդ ինքնաճանաչութիւնը առաջ եկաւ զանազան հանգամանքներից, որոնց հարկաւոր ենք համարում համառօտ կերպով անցնել, ցոյց տալու համար, թէ իսկապէս ինչ նշանակութիւն ունէին Շուշի բերդի խաները, և իրանց յարաբերութիւնների մէջ հայոց մէլիքների հետ որ աստիճան իրաւունքներ ունէին, և արդեօք կարելի է համարել նրանց երկրի տէրը կամ իշխանը:

Մենք գիտենք Փանահ-խանի ծագումը. մենք գիտենք և այն, որ Պարսկաստանը կառավարող զէնդ-Քէրիմ-խանը (որը թագաւոր չէր, այլ Պարսկաստանի մի մասը բռնութեամբ տիրացած մի աննշան լօռէցի *) Փանահ-խանին սպանել տալուց յետոյ, նրա որդի Իբրահիմին խանութեան աստիճան չնորհեց և կարգեց Շուշի բերդի կառավարիչ: Ուրեմն Իբրահիմ-խանը ուրիշ ոչինչ չէր, եթէ ոչ պարսիկներից կարգված, պարսից մի հասարակ խան, որը Պարսկաստանի նոյն ժամանակվայ երկպառակութիւնների և անիշխանութեան պատճառով, կարողացաւ երկար ժամանակ

*) Դա մեր Լօռին չէ, հարաւային Պարսկաստանում մի գաւառ նոյնպէս կոչվում է Լօռի կամ Լօռխատան:

իր տեղում մնալ,—կարողացաւ հայոց անմիաբան մէլիքների հաշուով նրանց զլիխն նստել: Բայց իսկապէս նա երկրի տէրը կամ իշխանը չէր. նա մի ժամանակաւոր կառավարիչ էր, որի նմաններին պարսից կառավարութիւնը անդադար փոփոխում էր: Նա . ինքը պարսից հարկատու էր. իր պաշտօնի մէջ մնալու համար ամեն տարի անագին փիչքէջներ և ընծաներ էր ուղարկում Պարսկաստան:

Մէլիքների անմիաբանութեան շնորհիւ նա կարողացաւ և կարողանում էր իր դիրքը պահպանել: Եթէ մէլիքներից մի քանիսը նրան թշնամի էին, ընդհակառակն, մի քանիսն էլ բարեկամներ էին, և այսպիսով նրա կացութեան հաւասարակշռութիւնը պահպանվում էր:

Իբրահիմ-խանը դեռ չէր դիպել հայոց մէլիքների ուղղակի և զգալի շահերին: Թէև նրա հայրը և ինքը, օրինակ, Խաչէնում և Ջրաբերդում երկու նոր մէլիքութիւններ վերականգնեցին, բայց այդ կատարեցին նրանք որպէս օգնողներ և ոչ որպէս կարգողներ կամ հիմնողներ: Եւ այդ պատճառով խաների յարաբերութիւնները դէպի այդ մէլիքները աւելի դաշնակցական էին, քան թէ իշխողի և ստորադրեալի յարաբերութեան բնաւորութիւնն ունէին:

Բայց Մէլիք-Շահնազարի մահից յետոյ Իբրահիմ-խանը յետ քաշեց դիմակը, և օգուտ քաղելով հանգուցեալի դէպի ինքն ունեցած հաւատարմու-

թիւնից, որով իրան հողաբարձու էր կարգել իր ժառանգների վրա,—նա բացարձակ իրաւունք համարեց յաջորդ նշանակելու մէլիքի որդիներէց նրան, որ բոլորից անընդունակն էր, բայց որը իր կնոջ եղբայրը լինելով, աւելի հաւատարմութեամբ կը ծառայէր իրան: Այդ էր պատճառը, որ վրդովեցրեց ժառանգներին, որովհետև խանի միջամտութիւնը միանգամայն հակառակում էր նրանց աւանդական սովորութիւններին յաջորդութեան կարգերի վերաբերութեամբ:

Բայց Իբրահիմ-խանը աւելի հեռու գնաց: Նա դիպաւ ժողովրդի և մէլիքների ամենազգալի շահերին. նա սկսեց միջամտութիւն գործել երկրի հողային խնդիրների մէջ, որոնք մինչև այն օր թողված էին անձեռնմխելի և կառավարվում էին միմիայն հայոց վաղեմի սովորութիւններով, որոնք օրէնքի ձև էին ստացել: Մեր պատմութեան նպատակից դուրս է մանրամասնաբար բացատրել, թէ ինչ դրութեան մէջ էր հողային հարցը Ղարաբաղում, կամ ինչ պարտաւորութիւններ ունէին զիւղացիները մէլիքների վերաբերութեամբ ընդհանրապէս, իսկ խանի վերաբերութեամբ մասնաւորապէս *): Միայն այսքանը

*) Այդ հարցերը մենք զիտաւորութիւն ունենք հրատարակել առանձին բրօշխրով, որ կը կրէ այսպիսի վերնագիր. «Հողային հարցը Ղարաբաղում մէլիքների տիրապետութեան ժամանակ»:

կասկեք, այն աղէտալի անցքերը, որ նկարագրեցինք մեր XXIV-րդ գլխում, միջոց տուին Իբրահիմ-խանի կամայականութեանը բացարձակ կերպով հողային բաշխումներ և կարգադրութիւններ անելու, — մի իրաւունք, որից նա առաջ զուրկ էր: Մենք տեսանք, որ Ջրաբերդի Մէլիք-Մէջլումը և Գիւլիստանի Մէլիք-Աբովը, իրանց ժողովրդի մի մասը առնելով, գաղթեցին Գանձակի գաւառը: Նրանց գիւղերը, նրանց հողերը մնացին անտէր, զատարկ: Այդ ժամանակ խանը սկսեց նրանց հողերը բաժանել ում որ կամեցաւ. նրանց տեղերում բնակեցրեց նոր գաղթականներ *): Այսպիսով, հանդամանքների շնորհիւ նա իրաւունք գտաւ հայոց հողերի վրա, որը մինչև այնօր չուներ:

Այդ կամայականութիւնը վրդովեցրեց մինչև անգամ խանին անձնատուր եղած մէլիքներին, առաւել այն ժամանակ, երբ տեսան, որ խանը հայոց հողերի վրա բնակեցրեց և թուրք գաղթականներ, որպէս էին գոյանիները, մի վայրենի և աւազակ ցեղ, որ թափառում էր Ջուանշիրի անապատներում: Բոլորովին հայաբնակ Ղարաբաղում

*) Խանի այդ բաշխումները այնքան անհիմն և անհաստատ էին, որ երբ հայոց գաղթականների մի մասը վերադարձաւ, կրկին տէր դարձան իրանց հողերին, և արտաքսեցին խանի նոր բնակեցրած գիւղացիներին:

մասն թիւրք բնակիչներ, որոնք առաջ չը կային: Խանի այդ վարմունքը յուզեց ընդհանուր դժգոհութիւն թէ Ղարաբաղի հայ ժողովրդի և թէ խանի բարեկամ մէլիքների մէջ:

Բայց այդ մէլիքները դեռ ևս ոչինչով չէին ցոյց տալիս իրանց անբաւականութիւնը, միայն իրանց սրտերում սնուցանում էին մի խուլ բողոք և սպասում էին յարմար ժամանակի:

Առաջին բողոքը բարձրացրեց վարանդայի Մէլիք-Շահնազարի որդի Մէլիք-Ջուանշուրը, որը իր բոլոր եղբայրների մէջ աւելի յառաջադէմը և աւելի խելացին էր: Նա արդէն հասկացել էր, թէ որքան կորցրեց իր հայրը և որքան կորցնել տուեց Ղարաբաղի միւս մէլիքներին, բարեկամութիւն պահպանելով Շուշի բերդի խաների հետ:

Հասարակութեան վրա տարածված բռնութիւնը այնքան զգալի չէ լինում անհատներին, մինչև իրանց անձի վրա դեռ չեն փորձել նրա ճնշող ներդրութիւնը: Մէլիք-Ջուանշուրը անձամբ նրա փորձը առեց: Բռնաւորը նրան զրկեց օրինաւոր փորձը առեց: Բռնաւորը նրան զրկեց օրինաւոր յաջորդութիւնից և նրա փոխարէն կարգեց անարժան եղբօրը: Նրա երկու միւս եղբայրները, Ջհանգիրը և Ջհան-բախշը, հալածված նոյն բռնաւորից, փախան Մուստաֆա-խանի մօտ: Ինքը մնաց միայնակ և անօգնական:

Նրա տոհմային հպարտութիւնը սաստիկ վիրաւորված էր: Նրա նախնիքը՝ Մէլիք-Շահնազար

մեծը, ամբողջ Գեղարքունեաց տէրը, բարեկամութիւն ունէր Շահ-Աբասի հետ, որից սարսափում էր արևելքը: Նրա պապը, Մէլիք-Յուսէֆն մեծը, յարարեութիւն ունէր կայսրների հետ: Իսկ այժմոյ այդ մեծ մարդկանց աւելի քան մի քանի հարիւր տարի գոյութիւն ունեցող հոյակապ տան մէջ կարգադրութիւններ էր անում մի նորելուկ ջուանչիրցի խան, որի իշխանութեան թուականը իր հասակի տարեթւից հետո չէր անցնում: Բայց ով բարձրացրեց ջուանչիրցուն, ով օգնեց նրա գործնալուծւոյ:—Գարձեալ մի հայ, մի անբարիշտ և խուտարար հայ, որը հայրենիքի ազատութիւնը գոհեց իր մանր անձնական շահերին և նրա աւերակների պատճառը դարձաւ: Մէլիք-Ջումշուզը չէր կարող առանց վրդովմունքի յիշել, որ այդ հայը իր հայրն էր...

Այդ բոլորը անվերադառնալի կորուստներ էին: Բայց Մէլիք-Ջումշուզը մտածում էր կարելոյն չափ կորուստը յետ դարձնել և դարման տանել հայրենիքի վերքերին: Նա պարզ տեսնում էր, որ այդ վերքերը առաջ եկան անմիաբանութիւնից, երկպառակութիւնից և հային յատուկ օտարասիրութիւնից: Մէլիք-Ջումշուզը բաւական կարգացած երիտասարդ էր: Նա չէր զարմանում, երբ յիշում էր, որ մի ժամանակ հայոց նախարարները դիմեցին պարսից արքային, խնդրում էին նրանից, որ Հայաստանի հարազատ թագաւորին՝ վեր առ-

նէ և նրա տեղը պարսիկ մարզպան դնէ: Նա չէր զարմանում, նա միայն ցաւում էր հայերի օտարասիրութեան վրա, նա միայն վրդովվում էր, երբ նոյնը տեսնում էր կատարված իր ժամանակում, իր աչքերի առջև:

Նրա հայրը անմատչելի Ղարաբաղի մէջ մշտ-ցրեց մի օտար ցեղ, որը ուտելով, մաշելով խախտեց տեղային բոլոր հայկական իշխանութիւնների հիւնը և վերջապէս կործանեց այն հաստատուն շէնքը, որ դարբերով կառուցված էր: Այդ աւերմունքին զլիսաւորապէս նպաստեցին իրանց՝ —հայերի գործակցութիւնները: Մէլիք-Ջումշուզը մտածում էր վերականգնել խորտակված շէնքը: Նա գիտէր, որ կործանման պատճառը եղաւ նոյն իսկ հայ մէլիքների երկպառակութիւնը. ուրեմն շինութիւնը կարող էր յաջողվել դարձեալ նոյն մէլիքների միաբանութեամբ: Նա աշխատում էր կրկին նորոգել միաբանութեան խզված կապերը մէլիքների մէջ: Բայց որտեղ էին մէլիքները:

Մէկը, Տիգակի Մէլիք-Բախտամը, շղթաների մէջ պահված էր Արղաւիլի բերդում, երկուսը, Գիւլիստանի Մէլիք-Արովը և Ջրաբերդի Մէլիք-Մէջլումը, գտնվում էին հայրենիքից դուրս, պանդխտութեան և գաղթականութեան մէջ ապահովութիւն էին որոնում: Արկրի նշանաւոր և հիմնական ոյժերը ցրիւ էին եկած օտար աշխարհներում: Իսկ հայրենիքի մէջ մնում էին դաւաճան-

ները—խանին անձնատուր եղած մէլիքները: Մէլիք-Ջուհուդը մտածում էր այդ վերջիններին իր կողմը ձգել և նրանց բարեկամական յարաբերութիւնները անջատել խանից: Մի դէպք նպաստեց նրա ցանկութեանը: Այդ դէպքը թէև ընտանեկան էր, բայց քաղաքական կերպարանք ստացաւ:

Իբրահիմ-խանը սաստիկ անբարոյական մարդ էր. նրա հարեմը լի էր հայոց աղջիկներով. և ամեն տեղ, եթէ գտնվում էր մի գեղեցիկ հայ աղջիկ, հազիւ թէ կարող էր ազատ մնալ նրա կրքերից: Մենք գիտենք, որ նրա հաւատարիմ մէլիքներից մէկը, Ռուստամը, ամուսնացած էր կսապատցի Ապրէսաղայի դստեր՝ Վարդ-խաթունի հետ: Երբ Վարդ-խաթունը դեռ օրիորդ էր, Իբրահիմ-խանը ցանկացաւ նրան իր կին ունենալ: Օրիորդի հայրը աղջկան մահմեդական հարեմից ազատելու համար, տուեց Մէլիք-Ռուստամին, թէև աղջիկը դեռ փոքրիկ էր և կին լինելու հասակին չէր հասած: Բայց դրանով Իբրահիմ-խանը չը հանգստացաւ. նա շատ բաներ էր լսած Վարդ-խաթունի գեղեցկութեան մասին, ցանկանում էր նրան իր մօտ ունենալ:

Մենք տեսանք, երբ Մէլիք-Մէջլումը և Մէլիք-Աբովը հեռացան Ղարաբաղից, Իբրահիմ-խանը նրանց ընտանիքներից մի քանի հոգի բերեց Շուշի բերդը, պահեց այնտեղ իբրև պատանդ: Այդ ժամանակ պահանջեց նա Մէլիք-Ռուստամից պատանդի անունով նրա կնոջը՝ Վարդ-խաթունին:

Մէլիք-Ռուստամը անճարացած տուեց, թէև նրան լաւ յայտնի էր, որ խանը աւելի իր համար սիրուհի է տանում, քան թէ պատանդ, որովհետև իր հաւատարմութեան վրա կասկածելու առիթ չունէր նա:

Մենք գիտենք և այն, որ Մէլիք-Ռուստամը խամայի մէլիքներից չէր, այլ Մէլիք-Իսրայէլեան Մէլիք-Մէջլումի կեանքի դէմ դաւադրութիւն սարքելու համար, որպէս վարձատրութիւն ստացաւ խանից Ջրաբերդի իշխանութիւնը: Իսկ այժմ յիշեալ ընտանեկան անպատուութիւնը այն աստիճան վիրաւորեց նրան, որ նա թողեց Իբրահիմ-խանի ծառայութիւնը և իր մնացած ընտանիքով *) գնաց Շամախի Մուստաֆա-խանի մօտ, որը այդ ժամանակ թշնամական յարաբերութեան մէջ էր Իբրահիմ-խանի հետ:

Մուստաֆա-խանը սիրով ընդունեց Մէլիք-Ռուստամին և Դաշ-բուլաղ անունով գիւղը ընծայեց նրա բնակութեան համար: Այնտեղից Մէլիք-Ռուստամը սկսեց յարձակումներ գործել Շուշի բերդի վրա և շատ միասնեք տալ Իբրահիմ-խանին:

Թէև մի առանձին մեծ նշանակութիւն չունէին

*) Ղարաբաղի մէլիքներից շատերը բազմակնութեան սովորութիւն ունէին. Մէլիք-Ռուստամը ունէր երկու կին, մէկը վերև յիշած Վարդ-խաթունը, միւսը Մարիամ անունով մի կին:

նրա յարձակումները, որովհետև Իբրահիմ-խանին ոչնչացնելու համար, հարկաւոր էր, որ հայոց բոլոր մէլիքները հաւաքական ուժերով պատերազմէին: Բայց այդ էլ բաւական էր, որ խանի հաւատարիմ մէլիքներից մէկը, ոչ միայն անջատվեցաւ նրանից, այլ և թշնամացաւ նրա հետ:

Խանին բարեկամ մնացին միայն երկու մէլիքներ՝ Խնդիրիստանի Մէլիք-Միրզախանեան Մէլիք-Ալլահվերդին և Վարանդայի Մէլիք-Շահնազարեան Մէլիք-Յուսէին III-ը, որը Իբրահիմ-խանի կնոջ (Հուրի-գատ խանումի) հարադատ եղբայրն էր, և քրոջ արդեցութեամբ իր ձեռքը ձգեց Վարանդայի իշխանութիւնը: Այդ անցքը, որպէս վերուում ցոյց տուեցինք, սաստիկ զրգոեց Մէլիք-Շահնազարեան Մէլիք-Ջումշուդի թշնամութիւնը, և նա սկսեց այնուհետև մտածել Իբրահիմ-խանի կործանման վրա, միայն սպասում էր մի յարմար ժամանակի: Նա սկսեց զաղտնի թղթակցել Մէլիք-Մէջլումի, Մէլիք-Աբովի և Մէլիք-Ռուստամի հետ, որոնք խանից հալածված, նոյնպէս թշնամի էին խանին:

XXVIII.

Ռուս-տաճկական երկրորդ պատերազմի հետ (1787—1791) մի և նոյն ժամանակ ծագեց չվեղական պատերազմը: Ռուսաց կառավարութիւնը այն աստիճան զբաղված էր այդ պատերազմնե-

րով, որ ամենին ժամանակ չունէր մտածելու Անդրկովկասի քրիստոնեաների վրա, թէև այդ վերջինները անդադար տեղեկութիւններ էին տալիս իրանց աննախանձելի դրութեան մասին: Իշխան Պօտեմկինը և Յովսէփ արք-եպիսկոպոսը մասնակցում էին ռուսաց արշաւանքներին. դրանք ևս, որ խիստ հետաքրքրված էին Անդրկովկասով, այդ ժամանակ հազիւ թէ կարող էին իրանց ցանկութիւնները իրագործել:

Իսկ վերոյիշեալ պատերազմների ընթացքում, որպէս տեսանք, Ղարաբաղում կատարվեցան մի շարք աղէտալի անցքեր: Իբրահիմ-խանը ձեռք բերելով հայոց մէլիքների ռուսաց հետ ունեցած թղթակցութիւնները, սկսեց հալածել նրանց: Նոյն խանի ձեռքով Յովհաննէս կաթողիկոսը սպանվեցաւ, Գանձասարի վանքը կողոպտվեցաւ, Տիզակի Մէլիք-Բախտամը քարոզվեցաւ, Խաչէնի Հասան-Ջալալեաններից երկու մէլիքներ սպանվեցան, և ամենացաւալին Քէն էր, որ նշանաւոր մէլիքներից երկուսը, Մէջլումը և Աբովը, իրանց ժողովրդի հետ դուրս եկան Ղարաբաղից, այնտեղ մնացին կամ խանին համակրող, կամ նրանից վախեցող մէլիքները:

Այդ բոլոր տխուր անցքերը առիթ տուին Յովսէփ արք-եպիսկոպոսին շտապելու, կրկին ողորմած կայսրունու ուշադրութիւնը դարձնելու հայերի վրա:

Այդ ժամանակ արքեպիսկոպոսը կազմեց իր նշանաւոր պատմական տեղեկագիրը, որ բովանդակում էր իր մէջ Ղարաբաղի տիրապետող մէլիքների յարաբերութիւնները ուսուսաց կառավարութեան հետ, սկսեալ Պետրոս մեծի օրերից, և նրանց մատուցած նշանաւոր ծառայութիւնները Ռուսաստանին, և հասցրեց մինչև իր օրերը: Յիշեալ տեղեկագիրը իշխան Պօտեմկինի միջնորդութեամբ ներկայացվեցաւ Կայսրուհուն 1790—23 յունվարի:

Այդ տեղեկագիրը իր առանձին ազդեցութիւնն ունեցաւ: Օսմանցոց հետ ունեցած պատերազմը միայն արգելք էր լինում Կայսրուհուն Անդրկովկասի քրիստոնեաների վերաբերութեամբ մի վրձուական գործ սկսելու: Այդ պատճառով եռանդոտ արքեպիսկոպոսի խնդիրքները յետաձգվում էին, յուսադրելով նրան, թէ իր բաղձանքները կը կատարվեն, միայն հարկաւոր է փոքր ինչ ևս համբերել:

Բայց մի ցաւալի կորուստ թէ արքեպիսկոպոսին և թէ Ղարաբաղի մէլիքներին սաստիկ յուսահատութիւն պատճառեց: Թուրքաց պատերազմը վերջանալու վրա էր, երբ իշխան Պօտեմկինը կռիւի դաշտից կանչվեցաւ Ս. Պետերբուրգ, և ապա կրկին յետ ուղարկվեցաւ (1791) Թուրքերի հետ հաշտութեան պայմանների մասին բանակցելու համար: Նոյն տարվայ աշնան սկզբումը

իշխանը վախճանովեցաւ: Նրա մահը սուգի մէջ դրեց հանգուցեալի մտերիմ բարեկամ Յովսէփ արքեպիսկոպոսին: Սրբազանը ոչինչով իրան մըխիթարել չէր կարողանում. նա իր հիմնած մեծ շէնքը բոլորովին կործանված էր համարում և նրա աւերակների տակ խորտակված էր տեսնում իր սրտին խիստ մօտ ցանկութիւնները...

1791 թւի դեկտեմբերի 29-ին հաշտութեան պայմանը ստորագրվեցաւ Ռուսաստանի և Թուրքիայի մէջ: Կայսրուհին կրկին ուշադրութիւն դարձրեց Անդրկովկասի վրա: Այդ ժամանակ թէ հայերը և թէ վրացիները աւելի մեծ տաղնապի մէջ էին: Պարսկաստանում զօրացել էր Աղայ-Մամադ-խան ներքինին, և մի քանի տարի անդադար արշաւանքներ էր գործում դէպի Արարատեան նահանգը, վտանգ էր սպառնում վրաստանին: Վրաց Հերակլ իշխանը մի կողմից, Թիֆլիսի հայերը միւս կողմից, սարսափած ներքինի-խանի բարբարոսութիւններից, սկսեցին օգնութիւն խնդրել: 1795 —4 սեպ. բարձրագոյն հրավարտակով հրամայվեցաւ կոմս Գուգովիչին, ուսուսաց զօրքով օգնութեան հասնել և պաշտպանել վրաստանը: Բայց նա ուշացաւ....

XXIX.

Աղայ-Մամադ-խանի արշաւանքները:
 Կուրացրած Շահ-Ռուխից յետոյ Պարսկաստանը

ամբողջ ուրի տարի խռովութեան մէջ էր, կեղեքվում էր զանազան ինքնիշխան տիրապետողների ձեռքում, որոնք շարունակ միմեանց հետ պատերազմելով, երկիրը դարձրել էին արեան ընդարձակ դաշտ: Այդ տիրապետողները էին՝ Ալի-Մուրադ-խանը, զէնդ-Քէրիմ-խանը, Ազատ-խանը, Մուհամէդ-Հասան-խանը և ուրիշ շատերը:

Վերջը յաղթող հանդիսացաւ լորիստանցի զէնդ Քէրիմ-խանը, նստեց Շիրազ քաղաքում, թէև ոչ իբրև թագաւոր, բայց Պարսկաստանի իշխող: Այդ միջոցներում նրա մօտ իբրև պատանդ Շիրազ քաղաքում պահվում էր ներքինիացրած Աղա-Մամադ-խանը, որը վերոյիշեալ Մուհամէդ-Հասան-խանի որդին էր, ցեղով զաջար, իսկ տեղով մազանդարանցի:

Քէրիմ-խանի մահից յետոյ (1779) Աղա-Մամադ-խանը փախաւ Շիրազից, և գալով Մազանդարանի կողմերը, հաւաքեց իր շուրջը մեծ բազմութիւն, ապստամբվեցաւ, և տիրելով Արաղստանին, իրան պարսից թագաւոր հրատարակեց, թեհրան քաղաքը իր համար աթոռանիստ ընտրելով *):

1795 թւի գարնանը Աղայ-Մամադ-խանը թեհրանից արշաւանք գործեց դէպի Ասրպատական,

*) Աղա-Մամադ-խանի տոհմից սկսվեցաւ Պարսկաստանի այժմեան թագաւորող տան զահակաւութիւնը:

նուաճեց այդ պարսկական ընդարձակ նահանգը, տիրեց թաւրիզը և ուրիշ շատ քաղաքներ, յետոյ իր եղբայր Ալի-Ղուլի-խան սարղարին ուղարկեց դէպի Երևանի կողմը: Այդ վերջինը, տիրելով Նախիջևանը, նոյն տարվայ յուլիս ամսում, բանակ դրեց Երևանի պարսիստաների մօտ: Էջմիածնի Ղուկաս կաթողիկոսը, սարսափելով նրա մօտ եկաւ, և ներկայացնելով ծանրագին ընծաներ, աղաչում էր խնայել իր վանքը: Ներքինի Շահի եղբայրը պատուով ընդունեց կաթողիկոսին, խոստանալով, թէ ոչ հայերին և ոչ վանքին վնաս չի հասցնի, եթէ հայերը հաւատարիմ կը մնան Պարսկաստանին, ինչպէս միշտ եղել են:

Երևանը առանց պատերազմի անձնատուր եղաւ. տեղային խանը իր կնոջը և որդիներին պատանդ տալով, հպտատկութիւն խոստացաւ: Այդ միջոցին ինքը Աղայ-Մամադ-խանը, ուրիշ ճանապարհով դիմում էր դէպի Ղարաբաղի կողմերը, որ այնտեղից անցկենայ Թիֆլիս: Նա խուզափիրինի կամրջով անցաւ Երասխ գետը, և լուր տուեց և կըբօրը, որ դադարեցնէ արշաւանքը Երևանի կողմով և շտապէ իր մօտ: Երկուսի նպատակն էլ այն էր, որ նուաճէին Վրաստանը, պատժէին Հերակլ իշխանին:

Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ Վրաստանը այն ժամանակ և նրանից առաջ, ուրիշ ոչինչ չէր, եթէ ոչ մի պարսկական նահանգ, որ հարկ էր վճարում. Մեկը.

րում Պարսկաստանին: Նրա մի մասը օսմանցիների ձեռքումն էր և Ախալցխայի մէջ նստած էր թիւրք փաշայ: Իսկ երբ Հերակլը, պարսիկներից ազատվելու համար, վրաստանը դրեց ռուսների հովանաւորութեան ներքոյ, — նրա վարմունքը, ի հարկէ, չէր կարող չը գրգռել պարսից Շահի բարկութիւնը, որը ճանաչում էր վրաստանը իբրև պարսից պետութեան մի մասը, իսկ վրաց իշխաններին՝ իբրև պարսից հրոնից նշանակված կառավարիչներ կամ վալիներ:

Աղայ-Մամադ-խանը մտադիր էր անցկենալ դէպի Թիֆլիս, Ղարաբաղի և Վանձակի գաւառների միջով: Ահարկու ներքինիի արշաւանքը մի նոր և ամենասաստիկ հարուած պիտի տար Ղարաբաղի մէլիքների նպատակներին և միանգամայն պիտի ոչնչացնէր նրանց ունեցած յոյսերը իրանց հայրենիքի ազատութեան մասին: Նրանք վաղուց իմացում էին տուել ռուսաց կառավարութեանը ներքինիի դէպի Հայաստան և դէպի վրաստան կատարելիք արշաւանքների մասին *): Թէև

*) Աղայ-Մամադ-խանը մի քանի անգամ պատրաստվեցաւ արշաւանք գործելու դէպի Հայաստան և վրաստան, բայց ժամանակ չունեցաւ անցնելու Նրասխ գետը, որովհետև ամեն անգամ Պարսկաստանի խորքերում նորանոր ապստամբութիւններ էին ծագում և նա ստիպված էր լինում յետ դառնալ, ապստամբութիւնները զըսպելու համար:

կոմս Գուղովիչին հրամայված էր հայերին և վրացիներին օգնութեան հասնել, բայց Աղայ-Մամադ-խանի բանակը արդէն զրած էր Շուշի բերդի մօտ, իսկ կոմսը տակաւին չէր յայտնվել:

Պէտք չէ մոռանալ, որ Աղայ-Մամադ-խանը, թէև սիրում էր իր նախկին «խան» տիտղոսով կոչվել, բայց նա արդէն Պարսկաստանի ինքնակալ Շահն էր: Նրան յայտնի էին Ղարաբաղի մէլիքների ձգտումները, նրանց յարաբերութիւնները ռուսների հետ և այդ վերջինների խոստմունքները հայերի վերաբերութեամբ և այլն: Նրան յայտնի էին նաև Խրրահիմ-խանի բռնակալութիւնը և նրա գործ զրած բարբարոսութիւնները հայերի դէմ: Այդ էր պատճառը, որ դեռ ևրասխ գետից չանցած, նա հրաման ուղարկեց Ղարաբաղի մէլիքներին, հրաւիրելով նրանց, որ խոնարհվին իրան, խոստանալով, որ ինքը կը վերահաստատէ նրանց իրանց վաղեմի իշխանութիւնների և արտօնութիւնների մէջ, և կը ոչընչացնէ Խրրահիմ-խանին:

Աղայ-Մամադ-խանը թէև բարբարոս, բայց մի և նոյն ժամանակ խելացի և քաղաքագէտ մարդ էր: Նա շատ լաւ հասկանում էր, որ հայերի առաջնորդութեամբ ռուսները աւելի հեշտութեամբ կարող էին մուտք գործել իր տէրութեան մէջ, — ուրեմն հայոց մէլիքներին գոհացնելով, նա

կը փակէր ուռաների յառաջադիմութեան ճանապարհը դէպի Պարսկաստան:

Բայց հայոց մէլիքները աւելի բարւոք համարեցին հաւատարիմ մնալ ուռաներին, և Աղայ-Մամաղ-խանին ընդդիմադրելու համար, միացան մինչև անգամ իրանց վազեմի թշնամի Խրրահիմ-խանի հետ, մտածելով, որ նրան յետոյ հեշտ կը լինի ոչնչացնել, բայց եթէ միանգամ հպատակվեցան Աղա-Մամաղ-խանին, այնուհետև հայրենիքի պարսից լծից ազատելը անհնարին կը լինի: Միայն Մէլիք-Խորայէլեան Մէլիք-Մէջլումը չը համաձայնվեցաւ միւս մէլիքների հետ:

Մէլիք-Շահնապարեան Մէլիք-Ջումշուգը և Մէլիք-Բէգլարեան Մէլիք-Աբսօլը հայոց զօրքերով ամրացան Շուշի բերդի մէջ և Խրրահիմ-խանի հետ միասին սկսեցին պաշտպանել բերդը:

Բերդի պաշարումը տեւեց ամբողջ քառասուն օր: Հայ և թիւրք զօրքերի քաջութիւնը, միացած բերդի ընական ամրութիւնների հետ, ի չիք դարձրին Աղայ-Մամաղ-խանի բոլոր ջանքերը բերդը գրաւելու համար:

Այդ ժամանակ Աղայ-Մամաղ-խանի բանակի մէջ իր զօրքերով գտնվում էր Մէլիք-Խորայէլեան Մէլիք-Մէջլումը և Գանձակի Ջաւաղ-խանը, որոնք երկուսն էլ Խրրահիմ-խանի թշնամիներ էին և միացած էին Աղայ-Մամաղ-խանի հետ:

Մէլիք-Մէջլումի վարմունքը բացատրութեան կարգաւ է:

Մէլիք-Մէջլումը սղնիւ երիտասարդ էր, բայց չափազանց վրէժիկնդիր, և ոչինչ միջոցների դեմ չը զողացող թշնամուն ոչնչացնելու համար: Մենք յիշում ենք այն սպառնալիքը, երբ Թիֆլիսից վիրաւորված դուրս գալու ժամանակ, վրացի սայլապանների բերանով ուղարկեց նա Հերակլ իշխանին. «տեսե՛ք ձեր իշխանին, որ Մէլիք-Մէջլումը չի մոռանայ նրա հիւրասիրութիւնը»....

Այդ երիտասարդը վշտացած էր, դառնացած էր անդադար իր բարեկամներից խարված լինելուց: Հօր մահից յետոյ նա տարիներով շարունակ պատերազմում էր Խրրահիմ-խանի հետ: Նրան յոյսեր էին տալիս, օգնութիւններ էին խոտանում, բայց խարում էին... Վերջը դարձեալ մեծ խոտմունքներով նա հրաւիրվեցաւ Թիֆլիս, բայց Հերակլը, փոխանակ իր խոտմունքները կատարելու, կամենում էր իր հիւրին կալանաւորել և մատնել նրա թշնամու՝ Խրրահիմ-խանի ձեռքը...

Մեր նախնիքաց զուրիներում տեսնք, որ սմն կողմից խարված, ամեն տեղից յուսահատված, Մէլիք-Մէջլումը սպաստան գտաւ իր հօր վաղեմի բարեկամի՝ Գանձակի Ջաւատ-խանի մօտ: Նրա ժողովուրդը թողեց Ղարաբաղը և հիւրասիրվեցաւ նոյն խանի երկրում: Ջրաբերդի հայրե-

նագուրկ իշխանը իր ժողովրդի հետ օտար հողի վրա էր բնակվում, որպէս մի ժամանակաւոր հիւր, իսկ նրա հայրենի երկրին տիրել էր Իբրահիմ-խանը....

Մէլիք-Մէջլումը խելացի երիտասարդ էր։ Նա շատ լաւ էր իմանում, եթէ իրանց նախնիքը ունեցել են և պահպանել են Ղարաբաղի լեռների մէջ մի ինքնուրոյն հայկական իշխանութիւն, — այդ եղև է ոչ թէ քրիստոնէայ թագաւորների օգնութեամբ, այլ պարսից Շահերի շնորհիւ։ Այդ էր պատճառը, երբ Աղայ-Մամադ-խանը անցաւ Երասխ գետը, և հրաւէր կարգաց Ղարաբաղի մէլիքներին, խոստանալով, եթէ կը միանան իր հետ, նա կը ոչնչացնէ Իբրահիմ-խանին և կը հաստատէ նրանց իրանց հայրենական իշխանութիւններին մէջ, — բոլոր մէլիքները մերժեցին Շահի հրաւէրը, միայն Մէլիք-Մէջլումը միացաւ նրա հետ։

Պէտք է խոստովանվել, որ բացի ընդհանուր շահերից, Մէլիք-Մէջլումը ունէր և իր նեղ անձնական հաշիւները ևս։ Նա հին թշնամի էր Իբրահիմ-խանի հետ. նա նոր թշնամացել էր Հերակլ իշխանի հետ. Աղայ-Մամադ-խանի ձեռքով կամենում էր պատժել, թէ առաջինին և թէ երկրորդին։

Բայց Շուշի բերդի պաշարումը երկար տևեց։ Այդ բերդը, որ Ղարաբաղի մելիքութիւնների քայքայմանը պատճառ դարձաւ, այժմ նոյն մելիքները

նոյն բերդի միջից պատերազմում էին պարսից Շահի դէմ, որը խոստանում էր կրկին վերանորոգել նրանց վաղեմի իշխանութիւնը, եթէ կը թողնեն Իբրահիմ-խանին և կանցնեն իր կողմը։

Ժամանակ չը կորցնելու համար, Մէլիք-Մէջլումը խորհուրդ տուեց Շահին թողնել Շուշի բերդի պաշարումը, ասելով, թէ աւելի նպատակայարմար կը լինի նախ գնալ Թիֆլիսը գրաւել, իսկ Շուշին այնուհետև ինքն իրան անձնատուր կը լինի։

Աղայ-Մամադ-խանին հաւանական երևեցաւ Մէլիք-Մէջլումի խորհուրդը, նա իր զօրքերի մի մասը թողեց Շուշի բերդի մօտ, իսկ մնացածը իր հետ առնելով, դիմեց դէպի Թիֆլիս։ Նրան առաջնորդում էին Մէլիք-Մէջլումը և Գանձակի Զաւատ-խանը։

XXX.

Աղայ-Մամադ-խանը դեռ Գանձակից չէր անցել, Թիֆլիսը արդէն սարսափի մէջ էր գտնվում։ Հերակլը հրաւիրեց իր ազնուականներին, որ պատրաստվեն թշնամու առաջը առնելու։ Բայց նրա հրաւէրքին ոչ ոք ուշադրութիւն չը դարձրեց։ Ազնուականները զբաղված էին իրանց քէֆերով։ Նրան օգնութեան հասաւ միայն Իմերեթիայի Սոլոմօն իշխանը մի քանի հազար հոգով։

Բայց պէտք է ասած, որ Հերակլի երկչոտութիւնը սաստիկ վնասեցրեց նրա զօրքերին։ Նա

իր ընտանիքը Թիֆլիսից տեղափոխեց Վրաստանի խորքերում: Այդ տեսնելով, նրա զորապետները և զորքերը նայնը խնդրեցին, որ իրանց բնտանիքները հեռացնեն, յետոյ կը գան պատերազմելու: Բայց գնացողը այլ ևս յետ չը դարձաւ: Լե այսպէս, դեռ թշնամուն չը հանդիպած, զորքերի մեծ մասը ցրիւ եկաւ:

Իր մօտ մնացած զօրքերով Հերակլը դուրս եկաւ Թիֆլիսից, և Ղազարի լնջայ կոչված գետի մօտ բանակ դնելով, սպասում էր թշնամուն: Բայց երբ լսեց, որ Աղայ-Մամադ-խանը արդէն անցաւ Գանձակից, նա թողեց իր զիւրքը, և վերադառնալով կրկին մտաւ քաղաքը:

Նա սկսեց կարելոյն չափ ամրացնել բաղաքը: Այստեղ նրան օգնութեան եկած խմբէլները քաղցածութիւնից սկսեցին, նախքան թշնամու աւարառութիւնը, իրանք կողոպտել քաղաքացիներին:

1795 թ. սեպտեմբեր ամսի 12-ին Աղայ-Մամադ-խանը հառաւ Սօղանլուղ զիւղի մօտ, և գիշերը այնտեղ բանակ դնելով, վաղ-սուսուտեան յարձակվեցաւ Թիֆլիսի վրա: Հերակլը դուրս եկաւ նրա առաջ, բայց մի փոքրիկ ճակատամարտից յետոյ վրացիները ջարդվեցան, և փախչելով մտան բաղաքը:

Այդ միջոցին պարսից զօրքերի մի մասը Մէլիք-Մէջլումի ստաջնորդութեամբ Սօլօակի կողմից,

իսկ միւս մասը իրա՝ Աղայ-Մամադ-խանի առաջնորդութեամբ բաղանիքների կողմից, նոյնպէս մտան քաղաքը: Հերակլը Հաւարարի կամուրջով մի ջօրեպանի հետ փախաւ դէպի Կախեթիայի կողմերը, թաղնվեցաւ լեռների մէջ: Իսկ նրա աւելի ևս երկչոտ զօրքերը բոլորը ցիրուցան եղան:

Անպաշտպան քաղաքը մնաց զազանարարոյ պարսիկների ձեռքում: Ամբողջ ութն օր շարունակվում էր կոտորածը և աւարառութիւնը: Աղայ-Մամադ-խանը, 12 հազար զերիներ իր հետ առնելով, հեռացաւ աւերակ քաղաքից: Մէլիք-Մէջլումը առեց իր վրէժը Հերակլ իշխանից, բայց նրա անդթութիւնը ոչինչով արդարացնել չէր կարելի: Մինչև այսօր Հաւարարի հին կամանց բերանում կարդացվում է մի այսպիսի անէծք.

«Մէլիք-Մէջլումը շուն դառնայ,

«Ջաւատ-խանը—պտտիկ կուճի,

«Մէլիք-Մէջլումի աղգեմէն

«Թո՛ղ չը մնայ մէկը Եուշի...

Որովհետեւ Աղայ-Մամադ-խանը իր յաղթութիւնով առաւել պարտական էր Մէլիք-Մէջլումին, ճանապարհին, հէնց ստաջին իջնանում, հրամայեց իր զօրապետներին, որ աւարից նրա մարդիկների համար բաժին հանեն, ասելով, «բրիտանական պատկանածը քրիտոմնական սոււեցէք: Մէլիք-Մէջլումի ձիւտները իրանց ետիւնջի-

ները տարածեցին գետնի վրա, և պարսից զորքերը որքան խաչեր, եկեղեցական անօթներ և զգեստներ կողոպտել էին թիֆլիսի եկեղեցիներին, բոլորը թափեցին նրանց եափոռնջիների վրա: Մէլիք-Մէջլումը այս բոլորը յետ ուղարկեց թիֆլիս, բայց դրանով չը կարողացաւ գրաւել թիֆլիսեցիներին սիրտը...

Շահը շնորհեց Մէլիք-Մէջլումին այդ երեք արտօնութիւնները: 1. երբ և կամենայ, կարող է անարգել կերպով ել և մուտ գործել իր մօտ. 2. ինչ որ խնդրելու լինի, նրա կամքը կը կատարվի. 3. արքունի գանձարանը նրա տրամադրութեան ներքոյ կը լինի:

Բայց Մէլիք-Մէջլումը այն աստիճան հպարտ և անշահասէր երիտասարդ էր, որ Շահից ուրիշ ոչինչ չը պահանջեց, միայն թիֆլիսը աւերակ դարձնելուց յետոյ, խնդրեց նրա օգնութիւնը Շուշի բերդը նոյնպէս կործանել, իբրահիմ-խանին ոչնչացնել և աւելի հաստատութիւն տալ Ղարաբաղի մէլիքների իշխանութեանը:

Շահը յօժարվեցաւ ուղղակի գնալ Ղարաբաղ, Շուշին գրաւելու, և Մէլիք-Մէջլումի ցանկութիւնները կատարելու համար: Բայց դժբախտաբար այդ միջոցներում Ղանդանարի և Հերաթի կողմերում խռովութիւններ ծագեցան, և նա ստիպվեցաւ շտապել դէպի Պարսկաստան ապրտամբութիւնները զսպելու համար: Նա յանձնեց

Ջաւատ-խանին և Մէլիք-Մէջլումին սպասել, խոստանալով, որ շուտով կը վերադառնայ:

Ջաւատ-խանը Մէլիք-Մէջլումի հետ գնացին Գանձակ, իսկ Շահը ուրիշ ճանապարհով դիմեց դէպի Պարսկաստան:

Թիֆլիսը աւերակ դառնալուց 25 օրից յետոյ, Հերակլը մտաւ մոխիր դարձած քաղաքը:

XXXI.

Աղա-Մամադ-խանի հեռանալուց յետոյ, Հերակլը իր դժբախտութիւնը յայտնելով Եկատերինա կայսրուհուն, սկսեց նրանից օգնութիւն խնդրել: Բոլորը սարսափով սպասում էին, որ այդ գազանը կրկին պիտի վերադառնայ:

Աղա-Մամադ-խանի արշաւանքը մեծ հարուած տուեց ռուսաց արեւելեան շահերին: Ռուսները աշխատում էին իրանց ազդեցութիւնը տարածել Անդրկովկասի ոչ միայն քրիստոնեաների, այլ և մահմեդականներին վրա: Բայց Աղա-Մամադ-խանը բոլորովին վայր ձգեց նրանց վարկը: Կեռ 1783 թւին, Եկատերինայի թագաւորութեան հէնց առաջին տարում, իշխան Պօտեմկինի աշխատութեամբ, վրաստանը ընդունեց իր վրա Ռուսաստանի գերիշխանութիւնը և մտաւ նրա հովանաւորութեան ներքոյ: Հասկանալի է, թէ ռուսները որքան պիտի կորցնէին իրանց համարումը, որ չը կարողացան պաշտպանել իրանց հոգաբարձու-

թեան ներքոյ առած երկիրը, որին շատ բան էին խոստացել:

Կրանց համարումը վերականգնելու համար ուսաները ստիպված էին սկսել մի նոր արշաւանք պարտիկների դէմ: 1796—19 փետրվարի զրկած հրովարտակով հրամայվեցաւ կոմս գեներալ Վ. Ա. Զուբովին որ Անդրկովկասի բրիտանականներին օգնութեան համնէ: Նոյն հրովարտակի մէջ Ի թիւս այլոց յիշված էր, որ Ռուսաստանը գէնք է բարձրացնում յանուն ճշնեալ ազգերի սղատութեան:

Ռուսաստանի հայոց Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, որպէս երեսւմ է նրա Հերակլ իշխանին գրած միտիւարական նամակներից, սաստիկ յուսահատված և վշտացած էր Ազա-Մամազ-խանի բարբարոսութիւններից և թիֆլիսի աւերակ դառնալուց: Բայց ուսաց զօրքերի նոր արշաւանքը պարտիկների դէմ նրան կրկին սիրտ և հոյի տուեց, կրկին կենդանացրեց նրա յոյսերը հայրենիքի ազատութեան մասին:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը հրաւիրվեցաւ ուսաց կառավարութիւնից, որ անձամբ մտնակցէ արշաւանքին: Մերացած, ուժից բնկած արքեպիսկոպոսը պատրաստ էր ամեն դոհողութիւններ, ամեն տեսակ նեղութիւններ յանձն առնել, միայն թէ ուսաց սուրբ յաջողութիւն գտնէր,—այն սուրբ, որ պիտի պատերազմէր Անդրկովկասի

բրիտանականների ազատութեան, և նրանց մի խազազ կեանք տալու համար:

1796—մարտ ամսում, Ղլլարում արքեպիսկոպոսը տեսնվեցաւ կոմս Զուբովի հետ արշաւանքի մասին խորհրդակցելու և զանազան նախապատրաստութիւններ կարգադրելու համար: Այնտեղից արքեպիսկոպոսը զաղանի նամակներ գրեց հայոց մէլիքներին, աւետում էր նրանց ուսաց զօրքերի զալուստը, յորտում էր պատրաստվել, թէ գէնքով և թէ պաշարներով ուսաներին օգնելու համար: Բացի արքեպիսկոպոսի մասնաւոր նամակներից, ըյս ընձայվեցաւ Այսարուհու հրովարտակի բովանդակութեան մտքով մի չրջարեական հրաւէրք, որ ուղղված էր Անդրկովկասի և Պարսկաստանի բնակիչներին: Արքեպիսկոպոսը այդ չրջարեականի թարգմանութիւնը Հաշտարխանում տպել տուեց և մի քանի հազար օրինակ տարածեց հայերի մէջ:

Նոյն տարվայ գարունքին ուսաց զօրքը Ղլլարից ճանապարհ ընկաւ:

Զուբովը մտեցաւ Կերբենդին (մայիս ամսում), տեղային Ծաթալի-խանի որդի Շըխալի-խանը ընդդիմացաւ նրան, պատրաստվում էր պատերազմելու: Բայց Կէրբենդի հայ բնակիչները քաղաքը մասնեցին Զուբովի ձեռքը, բացի զրանից, բունեցին Շըխալի-խանին նոյնպէս մատնեցին Զուբովի ձեռքը: Ռուսները համարեաւ առանց պատերազ-

մի, հայերի աջակցութեամբ տիրեցին Ղէրքենդին:

Զուբովը Ղէրքենդից անցաւ Ղուբա, իր հետ տանելով Շըխալի-խանին: Ղուբան նոյնպէս առանց արիւնի գրավեցաւ: Այտեղ մի օր ձիարչաւի հանդէս կատարելու ժամանակ, որին հանդիսատեսս էր ինքը Զուբովը, Շըխալի-խանը, մտրակելով իր նժոյզին ասպարէզից դուրս եկաւ, փախաւ դէպի Պարսկաստան. ոչ ոք չը կարողացաւ բռնել նրան: Բայց Բագուի մէջ նրան կալահաւորեցին, երբ այդ քաղաքը առանց պատերազմի անձնատուր եղաւ ռուսներին:

Նոյն թւի յուլիս ամսում Զուբովը մօտեցաւ Շամախի քաղաքին: Տեղային Մուստաֆա-խանը պատրաստովել էր պատերազմելու: Բայց Յովսէփ արքեպիսկոպոսը առաջուց անձամբ գնաց նրա մօտ, աշխատեց համոզելու, որ ընդդիմութիւնը ասպարդին կը լինէր, աւելի լաւ էր առանց արիւնհեղութեան ընդունել ռուսաց հպատակութիւնը: Մուստաֆա-խանը համաձայնվեցաւ ընդունելու արքեպիսկոպոսի առաջարկութիւնը, բայց երբ նրանից մի յուսալի պատանդ պահանջեցին, նա դրժեց իր խոստումներին, և դիմեց Շուշի բերդի Խբրահիմ-խանին, որ միանայ նրա հետ, և երկուսը միասին պատերազմեն ռուսաց դէմ: Այդ ժամանակ (օգոստոս ամսում) արքեպիսկոպոսը կրկին ուղարկվեցաւ Մուստաֆա-խանի մօտ, և տեսնվեցաւ նրա հետ սուրբ Ատեփաննոսի վան-

քում: Այս անգամին արքեպիսկոպոսին կատարելապէս յաջողվեցաւ կատարել իր միջնորդութեան խորհուրդը, և Շամախին նրա աշխատութեամբ առանց արիւնհեղութեան անցաւ ռուսների ձեռքը:

Վերոյիշեալ քաղաքները դիւրութեամբ գրաւելուց յետոյ, ձմեռը անվտանգ անցկացնելու համար, Զուբովը անցաւ Մուղանի անապատը և ձրմիրեց Սալիանում:

Հետևեալ տարվայ գարունքին Զուբովը դիմեց դէպի Գանձակ:

Մէլիք-Աբովը այդ ժամանակ գտնվում էր Գանձակում, տեղային Զաւատ-խանի մօտ: Մինչև ռուսաց զօրքերի հասնելը, Մէլիք-Աբովը Յովսէփ արքեպիսկոպոսի խորհրդով կարողացաւ համոզել Զաւատ-խանին, որ առանց պատերազմի անձնատուր լինի ռուսներին: Զաւատ-խանը պատրաստեց իր սեպհական պալատը և յարգանքով ընդունեց թէ կոմս Զուբովին և թէ Յովսէփ արքեպիսկոպոսին իր քաղաքում:

Այդ ժամանակ Զաւատ-խանը ընծայեց նորին սրբազնութեանը կենաց փայտի մի մասը, որ Հաղբատայ վանքից բերված էր Թիֆլիս և այդ քաղաքի աւարառութեան ժամանակ ընկել էր պարսից զինուորների ձեռքը, որոնցից գնել էր խանը:

Այդ միջոցներում Շուշի բերդի Խբրահիմ-խանը

տեանելով, որ հայերը միասիրտ և միահոգի կերպով միացած են ռուսների հետ,—տեանելով, որ միև գաւառների մահմեդական խաները հնազանդվեցան, ինքն ևս անձար մնալով, իր որդի Աբդուլ-Ֆաթիհ-խանին ուղարկեց կոմս Զուբովի մօտ և յայանեց իր հպատակութիւնը: Կոմսը սիրով ընդունեց նրա որդուն, և յարգանքով ճանապարհ գրեց, ուղարկելով նրա ձեռքով ընծաներ Խրրահիմ-խանին, այլ և մի թանգազին գաւազան Շուշի բերդի մահմեդական հոգևորականների գլխաւոր մօլլայ Փանահին:

Կոմսի բարեկամական ցոյցերը դէպի Շուշի բերդի բռնակալը բաւական խախտեցին Ղարաբաղի հայոց մէլիքների հաւատը դէպի ռուսները: Նրանք բոլորովին ուրիշ բան էին սպասում. նրանք յոյս ունէին, որ Խրրահիմ-խանի իշխանութիւնը կը ոչնչացնեն, և Ղարաբաղում կրկին կը հաստատեն մէլիքների վազեմի իշխանութիւնը: Գրա համար էլ մէլիքները ամեն զոհողութիւն յանձն առին ռուսների տիրապետութիւնը հեշտացնելու համար: Բայց Յովսէփ արքեպիսկոպոսը դարձեալ հանգստացնում էր նրանց, ասելով, թէ դա քաղաքագիտական առժամանակեայ խաղ է միայն, թէ Խրրահիմ-խանը երկար չի մնայ իր սեղում, և թէ մէլիքները դարձեալ տէր կը լինեն Ղարաբաղին, ինչպէս միշտ եղել են և այլն:

Գուցէ արքեպիսկոպոսի յոյսերը երազներ չէին,

գուցէ այդ բոլորը կը կատարվէր, բայց երեւում է, որ ինքը Նախախնամութիւնը վճռել էր պատժել հայերին իրանց մեղքերի համար...

Յանկարծ հասաւ Եկատերինա կայսրուհու մահուան բօթը (1796—6 նոյեմ.): Եւ մինչդեռ կոմս Զուբովը պատրաստվում էր կատարելու իր արշաւանքի այլ խորհուրդները, հրաման ստացաւ վերադառնալու Ռուսաստան: Նրա հետ ռուսաց զօրքերը թողեցին Անդրկովկասը (1797—գարունքին):

Այդ անակնկալ դժբախտութիւնից յետոյ, հասկանալի է Յովսէփ արքեպիսկոպոսի անմխիթար սրտի դառնութիւնը: Նրա ողորմած կայսրուհին վախճանվեցաւ: Նրա բոլոր բարձր գաղափարները, որոնցմով ոգևորված, առաջնորդում էր նա ռուսաց զօրքերին,—նրա բոլոր պլանները հայրենիքի ազատութեան մասին, միանդամայն խորտակվեցան:

Նա անմխիթար, յուսահատ սրտով ինքն ևս վերադարձաւ Ռուսաստան:

XXXII.

Ռուսաց զօրքերի յանկարծ հեռանալը բոլորովին այլ կերպով էին բացատրում Անդրկովկասի մահմեդականները: Արդէն Պարսկաստանից լսվում էր, որ Աղա-Մամադ-խանը պատրաստվում է մի նոր արշաւանք գործելու դէպի Անդրկովկաս: Այդ խօսմս. Մեկիք.

պատճառով ուսանելի հեռանալը վերաբերում էին նրանց վախենալուն, նրանց երկչոտութեանը, իբր թէ Շահի գալուստը լսածին պէս, սկսեցին փախչել: Թէև այդ ենթադրութիւնը պարծենկոտ մահմեդականների երևակայութեան ցնորքն էր միայն, այսու ամենայնիւ, ուսուսաց հեռանալը մեծ հարուած տուեց Անդրկովկասեան քրիստոնեաներին, առաւելագէս հայերին:

Մենք տեսանք, թէ սրպիսի եռանդով, թէ որքան անձնագոհութեամբ աշխատում էին հայերը ուսուսաց յաղթութիւնները հեշտացնելու համար: Բոլոր գաւառների տիրապետող խաները, համարեա առանց պատերազմի, անձնատուր եղան: Ինչու,— որովհետև ժողովուրդը խաների դէմ էր և ուսանելի բարեկամ: Իսկ ժողովուրդը բազկացած էր ըստ մեծի մասին հայերից: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ այդ խաները և առհասարակ մահմեդական ամբոխը, ուսանելի հեռանալուց յետոյ, պիտի սկսէին իրանց բոլոր վրէժխնդրութեան թոյնը թափել հայերի վրա:

Մենք տեսանք, որ Ղուբայի և Գերրէնդի հայ բնակիչները իրանք բաց արին այդ քաղաքների դռները ուսուսաց զօրքերի առջև, և տեղային Շեխալի-խանին բռնելով, մատնեցին կոմս Զուբովի ձեռքը: Ի հարկէ, ուսուսաց զօրքերի հեռանալուց յետոյ նոյն հայերը այլ ես չէին կարող մնալ իրանց տեղերում. նրանք թշնամացան մահմեդա-

կանների հետ.— նրանք դաւաճան յայտնվեցան խոնի աչքում: Եւ այդ էր պատճառը, որ Կերքենդի ու Ղուբայի հայերը համարեա բոլորը զաղթեցին ուսուսաց զօրքերի հետ և գնացին Ռուսաստան: Կրանցից աւելի քան հազար ընտանիք կոմս Զուբովը բնակեցրեց Ղզլարի գաւառում:

Շամախու Մուստաֆա-խանը, նոյնպէս վիրաւորված իր քաղաքի հայերից, նրանց դէպի ուսուսուսուրը ունեցած համակրութեան մասին, սկսեց հալածել նրանց: Նա սպանել տուեց Յովհաննէս վարդապետին, որ գրգռում էր հայերին խոնի դէմ յօգուտ ուսանելի:

Իբրահիմ-խանը միայն լուռ մնաց, պահելով իր սրտում Ղարաբաղում գտնված մէլիքների վերաբերութեամբ սաստիկ սխալալութիւն: Նա խորամանկ, մի և նոյն ժամանակ իր գործը հասկացող մարդ էր. նա մէլիքների մէջ դեռ ես շատ պէտքեր ունէր. մի կողմից լավում էր Աղա-Մամադ-խանի նոր արշաւանքի ձայնը դէպի Ղարաբաղ, միւս կողմից, նա մտադիր էր վրէժխնդիր լինել Մէլիք-Մէջլումին, որը Աղա-Մամադ-խանի հետ միանալով, պաշարեց նրա բերդը՝ Շուշին:

XXXIII.

Վրաց Հերակլ իշխանը չէր մոռացել Թիֆլիսի աներումը Մէլիք-Մէջլումի և Զաւատ-խանի ձեռքով: Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանը նոյնպէս չէր մո-

ուացել, որ յիշեալ երկու անձինքը, առաջնորդելով Աղա-Մամադ-խանին, պաշարեցին իր բերդը և ահագին վնասներ պատճառեցին: Ուստի երկուսն էլ միաբանվելով, կամեցան իրանց այդ ոխերիմ թշնամիներից վրէժխնդիր լինել:

Համարեա կոմս Զուբովի Կէրրէնդը տիրելուց մի ամիս յետոյ (1796—ապրիլ ամսում) Հերակլը վրացի և վարձված լէզզի զօրքերով, այլ և իր հետ վեր առնելով Թիֆլիսում գտնված ուսուսաց զօրքերի մի մասը, իսկ Իրրահիմ-խանը Ղարաբաղի հայ և թուրք զօրքերով պաշարեցին Գանձակի բերդը: Նրանց օգնութեան հասաւ և Ալարիայի Օմար-խանը:

Իրրահիմ-խանի զօրախումբի մէջ գտնվում էր Մէլլե-Ռուստամը, բացի նրանից, Ղարաբաղի միւս մէլլեքներից ոչ ոք չը մասնակցեց խանի արշաւանքին: Այդ փոփոխամիտը, որպէս տեսանք XXVII գլխում, իր կնոջ պատճառով թըշնամացաւ խանի հետ, բայց Մէլլե-Մէջլումի դէմ պատերազմելու համար կրկին հաշտվեցաւ: Նա վաղեմի թշնամութիւն ունէր Մէլլե-Մէջլումի հետ, որովհետև այդ վերջինը, որպէս ցոյց տուինք XXVI գլխում, մի դաւադրութեան համար հրացանի բռնել տուեց Մէլլե-Ռուստամի եղբորը և փեսային:

Գանձակի բերդի մէջ իր զօրքերով գտնվում էր Մէլլե-Մէջլումը, տեղային Զաւատ-խանի մը-

տերիմ բարեկամը: Բացի նրանից, Գանձակի հայ մէլլեքները իրանց մարդիկներով նոյնպէս բերդի մէջն էին, պաշտպանում էին նրան: Բերդի ութն աշտարակներից չորսը հայերի պաշտպանութեան ենթեոյ էր, իսկ մնացածը պաշտպանում էր ինքը Զաւատ-խանը:

Պաշարումը տևեց երկար, աւելի քան չորս ամիս: Ռուս, թուրք, վրացի և լէզզի զօրքերը, ահագին քանակութեամբ չըջապատել էին բերդը և անդադար յարձակումներ էին գործում, բայց պաշարվածները քաջութեամբ պատասխանում էին նրանց: Վերջը Հերակլ իշխանը անճարացած մի գաղտնի պատգամաւորութիւն ուղարկեց Զաւատ-խանի մօտ, յայտնելու նրան, եթէ Մէլլե-Մէջլումին իր ձեռքը կը տայ, դրանով ամեն ինչ կը վերջանայ:

Զաւատ-խանը խիստ արճամարհանքով պատասխանեց, ասելով թէ մի այդպիսի վարմունք միայն իրան Հերակլին կը վայելէ, իսկ ինքը չէ կարող իր բարեկամին և դաշնակցին մատնել թշնամու ձեռքը: Այդ խօսքերով Զաւատ-խանը կամեցաւ յիշեցնել վրաց իշխանին նրա անազնի վարմունքը, Մէլլե-Մէջլումի վերալերութեամբ, երբ նա Թիֆլիսում կամենում էր կալանաւորել իր հիւրին և մատնել Իրրահիմ-խանի ձեռքը: Ռրի համար ստատիկ պատժվեցաւ, Թիֆլիսը աւերակ դարձաւ...

Այդ պատասխանից յետոյ Հերակլը և Իբրահիմ-խանը սաստկացրին իրանց յարձակումները: Երկու կողմից ևս սարսափելի կռիւներ էին լինում, բայց բերդի գրաւելը օրըստօրէ անհնարին էր դառնում: Թշնամին սկսեց աւարի առնել, աւերակ դարձնել Գանձակի շրջակայ գիւղերը:

Կռիւների մէջ առանձին հերոսութեամբ հանդիսացան Մէլիք-Մէջլումի երկու քաջերը՝ Գալի-Մահրատան (Աւագ վարդապետը) և Թիւլի Արզումանը. առաջինը լէզզիների ղէմ, իսկ երկրորդը վրացիների ղէմ: Այդ երկուսը իրանց խուճերով շատ անգամ դուրս էին դալիս պաշարված բերդից, և կայծակի նման նետվելով թշնամու բանակի վրա, սարսափելի կոտորածներ գործելով, յետ էին դառնում: Բայց երկու քաջերն ևս իրանց յանդուգն յարձակումների զոհը դարձան. Թիւլի Արզումանը գնտակի հարուածք ստացաւ Գանձակի այգեստանի մէջ տեղի ունեցած կռիւում, իսկ Գալի-Մահրատան, որպէս նկարագրեցինք XII գլխում, սպանվեցաւ Գանձակի գերեզմանատան մէջ: Այդ քաջերի կորուստը Մէլիք-Մէջլումին սաստիկ ցաւ պատճառեց:

Երեք ամիս անցաւ, բայց բերդը դեռ աներկիւղ պաշտպանվում էր: Այդ միջոցներում մի ծերունի, որ չը նայած զլիսի ալևոր մազերին, դեռ պահպանել էր մարմնի ժրութիւնը և սրտի աշխոյժը, թշնամու բանակից բաժանվելով, աննկատելի

կերպով մտաւ բերդի մէջ: Նա մօտեցաւ այն աշտարակներից մէկին, որ գտնվում էին հայերի պաշտպանութեան ներքոյ: Այդ ծերունու ներկայութիւնը, կարծես, մի դիւթական զօրութեամբ ազդեց աշտարակի հայ պահակների վրա, որոնց թիւը մի քանի հարիւր հոգի էր, և գիշերը բոլորն էլ ապստամրվեցան, աշխատում էին բաց անել թշնամու առջև բերդի դռները: Մէլիք-Մէջլումը այդ լսելով թողեց իր բռնած դիւքը, շտապեց զսպելու ապստամբութիւնը: Գիշերային խռովութեան մէջ նա գնտակի հարուածք ստացաւ. նրան վիրաւորված տարան Զաւատ-խանի պալատը: Ծերունին բռնվեցաւ: Ա՛վ էր այդ չարագործը:

Կա Խորայէլ կաթողիկոսի հայր Ապրէս-աղան էր: Նորա օծեալ որդին դաւաճանութիւն գործեց Վարարաղի բոլոր հայ մէլիքների ղէմ, և նրանց թղթերը բռնելով, մասնեց Խորհիմ-խանին, և Վարարաղի կործանման պատճառը դարձաւ: Այժմ ծերունի հայրը նոյն եղեռնագործութեան դերը կատարեց: Նրա փեսան ^{*}), Մէլիք-Ռուստամը, թշնամու բանակի մէջն էր, կամեցաւ նրան և Խորհիմ-խանին մի մեծ ծառայութիւն անել:

Նոյն գիշերվայ առաւօտեան պահուն Զաւատ-խանը Ապրէս-աղայի գլուխը կտրել տուեց և որպէս ընծայ ուղարկեց թշնամու բանակը նրա փե-

^{*}) Ապրէս-աղայի աղջիկը, Վարդ-խաթունը, Մէլիք-Ռուստամի կիներն էր:

սայ Մէլիք-Ռուստամին: Իսկ ապստամբներից շատերը նոյնպէս պատժվեցան:

Մէլիք-Մէջլումը, այդ վիրաւոր առիւծը, ինամ-վում էր Ջաւատ-խանի պալատում: Երբորդ օրում նա վախճանվեցաւ: Բայց Ջաւատ-խանը երկու ամբողջ շաբաթ նրա մարմինը պահեց իր տան մէջ, բժիշկը գնում-գալիս էր, իր ժամանակին նրա սենեակը ընթրիք և ճաշ էին տանում, և ամեն օր Ջաւատ խանը ուրախութեամբ յայտնում էր հայոց զօրքերին, թէ շուտով Մէլիք-Մէջլումը բոլորովին առողջացած զուրս կը գայ: Դրանով խանը կամենում էր պահպանել հայոց զօրքերի եռանդը, որպէս զի իրանց իշխանի մահը լուելով չը վնասովին, մինչև ինքը թշնամու հետ գործը վերջացնէ:

Գանձակի բերդի պաշարման շրջանը ամիսը լրանալու մօտ էր, երբ Ջաւատ-խանը, առանց որևիցէ դիջում անելու, հաշտվեցաւ իր թշնամիների հետ: Իբրահիմ-խանը հեռացաւ դէպի Ղարաբաղ, Հերակը գնաց Թիֆլիս, իսկ Օմար-խանը դէպի Գաղստան: Մէլիք-Մէջլումի մահը խնայան նրանք այն ժամանակ միայն, երբ հաշտութեան պայմանները սորձն կնքված էին:

Չը նայելով, որ Թիֆլիսը աւերակ դարձնելուց յետոյ Մէլիք-Մէջլումը փոքր ինչ կորցրել էր իր համարումը նայ հասարակութեան աչքում, բայց Ջաւատ-խանը, յարգելով իր նմուցեղաւ բարեկա-

մի յիշատակը, ուշադրութիւն չը դարձրեց հայերի զժողովութեան վրա, և նրա մարմինը հանդիսաւոր կերպով թաղել տուեց Գանձակի մայր եկեղեցու տաճարի աջակողմեան խորանի մէջ: Նոյն կէղեցու գաւթում ամփոփվեցան Կալի-Մահրասայի (Աւաղ վարդապետի) և Թիւլի-Արզումանի մարմինները:

Ջաւատ-խանը իր հողարարձութեան նկրդոյ առեց Մէլիք-Մէջլումի միակ որդի Մէլիք-Աթամ II-ին:

Նրա հայրը, դեռ Թիֆլիսում եղած ժամանակ, նշանադրել էր իր որդու համար տեղացի երեւելի աղտուական Եասսէլի *) կրտսեր աղջկան, գեղեցիկ Ռէհանին: Երբ Մէլիք-Մէջլումի մահից յետոյ Ջաւատ-խանը հարսնախօսներ ուղարկեց Թիֆլիս Ռէհանին բերելու, նրա հայրը փոխանակ գեղեցիկ Ռէհանին տալու, տուեց երէց քոջը, Թամարին, որը բաւական ոգեղ էր: Այդ դժբախտ ամուսնութեան պատճառով, Մէլիք-Աթամ II-ը, երկար չապրեց, նա մեռաւ երիտասարդական հասակում, թողնելով մի աղջիկ միայն Սըհար-նազ անունով:

Իսկ Թամարը թէև շատ գեղեցիկ չէր, բայց խելացի և ճարպիկ կին էր: Ամուսնի մահից յետոյ նա երկար կարողացաւ կառավարել Մէլիք-

*) Այդ Եասսէլն չը գիտնեք Թիֆլիսի հայոց մի աղտուականների տնամիցն էր:

Իսրայէլեանների թողած մեծ ժառանգութիւնը և նրանց հպատակներին, որ այն ժամանակ գտնվում էին Գանձակի գաւառում: Յետոյ իր աղջկան, Արճար-նազին, կնութեան տալով նախիջեւանցի Ասրի-բէկի որդի Սայի-բէկին, տիկին թամարը ընտրեց նրան իբրև տնային փեսայ, և Մէլիք-Իսրայէլեանների ժառանգութիւնը անցաւ այդ Սայի-բէկի ձեռքը, որը սկսեց այնուհետև կրել իր կնոջ տոնանունը:

XXXIV

Մէլիք-Մէջլումի մահը զրկեց Ջաւատ-խանին իր լաւ դաշնակցից, իսկ Ղարաբաղը զրկվեցաւ իր քաջ հայրենասիրից: Նա իր ձեռ գերեզման տարաւ աւելի ընդարձակ և հիմնաւոր ծրագիրը Ղարաբաղի մէլիքութիւնների վերականգնման մասին, որը բոլորովին տարբերվում էր միւս մէլիքների և Յովսէփ արքեպիսկոպոսի դազախարներից: Երբ միանգամ նրա նիզակակից Գալի-Մահրասան (Աւազ վարդապետը) համարձակվեցաւ յանդիմանել նրան թիֆլիսի աւերակ գարձնելու պատճառով, երիտասարդ մէլիքը դառնացած կերպով պատասխանեց նրան. «բաւական խարսկեցանք... մինչև էրբ պէտք է երանգներով հրապուրվենք... մեր բարերարները մեզ կուռնցնում են իրանց թշնամիների հետ, իսկ իրանք մէջտեղից շահվում են... Մենք աւելի հաստատ պատճառներ ունենք հաւատարմութիւնը:

պարսից Շահերին, քան թէ ուրիշներին: Շահ-Աբասը հաստատեց Ղարաբաղի մէլիքութիւնները, Նաղիրը վերահաստատեց, իսկ Աղա-Մամադ-շահը խոստացել է ինձ աւելի, քան թէ իր նախորդները *)...

Ինչ էլ որ լինէր Աղա-Մամադ-խանի խոստմունքը, Մէլիք-Մէջլումը այժմ նրանից օգուտ քաղել չէր կարող: Նրա թշնամիները—Խբրահիմ-խանը և Հերակլ իշխանը—աւելի լաւ էին հասկանում այդ բոլորը. և այդ էր պատճառը, որ մինչև Աղա-Մամադ-խանի կրկին վերադարձը, աշխատեցին Մէլիք-Մէջլումին ոչնչացնելու:

Հերաթի և Ղանդահարի ապստամբութիւնները զսպելով, Աղա-Մամադ-խանը վայելում էր իր յաղթութիւնների փառքը իր նոր աթոռանիստ թէհրան քաղաքում, երբ Գանձակի Ջաւատ-խանից նամակ ստացաւ Անդրկովկասում պատահած անցքերի մասին: Նամակագիրը տեղեկացնում էր նրան կոմս Զուբովի արչաւանքների և խաների ուսուսաց հպատակութիւնը ընդունելու մասին, յետոյ կոմս Զուբովի անակնկալ վերադարձի մա-

* Մի հին ձեռագիր մէջ կարդում ենք, որ Աղա-Մամադ-խանը խոստացել էր Մէլիք-Մէջլումին, ոչ միայն Խբրահիմ-խանին ոչնչացնելով բարձրացնել Ղարաբաղի մէլիքութիւնները, այլ և պիտի յանձնէր նրան և Վրաստանի կառավարութիւնը:

սին դէպի Ռուսաստան, — տեղեկացնում էր Հե-
րակ իշխանի միաբանութեան մասին իբրահիմ-
խանի հետ, և իր բերդի, Գանձակի, պաշարման
մասին յիշեալ երկու դաշնակիցներից, և վերջա-
պէս Մէլիք-Մէջլումի սպանման մասին, որը շատ
սիրելի էր Շահին:— Այդ բոլորը լսելով, Աղա-Մա-
մադ-խանը 1797 թւի ամառը կատարեց մի նոր
արշաւանք դէպի Անդրկովկաս:

Դեռ նա Սրասխ գետից չէր անցած, իբրահիմ-
խանը տեսնելով, որ չէ կարող ընդդիմադրել
պարսից ահագին զօրութեանը, և մանաւանդ յոյս
չունենալով, որ հայոց մէլիքները այս անգամ ևս
կօզնեն իրան Աղա-Մամադ-խանի դէմ, վեր ա-
ռեց իր ընտանիքը, և գիշերով թողնելով Շուշի բեր-
դը, փախաւ Բալաքան իր աներ Օմար-խանի մօտ:

Այդ ժամանակ հայոց մէլիքները նոյնպէս մեծ եր-
կիւղի մէջ ընկան: Նրանք դեռ Աղա-Մամադ-խանի
առաջին արշաւանքի ժամանակ մերժել էին Շահի
հրաւերքը, որով կոչում էր նրանց ընդունել Պարս-
կաստանի հովանաւորութիւնը, խոստանալով, ոչն-
չացնել իբրահիմ-խանին և վերահաստատել Ղա-
րաբաղում մէլիքների վաղեմի իշխանութիւնը:
Բայց մէլիքները այնքան անխոնկմ գտնվեցան, որ
բռնեցին իբրահիմ-խանի կողմը, և որպէս տեսանք
XXIX գլխում, սկսեցին իրանց բոլոր ուժերով
պաշտպանել նրան և Շուշի բերդը Շահի ահագին
զօրութեամբ դէմ: Իսկ այժմ քնչ պիտի անէին,

երբ նոյն Շահը աւելի մեծ պատրաստութեամբ
յարձակվեցաւ Ղարաբաղի վրա:

Մէլիքների զօրքը իրանց ժողովուրդն էր, իսկ
ժողովուրդը սկսել էր ցրիւ գալ, ոչ այնքան Աղա-
Մամադ-խանի երկիւղից, որքան մի նոր և աւելի
անգութ թշնամուց, որը այդ միջոցներում վրա
հասաւ:— Կա էր Ղարաբաղի սարսափելի սովը,
որին հետեւեց ժանտախտը:

Մենք յետոյ ցոյց կը տանք, թէ սովը և ժան-
տախտը, խառնվելով քաղաքական տագնապների
հետ, որպիսի կործանիչ ներգործութիւն ունեցան
Ղարաբաղի հոյ իշխանութիւնների վրա, իսկ այժմ
այդքանը կասեմք, որ մէլիքները ուրքան էլ ցան-
կանային, չէին կարող դէմ դնել Աղա-Մամադ-
խանին, որովհետև նրանց ժողովուրդը այդ ժամա-
նակ միայն հացի համար էր մտածում և վազում
էր դէպի այն կողմերը, ուր կարող էր հաց գտնել:

Դեռ Աղա-Մամադ-խանը չը հասած Շուշի բեր-
դին, Մէլիք-Բէգլարեան Մէլիք-Աբովը գնաց Վը-
րաստանի կողմերը, իսկ Մէլիք-Շահնազարեան
Մէլիք-Ջոււշուղը կամենում էր գնալ Թիֆլիս,
բայց ճանապարհին պատահեց Աղա-Մամադ-խանի
խուժքերին, և նրանց հետ կռիւ ունենալով, զը-
լխից վէրք ստացաւ: Նրան վիրաւոր բերեցին Ա-
ղա-Մամադ-խանի մօտ, երբ նա արդէն բանակ էր
դրած Ասկարանի աւերակների մօտ, Շուշի բերդից
մի քանի մղոն հեռաւորութեան վրա:

Քսան հազար թուճան տուգանքը հազիւ կարողացաւ ազատել Մէլիք-Ջուճուղի զուրը Շահի դահիճների ձեռքից: Նրա տունը կողոպտվելուց և կայքը յափշտակվելուց յետոյ Շահը նրան ներում չնորհեց:

Մէլիք-Ջուճուղը անձամբ առաջնորդեց նրան, տարաւ Շուշի բերդը, որը առանց ընդդիմութեան իր դռները բաց արեց ներքինի թագաւորի առջև: Հայոց հոգեորականութիւնը հանդիսով դուրս եկաւ նրա առջևը և տարաւ Իրրահիմ-խանի պալատը:

Այդ հանդիսի ժամանակ Շահի մանկահասակ սենեկապետներից մէկի, որ կոչվում էր Սաֆարալի-բէկ, ուշադրութիւնը գրաւեց սուրբ Աստուածածնի պատկերը, ոսկէգօծ շրջանակի մէջ, որ կրում էր իր կուրծքի վրա մանուկ Յիսուսին: Նա հարցրեց՝ ո՞ւմ պատկերն է այդ, երբ պատասխանեցին, մօտեցաւ և համբուրեց: Նոյն բոպէսւմ նրա աչքերում երևացին մի քանի կաթիլ արտասուքներ, իսկ այդ մի քանի կաթիլները պատճառեցան շատ արևան կաթիլները...

Աղա-Մամադ-խանը մնաց Շուշի բերդում 25 օր: Այդ ժամանակ կամեցաւ նա պատժել այն բոլոր հայ և թուրք աւագներին, որոնք իրան ընդդիմութիւն էին գործել Շուշի բերդի առաջին պաշարման ժամանակ և որոնք Իրրահիմ-խանի կուսակիցներ էին: Դրանց թուճան էին՝

Մէլիք-Խուստամը, Մէլիք-Միրզախանեան Մէլիք-Ալլահվերդին և մի քանի հայ հոգեորականներ, իւզբաշխներ և տանուտէրներ: Դրանց թուճան էին Իրրահիմ-խանի եղբոր որդի Մամադ-բէկը և մի քանի ուրիշ բէկեր: Ամենքն էլ բանտարկված էին:

Մի գիշեր, որի առաւօտը բանտարկեալներին պիտի դուրս բերէին հրապարակի վրա զլիսատելու համար, Շահի մօտ մտաւ մեր վերև յիշած սենեկապետը՝ պատանի Սաֆարալի-բէկը: Նա այնքան սիրելի էր Շահին, որ համարձակվեցաւ նրա ոտները համբուրելով ազաչել, որ ներումն չնորձէ այն դատապարտեալներին, որոնց միւս օրը պիտի զլիսատէին: Երբ Շահից մերժում ստացաւ, նա սկսեց խնդրել, որ գոնէ խնայէ հայերին...: Վերջին ինդիրքը սաստիկ բորբոքեց Շահի բարկութիւնը և նա ասեց հետևեալ խօսքերը. «կարմիր արիւնով ցօղելով «ս և այ գիւն» *), ևս նշքան վարդի դոյն պիտի տամ... առաւօտեան այն բոլոր դաւաճանների գլուխներից հրապարակի վրա մի աշտարակ պիտի կազմել տամ, իսկ քո զուրը, Սաֆարալի-բէկ, այդ աշտարակի զագաթի վրա պիտի դնամ»...

Պատանին սարսափած դուրս եկաւ Շահի սենեակից:

*) Ղարաբաղ թուրքաց լեզուով նշանակում է սև այգի:

Նրան ծանօթ էր իր թագաւորի խստասրտութիւնը. նա գիտէր, ինչ որ ստեց նա, անպատճառ կը կատարէ: Յղացաւ մի չար խորհուրդ...

Նոյն գիշերը պալատում տեսնվեցաւ նա Շահի մի այլ սենեկապետի նետ, որ իրան խիստ մտերիմ էր: Այդ վերջինը կոչվում էր Աբաս-բէկ: Գեռաւաւօտեան լոյսը չը բացված, երկունս էլ մտան Շահի քնարանը: Աբաս-բէկը այնքան սրտի արիւթիւն չունենալով, երկիւղից ուշաթափ եղաւ և ընկաւ քնարանի յատակի վրա: Շահը խորին քնի մէջ էր. նրա թանգագին մահճի չորս կողմում, ոսկեայ աշտանակների վրա, դեռ վառվում էին ճրագները: Սաֆարալի-բէկը մօտեցաւ և խէնջարի մի քանի նարուածներով վերջացրեց գործը...

Առաւօտեան ամբողջ բերդի մէջ շուկ տարածվեցաւ, թէ Աղա-Մամադ-խանը սպանված է: Բայց ոչ ոք չէր հաւատում, մինչև նոյն Սաֆարալի-բէկը, թագաւորի կտրած գլուխը իր ձեռքին բռնած, դուրս եկաւ պալատից, բերեց և ձգեց նրա պարակի վրա: Այդ միջոցին բերդի հայ և թուրք բնակիչները թափվեցան պալատի վրա, սկսեցին կողոպտել Շահի գանձերը:

Պարսից զօրքերը անմիջապէս թողեցին բերդը և փախան դէպի Պարսկաստան: Սատղ-խան շաղաղին, որը Աղա-Մամադ-խանի նշանաւոր զօրապետներից էր, հազիւ կարողացաւ երկու արքայասպաններից մէկին միայն, Աբաս-բէկին, կալանաւ

ւորել և իր նետ տարաւ Պարսկաստան, իսկ Սաֆարալի-բէկը թաքնվեցաւ:

Մեզ համար շատ պարզ չէ այդ արքայասպանի ինչ ազգից կամ ով լինելը, միայն մի ձեռագիր պատմութեան մէջ, որը գրված է Ղարաբաղի վանքերից մէկում, կարդում ենք, որ Սաֆարալի-բէկը ազգով հայ էր, մանկութեան հասակում իբրև գերի տարված էր Պարսկաստան և այնտեղ բռնի մահմեդականութիւն էին ընդունել տուել: Բայց նրա սրտում դեռ բողբոլվին չէին հանգած հայութեան և քրիստոնէական կրօնի կայծերը, որոնք իսկոյն բորբոքվել սկսան, երբ նա Շուշի բերդը մտնելու ժամանակ տեսաւ հայոց եկեղեցական հանդէսը և համբուրեց սուրբ Աստուածածնի պատկերը *)...

*) Մեր ծանօթութեան մէջ հարկաւոր ենք համարում դնել մի քանի քաղուածքներ յիշեալ ձեռագիր պատմութիւնից. «Բայց նա (Աղա-Մամադ-խանը) զօրօքն եկն մտանել ի բերդաքաղաքն Շուշի: Հայք վասն երկիւղի ելին ընդ առաջ նորա դասուք քահանայից, խաչիւ և խաչվառաւ և ամենայն զարդուք: Խորև ևտես զխումբս հայոց մեծ բռնաւորն, զկայ առեալ անդ ի տեղի, և եհարց ի մերձակայ նախարարաց իւրայնոց. թէ արդեօք ոյք են դոքա, զի այդպէս հրաշափառ զգեստուք և զարդուք գան ընդ առաջ մեր: Եւ որք հմուտք էին և տեղեակք իրացն գործելոց, ետուն զարժանն պատասխանի. թէ ի հայս կան հնական սովորութիւնք այսպիսիք, գնալ ընդ առաջ թագաւորաց ի մեծարանս և ի պատիւ երեթամս. Մեկիք.

Չընայելով, որ Աղա-Մամադ-խանի սպանման լուրը տարածվեցաւ ամեն տեղ, բայց Իբրահիմ-խանը տակաւին չէր համարձակվում Բալաքանից վերադառնալ Շուշի բերդը: Նրա բացակայութիւնից օգուտ քաղելով, բերդին սկսեց տիրել Իբրահիմ-խանի եղբոր որդի Մամադ-բէկը:

Այդ Մամադ-բէկը առաջարկեց հայոց Մէլիք-Ռուստամին միանալ իր հետ, հակառակել Իբրահիմ-խանին, պայման դնելով, որ Ղարաբաղի հայերի գլխաւորը ինքը՝ Մէլիք-Ռուստամը կը լինի, իսկ թուրքերի գլխաւորը՝ Մամադ-բէկը:

սաց նոցա, առ ի շարժել ի գթածութիւն և ի ինամս վասն ողորմելի ազգին իւրեանց: Առ այս պատասխան սիրայորդոր բանիւք միտիթարեաց և քաջալերեաց զազգս մեր տառապեալ, բայց վերին երեսօք, զի գաղեալ նենգութիւնն ծրարեալ պահէր ծածկաբար ի մտի իւրում:

«Մինչ խօսէր բռնաւորն ընդ ազգիս մերոյ իշխանաց, ընդ իւր ունելով պատանեակ մի մտերիմ, և ամենայն ինչ ի ձեռս նորա էր. ի ձեռաց նորա կերակրուր: Պատանին էր յագագէս հայոց ի վաղուց գերեալ և տարեալ ընծայեալ էին նմա: Նտես ի նմին ժամու զպատկեր Տիրամօրն, որ ունէր ի գիրկս զմանկացեալն Յիսուս, կարի իմն գեղեցկազարդ և ոսկեզօծ նկարեալ: Ենարց պատանին թէ պատկերս այս որո՞յ է. նորա չժանեան, զի անդ յիշեաց զտառապանս ազգի մերոյ»...

Յետոյ մանրամասնաբար նկարագրում է այն շարժառիթները, որ զրդեցին պատանուն սպանելու թագաւորին:

Հայերը ըստ մեծի մասին տիրասէր են դէպի օտարները, իսկ անհաւատարիմ դէպի իրանց հարազատ ազգայինները,—այդ իսկ պատճառով Մէլիք-Ռուստամը մերժեց Մամադ-բէկի առաջարկութիւնը և չը կամեցաւ անհաւատարիմ լինել Իբրահիմ-խանին, որը այնքան չարիքներ էր հասցրել Ղարաբաղի հայ ժողովրդին:

Մէլիքը նամակով յայտնեց Իբրահիմ-խանին բոլոր անցքերը, խոստացաւ նրան իր օգնութիւնը, փութացնելով, որ առանց ժամանակ կորցնելու վերադառնայ Բալաքանից և կրկին ձեռքն առնէ Շուշի բերդի իշխանութիւնը: Իբրահիմ-խանը ինքը չը վստահացաւ զալ և ուղարկեց իր որդի Մէստի-խանին: Մէլիք-Ռուստամը կէս ճանապարհի վրա իր ձիաւորների խումբերով հանդիպեց Մէստի-խանին, և նրան զիջելով մտցնելով Շուշի բերդը, ուղղակի տարաւ նրա հօր պալատը, որի մէջ այդ ժամանակ բնակվում էր Մամադ-բէկը:

Մամադ-բէկը իրան արդէն բերդի տէրը համարելով, ընդունեց Մէստի-խանին իբրև մի հիւր: Բայց Մէլիք-Ռուստամը առանց ժամանակ կորցնելու, հայերից պահապաններ զրեց նրա տան վրա, և կալանաւորեց Մամադ-բէկին:

Այդ մի և նոյն Մէլիք-Ռուստամը, որը նոյն տարվայ մէջ Իբրահիմ-խանին առաջնորդելով, պաշարեց Գանձակի բերդը և Մէլիք-Մէջլումին սպանել տուեց,—այժմ նոյն մարդը, Մամադ-բէկին

կալանաւորելով, և Իբրահիմ-խանի որդուն պաշտպանելով, կրկին հաստատեց Ղարաբաղի բռնակալների իշխանութիւնը, մի այնպիսի ճգնաժամի ժամանակ, երբ խիստ յարմար միջոցներ կային ոչնչացնելու նրանց...

Երբ ամեն ինչ խաղաղացած էր Շուշի բերդում, Իբրահիմ-խանը վերադարձաւ Բալաքանից: Մամադ-բէկը այդ ժամանակ բանտից փախաւ, զնաց Շամախու Մուստաֆա-խանի մօտ: Այնտեղից երկու աչքերը կուրացրած, կրկին յետ բերեցին փախստականին:

Աւելորդ չէր լինի մի երկու խօսք ասել, թէ ինչ եղաւ արքայասպան Սաֆարալի-բէկը:

Աղա-Մամադ-խանի սպանումից յետոյ պարսից զանր ժառանգեց Ֆաթալի-շահը:

Իբրահիմ-խանը ցոյց տալու համար, թէ սպանութիւնը կատարվել է ոչ միայն առանց իր կամքի, այլ հակառակ իր կամքի, վատութեամբ կալանաւորեց նրան և ուղարկեց Պարսկաստան: Այստեղ մէջ ենք բերում աշխարհաբար թարգմանութիւնը այն տողերի, որ քաղում ենք վերոյիշեալ անտիպ պատմութիւնից.

« Բռնելով ողորմելի պատանու ձեռքից, տուեցին մարդախանձ և գիշատիչ զազանների ձեռքը: Այդ կատաղիները կանչեցին նոյն ժամում մի պայտառ *) արհեստաւոր, պատուիրեցին նրան

*) Պայտառ նշ. պայտ կամ նալ շինող:

կտրել և կազմել մի նոր օրինակով պայտ, որ վշտակիր պատանու ոտների չափին համեմատ լինէր: Նա փութաց անմիջապէս կատարելու նրանց պատուէրը: Յետոյ նրա ոտները մերկացնելով, և ամեն կողմից երկաթէ կապանքներով պնդացնելով, դրեցին մահացու պայտերը նրա ոտների տակ, և սրածայր մեխերով զամեցին: Առուակի նման վազում էր յորդահոս արիւնը տանջվողի վերքերից և ներկում էր այն տեղը: Յետոյ շղթաներով կապեցին նրա ձեռները, ոտները, նաև պարանոցը, և վեր առնելով, տարան Տավրէժ քաղաքը: Այնտեղ կանգնացրին նրան ատենաւում դատաւորի առջև, և բազմատեսակ հարցաքննութիւններից յետոյ, մահուան դատապարտեցին, հրամայելով, որ չարաչար կերպով տանջեն նրան, և անդամ-անդամ կտրատեն, յետոյ թողնեն զազաններին ու թուչուններին ուտելու համար: Դատաւորի հրամանի համեմատ, արիւնարբու դահիճները խստագոյն չարչարանքներով տանում էին նրան կատարման տեղը: Այդ միջոցին մահապարտը բացարեց իր բերանը, ըսկսեց անարգել Մուհամէդի ազանդը, և խստովանվեց թէ իսկապէս ինքը հաւատում էր քրիտոնեաների կրօնին: Երբ որ լսեցին նրա հայհոյութիւնները, կատաղի զազանների նման յարձակվեցան նրա վրա, և ամեն մարդ իր սրի ծայրը ներկում էր նրա արիւնով: Այսպէս տանջելով, հասցրին

նրան մահապարտների տեղը, քաղաքից դուրս: Այնտեղ անտանելի շարչարանքներ տալով, մաս-մաս կտրատեցին նրա մարմինը, և թողեցին այն-տեղ, որ արքունի նրամանի համեմատ թռչուն-ների ու զազանների կերակուր դառնայ:

«Որովհետև հայերը վաղուց գիտէին նրա քրիս-տոնեայի զաւակ լինելը, նաև Քրիստոսին հաւա-տալը, այդ պատճառով մեծ աղաչանքով խնդրում էին, որ նահատակի մարմինը տան իրանց թա-ղելու համար: Ասեցին նախարարները. թոյլ տուեցէ՞ք, որ հայերը իրանց անարգ օրէնքի հա-մեմատ թաղեն: Որովհետև աւելի վատթար էին համարում հայոց թաղումը, քան զազանների կե-րակուր լինելը:»

Շարունակութեան մէջ նկարագրված է, թէ ինչ-պէս գիշերը լոյս ծագեց նրա գերեզմանից և այլն:

Բայց ինչ որ ճշմարիտ է, այն է, որ այդ սե-նեկապետը առանձին համակրութիւն ունէր դե-պի հայերը, նա Մէլիք-Մէջլումի լաւ բարեկամն էր, և մէլիքը նրա միջնորդութեամբն էր ազգում Աղա-Մամադ-շահի վրա:

XXXV.

Մեք համարեա մոռացութեան տուեցինք, թէ ինչ եղաւ Տիգակի իշխան Մէլիք-Աւանեան Մէլիք-Բախտամը, որը իրրև քաղաքական յանցաւոր պը-

սորված էր Պարսկաստանի Արղաւիլ բերդում (տես գլ. XXI):

Այն օրից անցել էր ամբողջ տասն տարի, այդ հերոսը դեռ մաշվում էր հեռաւոր բանտարկու-թեան մէջ:

Երբ Աղա-Մամադ-խանը վերջին անգամ արչա-ւանք գործեց դէպի Ղարաբաղի կողմերը և Շուշի բերդում սպանվեցաւ (1797), նա գալու ժամա-նակ անցաւ Արղաւիլի բերդաքաղաքով: Այստեղ գտնվում է այն երևելի մէջիղը, որի մէջ գետեղ-ված են Շէյխ-Սէֆիի և միւս Սէֆէվի թագաւոր-ների շիրիմները: Պարսից նոր թագաւորների սո-վորութեան համեմատ, Աղա-Մամադ-խանը, որպէս ուխտաւոր, այցելութիւն գործեց արքաների գե-րեզմաններին: Այդ ծէսը կատարելուց յետոյ, նա պետք է այցելութիւն գործէր բանտարկեալ-ների մօտ, ում որ արժան էր, ներումն շնորհելու համար:

Այդ բերդում պանվում էին նշանաւոր քաղա-քական յանցաւորները միայն: Աղա-Մամադ-խանը նրանց շատերին ներումն շնորհեց, որոնց թւում և Մէլիք-Բախտամին, մանաւանդ երբ իմացաւ, որ նա Մէլիք-Աւան-խանի թոռն է, և նրա նախ-նիլք Պարսկաստանին մեծ ծառայութիւններ են արել:

Շահը առաջարկեց Մէլիք-Բախտամին իր հետ գնալ Ղարաբաղ և այնտեղ վարել իր հայրենի:

իշխանութիւնը: Իսկ Մէլիքը թէև քաջ, պատե-
րազմական մարդ էր, բայց ունէր և իր կրօնական
մոլեւանդութիւնները: Երկար տարիներ պարս-
կական արքայանքի մէջ ապրելով, զուրկ եկեղե-
ցուց, զուրկ պահեցողութիւնից,—այդ համարում
էր նա մի մեծ յանցանք կրօնի և եկեղեցու դէմ:
Այդ պատճառով, փոխանակ Աղա-Մամադ-խանի
զօրքերի հետ իր հայրենիքը գնալու, նա ուղղակի
դիմեց Էջմիածին իր մեղքերը քաւելու համար:

Էջմիածնից վերադարձաւ նա Ղարաբաղ այն
ժամանակ, երբ Աղա-Մամադ-խանը Շուշի բերդում
սպանված էր և Իրրահիմ-խանը աւելի մեծ վստա-
հութեամբ վարում էր տեղային իշխանութիւնը:

Մէլիքը գտաւ իր հայրենիքը թշուառ վիճակի
մէջ. սովը սարսափելի կոտորածներ էր անում և
ժողովրդի մեծ մասը ցրիւ էր եկած: Իսկ ինքը
աւելի անբախտ գտնվեցաւ: Իրրահիմ-խանը լսե-
լով նրա դալուստը, սկսեց բարեկամական կեղծ
ցոյցերով հրապուրել նրան, մինչև իր սեղանի
վրա կարողացաւ թունաւորել նրան *):

*) Նրա գերեզմանի արձանագրութեան մէջ
պահպանված է նենգաւոր խանի ցած դաւաճա-
նութեան յիշատակը. «Յայսմ տապանի հանգչի
մարմին՝ քաջ և սրի Մէլիք Բախտամին. սա էր
որդի Մէլիք-Արամին. մահ և վախճան պատմեն
սորին՝ մահ աղի ու իրրահիմ-խանին. և որք
հանդիպիք ի տապան սորին, միով բանիւ ողորմի
ատէք, ամէն»:

Տիղակի տիրապետողների իշխանութիւնը ամե-
նավտանգաւորն էր Իբրահիմ-խանի համար: Նը-
րանք Պարսկաստանին աւելի մօտ լինելով, ուղ-
ղակի յարաբերութիւններ ունէին պարսից բարձր
Պրան հետ: Մէլիք-Բախտամի ազատութիւն գրա-
նելը Արղաւիլի բանտից Աղա-Մամադ-խանի
չնորհիւ, և վերջինի սպանվելը Շուշի բերդում,
չատ հասկանալի է, որ աւելի կը սաստկացնէր
Իբրահիմ-խանի երկիւղը Տիղակի տիրապետողնե-
րից, և այդ պատճառով, Մէլիք-Բախտամին տը-
մարդութեամբ ոչնչացնելուց յետոյ, սկսեց նա
որոգայթներ լարել նրա ժառանգների համար:

Մէլիք-Բախտամին յաջորդեց որդին, Մէլիք-Ա-
բասը:

Մեր ձեռքում գտնված մի ձեռագիր պատմու-
թիւնից քաղում ենք հետևեալը Մէլիք-Աբասի
յատկանիշների մասին.

«Նրանց (Մէլիք-Աւանանների) ազգի և սե-
րունդների մէջ տակաւին չէր ծնված, արդարև,
մի այնպիսի տղամարդ պարթևական, հսկայազօր
կերպարանքով և ահագնակերպ հասակով: Իր քա-
ջագործութիւններով սկսեց հետզհետէ նուաճել
նա ոչ միայն իր բոլոր հայրենիքը, այլ և մահ-
մեղականների ազգը: Այդ պատճառով, տարած-
վելով սփռվեցաւ նրա քաջութեան և անաչառ
դատաստանների համբաւը, որով պատժում էր
յանցաւորներին և վնասակար անձինքներին: Ա-

ուանց արծաթսիրութեան և կաշառքի էր կատարում նա իր դատավճիռները. մահապարտներին պատժում էր առանց խնայելու. շատերին կախում էր մեծ ճանապարհների վրա կախաղաններից, և շատերին տալիս էր իր ծառաների ձեռքը, որ սրախողխող աննն հասարակութեան և աւագակ մարդիկների աչքերի առջև, որպէս զի, ոչ ոք այնուհետև չը վստահանայ նոյն չարութիւնները գործելու: Արդարև, սարսափելով դողում էր ամբողջ զաւառը նրանից: Նրա քաջագործութիւնների համբաւը շատ վաղ հասել էր մեծ բռնաւորի (Իբրահիմ-խանի) ականջներին... Բայց նա իր սրտի ոխը ծածկած ունէր, չէր կամենում յանկարծ յայտնել մեր նախարարին (Մէլիք-Աբասին) որովհետև նրա նպատակը այն էր, որ դարձնի նրան հայկական դաւանութիւնից մահմեդական ղենին»...

Յետոյ երկար խօսվում է այն միջոցների մասին, որ Իբրահիմ-խանը գործ դրեց իշխանի հաւատքը խախտելու համար:

Իբրահիմ-խանը, արդարև, այժմ փոխել էր իր քաղաքականութեան եղանակը հայոց մէլիքների վերաբերութեամբ: Նա տեսնում էր, որ դաւադրութիւնը, սպանութիւնը, թոյնը և այլ որոգայթները նրանց կեանքի դէմ, չեն հասցնում իր ցանկացած նպատակին: Սպանված հօր փոխարէն իշխում էր որդին, կամ նրա տոհմակիցներից մէ-

կը: Վերջ ի վերջոյ համոզվեցաւ, որ փոխանակ թոյնի, աւելի լաւ էր նրանց ընդունել տալ մահմեդական կրօնը: Կրօնը փոխելով նրանք աւելի հեշտութեամբ կը ոչնչանային, և կը խառնվէին թուրքերի հետ:

Առաջին փորձը կատարեց նա Մէլիք-Աբասի վրա, բայց նրա բոլոր խորամանկութիւնները փշրվեցան առաքինի իշխանի հաստատամտութեան առջև: Իբրահիմ-խանը մինչև անգամ աշխատեց նրապուրել նրան իր աղջիկների գեղեցկութեամբ, բայց երբ նկատեց, որ նրա հաւատքը խախտելու հնար չը կայ, կրկին ձեռք առեց ըսպանութեան հնարները....

Մի անգամ Մէլիք-Աբասը անձամբ գնացել էր Տօր գիւղը մի քրէական գործ քննելու համար. գիշերը ստիպվեցաւ այնտեղ մնալ և հիւրասիրվեցաւ տեղային աւագ քահանայի տանը: Գիշերը նոյն տան վրա յարձակվեցան մի խումբ ձիաւորներ, որ պատրաստված էին Իբրահիմ-խանից: Նրանք գտան Մէլիքին քնած և անպատրաստ վիճակի մէջ: Սրերի տակ կտրատեցին նրան:

Սպանվածի մարմինը բերվեցաւ իր Տող բերդը: Նոյն ժամում, երբ եկեղեցու մէջ պատարագ էր մատուցվում և պատրաստվում էին թագման հանդէսը կատարելու, Իբրահիմ-խանի հրամանով կատարվեցաւ մի այլ չարագործութիւն: Յանկարծ եկեղեցում ներս մտան խանի զինված մարդիկը,

աշխատում էին յափշտակել հանգուցեալի մարմինը, ասելով, թէ նա կենդանութեան ժամանակ խոստովանվել էր մահմեդական կրօնը, իրաւունք չէ նրան քրիստոնէական ծէսերով թաղելու: Զայրացած ժողովուրդը մի կողմից, հանգուցեալի բարեկամները միւս կողմից, յարձակվեցան խանի մարդիկներին վրա, նրանցից շատերին կոտորեցին, ջարդեցին, տեղի ունեցան բաւական մեծ թւով սպանութիւններ: Խանի մնացած մարդիկը փախչելով, իրանց ջարդվելու մասին լուր տարան Շուշի բերդը: Այս անգամ զայրացած խանը զօրքեր ուղարկեց: Բայց մինչև զօրքերի հասնելը թաղման խորհուրդը կատարված էր:

Նրանք կամեցան գերեզմանից դուրս հանել հանգուցեալի մարմինը: Այդ յանդգնութիւնը պատճառ տուեց մի աւելի սարսափելի կռիւի հայերի և թուրքերի մէջ: Բայց որովհետև հայերը անպատրաստ էին և չէին սպասում մինչև այս աստիճան բռնութիւն խանի կողմից, այս պատճառով յաղթվեցան: Հանգուցեալի մարմինը դուրս հանեցին իր տոհմային գերեզմանատանից *) և տարան մահմեդականների գերեզմանատան մէջ թաղեցին:

Ի՞նչ նպատակ կար այդ բարբարոսութեան մէջ:

*) Մէլիք-Աւանեանների տոհմային գերեզմանատունը գտնվում է Տօղ բերդի եկեղեցու գաւթում:

— Այն, որ յետոյ Իրբահիմ-խանը առիթ ունենայ ասելու հանգուցեալի ժառանգներին, թէ ձեր հայրը մահմեդական էր և մահմեդականութեան մէջ մեռաւ, դուք ևս պէտք է ընդունէք նոյն կրօնը: Այդպէս էլ եղաւ: Այնուհետև խանը, կալանաւորելով Մէլիք-Աւանեանների արդէն բաւական ուժից ընկած ժառանգներին, սկսեց բացարձակ կերպով կրօնական հալածանքի ենթարկել նրանց:

Այդ միջոցներում Ղարաբաղում սովը և ժանտախտը սարսափելի կոտորածներ էին անում: Գիղերը հետզհետէ դատարկվում էին. ժողովուրդը զաղթում էր: Այդ ժամանակն էր, որ հանգուցեալ Մէլիք-Աբասի որդի Մէլիք-Ղահրամանը (որ և կոչվում էր Բաղր-բէկ) Տիզակի ժողովրդի մի մասը իր հետ առնելով զաղթեց գէպի վրաստան:

Մէլիք-Աւանեան Բաղրադ-բէկը (Մէլիք-Նսայու որդին) *) մնաց Իրբահիմ-խանի բանտում: Երկար չարչարանքներ կրելուց յետոյ, ստիպվեցաւ նա իր երկու որդիների հետ, որոնք կոչվում էին Ասլան և Վահան, ընդունել մահմեդականութիւն: Գրանց իշխանութիւնը կարճատև եղաւ, որովհետև Բաղրադ-բէկը մի հակառակութեան համար խեղդամահ եղաւ նոյն Իրբահիմ-խանի ձեռքով:

*) Տես X, XI և հետևեալ գլուխներում:

իսկ նրա որդի Ասլանը, կամենալով կրկին վերադառնալ դէպի քրիստոնէական կրօնը, նոյն խանի մահադեղով սպանվեցաւ: Վահանի վախճանը մեզ յայտնի չէ:

Եւ այսպէս, Մէլիք-Աւանեանների, Տիգակի հզօր տիրապետողների, համարեա ամբողջ սերունդը կամ մահադեղով կամ սպանութիւնով ոչնչացաւ Խրրահիմ-խանի ձեռքով: Եւ չը մոռանանք, որ այդ նշանաւոր տոհմի առաջին ներկայացուցիչն էր այն մեծ մարդը, որը Պետրոս մեծի հետ թղթակցութիւններ ունէր, որը փառաւոր ընդունելութիւն գտաւ Աննա Իվանովնա և Ելիզաբետա Պետրովնա կայսրուհիների պալատում, որը ռուսայ կառավարութիւնից ստացաւ. գններալի աստիճան, իսկ Նադիր-շահից խանութեան աստիճան:—Դա գններալ Մէլիք-Աւան-խանն էր, որի կատարած մեծագործութիւնների հետ ծանօթացանք մեր պատմութեան սկզբի զլուխներում:

Մէլիք-Աւանեանների տոհմի վերջին ներկայացուցիչների մի ճիւղը մահմեդական դարձաւ, միւսը մնաց քրիստոնեայ: Նրանց ընդարձակ կալուածներին, Շուշի բերդի խաների օգնութեամբ, տիրեցին մահմեդական ժառանգները, իսկ քրիստոնեայ մնացածները զրկվեցան ժառանգութիւնից *): Այդ տոհմի մի այլ ճիւղը, որպէս էին իշ-

*) Տոյ բերդում, Մէլիք-Աւան-խանի պալատում այժմ բնակվում է մի Զարհադ-բէկ անունով

խան Մէլիքովները, իշխան Սոււբաստովները, Հայրապետեանները, Ռուսաստանում մեծ-մեծ պաշտօնների մէջ մտան, փայլեցին, իսկ յետոյ թնչեղան,—մեզ յայտնի չէ:

XXXVI.

Ս օ վ ը , Ժ ա ն տ ա խ տ ը և Ղ ա ր ա բ ա ղ ի գ ա Ղ -
թ ա կ ա ն ու թ իւ ը

1795 թւից մինչև 1798 թւի սկիզբը պարբերաբար կատարվեցան մի քանի մինը միւսից աւելի կորստաբեր, աւելի փոթորկալի արշաւանքներ: Ղարաբաղը և նրա շրջակայ գաւառները անընդհատ պատերազմների, ասպատակութեան և արեան ասպարէզ դարձան: Աղա-Մամադ-խանի առաջին արշաւանքից յետոյ տեղի ունեցաւ կոմս Զուբովի արշաւանքը, յետոյ Գանձակի պաշարումը, յետոյ Աղա-Մամադ-խանի երկրորդ արշաւանքը: Այդ արիւնհանդ կռիւների ժամանակ, որ տեւեցին ամբողջ երեք տարի, շինականների

թուրք ազնուական, որը պարծանքով յիշում է, թէ ինքը Մէլիք-Աւանեանների նշանաւոր տոհմի ժառանգներիցն է: Եւ իբրև, նա Բաղդադ-բէկի թուր և Մէլիք Ասլանի որդին է: Իսկ Մէլիք-Աւանեանների քրիստոնեայ մնացած ժառանգները այժմ թշուառ աղքատութեան մէջ բնակվում են նոյն Տոյ բերդում, թէև ազնուականներ են համարվում:

կեանքը այն աստիճան անապահով դրութեան մէջ էր, որ չը կարողացան ոչ իր ժամանակին ցանել և ոչ իր ժամանակին հնձել: Եւ երբ տեղի ունեցաւ 1797 թւի սարսափելի երաշտութիւնը, որ ցամաքացրեց բոլոր բուսականութիւնը,—այդ ժամանակ եղած ցանքերն էլ խապաւ ոչնչացան:

Կարծես, ինքը բնութիւնը միաբանվել էր մարդկային գազանութիւնների հետ Ղարաբաղը բոլորովին ամայի և անասլատ դարձնելու համար: Մարդիկ սպառեցին բոլորը, ինչ որ կարելի էր ուտել, յետոյ անասունների նման սկսեցին կերակրվել խոտերով և արմատներով: Դա այն զարհուրելի սովերից մէկն էր, որոնց սարսափելի նկարագրութիւնները մեծ տեղ են բռնում Հայաստանի պատմութեան մէջ, լանկ-թէմուրների և այլ այսպիսի մարդկային հրէշների կատաղի արշաւանքներից յետոյ:

Անկարգ, անսովոր սնունդի պատճառով երկրները ծածկվեցան դիակներով: Սովից յետոյ տեղի ունեցաւ 1798 թւի ժանտախտը, որը լրացրեց ժողովրդի դժբախտութեան պակասը:

60 հազար տուն հայ բնակիչներ ունեցող Ղարաբաղը համարեա թէ դատարկվեցաւ: Այդ ժամանակ տեղի ունեցաւ Միւնեաց աշխարհի մեծ գաղթականութիւնը: Սարսափած ժողովուրդը սկսեց ցրիւ գալ, սկսեց թողնել հայրենիքը և հեռանալ դէպի Տաճկաստան, դէպի Պարսկաս-

տան, դէպի Ռուսաստան և դէպի Վրաստան: Թէ ինչ եղան Տաճկաստան, Պարսկաստան և Ռուսաստան գաղթողները,—մենք նրանց մասին խիստ փոքր տեղեկութիւններ ունենք, բայց զբրանից, մեր սլատմութեան նպատակից դուրս է նրանց վրա խօսելը. կը խօսենք Վրաստանի գաղթականների մասին:

Ղարաբաղի հայոց գաղթականութիւնը զլիաւոր պատճառը դարձաւ Ղարաբաղի հայկական իշխանութիւնների կործանմանը: Փանահ-խանը, Իբրահիմ-խանը և այլ դրանց նմանները այնքան չը վնասեցին հայոց մէլիքութիւններին, որքան վնասեցին իրանք մէլիքները, երբ թողնելով հայրենի հողը, սկսեցին իրանց ժողովրդի հետ օտար հողի վրա ապահովութիւն որոնել: Կտրվելով հայրենի աշխարհից, նրանք զրկվեցան ամեն բանից...

Թէև Ղարաբաղի մէլիքները այն նախատեսութիւնն ունէին, որ ամեն անգամ, երբ հայրենիքում կեանքը անտանելի էր դառնում, երբ ըստիպված էին լինում գաղթել մի օտար երկիր, նրանք միշտ պահանջել են թէ իրանց համար և թէ իրանց ժողովրդի համար առանձին արտօնութիւններ: Բայց այդ արտօնական կացութիւնը մի օտար հողի վրա չէր կարող կատարելապէս լրացնել այն կորուստը, որ նրանք պիտի կրէին հայրենիքը թողնելով:

Խամո, Մելիք.

1798 թւի յունվար ամսում վախճանվեցաւ վրաց Հերակլ իշխանը, նրան յաջորդեց որդին Գիօրգի XII-րդը:

Հերակլի մահից յետոյ իշխանական ընտանիքի թէ տղամարդերի և թէ կանանց մէջ ծագեցան անհաշտ կոիւններ և անվերջանալի երկպառակութիւններ: Ռուսաստանի Յովսէփ արք-եպիսկոպոսը, որը վրաց իշխանական գերդաստանի մտերիմ բարեկամներից մէկն էր, շատ աշխատեց միաբանութիւնը և խաղաղութիւնը նրանց մէջ վերականգնելու համար: Բայց նրա բոլոր ջանքերը ցանկացած արդիւնքը չունեցան: Արք-եպիսկոպոսը այդ երկպառակութիւնները փնտաւկար էր համարում վրաստանի համար:

1797 և 1798 թւականներում, այսինքն սովի և ժանտախտի ամենասաստիկ ժամանակներում, վրաստանում խմբվեցաւ Ղարաբաղի հայերի ահագին բազմութիւն: Այդ միախմբումը հայերի և վրացիների Յովսէփ արք-եպիսկոպոսը աւելի նպաստաւոր էր համարում իր նպատակների իրագործմանը: Բայց այդ բոլորը շատ ուշ էր արդէն: Նթէ յարգելի արք-եպիսկոպոսը իր անշափ հռանդի և հայրենասիրութեան հետ փոքր ինչ լուրջ քաղաքագիտութիւն ունենար, կարելի է այն սխալանքների մէջ չընկնէր, որոնց հանդիպեց նա իր ամբողջ քաղաքական գործունեութեան ասպարիզում: Նա սաստիկ

չուտ յափշտակվող և հեշտ խարվող մարդ էր...

Եկատերինա II-ի վախճանվելուց և Պօղոս I կայսրի զահակալութիւնից յետոյ ռուսաց կառավարութեան քաղաքական հայացքը Անդրկովկասի քրիստոնէականների վերաբերութեամբ բոլորովին փոխվեցաւ: Այժմ ոչ ոք չէր մտածում իրագործելու Պետրոս մեծի և Եկատերինա II-ի ունեցած նպատակները արեւելքի քրիստոնէականների մասին: — Այժմ վրաստանը ուրիշ ոչինչ չէր, եթէ ոչ մի ռուսական նահանգ:

Այդ էր պատճառը, երբ Ղարաբաղի հայոց երկու իշխանները, Մէլլիք-Շահնապարեան Մէլլիք-Ջուռլուղը և Մէլլիք-Բէզլարեան Մէլլիք-Յրէյրուհը, կամեցան վրաստանում հաստատ գաղթեարաններ հիմնել, նրանք վշտացած Հերակլ իշխանի և նրա յաջորդ Գիօրգիի վարմունքից, այլ ևս չը կամեցան վերջինի հետ բանակցութիւններ ունենալ, ուղղակի դիմեցին Ս. Պետերբուրգ Պօղոս I. կայսրի մօտ:

Վրաստան գաղթած Ղարաբաղի հայերը սկզբում խիստ անմարդասիրաբար ընդունվեցան վրացիների կողմից: Սովից տանջված, աղքատ եկան նրանք այդ երկիրը. շատերը վրացիների ղռները ընկած մուրացկանութիւն էին սնում: Վրաց իշխանները ստիպում էին նրանց որ հորտ գրվեն, որպէս զի փոխարէնը կիրակրեն նրանց: Ողորմելիները մի կտոր հացի համար վաճառում

էին իրանց զաւակներին և ստրկութեան էին մատնուած *) : Վրաց ազնուականների այդ անողորմ վարմունքն էր գլխաւոր պատճառը, որ ստիպեց հայոց մէլիքներին Ս. Պետրբուրգ դիմել :

Հայոց մէլիքները իրանց հպատակների հետ *) գաղթել էին մի երկիր, ուր այդ ժամանակ տիրում էր ճորտութիւնը : Բայց հայ ժողովուրդը սովորած չէր ճորտութեան : Թէ Հայաստանի անկախութեան ժամանակ, թէ պարսից և թէ օսմանցիների տիրապետութեան ժամանակներում հայ գիւղացին վայելում էր կատարեալ ազատութիւն : Մէլիքները ցանկանում էին, որ իրանց ժողովուրդը պահպանէր իր վաղեմի ազատութիւնը, իսկ իրանք վայելէին նոյն իրաւունքները, որ միշտ ունէին իրանց հպատակների վերաբերու-

*) Վրաստանում մինչև վերջին ժամանակները գտնված հայ ճորտերի մեծ մասը այս տեսակ հանդամանքների զոհ պետք է համարել :

*) Վրաստան գաղթեցին գլխաւորապէս Գիւլիստան և Վարանդա գաւառների ժողովուրդը, այսինքն Մէլիք-Բէգլարեանների և Մէլիք-Շահնազարեանների հպատակները : Մէլիք-Մէջումի հըպատակները (որը արդէն մեռած էր) մնացին Գանձակի գաւառում Զաւաղ-խանի հովանաւորութեան ներքոյ : Իսկ Խաչէնի և Տիգակի ժողովուրդը մասամբ մնացին իրանց տեղերում, մասամբ գաղթեցին ուրիշ երկրներ և մասամբ եկան Վրաստան, խառնվեցան վերայիշեալ երկու մէլիքների ժողովրդի հետ :

թեամբ : Նրանք պահանջում էին, որ Վրաստանի սահմաններում, որը այդ ժամանակ գտնվում էր ռուսաց հովանաւորութեան ներքոյ, տային նրանց ազատ հողեր, որպէս մշտական սեպհականութիւն, և այդ հողերի վրա նրանք հիմնէին իրանց գաղթարանները, և բնակվէին իրանց վաղեմի օրէնքներով ու սովորութիւններով :

Այդ նպատակներով Մէլիք-Բէգլարեան Մէլիք-Տրէյդունը *) և Մէլիք-Շահնազարեան Մէլիք-Ջումուղը գնացին Ս. Պետրբուրգ **)

*) Մէլիք-Տրէյդունը Մէլիք-Աբովի եղբոր Մէլիք-Բէգլար II-ի որդին էր (տես դ. XVI) :

**) Մէլիքների պիտայի մէջ գտնվում էր և պատանի Ռոստոմը, որը Մէլիք-Շահնազարի ջորեպանի որդին էր : Նրա հօրը կոչում էին Մեհրաբեհնց Գիւքի : Դեռ 14 տարեկան հասակում Ռոստոմը Ղարաբաղից փախչելով գնաց Աստրախան, այնտեղ մի պօլիովոյ մարկիտանտի մօտ աշակերտ դարձաւ : Այդ պարագմունքը միջոց տուեց նրան սովորելու ռուսաց լեզուն : Երբ մէլիքները Աստրախանից անցնում էին Ս. Պետրբուրգ գնալու, պատանի Ռոստոմը խառնվեցաւ նրանց պիլու, պատանի Ռոստոմը խառնվեցաւ էր : Նրան տայի հետ, որը բաւական բաղմաթիւ էր : Նրան վեր առին, մտածելով, թէ ճանապարհին հարկաւոր կը լինի, որպէս ռուսաց լեզուի թարգման : Ս. Պետրբուրգը այն աստիճան պրաւեց պատանի Ռոստոմին, որ նա այլ ևս վերադառնալ չը ցանկացաւ : Մէլիք-Ջումուղը իր հօր ջորեպանի որդուն ազնուականութեան թուղթ շնորհեց, և նրա խնդրելով պատանի Ռոստոմը մտաւ զինուորական զարոց : Եւ այդ պատանին էր, որ վերջը դարձաւ

ազերսամատոյց լինելու կայսրի մօտ իրանց պահանջների մասին:

Մէլլքները Ս. Պետերբուրգում արժանաւոր ընդունելութիւն գտան: Պօղոս I կայսրի 1799 թ. 2 յունիսի բարձրագոյն հրովարտակով հրամայվեցաւ տալ մէլլքներին Ղազախի գաւառը բնակութեան համար, և պահպանել իրանց հպատակների վերաբերութեամբ մի և նոյն իրաւունքները, որ նրանք վայելում էին իրանց հայրենիքում: Այդ հրովարտակը գրվեցաւ Վարանդայի իշխան Մէլլք-Ջումշուղ Մէլլք-Շահնաղարեանի և Գիւլիստանի իշխան Մէլլք-Ֆրէյդուն Մէլլք-Բէգլարեանի անունով: Նոյն մէլլքներին շնորհվեցան զերազանցութեան մեդալներ (МЕДАЛИ ОТЕЛИЧІЯ) և նշանակվեցաւ մշտական թօշակ. Մէլլք-Ջումշուղի համար տարեկան 1400 ռ. նրա որդու համար տարեկան 600 ռ. իսկ Մէլլք-Ֆրէյդունի համար 1000 ռ.:

Յիշեալ բարձրագոյն հրովարտակի մտքի համեմատ կայսրը նոյն թւով առանձին հրովարտակ ուղղեց վրաց իշխան Գիօրգիին, բացի դրանից, նոյն թւի ապրիլի 16-ից առանձին բարձրագոյն հրահանգով հրամայվեցաւ ստատուկի սօվեանիկ

հռչակաւոր իշխան զեներալ Մաղաթօվը, որը այնքան նշանաւոր գործեր կատարեց ռուսաց լեհական, ֆրանսիական և պարսկական արշաւանքների ժամանակ:

կօվալենսկուն (որը այդ ժամանակ նշանակված էր վրաստանի մինիստր) հետեւեալը.

«Հայոց մէլլքները՝ Ջումշուղ և Ֆրէյդուն, որոնք զանախում են այստեղ (Ս. Պետերբուրգ) և միւսները, որոնք մնացել են վրաստանում և Պարսկաստանում (Ղարարաղում) իրանց այլ հայրենակիցների հետ, զիմեցին Նորին կայսերական Մեծութեան հովանաւորութեան ներքոյ, և ստացան ամենաողորմած թոյլտուութիւն բնակվելու վրաստանում, այն պայմանով, որ թագաւորը (վրաց Գիօրգի XII) պէտք է տայ նրանց հողեր բնակութեան համար թէ իրանց հպատակների հետ և թէ Պարսկաստանի այն բնակիչների հետ, որոնք կարող կը լինեն յետոյ դուրս դալ այնտեղից: Թագաւոր կայսրը, ցանկանալով, որ մի այսպիսի քրիստոնեայ ժողովուրդը, որքան կարելի է, ծաղկէր վրաստանում, չէնց նոյն իսկ երկրի օգուտների համար,— դուք (կօվալենսկին) պէտք է աշխատէք, որ թագաւորը (Գիօրգին) հողերի այնպիսի զիջումներ անէր, որ մէլլքների համար ամենաշահաւէտ պայմաններով լինէր. և որովհետեւ մի այսպիսի հասարակութիւն չէ կարող բնակութեան հաստատ չիմք ունենալ և ընդարձակել իր յառաջադիմութիւնը, մինչև որ պահպանված չը լինեն նրա սովորութիւնները և կառավարութեան ձևերը, որոնք հին ժամանակներից յատուկ են եղել նրան,— այդ պատճառով

և ցանկալի կը լինէր, որ նա (հայոց հասարակութիւնը) ոչ այլ տեսակ կախումն ունենար վրաստանից, բայց միայն վասալների տեսակով, վճարելով այնուամենայնիւ թեթև հարկ թագաւորին, և բաժանելով նրա հետ այն ամենը, ինչ որ հարկաւոր կը լինի թէ ծախքերի վերաբերութեամբ, և թէ մարդիկների գործակցութեամբ երկրի պաշտպանութեան ղէպքերում:

Վրաստանը այդ ժամանակ այն աստիճան խռուովեալ դրութեան մէջ էր, որ իշխան Գիօրգին խիստ նպաստաւոր համարեց հայոց մէլիքների և նրանց հպատակների ահադին բազմութեամբ վրաց հողի վրա բնակութիւն հաստատելը: Մէլիքները կարող էին նրան զօրաւոր դաշնակիցներ լինել: Կովկասեան լեռնաբնակների յարձակումները մի կողմից, վրաց իշխանական գերդաստանի անդամների երկպառակութիւնները միւս կողմից, երկիրը անդադար ալեկոծութեան մէջ էին պահուած Գիօրգիի եղբայրները, նրա ազգականները ամեն օր նորանոր խռովութիւններ էին յարուցանում: Եղբայրներից մէկը, իշխանագն Ալէքսանդրը, հակված էր պարսիկների կողմը և զործում էր հակառակ ուռանների և հակառակ իր եղբորը:

Այդ հանդամանքներն էին պատճառ, որ մէլիքների պահանջը կատարվեցաւ: Մէլիք-Շահնաղարեան Մէլիք-Ջոււղուլը ստացաւ Գիօրգի իշխանից Լօռիի գաւառը իր սահմաններով և Բօրչալուի մի

մասը, որոնց մէջ նա իր հպատակների հետ բնակութիւն հաստատեց: Իսկ Մէլիք-Բէգլարեան Մէլիք-Յրէյդունը ստացաւ Բօրչալուի մնացած մասը և Աղջա-կալան: Իսկ Մէլիք-Աբովը (Մէլիք-Յրէյդունի հօր եղբայրը) ստացաւ Բօլնիսը իր սահմաններով: Այնուհետև մէլիքները ձեռք բերեցին և ուրիշ հողեր, այն չափով, ինչ չափով որ հետզհետէ աւելանում էր նրանց հպատակների թիւը:

XXXVII.

Երբ Ղարաբաղի հայ ժողովրդի մի մասը իրանց մէլիքների հետ զետեղվեցան վրաստանում, այդ ժամանակ Ղարաբաղի երեք կաթողիկոսները գտնվում էին զանազան տեղերում: Նրանցից երկուսը մնացին Ղարաբաղում. խորայէլ կաթողիկոսը նստած էր Ամարասայ վանքում, իսկ փոքր Աիմօն կաթողիկոսը Երիցմանկանց վանքում: Երրորդը, Հասան-Ջալալեան Սարգիս կաթողիկոսը գտնվում էր Ղարաբաղի սահմաններից դրսում, Գանձակ քաղաքում (տես զԼ. XVII.)

Բայց մի ճակատագրական դժբախտութեամբ, կարծես, անխուսափելի էր զարձել, որ Ղարաբաղի մէլիքները ուր և գնային, պէտք էր, որ մի եկեղեցական կռիւ չար ղեկի նման հետևէր նրանց:

Հէնց նոյն տարվայ մէջ, երբ մէլիքները իրանց

ժողովրդի հետ գաղթեցին Վրաստան, Հասան-Ջալալեան Սարգիս կաթողիկոսը, իր եղբորորդի Բաղդասարի հետ (որը արդէն վարդապետ էր ձեռնադրված) և իր այլ ազգականների ու մերձաւորների հետ, Գանձակից տեղափոխվեցան Թիֆլիս (1797—25 մարտի): Հերակլ իշխանը սիրով ընդունեց կաթողիկոսին և մեռնելուց առաջ յանձնեց իր ժառանգ Գիօրգիին, որը աւելի յարգանք ցոյց տուեց իր վեհափառ հիւրին:

Թիֆլիսում այդ ժամանակ, որպէս Վրաստանի հայոց առաջնորդ, Էջմիածնի բարձր հոգևոր իշխանութեան կողմից նստած էր Յովհաննէս արքեպիսկոպոս պօլսեցին, որը յայտնի էր «գեղարդակիր» մականունով: Կա խիստ գործունեայ և բընաւորութեան տէր մի եկեղեցական էր և մեծ ազդեցութիւն ունէր Էջմիածնի վրա:

Սարգիս կաթողիկոսի Թիֆլիսում բնակութիւն հաստատելը, ի հարկէ, շատ հաճելի չէր կարող լինել «գեղարդակիրին», մանաւանդ երբ նկատում էր նա իշխան Գիօրգիի համակրութիւնը դէպի կաթողիկոսը և վերջինի ձգտումները Վրաստանում այդ ժամանակ գետեղված զարաբաղցի գաղթականների հովիւր լինելու:

Պէտք է ասած, որ զարաբաղցի գաղթականների ցանկութիւնն էլ հէնց այդ էր: Այդ ժողովուրդը սովորած էր Էջմիածնից անկախ իր առանձին հոգևոր կառավարութիւնն ունենալ, որ-

պէս էր բաղմադարեան աղուանից կաթողիկոսութիւնը: Իսկ Սարգիսը այդ կաթողիկոսութեան ներկայացուցիչներից մէկն էր:

Վարաբաղի հայերը մի ժամանակ Գանձակի գաւառում գետեղվելով, նոյն Սարգիս իրանց համար կաթողիկոս օծել տուին: Այժմ Վրաստան գաղթելով, զարձեալ ցանկանում էին ունենալ իրանց առանձին հոգևոր իշխանութիւնը, անկախ Էջմիածնից, նոյն Սարգիսի հովուութեան ներքոյ:

Իշխան Գիօրգիի յարաբերութիւնները այդ ժամանակ Էջմիածնի հետ լարված լինելով, նպատակ էր զարաբաղցոց ցանկութեան իրագործելուն *):

*) Իշխան Գիօրգիի յարաբերութիւնների Էջմիածնի հետ լարված լինելու պատճառները, ինչն ինքն ըստ ինքեան, շատ հասարակ բաներ էին, բայց կրօնական կէտից նայելով, մեծ նշանակութիւն ունէին: Վարաբաղում ժամտախտ յայտնվելու ժամանակ, երբ ժողովուրդը տեղափոխվեցաւ Վրաստան, այդ սարսափելի ախտը սարաւ իր հետ: Այդ ժամանակ վրաց Գիօրգի իշխանը դիմեց Էջմիածնի, խնդրելով Ղուկաս կաթողիկոսից, որ ուղարկէ Թիֆլիս Գեղարդը, որը Էջմիածնի հրաշագործ սրբութիւններից մէկն է, և հռչակված է որպէս փարատող վարակիչ հիւանդութիւնների: Ղուկաս կաթողիկոսը չը կատարեց իշխանի խնդիրը, նախ այն պատճառով, որ ժանտախը Վաղարշապատում էլ յայտնվել էր և սուրբ Գեղարգի օգնութեանը իրանք աւելի կարօ-

Այդ բոլորը, յայտնի բան է, պիտի հակառակէին «գեղարդակիր», որպէս Վրաստանի հայոց առաջնորդի, շահերին մի կողմից, իսկ Էջմիածնի իրաւասութեանը միւս կողմից: Այդ էր պատճառը, երբ իշխան Գիօրգին առաջարկեց Էջմիածնի Ղուկաս կաթողիկոսին, խնդրելով, որ Սարգիս կաթողիկոսը Ղարաբաղի գաղթականների առաջնորդ նշանակվի, Ղուկասը բացարձակապէս մերժեց իշխանի խնդրքը, և այդ առիթ տուեց երկար դժգոհութիւնների վրայ իշխանի և Էջմիածնի մէջ:

Գիօրգին Ղուկասի յամառութիւնից վշտացած, յայտնեց, եթէ իր խնդրքը չը կատարվի, ինքը

տուժիւն ունէին, իսկ երկրորդ պատճառն այն էր, որ վստահութիւն չունէր վրայ իշխանի վրա, թէ կարող էր յիշեալ սրբութիւնը Վրաստանից կրկին յետ ստանալ:

Նրբ Գիօրգին սկսեց աւելի և աւելի թախանձել, կաթողիկոսը ստիպված եղաւ յիշեալ «գեղարդակիր» Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի ձեռքով ուղարկել: Բայց սրբութիւնը թիֆլիս հասնելուց և հանդիսաւոր թափօրներ կատարելուց յետոյ կալանաւորվեցաւ: Էջմիածնից քանիցս անգամ խնդրեցին յետ ուղարկել, բայց վրայ իշխանը, միշտ զանազան պատճառներ բերելով, խարում էր: Վերջը Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը Մէլիք-Արովի օգնութեամբ մի գիշեր վեր առեց սրբութիւնը և մի քանի ձիաւորների հետ ծածուկ փախաւ Էջմիածին: Գուցէ այդ ղէպքի պատճառով նա ստացաւ «գեղարդակիր» մականունը:

այնուհետև կարգելէ, որ Էջմիածնից ոչ մի հոգևորական իրաւունք չունենայ Վրաստանի սահմաններից անցկենալու և տեղային հայերից հոգևոր տուրք հաւաքելու:

Ղուկաս կաթողիկոսը տեսնելով, որ զբանով Վրաստանի հայերը բոլորովին պիտի կտրվեն Էջմիածնից, ստիպվեցաւ Ղիջուռն անել: Նա խոստացաւ, թէ իշխանի ցանկութիւնը կը կատարէ, միայն պէտք է Սարգիս կաթողիկոսը անձամբ գնայ Էջմիածին, իր խոնարհութիւնը յայտնելու և իր պաշտօնը ստանալու համար:

Սարգիս կաթողիկոսը իր եղբօրորդի Բաղդասար վարդապետի հետ գնացին Էջմիածին: Թէև այնտեղ խիստ սառն ընդունելութիւն գտան, այսու ամենայնիւ, Ղուկաս կաթողիկոսը վրայ իշխանի հետ ունեցած վիճաբանութիւններին վերջ տալու համար, Սարգիսն կարգեց Հազպատու վանքի վանահայր և մի և նոյն ժամանակ Ղարաբաղի գաղթականների առաջնորդ: Նոյնը հաստատեց իշխան Գիօրգին իր երկու հրովարտականերով, որոնցից մէկը ուղղած էր Ղարաբաղի գաղթականների հասարակութեանը, իսկ միւսը իրան Սարգսին:

Բայց Էջմիածնում Սարգսից խոստումն առին, որ նա իրաւունք չունենայ կաթողիկոսական կնիք կամ տիտղոս գործ անելու, այլ պէտք է կրէ արքեպիսկոպոսի աստիճան, և գործ անէ առաջ

նորդական կնիք: Թէև Սարգիսը պահպանեց այդ պայմանները, այսուամենայնիւ, նրա հակառակութիւնները Թիֆլիսի էջմիածնական ներկայացուցիչների հետ իսպառ չը վերջացան:

Սարգսի գործը հաղիւ թէ փոքր ինչ կարգի էր դրված, Ղարաբաղից յայտնվեցաւ մի նոր կաթողիկոս: Կա էր Երիցմանկանց վանքի փոքր Սիմօն կաթողիկոսը, որը, Իբրահիմ-խանից նեղվելով, փախաւ Թիֆլիս:

Բայց այս անգամ Թիֆլիսի էջմիածնականները նրա հետ ցերեմօնիայ չարեցին: «Շահապետ» Յովհաննէս վարդապետի *) քթախտով տուժի, ձեռնածուի արկղիկի նման երկու խորշեր ունէր, մէկից ինքն էր քաշում, միւսից առաջարկում էր այն անձինքներին, որոնց հարկաւոր էր ուղարկել սղիների աշխարհը: Սիմօն կաթողիկոսին վիճակվեցաւ վերջին խորշի մէջ ածած քթախտով կազուրել իր սնչերը: Նա թռնաւորվեցաւ և թողեց Թիֆլիսը, ցնաց Գանձակ: Մինչև այնտեղ չը հասած, կաթողիկոսի մօրուքի և զխի մազերը թափվեցան և Գանձակում վախճանվեցաւ: Կա Երիցմանկանց վանքի վերջին կաթողիկոսն էր:

*) Մեզ յայտնի չէ Յովհաննէս վարդապետի ով լինելը, կամ ինչու էր կրում նա «շահապետ» մականունը, որ նշանակում է Շահի մօտ ցնացող: Միայն այսքանը յայտնի է, որ նա Եփրեմ կաթողիկոսի ժամանակներում էջմիածնում դեր խաղացող միաբաններից մէկն էր:

XXXVIII.

Մեր պատմութեան նախնիքաց զուգորդից մէկում, Ղարաբաղի մինը միւսին հակաթոռ, բազմաթիւ կաթողիկոսների առիթով նկատեցինք, թէ զարերի ընթացքում, ամեն անգամ, երբ ծագել են բուն աղղային կամ ժողովրդական ամենակարևոր ինդիւրներ, մի և նոյն ժամանակ ուստանան մէջ է ձգել մի որ և իցէ նկեղեցական կռիւ, երկպառակութիւն: Կա թէև շատ տխուր է, բայց փաստ է:

Ռուսները արդէն տիրել էին Վրաստանին և պէտք է տիրէին ամբողջ Անդրկովկասին: Հայերի համար սկսվում էր մի նոր կեանք. պարսկական բռնապետութիւնը քայքայվում էր և տեղի էր տալիս քրիստոնեայ պետութեան կառավարութեանը: Հայոց մէլիքները աշխատում էին պահպանել իրանց վաղևի իրաւունքները այդ նոր պետութեան հովանաւորութեան ներքոյ: Ժողովրդի կեանքը գտնվում էր փոխանցական տագնապի մէջ. հազարումէկ կարիքներ կային, հազարումէկ հարցեր պիտի վճռվէին,—հէնց այդ ժամանակներում էջմիածնում սկսվեցան կաթողիկոսական կռիւները, որ զբաղեցրին հայոց մաքերը այնքան ժամանակ, մինչև ուսուները բոլորովին հաստատվեցան Անդրկովկասում:

1799—27 դեկտեմբերի վախճանվեցաւ էջմիած-

նի Ղուկաս կաթողիկոսը: Հայրապետական աթոսը ժառանգելու համար յայտնվեցան բազմաթիւ նախանձորդներ, որոնք մինը միւսին տեղի տալով, կռիւի դաշտի վրա մնացին հինգը: Գրանք էին՝ Ռուսաստանի արք-եպիսկոպոս Յովսէփը, Կ. Պօլսի պատրիարք Գանիէլը, Աստրախանի եպիսկոպոս Լիբրեմը և էնագետցի Գաւիթ եպիսկոպոսը, որը սաստիկ խորամանկ մարդ էր և միջոցները ընտրութեան մէջ ամենինն. խտրութիւն դնել չը գիտէր, իսկ հինգերորդն էր Թիֆլիսեցի «բուկոտն» (բորլիկ) կոչված Ստեփան արք-եպիսկոպոսը *):

Ռուսաց կառավարութեան նպատակն այն էր, որ Էջմիածնի հայրապետական աթոռի վրա նըստէր մի մարդ, որը նշանաւոր ծառայութիւններ էր մատուցել Ռուսաստանին, մանաւանդ նրա արեւելեան պատերազմների ժամանակ, թէ պարսիկների և թէ օսմանցիների հետ: Կա էր մեզ նախաձանօթ Արղութեան Յովսէփ արք-եպիսկոպոսը: Այդ դործունեայ, եռանդոտ եկեղեցականը դեռ ևս պէտք էր ռուսաց տիրապետութիւնները առաջ տանելու համար: Պարսիկների հետ դործը

*) Համարեա այդ ժամանակից սկսվեցան Գաւիթի և Գանիէլի կռիւները, որոնք Էջմիածնի վերջին կաթողիկոսների պատմութեան մէջ խիստ տխուր, մի և նոյն ժամանակ բաւական ընդարձակ տեղ են բռնում:

տակաւին վերջացած չէր. Երեանեան նահանգը և օրիշ շատ խանութիւններ դեռ մահմեդականների ձեռքումն էին:

Ինքը Յովսէփ արք-եպիսկոպոսը վաղուց ձրգտում էր այդ նպատակին, որ ընդհանուր հայոց կաթողիկոսը դառնայ, և նրա մի այդպիսի փառասիրական ձգտումը սաստիկ վայր ձգեց նրա համարումը մտածող հայերի աչքում, երբ նա իր աւելի ընդարձակ և աւելի ազգօգուտ դադափարները թողնելով, սկսեց հետեւել իր նեղ, եսական շահերին...:

Թէև նա Էջմիածնում և հայ հասարակութեան մէջ բազմաթիւ հակառակորդներ ունէր, բայց ռուսաց կառավարութեան և օսմանցոց Բ. Գրան հաճութիւնը ստացած, Ռուսաստանից ճանապարհ ընկաւ զէպի Անդրկովկաս, որ դնայ Էջմիածին հայրապետական օծումն ընդունելու համար: Արք-եպիսկոպոսի վարմունքը, որ բողոքովին հակառակ էր հայոց վաղեմի ընտրողական կարգերին, շատ կարելի է, որ մեծ խռովութիւնների պատճառ տար, եթէ ճակատագիրը այլ կերպ չը տնօրինէր: 1801 թ. փետրվարի 10-ին փառաւոր հանդէսով մտաւ նա Թիֆլիս: Նա գտաւ իր բարեկամ վրաց Գիօրգի Իշխանին արդէն դրած դազադի մէջ *): Իշխանի մահը արք-եպիսկոպոսին

*) Գիօրգին վախճանվեցաւ 1800 թ. դեկտեմբեր ամսում:

սաստիկ տխրութիւն պատճառեց: Նրա հետ մեռան սրբազանի սրտին խիստ մօտ, խորին բաղձանքները...

Իշխանի դազաղը դեռ զրկած էր Սիօնի մայր եկեղեցում, երբ 1801 փետրվարի 16-ին, նոյն եկեղեցում կատարվեցաւ Վրաստանի Ռուսաստանի հետ միաւորութեան տօնախմբութիւնը և կարգացվեցաւ Պօղոս I կայսրի հրովարտակը, որ աւետում էր այդ միաւորութիւնը:

Այդ ժամանակ Թիֆլիսում գտնվում էր գննարար-մայօր Լադրեվը, որ կարգված էր իբրև Վրաստանի զինուորական իշխանութեան ներկայացուցիչ:

Կայսրի հրովարտակի ընթերցումից երեք օր յետոյ կատարվեցաւ իշխան Գիօրգիի թաղման հանդէսը, որին ներկայ էր ինքը Յովսէփ արքեպիսկոպոսը: Գիօրգիի թաղման հետ վրաց իշխանութիւնը վերջացաւ:

Այդ թաղումից յետոյ ինքը Յովսէփ արքեպիսկոպոսը անկողին մտաւ և կարճատև հիւանդութիւնից յետոյ վախճանվեցաւ, առանց Էջմիածինը տեսնելու, առանց կաթողիկոսական օծումն ընդունելու: Նրա հետ միուսն և հայոց մէլիքների մնացած յոյսերը...

Նոյն տարվայ մէջ (1801—12 մարտի) վախճանվեցաւ Պօղոս I կայսրը և ուստաց զահի վրաստեց Ալէքսանդր I:

Գիօրգիի մահից յետոյ աւելի սաստիկ կերպով յուզվեցաւ երկպառակութիւնը վրաց իշխանագն ժառանգների մէջ: Գտնվեցան նրանց մէջ այնպիսիները, որ սկսեցին բողոք յայտնել Վրաստանի Ռուսաստանի հետ միաւորութեան մասին, ըսկսեցին զրգոել կովկասեան լեռնաքնակներին և պարսիկներին ուսնների դէմ *):

Այդ բողոքողներից ամենաշանաւորը և ամենահատատամիտը էր հանգուցեալ Գիօրգիի եղբայր Ալէքսանդրը: Նրա գործողութիւնները բաւական մեծ տեղ են բռնում այդ ժամանակի պատմութեան մէջ, բայց մենք համառօտ կերպով մէջ կը բերենք այնքանը միայն, որ վերաբերութիւն ունէր հայոց մէլիքների հետ:

Վրաստան գաղթած հայոց մէլիքներից աւելի ուժ և նշանակութիւն ստացաւ Մէլիք-Բէգլարեան Մէլիք-Աբովը: Նա որպէս քաջ և պատերազմասէր էր Ղարաբաղում, նոյնը եղաւ և Վրաստանում: Բացի Ղարաբաղից իր հետ բերած հպատակներից, նա իր իշխանութեան ներքոյ հետզհետէ հաւաքում էր և այն գաղթականներին, որոնք Հայաստանի զանազան կողմերից փախչելով, Վրաստանում ապաստան էին գտնում: Այսպիսով նա այնքան բաղմայրից իր ժողովրդի թիւը,

*) Այդ ժամանակ տեղի ունեցաւ Աւարիայի (Ռար-խանի երկրորդ արշաւանքը Վրաստանի վրաս:

որ կարող էր ամեն անգամ մի քանի հազար ձիա-
 ւորներ կռիւի դաշտը դուրս բերել: Գրանով չը
 բաւականալով, Մէլիք-Արովը աշխատում էր 1,000
 հայ ընտանիքներ Ախալցխայի վիճակից (որը այդ
 ժամանակ օսմանցոց իշխանութեան ներքոյ էր
 գտնւում) տեղափոխել Վրաստան իր կալուած-
 ների վրա: Այդ մտքով նա իր ձիաւորների խում-
 բերով անդադար արշաձանքներ էր գործում, անց-
 նում էր Տաճկաստանի սահմաններից և ամեն ան-
 դամ ահազին աւարով յետ էր դառնում: Շատ
 անգամ նրա ասպատակները համուում էին մինչև
 էրզրումի պարիսպների մօտ: Եւ որովհետև այդ
 բոլորը այն ժամանակ սովորական իրերի կար-
 գումն էր, այդ պատճառով Մէլիք-Արովի վստա-
 հութիւններին սահման չէր դրվում:

Մէլիք-Արովը այնքան նշանակութիւն ստացաւ
 իր քաջ ձիաւորների խումբերով, որ երկրի մէջ
 վաճառականական յարաբերութիւնները ապահով
 դրութեան մէջ պահելու համար, և ճանապարհ-
 ների վրա կարաւանների երթևեկութիւնը աւա-
 զակների յարձակումներից անվտանգ պահպանե-
 լու համար, յանձնվեցաւ նրան քարովան-բաշի-
 ոււլի եւան պաշտօնը: Այդ պաշտօնի նշանակու-
 թիւնն այն էր, որ նա պիտի պահէր ճանապարհ-
 ների վրա պահակամոցներ, նրա ձիաւորները
 պէտք է ուղեկցէին կարաւաններին մի իջևանից
 մինչև միւսը, որ վտանգ չը պատահէր: Այդ հըս-

կողովեան համար Մէլիք-Արովի մարդիկը իւրա-
 քանչիւր բեռնից հարկ էին ստանում 1 ռուբլ,
 յօգուտ մէլիքի, որի տարեկան գումարը հասնում էր
 500 թումանի *), որպէս խոստովանվում է Մէ-
 լիք-Արովը իր նամակներից մէկի մէջ:

Այդ բոլորը նկատելով, վրաց իշխանագն Ալէք-
 սանդըրը տեսնում էր Մէլիք-Արովի մէջ մի լաւ
 օգնական իր նպատակները իրագործելու համար:
 Գեռ Գիօրգիի կենդանութեան ժամանակներում,
 նա թափառում էր երբեմն Գաղստանի լեռնա-
 քնակների մէջ, երբեմն Ղաղախի և Շամշադինի
 թարաքամաների մէջ և երբեմն Երեւանի կողմն-
 բում, և ամեն տեղ զրգուում էր մահամեղականներին
 ուռաների և իր եղբօր Գիօրգիի դէմ:

Նա շատ անգամ, թէ նամակներով և թէ ա-
 ուանձին պատուիրակներ ուղարկելով, դիմում էր
 Մէլիք-Արովին, առաջարկում էր միանալ իր հետ
 և ուռաների հակառակ գործել: Թէև Մէլիք-Արովը,
 հաւատարիմ մնալով այն երդմանը, որ տուել էր
 ուռուաց կառավարութեանը, ամեն անգամ մեր-

*) 500 թումանը մօտաւորապէս հաւասար է
 1,500 ռուբլու: Եթէ իւրաքանչիւր բեռնից ստաց-
 վում էր 1 ռուբլ, այդ հաշուով, ամբողջ տարվայ
 մէջ Վրաստան մտնող և դուրս եկող մթերքների
 քանակութիւնը պէտք է համարել 1,500 բեռ: Գա-
 ցոյց է տալիս երկրի այն ժամանակվայ վաճա-
 ռականութեան ամենատար ատախճանի վրա կանգ-
 նած լինելը:

ժուռ էր իշխանազն Ալէքսանդրի առաջարկութիւնները, այսու ամենայնիւ, Թիֆլիսի ուսուստիճանաւորները, կասկածելով նրա վրա, Մէլիք-Աբովին կալանաւորեցին: Նա մի քանի ամիս մնաց բանտում, մինչև Վրաստանի համար նշանակված մինիստր Կովալենսկին Թիֆլիս գալով (1800), արձակեց նրան:

Մէլիք-Աբովը ունէր երեք որդի՝ Ռոստօմ-բէկ, Սայի-բէկ և Մանաս-բէկ: Կրանցից իր քաջութեամբ նշանաւոր եղաւ Ռոստօմ-բէկը:

XXXVIII.

1804 թւին ուսաց զօրքերը իշխան Յիցիանօվի հրամանատարութեան ներքոյ մօտեցան Երևանի պարիսպներին, բանակ դրեցին Էջմիածնի մօտ: Մի և նոյն ժամանակ պարսկական բազմաթիւ զօրքեր, պարսից թագաժառանգ Աբաւ-Միրզայի անձնական հրամանատարութեան ներքոյ, շտապեցին Երևանը ազատելու և Յիցիանօվի արշաւանքների առաջն առնելու: Պարսից զօրապետների թւում գտնվում էր վրաց իշխանազն Ալէքսանդրը մի քանի վրաց ազնուականների հետ: Կրանք իրանց հետ առնելով մի քանի զոռնդ պարսկական հեծելազօրներ, և միանալով Ղազախի ու Շամշադինի թարաքամանների հետ, և մի կողմից էլ ապստամբեցնելով լէզգիներին, բուլղոսովին կտրեցին Վրաստանի հաղորդակցութիւնը

Յիցիանօվի բանակի հետ, որը գտնվում էր Երևանի պարիսպների մօտ:

Յիցիանօվը, որ կամենում էր պաշարել Երևանը, ինքը պաշարման դրութեան մէջ մնաց: Պարսիկները ամեն կողմից շրջապատեցին նրան: Այդ ժամանակ պակասեց Յիցիանօվի զօրքերի պաշարը: Թէև Էջմիածնի վանքը իր հացի ամբարներից մեծ օգնութիւն մատակարարեց, բայց Յիցիանօվը կարօտութիւն ունէր և ռազմամթերքի. վառօդը սպառվելու վրա էր. նրան պէտք էին աւելի շատ թւով թնդանօթներ:

Այդ միջոցին Մէլիք-Աբովի որդի Ռոստօմ-բէկը, իր սեպհական հեծելազօրների խումբով, այլ և իր հետ առնելով 500 ուսաց զինուորներ, երկու անգամ զարմանալի քաջութեամբ անցաւ պարսիկների միջից, և Յիցիանօվի բանակին Թիֆլիսից վառօդ, թնդանօթներ և այլ ռազմամթերք հասցրեց:

Երբ նա այդ նպատակով պիտի կատարէր իր երրորդ արշաւանքը, Փամբակի ձորում, Ղուրասլու զիւղի մօտ պատահեց պարսից զօրքերի: Նրանց թիւը 800 հոգի էր, գտնվում էին Փիրկուլի-խան անունով մէկի գլխաւորութեան ներքոյ: Այդ միջոցին պարսից զօրքերի հետ միացաւ վրաց իշխանազն Ալէքսանդրը 3,000 ձիււորներով: Չը նայելով պարսից ուժերի անհամեմատ գերազանցութեանը, նրանք ամբողջ երեք օր կանգ-

նած մնացին և չէին վստահանում կռիւ սկսել Ռօստօմ-բէկի փոքրաթիւ խումբի հետ: Երբ վերջապէս սկսվեցաւ կռիւը, Ռօստօմ-բէկը ընկած ռուսաց զօրքերի առջևը, երկար քաջութեամբ պատերազմում էր: Յանկարծ նրա ձին գնդակահար լինելով, ցած գլորվեցաւ: Ռօստօմ-բէկը նրստեց մի այլ ձիու վրա, և կրկին նետվեցաւ կռիւի մէջ: Չը նայելով, որ նա արդէն երկու վէրք էր ստացել, բայց տակաւին շարունակում էր կռւել: Երբ երրորդ վէրք ստացաւ աջ ձեռքի վրա, այդ ժամանակ արիւնշաղախ ցած ընկաւ: Նրա ընկնելուց յետոյ պարսիկները մայօր Կօնտրատեվին սպանեցին և ռուսաց բոլոր զինուորներին կոտորեցին:

Ռօստօմ-բէկին տարան պարսից թագաժառանգի, Աբաս-Միրզայի, բանակը:

Վրաց իշխանազն Ալէքսանդրը լաւ ծանօթ էր Ռօստօմ-բէկի հետ, ճանաչում էր և նրա հօրը Մէլիք-Արովին, որը, ինչպէս ցոյց տուինք նախընթաց գլխում, մերժեց Ալէքսանդրի առաջարկութիւնները, երբ նա խնդրում էր միանալ իր հետ, ռուսների հակառակ դրօշելու համար: Այժմ յամառ մէլիքի աւելի ևս յամառ որդին, առաջնորդելով ռուսաց զինուորներին, ընկաւ թշնամու ձեռքը: Ալէքսանդրը կամեցաւ հօր վրէժը առնել որդուց: Եւ առաջուց տեղեակ լինելով, թէ պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզան որ աստիճան

ատելութիւն ունի դէպի Ղարաբաղի մէլիքները, որոնք Աղա-Մամադ-խանի սպանման սլաճառք դարձան Շուշի բերդում, — այդ մտածութեամբ, իբրև մի լաւ առարկայ Աբաս-Միրզայի վրէժինդրութեանը բաւականութիւն տալու, — Ալէքսանդրը ուղարկեց Ռօստօմ-բէկին Աբաս-Միրզայի մօտ:

Պարսից թագաժառանգը իսկոյն սպանել չը տուեց նրան, այլ շղթայակապ ուղարկեց Թաւրիզ, հրամայելով, որ այնտեղ բանտարկեն և խնամք տանեն նրա վերքերը բժշկելու համար:

Այդ հերոսը երկը ամիս բանտարկված մնաց Թաւրիզում: Մի և նոյն բանտում կալանաւորված էր այդ ժամանակ Էջմիածնի ռուսաց կուսակից Դանիէլ կաթողիկոսը: Այդ վերջինը յետոյ Թաւրիզէցի Օհանէս-աղայի երաշխաւորութեամբ ազատվեցաւ: Բայց Ռօստօմ-բէկը մնաց բանտում այնքան ժամանակ, մինչև Աբաս-Միրզան ռուսներից յաղթված, և բարկացած, վերադարձաւ Թաւրիզ: Նա իսկոյն տուեց քաջին զահէճների ձեռքը և հրամայեց զլխատել նրան: Թաւրիզի հայերը մեծ սուգով նրա մարմինը թաղեցին Խբանց եկեղեցու բակում, գտնված գերեզմանատնում, և սովորեցրին իրանց զաւակներին երգել մի երգ, որը ինքը երիտասարդը գրել էր բանտում եղած ժամանակ: Երևում է, Ղարաբաղի հերոսը որքան յաջողակ էր զինք գործ ածելու մէջ, նոյնքան հմուտ էր և բանաստեղծութեան

մէջ: Այժմ այդ երգը բոլորովին մոռացված է: Վաղեմի տխուր յիշողութիւնները կրկին զարթեցնելու համար, մենք կը դնենք նրա ամբողջ օրինակը.

- «Մռնեռակն ի ձայն բարձր աղաղակէ,
- «Ժանտ դահիճն սուր ի ձեռին անյագ սրէ,
- «Վաղեր հանգոյն զիմ կենաց թել կտրել խնորէ,
- «Ի կախաղան և կամ ի սպանդ,—ուր զիս տանէ:
- «Քաղաքս համայն մահմեղական, աստ խուռն քան, զիմ մահ սգան,
- «Խառնագին լան զիս Արովան՝ քաջ ախոյեան:
- «Միթէ չկը ոք աստ քրիստոնեայ, զիս փրկեսցէ,
- «Յայս ամենի և մահալոյժ վայրալ դահճէ:
- «Ընդէր զանմեղ արիւն թափել, յէր ցանկայ,
- «Նուիրական զենման իմոյ լերուք վկայ:
- «Սէր հայրենեաց ի թշնամեաց ձեռս մատնեաց,— ուրախ մեռայց,
- «Եւ դասեցայց ընդ դիւցազանց իմոց նախնեաց:
- «Փշրանք մնացեալ եմ սիրելի հայսց՝ ազգի, ..
- «Որք դասնիք ի ձեռս սրսից յայս քաղաքի.
- «Մի մոռասջիք պատմել և զայս յորդոց յորդի,
- «Թէ քաջն Խօստօմ վանն հայրենեաց ի սպանդ վարի:
- «Թէպէտ ցաւիմ զի չմեռանիմ ի մարտ ընդդէմ թշնամեաց իմ,
- «Այլ յօժարիմ, զի զո՛հ լինիմ այսպէս վսեմ:

- «Այս քաջ բաղուկը յարեաց պարսից հսկայ հօրս»
- «Տապաստ արկին ի բաղում նուազս հարիւրաւորս.
- «Աւանդ, կնատ անգութ դահճի եղէ ես որս,
- «Պատմեաջիք դայս՝ վե՛հ դիւցացին՝ զառամեալ հօրս.
- «Քաջ նահատակ որդիդ միակ ի ձեռս վայրազ պարսից Լանկ,
- «Իւր յաղթանակ մահ՝ դժնդակ էառ պսակ:
- «Մեծդ յարեաց, արքայորդիդ Աբաս Միրզա,
- «Սուր ի ձեռին դահիճն հէզ առ ընթեր կայ,
- «Զիս թշնամիս քոյոյ ազգի պատրաստ ի մահ
- «Զիմարդ կամիս սպանանել՝ շուտ հրամայեա՛:
- «Միայն սգամ, զի կապեալ կամ. թէ՛ միւսանգամ հրացան, սուր իմ
- «Ի ձեռս ունիմ,—գրագուկս իմ ձեզ ցուցանեմ)....

Սիրելի որդու աղետալի վախճանից յետոյ, նրա ալևոր հայրը, Մէլիք-Արովը, երկար չսպրեց: Ծերունի հերոսի վերջին օրերը անցան դաւերով և տրտմութեամբ...

Ահա ինչ է գրում նա Ս. Պետերբուրգ իր 1807 թ. նոյեմբեր 23-ի նամակի *) մէջ ազա Մինատ

*) Այդ նամակի հայերէն բնագիրը մեր ձեռքում չունենալով, թարգմանված է ռուսերէնից, որ տպված էր պ. Երիցեանի «Кавказская Ста-

լազարեանին, որին, Յովսէփ արք-կալիսկոպոսի վախճանվելուց յետոյ, ստէպ դիմում էին Ղարաբաղի մէլիքները, իրանց զանազան վշտերը յայտնելով.

«Իմ մատուցած մեծ ծառայութիւնները Խուսաստանի սուրբ պահին և Շուշիում իմ ցոյց տուած քաջազորութիւնները, զեռ Զուբով զօրավարի ժամանակից,—բոլորին յայտնի են: Կարելի է, որ ձեզ ևս անյայտ չէ, թէ որպէս հալածական արինք և ցրվեցինք երկրի երեսին Աղա-Մամադ-խանի ահարկու զօրախուճարը: Այս պատճառով Հերակլ թագաւորը, կամենալով մեզ, (Ղարաբաղի մէլիքներին) իրան օգնական ունենալ, երզումներով և թղթերով հաւատացրեց մեզ, որ գայինք նրա մօտ, բնակվէինք նրա տէրութեան մէջ, և համարվէինք հաւասար նրա առաջնակարգ թաւաղների ու կենազների հետ: Մենք եկանք: Իր խոստման համեմատ թագաւորը տուեց մեզ Բօլնիսը, իսկ իր պալատում մեզ տեղ նշանակեց իր բոլոր աւաղներից բարձր: Մեր մի այսպիսի դրութիւնը տեսց Հերակլի և Գիօրդիի թագաւորութեան ընթացքում: Իսկ այժմ մենք զրկված ենք թէ հողից, թէ կալուածներից և թէ յարգանքից. որովհետև ամենքը նեղագնում են մեզ, աչ-

РИНА» ամսագրի համար 2. դեկտեմբեր ամսի, 1872 թւի տետրակում:

խոտում են իսկ մեզանից Բօլնիսը և սլահանջում են տամներրորդ մասը մեր հունձքերից: Այդ բոլորը այն աստիճան անախորժ է մեզ, որ մենք այսուհետև ամեննին ցանկութիւն չունենք այլ ևս բնակվել այստեղ (Բօլնիսում): Երբ որ ես շինութիւններով և բնակիչներով ծաղկեցրի այդ գաւառը, մաքրեցի նրան բոլոր թշնամիներից և վայրենիներից,—ապա այսուհետև միայն յայտնվեցան զանազան տէրեր, որոնցից մէկը տէր է կանգնում ջրանցքներին, միւսը աշխատում է սեպհականացնել իրան լեռները, երրորդը—հողը... Այդ բոլորից յետոյ, եթէ Բօլնիսի բոլոր քարերը ոսկի գառնալու լինեն, այն ժամանակ ևս, հրաժարվելով կը հրաժարվենք այդ երկրից: Այ փող մնաց մեր քրակներում և ոչ համբերութիւն... մեր օրերը անց ենք կացնում ատենական տեղերի ղոռներում, և ոչ մի տեղից օգնութիւն չենք գտնում...»

«Այդ բոլորի առիթով ես մատուցի յանուն Կայսրի ամենախոնարհաբար խնդիր, որպէս զի ամենաողորմածաբար թոյլ տրվէր մեզ մեր ժողովրդի հետ տեղափոխվել մեր հայրենիքը՝ Ղարաբաղ, ապրելու և բնակութիւն հաստատելու այստեղ: Բոլորը, ինչ որ ես թղթի վրա խոստացել եմ ամենաողորմած Թագաւորին, մի և նոյնը այժմանից կրողումով խոստանում եմ կատարել յօգուտ արքունի զանձարանի:

«Ո՛րքան մեծ է եղել իմ ծառայութիւնը իմ ա-

մենաողորմած Թագաւորին,—այդ մասին զեռ չը գիտէ բարձր կառավարութիւնը: Այլ ես ինչ է մեռւմ ինձ անել: Ունէի ես անդրանիկ որդի— Թօստօմբէկը, իմ ծերութեան զաւակը և իմ նախնեաց ժառանգը, և նրան ես զոհ բերեցի իմ ամենաողորմած և ինքնակալ կայսրին...: Ինչ որ ես զործել եմ և ինչ որ այժմ կատարում եմ, դրանից աւելին ոչ ոք կարող չէ անել:

«Ես ունեմ մի կաթիլ արիւն, և այն ամեն բոպէ պատրաստ է թափվելու իմ Թագաւորի անուան համար: Գրանից աւել էլ ինչ կարող եմ անել ես:

«Իսկապէս երևում է մի բան միայն, այն է, որ ես հայ եմ, և այդ պատճառով բոլոր գլխաւոր հրամանատարները և զօրավարները չարանում են ինձ վրա, իմ կատարած յաղթութիւնների և քաջագործութիւնների համար: Իմ գործողութիւնների մասին նրանք չեն կամենում տեղեկութիւններ տալ, ուր որ հարկն է, որովհետե ցանկանում են, որ ես յուսահատվեմ և տխրութիւնից մեռնեմ անյայտութեան մէջ: Աստուծոյ օգնութեամբը այդ չի լինի: Մինչև դերեզման չը մտնեմ, տրխրութիւնը և յուսահատութիւնը չեն կարող վհատեցնել ինձ: Ընհակառակն, ես և այսուհետև նըպատակ ունեմ կատարելու այնպիսի յաղթութիւններ, որ դարմացնէին բոլորին: Իսկ դերեզման կը մտնեմ իմ քաջագործութիւնների և ա-

ղիւթիւնների ժամանակ, երբէք չեմ մեռնի տըկարների ու հիւանդների նման, որոնք հողի են տալիս անկողնի մէջ»:

Յետոյ մի առ մի թուելով իր կատարած ծառայութիւնները Թոսաստանին, ծերունի հերոսը աւելացնում է.

«Ես շատ անգամ խնդրել եմ կոմսին (Գուղօվիչին) որ թոյլ տայ մեզ, Մէլիք-Չուժուղի նման տեղափոխվել մեր հայրենիքը՝ Ղարաբաղ: Բայց նա չը յօժարվեցաւ, պատասխանելով, որ եթէ մենք թողնելու լինենք այդ երկիրը (Վրաստանը), այն ժամանակ Բօլնիսը կը սչնչանայ, իսկ ախալցխացիները, լեզվիները և այլ վայրենիներն ու աւաղակները կը ոչնչացնեն թիֆլիսի չըջակայ գիւղերը: Բայց երբ որ մենք ասում ենք, որովհետև Հերակլ թագաւորը շնորհել է մեզ Բօլնիսը իր բոլոր հողերով, ջրերով, անտառներով և այլ պատկանելիքներով,— ուրեմն խնդրում ենք ձեզ, որ այդ բոլորը հաստատե՞ք մեր անունով: Ա՞ն ժամանակ կոմսը մեր պահանջին պատասխանում է, ասելով, ես չեմ կարող ուրիշների կալուածները տալ ձեզ, և դրա նման խօսքեր: Ես չեմ կամենում ձանձրացնել ձեզ բոլոր մանրամասնութիւններով»...

Վերջացնում է նամակը, խնդրելով Ղաղարեանի միջնորդութիւնը կայսրի մօտ, իր առաջարկած մի քանի պահանջների մասին, որոնց մէջ դառ-

նադամ ծերունին առանձին կերպով շնչում է, որ թոյլ արվի իրան իր հպատակների հետ վերադառնալ Ղարաբաղ:

Մեր ընթերցողներին յայտնի է, որ Պողոս I կայսրի բարձրագոյն հրովարտակի համեմատ, վերաց Գիօրգի իշխանը իր առանձին հրովարտակներով Բօլնիսի գաւառը շնորհեց Մէլիք-Աբովին, իսկ Լօռիի գաւառը շնորհեց Մէլիք-Ջումշուգին, որոնց մէջ նրանք առանձին արտօնութիւններով գաղթականութիւն էին հիմնել զեռ Հերակլ իշխանի օրերում (տես գլ. XXXVI): Մէլիք-Ջումշուգը, որպէս յետոյ կը տեսնենք, նկատելով Գիօրգիի մահից յետոյ Վրաստանում տեղի ունեցած անախորժ հանդամանքները, և մէլիքների յարաբերութիւնների տեղային ռուս պաշտօնակալների հետ աննպաստ կերպարանք ստանալը, վըշտացաւ, և վաճառելով Լօռին ռուսաց կառավարութեանը, իր հպատակների հետ վերադարձաւ Ղարաբաղ: Նոյնը, նոյն հանգամանքների պատճառով, կամենում էր անել Մէլիք-Աբովը: Բայց նրան արգելում էին, որովհետև վրացիները այժմ մէլիքների մէջ շատ պէտքեր չունէին...

Ողբան էլ մեծ լինէր Մէլիք-Աբովի ցանկութիւնը իր հայրենիքը տեսնելու, իր ժողովրդի հետ իր նախանարց հողի վրա ապրելու, այսուամենայնիւ, իր բաղձանքին հասնել չը կարողացաւ նա:

Հետզհետէ նրա յարաբերութիւնները վրաց սպ-

նուականների հետ, Բօլնիսի և այլ կալուածական խնդիրների պատճառով, աւելի և աւելի թշնամական կերպարանք ստացան: Եւ որպէս պատմում են, մի հրակէլքի մէջ, Թիֆլիսում, թունաւորված լօբին կարճատե հիւանդութիւնից յետոյ նրան զերեզման տարաւ (1808): Նոյն հրակէլքի մէջ թունաւորվելով մեռաւ նրա քարտուղարը Միրզա-Իսաբախը:

Մէլիք-Աբովի մահից յետոյ յաջորդութեան մասին երկպառակութիւններ ծագեցան Մէլիք-Բէդլարեանների տոհմի մէջ: Հանգուցեալի անդրանիկ որդին, Ռօստօմ-բէկը, որը մէլիքների սովորութեամբ պէտք է յաջորդէր նրան, որպէս տեսանք, թաւրիզում մահուան դատապարտվեցաւ: Նրա միւս երկու որդիները, Մանաս-բէկը և Սայի-բէկը, զեռ բաւական էրիտասարդներ էին: Տոհմի մէջ նշանաւոր մնում էր հանգուցեալի եղբոր *) որդի Յըրէյդունը, որը շատ խելացի և քաջ տղամարդ էր, և զեռ Մէլիք-Աբովի կենդանութեան ժամանակ յայտնի էր իր արժանաւորութիւններով: Նա Ղարաբաղի մէլիքների կոզմից Ս. Պետրբուրգ ուղարկված (1799) պատգամաւորներից մէկն էր, որը ներկայացաւ Պողոս I կայսրին և արժանացաւ նրա ամենաողորմած շնորհներին (տես գլ. XXXVI).

*) Մէլիք-Յըրէյդունը Մէլիք-Բէգլար II-ի որդին էր:

Ամենի ցանկութիւնն այն էր, որ Մէլիք-Աբովի յաջորդը լինի Ֆրէյդոնը և նա ընտրվեցաւ, բայց նրա իշխանութիւնը կարճատև եղաւ: Նա զրգոնց իր եղբոր՝ Սամի նախանձը, որը սաստիկ կատաղի մարդ էր: Մի անգամ տաք վիճարանութեան ժամանակ, Սամը յարձակվեցաւ Ֆրէյդոնի վրա և խէնջարով այնպիսի սաստիկ զարկ տուեց նրա գըլխին, որ սպանեց հարազատ եղբորը (1808): Այդ ցաւալի անցքից յետոյ եղբայրասպանը ատելի դարձաւ իր տոհմի մէջ և չը հասաւ այն փառքին, որին ձգտում էր: Մէլիք-Ֆրէյդոնի *) փոխարէն յաջորդ ընտրվեցաւ հանգուցեալ Մէլիք-Աբովի որդի Մանաս-բէկը:

Այդ վերջինի ժամանակներում մէլիքների նշանակութիւնը վրաստանում բաւական ընկաւ: Հակառակ Պօղոս I կայսրի բարձրագոյն շնորհված արտօնութիւնների, հակառակ այն իրաւունքների, որ նրանք վայելում էին Հերակլ և Գիօրգի իշխանների օրերից, — այժմ սկսեցին փոքր առ փոքր սահմանափակել նրանց իրաւունքները, իսկ յետոյ աշխատում էին իսպառ օչնչացնել:

Այդ բոլորի պատճառը էր այն ժամանակվայ ուսն կառավարիչների կամայականութիւնը, որի դէմ սաստիկ բողոքում էին մէլիքները, շատ

*) Մէլիք-Ֆրէյդոնը թողեց վեց որդի՝ Մէլիք-Յովսէփ, Շամիրխան, Դաւիթ, որ տեղափոխվեցաւ Հնդկաստան, Թալիչ, Թէյմուրազ և Բէզլար III:

անգամ դիմելով ուսաց բարձր կառավարութեանը: Երբ Մէլիք-Աբովի և Մէլիք-Ֆրէյդոնի մահից յետոյ Մանաս-բէկը դիմեց ղլխաւոր հրամանատար գններալ Տօրմասովին, խնդրելով, որ հաստատեն իրան ժառանգական տիրապետողի իրաւունքներով Բօլնիսի բնակիչների վրա, նրան բողոքովին մերժեցին, պատասխանելով, թէ ոչ Բօլնիսը և ոչ այլ գաւառի բնակիչները ոչ որքին չեն պատկանում, բացի թագաւորից: Եւ մինչև անգամ հրամայվեցաւ կալանաւորել Մանաս-բէկին, պահել թիֆլիսում խիստ հսկողութեան նկիւղոյ, որ նա Բօլնիսի բնակիչների մէջ այլ ևս վրդովմունք չը յարուցանէ:

Յայտնի է, որ Բօլնիսը բնակեցրած էր զարաբաղցի գաղթականներով, որոնք Մէլիք-Բէզլարեանների հպատակներն էին և տեղափոխված էին նրանց հայրենի Գիւլիստան գաւառից: Այն ևս յայտնի է, որ Բօլնիսը շնորհվեցաւ որպէս մշտական սեպհականութիւն Մէլիք-Բէզլարեաններին իրանց հպատակների հետ բնակվելու համար: Վրաստանում այդ ժամանակ տիրում էր ճորտութեան իրաւունքը: Թէև մէլիքները վրաստան գաղթելով, չը կամեցան իրանց հպատակների վերաբերութեամբ ընդունել ճորտութեան իրաւունքներ, այսուամենայնիւ, նրանք պահպանեցին տիրապետողի և հպատակի իրաւունքները, այն ձևերի մէջ, որպէս վաղուց սովորական էին Ղարաբա-

ղում: Երբ այդ իրաւունքներից ևս կամենում էին գրկել նրանց, այնուհետև ուրիշ ոչինչ չէր մնում, բայց միայն թողնել Վրաստանը և կրկին տեղափոխվել Ղարաբաղ:

Այդ էր պատճառը, որ Մէլիք-Բէզլարեանների ժառանգները և նրանց հպատակները, երկու վերջին նշանաւոր իշխողների, Մէլիք-Աբովի և Մէլիք-Ֆրէյդունի, մահից յետոյ սկսեցին հետզհետէ թողնել Վրաստանը և տեղափոխվել Ղարաբաղ *): Նրանք մնացին Վրաստանում մօտաւորապէս տասն և երկու տարի (1797—1809): Մէլիք-Բէզլարեանների բացակայութեան ժամանակում նըրանց գիւղերը, կալուածները, մի խօսքով, ամբողջ Գիւլիստանի գաւառը, որ այդ տոհմի հայրենական ժառանգութիւնն էր, անցել էր Իբրահիմ-խանի ձեռքը: Բայց Մէլիք-Բէզլարեանները

*) Մէլիք-Բէզլարեանների տոհմը Ղարաբաղի միւս տիրապետող մէլիքների մէջ կարելի է առաջինը համարել, որ կարողացաւ պահպանել մինչև վերջին ժամանակները իր հայրենի ժառանգութեան եթէ ոչ ամբողջը, այլ նրա մեծ մասը: Այժմ Գիւլիստանի գաւառում, այդ տոհմի ներկայացուցիչների ձեռքում մնացել են 18 գիւղեր, որ գտնվում են աւելի քան հարիւր հազար զինահատին հողի տարածութեան վրա: Գիւղերը բոլորը հայաբնակ են, մէկը միայն բնակեցրած է մալականներով:

կրկին յետ խլեցին խանից բոլորը և իրանց հայրենի երկրի տէրը դարձան *):

XXXIX.

Ղարաբաղի հայոց գաղթականութիւնը Վրաստանում **) բախտաւոր լինել չը կարողացաւ: Դրա պատճառները այնքան մթին են, որ այժմ անյարմար կը լինէր ամբողջութեամբ երևան հանել: Թէ մէլիքները և թէ նրանց ժողովուրդը շատ դժբախտութիւնների հանդիպեցան: Ժամտախտը, որի պատճառով նրանք ցիրուցան եղան և եկան Վրաստան, այստեղ ևս յայտնվելով, շատ զոհեր տարաւ:

Մէլիքներից աւելի խելացի գտնվեցաւ Մէլիք-Շահնազարեան Մէլիք-Ջումշուղը: Հերակլի և Գիւրգիլի մահից յետոյ, զզվելով տեղային անախորժ հանդամանքներից, կամեցաւ Լօռին վաճառել և կրկին տեղափոխվել Ղարաբաղ, իր հայրենի երկիրը՝ Վարանդա:

Նոյն ժամանակվայ Վրաստանի լեռնային մասի կառավարիչ կոմս Մուսին-Պուշկինը օգտուէտ համարեց գնել Մէլիք-Ջումշուղից Լօռին, դնահատելով այդ երկիրը 6000 ռուբլով: Դրա հակառակ, նոյն ժամանակվայ զլիսաւոր հրամանատար իշխան Ֆիցիանօվը (վրացի) զանազան պատճառներ բե-

*) Ժողովրդի ամենափոքր մասը միայն մնաց Վրաստանում, սրը գաղթեց 1812 թւին դարձեալ դէպի Ղարաբաղ:

**) Թէև մենք անդադար գործ ենք ածում վը-

րելով, կամենում էր ցոյց տալ, որ Լօռին Մէլլիք-Ջումշուզի սեպհականութիւնը չէ, և վաճառուիւ իրաւունք չունի: Բայց Ս. Պետերբուրգում արդէն դիտէին իշխան Յիցիանօվի անհամակրութիւնը դէպի հայոց մէլլիքները, որը արտայայտել էր նա շատ դէպքերի մէջ *): Այդ էր պատճառը, որ իշխանի կարծիքներին Ս. Պետերբուրգում չը համաձայնեցան, և Փինանասկան մինիստրի 1805 թ. 22 մայիսի կարգադրութեամբ իրաւունք տրվեցաւ Մէլլիք-Ջումշուզին Լօռին վաճառուիւ և տեղային կառավարութեանը հրամայվեցաւ կալուածազիրը հաստատելու:

Ի հարկէ, եթէ մի քանի տարի ևս ուշացնելու վնէր Մէլլիք-Ջումշուզը, նա ամեն բանից կը դրկվէր, որպէս Մէլլիք-Աբովի ժառանգները զրկվեցան Բօլնիսից: Բայց Լօռին վաճառուիւց յետոյ, նոյն տարվայ մէջ (1805) Մէլլիք-Ջումշուզը թողեց վրաստանը և իր հպատակների հետ տեղափոխ-

րաստան բառը, լայց այն գաւառները, որպէս էին Բօլնիսը, Լօռին, Բորչալուն, որ առւել էին հայ զաղթականներին բնակութեան համար, իսկապէս հայկական գաւառներ էին:

*) Նոյն կոմս Մուսին-Պուշկինը իր 1802 ամի 9 սեպտեմբերի առաջադրութեամբ խնդրեց Թագաւոր կայսրից պարգևատրել Մէլլիք-Ջումշուզին նրա ուսաց կառավարութեանը ցոյց տուած ծառայութիւնների համար սակեայ թրով: Իսկ իշխանի միջոցով զրա հակառակ իր 1804 թ. 20 յուն-

վեցաւ Ղարաբաղ, իր հայրենի գաւառը՝ Վարանդա:

Այդ քաջ, մի և նոյն ժամանակ խելացի պատերազմողը շատ նպաստեց ուսաց տիրապետութեան տարածվելուն Անդրկովկասում: Դեռ 1803 թ. ղեկտեմբեր ամսում, երբ իշ. Յիցիանօվը պաշարեց Գանձակը, Մէլլիք-Ջումշուզը իր սեպհական ճիւղերից կազմված հայկական զուգով կանգնած էր այդ բերդի պարիսպների մօտ: Նրա զօրքերի թւում գտնվում էին Թիֆլիսի հայոց առաջնորդ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը և Ներսէս վարդապետը, որը վերջը հայոց անմոռանալի Ներսէս Ե-րդ կաթողիկոսը դարձաւ: Այդ եռանդոտ եկեղեցականը, իր հայրենիքը պարսից լծից ազատելու համար, մասնակցում էր իշ. Յիցիանօվի արշաւանքներին, որպէս Երկայնաբազուկ-Արղու-

վարի զեկուցումով հաղորդեց, որ մի այդպիսի պարգևատրութիւն հայոց մէլլիքին կարող էր վերաւորել վրաց իշխաններին, և ամեն մի համեմատութիւն հայ իշխանների վրաց իշխանների հետ, վերջինների համար վերաւորական պէտք է համարել:

Իր 1804 — 30 ղեկտեմբերի հաղորդագրութեան մէջ ի թիւս այլոց գրում է իշ. Յիցիանօվը Թագաւորին. «Իբրահիմ-խանը (Շուշի բերդի) ունէր մինչև 60,000 տուն միայն Ղարաբաղի հայեր, որոնք կառավարվում էին հինգ նշանաւոր մէլլիքներով, որոնցից ոմանը, որպէս ևս մտածում եմ, յիմա բարբար իրանց ծագումը դուրս են բերում հին Հայաստանի թագաւորներից...»

թեան Յովսէփ արքեպիսկոպոսը մի ժամանակ մասնակցում էր կոմս Զուբովի արշաւանքներին: Բերդի պաշարումը երկար տևեց: Զաւատ-խանը, որը արդէն ծանօթ է մեր ընթերցողներին, քաջութեամբ պաշտպանվում էր: Վերջը, 1804—3 յունվարի, ռուսաց և հայոց զօրքերը, սաստիկ յարձակում գործելով, պարսպի մի մասը խորտակում են և ներս են մտնում: Բերդի մէջ մի քանի ժամ շարունակվում էր կռիւը և կոտորածը, որը դադարեց այն ժամանակ, երբ Զաւատ-խանը սուրը ձեռքում իր որդիների հետ ընկան:

Այնուհետև Մէլիք-Ջումշուղը միւս մէլիքների հետ իրանց զօրքերով մասնակցեցին իշ. Յիցիանօվի շիրվանեան և երևանեան արշաւանքներին, և ոչ սակաւ ծառայութիւններ ցոյց տուին:

Մէլիք-Ջումշուղի խորհրդով և աշխատութեամբ Գանձակի բերդը զբաւելուց յետոյ, Շուշի բերդի իբրահիմ-խանը, Ղարաբաղի մէլիքների վաղեմի թշնամին, բոլորովին առանց պատերազմի ընդունեց ռուսաց հպատակութիւնը (1805):

Իսկ երբ մի քանի ամսից յետոյ (1806—8 փետ.) իշ. Յիցիանօվը սպանվեցաւ Բագուի Յուսէին-Կուլի-խանի դաւադրութեամբ, *) այդ քա-

*) Իշխան Յիցիանօվի սպանման մանրամասները յայտնի են Անդրկովկասի պատմութեան մէջ, բայց մեզ, հայերիս համար, հետաքրքիր է այն, որ Բագուի ամբողջ հայ հասարակութիւնը,

դաքը ներս մտնելու միջոցին, — նոյն ժամանակ, հէնց որ ռուսաց զօրքերի գլխաւոր հրամանատարի մահվան լուրը տարածվեցաւ, Անդրկովկասի ամբողջ մահմեդական ժողովրդաբնակութիւնը մեծ յուզմունքի մէջ ընկաւ, համարեա ամեն տեղ ըսկսեցին ապստամբական ցոյցեր անել:

Այդ ժամանակ պարսից զօրքերը գտնվում էին Երասխ գետի աջ ափերի վրա, պարսից թագաժառանգ Աբաւ-Միրզայի անձնական հրամանատարութեան ներքոյ:

Նոյն ժամանակ Շուշի բերդի իբրահիմ-խանը, չը նայելով, որ մի քանի ամիս առաջ հպատակութեան երդում էր տուել ռուսաց կառավարութեանը, հէնց որ լսեց իշ. Յիցիանօվի մահը, կըրկին դաւաճանեց իր երդմանը: Նա զազանի կեր-

պէտք է ռուսաց գլխաւոր հրամանատարի վիճակին ենթարկվէր, եթէ մի բարեսիրտ պարսիկ չազատէր նրանց: Դեռ Յիցիանօվը Բագուին չը հասած, տեղային հայերը ցոյց տուին ռուսներին սաստիկ համակրութիւն և աջակցութիւն այդ բերդը տիրելու համար: Բացի դրանից, մի հայ, որ աւելի մօտ էր Յուսէին-Կուլի-խանին, և տեղեակ նրա չար դիտաւորութիւններին, իր գաղտնի նամակով առաջուց իմացում տուեց իշխանին, որ զգուշանայ, որովհետև նրա դէմ դաւադրութիւն կայ: Իշ. Յիցիանօվը նրա նախազգուշութեան վրա ուշադրութիւն չը դարձրեց և պատժվեցաւ: Այնուհետև խանը կամեցաւ պատժել Բագուի ամբողջ հայ հասարակութեանը, նրանց ռուսներին

պով ուղարկեց իր որդի Մամադ-Հասան-աղային Աբաս-Միրզայի մօտ, և յայտնելով նրան երկրի թափուր դրութիւնը ուստաց զօրքերից, այլ և մահմեդականների կատաղութիւնը ուսնների դէմ, հրաւիրեց նրան փութով անցնել Երասխը, խոստանալով, թէ ինքն էլ կը միանայ պարսից զօրքերի հետ, և կառաջնորդէ նրանց ուսններին Չարդիլու:

Աբաս-Միրզան զօրքերի անադին բազմութեամբ անցաւ Երասխը և մօտեցաւ Շուշի բերդին: Այնտեղ գտնվում էին մի քանի հարիւր ուս սօլ-գաաններ միայն, փոքրաթիւ կազակների հետ, պօղպօղկօւնիկ Վխաննիչի: հրամանի ներքոյ, որը յայտնի էր տեղացիներին անուշովս դալի-մա-յի օր, որ նշանակում է գիժ մայօր:

Աբաս-Միրզայի բանակը արդէն դրսեմ էր Շօշի

ցոյց տուած համակրութեան համար: Նա խորհրդակցեց քաղաքի մահմեդականների նշանաւորների հետ և ստացաւ նրանց հաւանութիւնը բոլոր հայերին կոտորելու: Այդ մտքով խանը հրամայեց հայերին հաւաքեցին եկեղեցիների մէջ: Բայց մի պարսիկ հաջի, որը խոհեմ և բարեսիրտ մարդ էր, շտապում է խանի մօտ, և ցոյց տալով նրա բարբարոսութեան վատ հետեանքները, կարողանում է ամօքել նրա բարկութիւնը և ապաստում է հայերի կիանքը: Այնուհետև Բագուի հայերը միշտ մեծ յարգանքով և երախտապիտութեամբ են վերաբերվել դէպի այդ մարդու տունը:

գիւղի*) մօտ գտնված լեռան բարձրաւանդակի վրա և այնտեղից պատրաստվում էր ումբակոծել Շուշի-բերդը: Այդ միջոցին Խրրահիմ-խանը, իր հետ առնելով իր ընտանիքը, որ բաղկացած էր 24 հոգուց, գիշերով ծածուկ ղուրս եկաւ բերդից, և կամենում էր դիմել դէպի Աբաս-Միրզայի բանակը: Ոչ ոք չը կարողացաւ նկատել այդ, բացի Մէլիք-Ջումշուդից, որին առաջուց յայտնի էին խանի դիտաւորութիւնները: Մէլիք-Ջումշուդը այդ ժամանակ իր հեծելախումբով գտնվում էր բերդի մէջ: Նա անմիջապէս իմացում տուեց պօղպօղկօւնիկ Վխաննիչին, և երկուսը միասին, վեր առնելով իրանց հետ մի խումբ ձիաւորներ, փութով հետամուտ եղան Խրրահիմ-խանին: Նրան բռնեցին կէս ճանապարհի վրա: Խնայեցին կնիկներին և երեխաներին միայն, իսկ Խրրահիմ-խանին և նրա հետ եղող բոլոր ազգականներին կոտորեցին**) (1806—մայիս ամսում):

Ղարաբաղի հայոց իշխանութիւնների կործա-

*) Շօշի հայաքնակ գիւղը գտնվում է մօտաւորապէս երեք վերստ հեռաւորութեան վրա Շուշի բերդից:

**) Խրրահիմ-խանի որդի Մէհտի-խանը, հիւանդութեան պատճառով չը կարողացաւ հետեւել ձօրը, մնաց Շուշի բերդում և այսպիսով ազատվեցաւ կոտորածից: Ռուսները յետոյ դրան նշանակեցին Խրրահիմ-խանի տեղը:

նորը սպանվեցաւ: Մէլիք-Ջումշուղը առեց ոչ միայն իր, այլ բոլոր մէլիքների վրէժը Եգրահիմ-խանից: Նրա հայրը, Մէլիք-Շահնազարը, բարձրացրեց այդ գազանին, և բոլոր դարաքաղցիների անէծքի ու նախատինքի առարկան դարձաւ: Իսկ անպիտան հօր պիտանի որդին քառեց հօր մեղքերը... Բայց, արդէն շատ ուշ էր... Եգրահիմ-խանի մահը չէր կարող բշկել այն վերքերը, որ ստացել էին Ղարաբաղի մէլիքները Շուշի բերդի խաներից...

Այս բոլոր ծառայութիւնների համար Մէլիք-Ջումշուղը ստացաւ պօլկօմլեիկի աստիճան:

Ահա ինչ է գրում Մէլիք-Ջումշուղը իր 1806 ամի 2 դեկտեմբերի նամակի մէջ Ս. Պետերբուրգ Աղայ Մինաս Լազարեանին.

«Թէև դրանից առաջ մի քանի անգամ պատասխանել եմ ձեր նամակներին, բայց որովհետև չը գիտեմ, արդեօք համնում են նրանք ձեր ձեռքը, այդ պատճառով հարկաւոր եմ համարում նորից պատասխանել ձեր բոլոր հարցերին:

«Նախ, դուք դժգոհ էք այն մասին, թէ Բնչու մեր (մէլիքների) անուճները չեն յիշվում վրաց կնեազների անուճների թուում, որոնք նշանաւոր են գտնվել զանազան կառններում:

«Այդ առարկայի մասին թէև ես ինքս վշտացած եմ, բայց դարձեալ կասեմ, որ մենք՝ իսամ-սայի մէլիքներու աւելի քան թէ նրանք (վրաց

իշխանները) դերազանցել ենք պատերազմների մէջ և պէտք է արժանի լինէինք աւելի բարձր պարգևների ու շնորհների,—բայց հանգուցեալ իշխան Յիցիանօվի սրտում արմատացած ատելութիւնը ղէպի հայոց ժողովուրդը (թէև Արաստանում ծնված հայերին նա վրացիներ էր համարում) թոյլ չէր տալիս նրան հասցնել ի տեղեկութիւն ամենաողորմած Թագաւորի մեր կատարած ամենաղթուարին ծառայութիւնները, և այն քաջութիւնները, որ մենք ցոյց տուինք Գանձակի գրաւման ժամանակ, այլ և Շիրվանի ու Երևանի արշաւանքների միջոցներում: Այստեղ իշխանը (Յիցիանօվը) տեսնելով ինձ իմ գեղեցիկ կերպով կազմակերպած զօրքերի հետ, որ ծառայում էին ոռուսաց կառավարութեանը առանց որ և է չահի (ձրի, առանց ուժիկ ստանալու) խոստացաւ աղերսամատոյց լինել ինձ համար կայսրից դրօշակ բերել տալու, որը, կարելի է, ես կը ստանայի, եթէ չը պատահէր իշխանի հետ մի այնպիսի դժբախտութիւն (Բագուի մէջ սպանվելը):

«Իշխան Յիցիանօվի մահից յետոյ, ես գտնվելով այստեղ (Թիֆլիսում) և տեղեկ լինելով պարսիկների բոլոր չար դիտաւորութիւններին,— և որպէս զի կարելի լինի հաստատել Ռուսաստանի տիրապետութիւնը Ղարաբաղի նոր զրաւած երկրի վրա,—գրաւոր կերպով բացատրեցի իմ մի քանի խորհրդածութիւնները գեներալ-մայիօր

Նեավետայեվին, իսկ ես ինքս անձամբ գնացի Շուշի բերդը և միացայ ռուսաց զօրքերի հետ:

«Երբ որ պարսիկները լսեցին իշխան Յիցիխանովի մահուան լուրը, իսկոյն Բաբա-խանի *) որդի Աբաս-Միրզայի առաջնորդութեամբ, նրանց բազմաթիւ զօրքերը թափվեցան Ղարաբաղի վրա, և միանալով տեղային թաթառների հետ, կամուռում էին կոտորել ռուսաց ամբողջ զօրքերը, և այն բոլոր հայերին, որ գտնվում էին բերդում (Շուշի): Այդ մտքի հետ համաձայն էր և Շուշիի տիրապետող Իբրահիմ-խանը, և այդ պատճառով էլ ստացաւ իր արժանաւոր պատիժը (սպանվեցաւ):

«Մի և նոյն ժամանակ գեներալ-մայիօր Նեավետայեվին հաճոյ թուեցան իմ գրաւոր առաջադրութիւնները, և նա իմ խորհրդով ուղարկեց տրօիցկիյ զօրագունդը Ղարաբաղ, յօգնութիւն այնտեղ գտնված ռուսաց զօրքերի: Յիշեալ զօրագունդը, Գանձակից անցկենալու միջոցին, առեց իր հետ պօլկօվնիկ կարեազինին նրա զօրքերի հետ, և շտապեց մեզ մօտ (Շուշի) օգնութիւն հասցնելու: Բայց դեռ ճանապարհի վրա գտնված ժամանակ, նրանք գրեցին ինձ, որ իմ ձիաւորների խումբով դուրս գամ նրանց առաջ: Թողնե-

*) Բաբա-խան կամ Բաբա-խան-շահ կոչում էին պարսից Տաթալի-շահին:

լով իմ զօրքերից բաւականաչափ թւով բերդի (Շուշիի) պահպանութեան համար, ես վեր առի իմ ձիաւորների մի մասը և գնացի, միացայ նրանց հետ, իսկ երեք օրից յետոյ մենք ամենքս միասին կռվում էինք, և Ամենաբարձրեալի օգնութեամբ կատարելապէս յաղթեցինք մեր թշնամիներին (պարսիկներին) և նրանց հալածեցինք մի այնպիսի արագութեամբ, որ (Աբաս-Միրզայի) 20,000-ի չափ հեծելազօրքը սարսափելի երկիւղով անցաւ Երասխի միւս կողմը:

«Գեներալ-մայիօր Նեբոլսինը, մի և նոյն տրօիցկիյ զօրագունդի շեֆը, և պօլկօվնիկ կարեազինը, եգերեան զօրագունդի շեֆը, տեսան ինձ կռվելու ժամանակ, տեսան իմ և իմ զօրքերի քաջութիւնները, վերջապէս տեսան իմ հաւատարմութիւնը, — որովհետեւ հացի պակասութեան ժամանակ ես մատակարարեցի պաշար ռուսաց զօրքերին և յոյց տուի նրանց բազմաթիւ ծառայութիւններ, — այդ բոլորը խիստ հաճելի թուեցան նրանց, և այդ պատճառով, հաղորդագրելով իմ մատուցած բոլոր ծառայութիւնների մասին, նրանք խնդրեցին գեներալ-մայիօր Նեավետայեվից, որ նա հասցնէ ի տեղեկութիւն մեր ամենաողորմած թագաւորին: Բայց դժբախտաբար, և ինձ անյայտ պատճառներով, նա (Նեավետայեվը) չը ներկայացրեց:

«Իսկ երբ որ ես եկայ այստեղ (Թիֆլիս) այն

ժամանակ խնդիր մատուցի նորին պայծառափայ-
լութեան կոմս Ի. Վ. Գուզովիչին, որը, յոյս ու-
նեմ, այն սիրոյ համար, որ ունի ղէպի ձեզ և
ղէպի մեր ժողովուրդը (որին նա խնամք է ցոյց
տալիս) կը վարձատրէ ինձ այն ամենի համար,
ինչ որ ես մինչև այսօր կատարել եմ, իհարկէ,
ես գրկված չեմ լինի այդ ղէպըում Ամենաբարձ-
րեալի օգնութիւնից և ձեր ողորմածութիւնից:

«Շիրորդ, դուք գրում էք, թէ ինչու մենք
չենք կազմակերպում կանոնաւոր զօրագունդեր:
Գուք հաւատացած եղէք, որ մենք հեշտութեամբ
կարող էինք անել այդ, և այն ևս առանց ուրիշի
օգնութեան, եթէ մենք այժմ տէր լինէինք մեր
առաջվայ հարստութեան և ժողովրդին, որը, սու-
վի և ժանտախտի պատճառով, ցրիւ եկաւ ղէպի
Շիրվան և Վրաստան: Իմ հայրը (Մէլիք-Շահնա-
զարը) և մեր նախնիքը միշտ պահում էին իրանց
մօտ այնպիսի զօրագունդեր, որոնց կազմակերպե-
լը դուք ինձանից պահանջում էք: Բայց այն ժա-
մանակ նրանք տիրում էին ամբողջ Ղարաբաղի
վրա, և բոլոր հայերն օւ թուրքերը նրանց հպա-
տակներն էին: Ուրեմն, եթէ դուք ցանկանում էք,
որ հայոց ժողովուրդը ազատվէր բարբարոսների
(թաթառների) բռնակալութիւնից,—եթէ ցանկա-
նում էք, որ բոլորը (զաղթածները) կրկին վերա-
դառնային ղէպի իրանց հայրենիքը, պահպանէին
կանոնաւոր զօրագունդեր և լաւ ծառայութիւններ

մատուցանէին մեր ամենաողորմած Թաղաւորին,
—պէտք է որ դուք միջնորդէք, 1-ին, որ հրամա-
յէին մեր ցրիւ եկած ամբողջ ժողովրդին, որոնք
զանվում են Շիրվանում և Վրաստանում, որ նրանք
կրկին վերադառնային իրանց հայրենիքը (Ղարա-
բաղ): 2-րդ, որ նրանք ազատ լինէին բոլոր հար-
կերից և սուրքերից երեք տարի ժամանակով:
Իսկ 3-րդը այն է, որ հայերը չը լինէին թուրքե-
րի իշխանութեան ներքոյ, որովհետև դրանք չեն
կարող միշտ հաւատարիմ մնալ մեր քրիստոսա-
պակ Թաղաւորի կառավարութեանը *), այլ ընդ-
հակառակն, աշխատում են օր ըստ օրէ ուժա-
թափ անել հայոց ժողովուրդը, որպէս զի դիւրու-
թեամբ կարողանան կատարել իրանց չար դիտա-

*) Ռուսները Ղարաբաղի մէլիքների ջանքերով
տիրելով Ղարաբաղին, նոյն մէլիքների վաղեմի
թշնամի Իրահիմ-խանին թողեցին որպէս այդ
երկրի գլխաւոր կառավարիչ: Իրահիմ-խանը դա-
ւաճանեց ռուսներին և սղայնվեցաւ: Նրա տեղը
նշանակեցին դաւաճանի մեծ որդի Մէլիք-խանին,
աւելի ընդարձակ իրաւունքներով. դա ևս աւելի
մեծ դաւաճանութիւն գործեց. 1822 թւին Ղարա-
բաղից փախաւ Պարսկաստան և պարսից զօրքերի
հետ վերադառնալով, սկսեց պատերազմել ռուս-
ների հետ: Անհասկանալի է, թէ նոյն ժամանակ-
վայ դուստաց պաշտօնակալները, ինչ էին գրո-
նում այդ նենգաւոր խաների մէջ, որ նրանց գերա-
դասում էին հայոց մէլիքներից, որոնք ամենայն
զոհարեթեամբ անձնատուր էին եղած Ռուսաս-
տանին:

արութիւնները 4-րդ, որ նշանակէին մեզ համար մի գումար, որով մենք կարողանայինք պատրաստել հարկաւոր եղած զէնքերը այն զօրագունդերի համար, որ պէտք է կազմակերպել, որպէս զի, միշտ առանց որ և իցէ պակասութեան պատրաստ լինէին պատերազմ գնալու ուսաց զօրքերի հետ:

Յետէ մեր ամենաողորմած Թագաւորը ցոյց կը տայ մեզ այսպիսի գթածութիւն, այն ժամանակ զրանով Նա իրականապէս կը վերանորոգէ հայերի ուժերը և կը հարկադրէ նրանց ամեն կողմից զիմն Նորին Կայսերական Մեծութեան քաղցր հովանաւորութեան ներքոյ:

«) և հարկաւոր չեմ համարում այդ մասին երկար ձանձրացնել ձեզ իմ խնդիրքներով, որովհետեւ դուք հազար անգամ աւելի քան թէ ես, աշխատում էք հայոց ժողովրդի ծաղկելու համար, և գիշեր ու ցերեկ չէք զաղարում այդ մասին հոգ տանելուց: Կրա համար ես յուսով եմ, որ առանց իմ խնդրելու, դուք եռանդով կաշխատէք այդ գործի ի կատար ածելու համար, որով կը թողնէք ձեզանից յետոյ յաւիտեական յիշատակ, ձեր մի այսպիսի բարեգործութեան համար»...

Ստորագրված է Մէլիք-Չումուզ Մէլիք-Շահնագարեան *):

*) Թէ այս նամակը և թէ հետեւալը, որից քաղուածքներ ենք անում, թարգմանված են պ. Լ.

1806—Թիւն, Ղարաբաղի տիրապետող հինգ մէլիքները *), բոլորը միասին, համարեա մի և նոյն բովանդակութեամբ նամակ են գրում Ալա Մինաս Լազարեանին Ս. Պետերբուրգ: Այդ նամակի մէջ մէլիքները դարձեալ արտայայտում են մի և նոյն զանդասները, թէ նրանց մատուցած ծառայութիւնները ոչ միայն չեն գնահատվում, այլ մինչև անգամ հարկաւոր չեն համարում հաղորդել ի տեղեկութիւն Թագաւոր Կայսրի և այլն:

«Իուք (Լազարեանը) ասում էք, թէ արեստում էք և միանգամայն զարմանում էք, որ մեր անունները և մեր մատուցած ծառայութիւնները ոչ մի տեղ չեն յիշատակվում, և թէ մեր աշխատութիւնները ի դուր կորչում են: Այդ հարցին մենք պատասխանում ենք, թէ ահա հէնց դրա մէջն է կայանում մեր ցաւն ու դժբախտութիւնը. որովհետեւ մենք մինչև մեր արևան վերջին կաթիլը

րիցեանի «Кавказская Старина» պատագրի № 2, 1872 թ.ի տետրակից:

*) Այդ նամակին ստորագրել են 1. Վարանդայի տիրապետող պօղպօղիօվիկ Մէլիք-Չումուզուդ Մէլիք-Շահնագարեան: 2. Ջրաբերդի տիրապետող Մէլիք-Աղամ Մէլիք-Մէջումեան: 3. Գիւլիստանի տիրապետող Մէլիք-Բաղիր (հանգուցեալ Մէլիք-Ֆրէյդունի եղբայրը) և Մէլիք-Աթով Մէլիք-Բէղլարեան: 4. Խաչէնի տիրապետող Մէլիք-Ալլահվերդի Մէլիք-Միրզախանեան: 5. Տիզախի տիրապետող Մէլիք-Ղահրաման Մէլիք-Աւանեան:

չենք խնայում մեր անձը ուսուսաց հայրենիքի համար և միշտ աշխատում ենք, որ մեր ամենահաւատարիմ հպատակութեան զգացմունքները հասնէին մինչև Նորին Այստերական Մեծութեան ամենաողորմած դահը, բայց ինչ օգուտ, որ այդ բոլորը մնում է ծածկված վարագոյրի տակ...:

Յետոյ իրանց նամակում ի միջի այլոց մէլիքները խնդրում են. 1-ին որ թոյլ տրվի նրանց հաւաքել իրանց զանազան երկրներում ցրիւ եկած ժողովուրդը Արարաղում, իրանց՝ մէլիքների կառավարութեան ներքոյ. 2-րդ որ նրանք ազատ լինէին խանի իշխանութիւնից և նրանց ժողովուրդը բաժանված լինէր թուրքերից, և խանի փոխարէն նշանակված լինէր մի ուսւս աստիճանաւոր. 3-րդ, որ մէլիքներին տրվէր, որպէս առաջուց խոստացել էին նրանց, նոյնպիսի ամենաողորմած արտօնութիւններ, որպիսին վայելում էր Նախիջևան քաղաքը (Գօնի վրա) այսինքն, նրանց օրէնքները և դատարանները հիմնված լինէին իրանց երկրի վաղեմի սովորութիւնների և աւանդութիւնների վրա: Եւ եթէ նրանց այսպիսի արտօնութիւններ կը տային, մէլիքները խոստանում էին կազմել աւելի կանոնաւոր զօրքեր, օգնելու համար ուսաներին ամեն ղէպքերում: Բացի դրանից, խոստանում էին որպէս հարկ վճարել ուսուսաց կառավարութեանը իւրաքանչիւր տարի 4000 չեւփերա հաց և 4000 ոսկի փող:

Այդ նամակից երևում է, որ մէլիքները այժմ իրանց պահանջները բաւական չափաւորել էին. նրանք այլ ևս չէին մտածում Արարաղի վաղեմի հայկական իշխանութիւնները վերականգնելու մասին, այլ պահանջում էին մի տեսակ ինքնավարութիւն, ուսուսաց հովանաւորութեան ներքոյ, խոստանում էին պահպանել իրանց երկիրը իրանց զօրքերով, ամեն տարի վճարելով մի որոշեալ քանակութեամբ հարկ:

Մէլիքների զօրութեան թուլանալու պիտաւոր պատճառը պէտք է որոնել նրանց հպատակների գաղթականութեան մէջ: Սովը, ժանտախտը և գառնազան քաղաքական հանգամանքներ նրանց ցիրուցան արեցին ղէպի ամեն կողմեր: Ամեն տեղ նրանց արեցին փայլուն խոստմունքներ և ամեն տեղ նրանք խաբվեցան իրանց յոյսերի մէջ:

Կրկին ի մի վայր գումարել այդ ժողովուրդը, հայրենի հողի վրա, նրանց ոչ միայն թոյլ չէին տալիս, այլ մինչև անգամ արգելում էին: Այդ քաջ ժողովուրդը աւելի հարկաւոր էին համարում այն երկրների պահպանութեան համար, ուր որ զետեղված էին թէև Արարաղի գաղթականների մի մասը Արաստանից տեղափոխվեցաւ իր հայրենիքը, բայց զարձեալ դուր բաւական թւով մնացել էին այնտեղ: Շամախու գաւառը գաղթողներից դեռ ոչ ոք չէր վերադարձել:

Ամենակորստաբերն այն էր, որ գաղթականու-

թեան պատճառով, Ղարաբաղի հայ ժողովրդի բա-
ցակայութեան ժամանակ, նրանց երկրները, գիւ-
ղերը, հողերը մնային անտէր, դատարկ: Այդ դէպ-
քից օգուտ քաղելով, Շուշի բերդի Խրրահիմ-խանը
և նրա յաջորդ Մէհտի-խանը գրաւեցին մէլիքների
երկրները և բնակեցրին մահմեդականներով: Երբ
Ղարաբաղի գաղթականների մի մասը կրկին վե-
րադարձաւ իր հայրենիքը, մէլիքներին մեծ ջանք
էր հարկաւոր, որ կարողանային խաներից յետ
խել իրանց գիւղերն ու հողերը, և նոր բնակեց-
րած մահմեդականներին հեռացնելով, նրանց տե-
ղը հաստատէին երկրի վաղեմի բնակիչներին—
հայերին: Ռուսաց նոր տիրապետութիւնը այդ
ժամանակ ղեռ այն աստիճան օրօրվող գրութեան
մէջ էր, որ ռուսները ոչ միայն ժամանակ չու-
նէին, այլ մինչև անգամ հարկաւոր չէին համա-
րում մէլիքների և խանների կալուածական վեճերի
մէջ մտնել, և այդ էր պատճառը, որ մէլիքներից
չատերը կորցրին իրանց ընդարձակ կալուածները,
կամ ձեռք բերեցին նրանց մի մասը միայն: Ինչ-
պէս ասում են, խանների «խաթրին» այդ ժամա-
նակ չէին ուզում դիպչել, իսկ հաւատարիմ, քրիս-
տոնեայ մէլիքներին շողքօրդելու հարկ չը կար:

XL.

Մնում է մեզ մի քանի խօսք ասել Գիւլ-եաթաղ
բերդի Մէլիք-Ալւանվերդեան Մէլիք-Ռուստամի

մասին, և մենք շուտով կը վերջացնենք Խամսայի
մէլիքութիւնների հետ:

Ընթերցողը յիշում է, որ Մէլիք-Ռուստամը
Խամսայի տիրապետող մէլիքների կարգից չէր,
այլ Շուշի բերդի մահմեդական խաներին մատու-
ցած ծառայութիւնների համար մէլիքութիւն ստա-
ցաւ: Նա իր զօրքերով օգնեց Խրրահիմ-խանին
Գանձակի պաշտօրման ժամանակ և Մէլիք-Մէջ-
լումի սպանման պատճառը դարձաւ (տես զԼ.
XXXIII): Նա Աղա-Մամադ-խանի սպանվելուց
յետոյ օգնեց Խրրահիմ-խանին և վերջինը կրկին
Շուշի բերդի տէրը դարձաւ (տես զԼ. XXXIV):
Նա ուրիշ շատ ծառայութիւններ կատարեց Շու-
շի բերդի բռնակալի օգտին ի վիստ հայոց մէլիք-
ների, — այդ բոլորը իրանց տեղերում պատմել ենք:

Ղարաբաղի մէլիքների վերջին գաղթականու-
թեան ժամանակ Մէլիք-Ռուստամը իր հայրենի-
քից չը հեռացաւ: Նրա յարաբերութիւնները Շու-
շի բերդի Խրրահիմ-խանի հետ այնքան լաւ էին,
որ նա կարիք չունէր օտար երկիրներում ապահո-
վութիւն որոնելու: Բայց միւս կողմից նրան
սպառնում էր մի վտանգ, այն էր. Գանձակի Ջա-
ւատ-խանի վրէժանդրութիւնը:

Ջաւատ-խանը չէր կարող մոռանալ, որ նա
Խրրահիմ-խանի հետ միանալով, պաշարեց իր բեր-
դը, դաւաճանութեամբ իր աներ Ապրէս-աղային
մտցրեց բերդի մէջ, տեղային հայերին սպստամբեց-

րեց իր դէմ, Մէլիք-Մէջլումին սպանել տուեց և այլն: 1799 թւին, այսինքն Մէլիք-Մէջլումի մահից երեք տարի յետոյ, Զաւատ-խանը յարմար ժամանակ գտաւ Մէլիք-Ռուստամից վրէժխնդիր լինելու: Նա իր զօրապետներից մէկի առաջնորդութեամբ, որին կոչում էին Մըրդ-հաջի, որը աւելի հսկայ էր, քան թէ հասարակ մարդ, բազմաթիւ ասպատակների է ուղարկում Մէլիք-Ռուստամի երկիրը աւերակ դարձնելու և նրան գերի բերելու համար: Մէլիք-Ռուստամը այս լսելով, վեր է առնում իր ձիաորների խումբը, և դուրս է գալիս թշնամու հանդէպ: Մէլիքի հետ է լինում նրա քաջ նիդակակից տէր-Յարութիւն քահանան *): Նրանք հանդիպում են թշնամուն Սուլթանի-տափ կոչված դաշտում **): Թշնամին մի քանի անդամ աւելի բազմաթիւ է լինում քան մէլիքի զօրքերը: Բայց որովհետև այդ ժամանակվայ կռիւների մէջ հակառակ կողմերի բախտը վճռվում էր շատ անգամ առաջնորդող անձինքների մինամարտութեամբ, քան թէ զօրքերի հաւաքական պատե-

*) Այդ տէր-Յարութիւնը Աստուածատուր քահանայի որդին էր և նշանաւոր Գայի-Մահրասայի (Աւազ վարդապետի) տոհմիցն էր, Զրարերդի Մեծէն կոչված դիւղից, ուր մինչև այսօր ապրում են Գայի-Մահրասայի ժառանգները և յայտնի են իրանց քաջութեամբ:

***) Սուլթանի տափը գտնվում է Մարդակերտ դիւղի մօտ, Թարթար գետի աջ ափի մօտ:

րազմով, այդ պատճառով Մըրդ-հաջին կայծակի արագութեամբ նետվում է Մէլիք-Ռուստամի վրա: Վերջինը ժամանակ չէ տալիս նրան իր մօտ հասնելու և հեռուից հրացանի գնտակով ցած է զլորում նրա ձին, և հսկան մնում է ձիու տակը: Այդ միջոցին Մէլիք-Ռուստամը արծուի արագութեամբ վրա է հասնում, թուրը մերկացնում է, պատրաստվում է սպանել նրան: Բայց հսկան աղաչում է խնայել իր կեանքին, յայտնելով, թէ անձնատուր է լինում: Մէլիքը մեծահոգութեամբ խղճում է նրան, և իր թուրը պատկանում զնելու միջոցին, ուխտալանց թուրը, որ թաւալված էր նրա ստների մօտ, տակից յանկարծ արձակում է ասորճանակը և մէլիքին մահացու վէրք է պատճառում: Այդ միջոցին վրա է հասնում մէլիքի նիդակակից տէր-Յարութիւնը, գտնում է նրան հոգեվարքի մէջ: Թողնելով նրան նոյն դրութեան մէջ, յարձակվում է Մըրդ-հաջի վրա և սպանում է նրան: Բայց ինքն ևս սպանվում է նոյն կուրի մէջ, երբ կատաղած մահմեդականները տեսնելով իրանց առաջնորդի դիակը, աւելի սաստկացնում են կռիւը:

Մէլիք-Ռուստամի գլուխը կտրում են և տանում Գանձակ, նուիրում են նրա թշնամի Զաւատ-խանին, որից տեղային հայերը խնդրելով առնում են քաջ մարդու գլուխը, և թաղում են իրանց եկեղեցու դրան մօտ: Իսկ մարմինը թաղ-

վում է իր հայրենի Գիւլ-եաթաղ բերդի գերեզմանատանը *):

Մէլիք-Ռուստամը որդի չը թողեց **), այդ պատճառով նրա մահից յետոյ մէլիք եղաւ նրա եղբոր Միրզա-բէկի որդի Բովչանը:

Մէլիք-Բովչանը իր նախորդների նման բարեկամ չը մնաց Շուշի բերդի խաներին և մասնակցում էր ուստաց կռիւներին խաների դէմ: Գանձակի պաշարման ժամանակ նա իր խումբով դռնվում էր իշ. Յիցիանովի բանակի մէջ, և քաջութեամբ կռուում էր Զաւատ-խանի դէմ, որի հետ ունեցած թշնամութիւնը, թէ Մէլիք-Ռուստամի սպանման պատճառով և թէ առաջ, միւր ընթերցողներին յայտնի է:

Երբ իշ. Յիցիանովը զրաւեց Գանձակը, Մէլիք-Բովչանը թողեց Զրարերդը և իր ընտանիքով անդափոխվեցաւ այդ քաղաքը, վայելում էր իշ. Յիցիանովի առանձին համակրութիւնը:

Այնուհետև նա շատ ծառայութիւններ արեց ուստաց զորքերին, թէ նիւթապէս և թէ իր քաջ

*) Մէլիք-Ռուստամի և նրա քաջ նիզակակից տէր-Յարութիւն քահանայի շիրիմները կից են, զրած են միմեանց մօտ. երկուսի տապանաքարերըն ևս կրում են մի և նոյն թուականը՝ հայոց ո. մ. խ. ը. (1799):

***) Մէլիքի մահից չորս ամիս յետոյ նրա կինը, վարթ-խաթունը, մնեց Բալաբէկին:

ձիաւորների խումբերով օգնելով նրանց: Երբ պոլիօշիկ կարեազինը, Շուշի բերդի մօտ, ջարդվելով պարսից բազմաթիւ զօրքերից, փախաւ և ամրացաւ Շահբուլաղի բերդի *) մէջ, այստեղ նրա հրամանատարութեան ներքոյ յանձնված ուստաց զօրագունըրը, ամեն կողմից պաշարված պարսից զօրքերով, անպատճառ կը ոչնչանար քաղցածութիւնից, եթէ Մէլիք-Բովչանը նրանց օգնութիւն չը հասցնէր: Նա իր ձիաւորների խումբով պատառեց, անցաւ պարսից զօրքերի միջով, և կնարեազինի զօրագնդին ուտեստի պաշար հասցրեց:

Այդ բոլորը այն աստիճան հռչակեցին Մէլիք-Բովչանի անունը, որ ուստները կամենում էին ուղարկել նրան իր ձիաւորների հետ ղէպի կարսի կողմերը տաճկաց սահմանների վրա: Երբ նա պատրաստվել էր գնալու, մի զինըր Գանձակի կամուրջից անցկենալու միջոցին, անյայտ ձեռքից հրացանի մի գնտակ արձակվեցաւ և նա մէջքից վէրք ստացաւ:

Մէլիք-Բովչանը ոչ ոքի վրա չէր կարող կառկածել, բացի Մէլիք-Մէջլումի որդի փոքր Մէլիք-Աթամից, որ այդ ժամանակ Գանձակում էր գտըն-

*) Շահ-բուլաղի բերդը մի ամայի բերդ էր այդ ժամանակ, կառուցած Քառանգիւրտի (Տիգրանակերտի) հին աւերակների վրա: Այդ բերդը շատ մօտ է Շուշի բերդին:

վում Հին տոնմային թշնամութիւնը նորից զըրգովեցաւ երկու ռիսերիմ ընտանիքների մէջ, որոնք, որպէս տեսանք մեր պատմութեան ընթացքում, շատ չարիքներ էին գործել միմեանց դէմ: Մէլիք-Ռովչանը պանդատվեց և Գանձակի ռուս բերդապահը կալանաւորեց փոքր Մէլիք-Աթամին: Բայց երբ ոչինչ չը հաստատվեցաւ, մի քանի օրից յետոյ Մէլիք-Աթամին արձակեցին: Այդ սաստիկ վիրաւորեց Մէլիք-Ռովչանին և նա բողոքեց ռուսաց բարձր կառավարութեանը բերդապահի դէմ: Վերջինս սաստիկ յանդիմանութիւն ստացաւ և մի քանի օր տնային բանտարկութեան ենթարկվեցաւ:

Բայց երբ իշ. Յիցիանօվը Բագուի մօտ սպանվեցաւ, այնուհետև Մէլիք-Ռովչանը կորցրեց իր պաշտպանին, և նրա յարաբերութիւնները Գանձակի բերդապահի հետ հետզհետէ թշնամական դարձան: Մէլիք-Ռովչանը մտածեց հեռանալ Գանձակից: Նա իր հայրենիքը՝ Ջրաբերդ գնալ չը կարողացաւ, որովհետև Շուշի բերդի իբրահիմխանի յաջորդ Մէհտի-խանի հետ նոյնպէս լաւ յարաբերութիւնների մէջ չէր: Կարեագինի անցքի պատճառով, նա հրաւիրել էր իր վրա Շուշի բերդի խանների ատելութիւնը, որոնք թէև ռուսներին առերես հպատակութիւն էին ցոյց տալիս, բայց սրտով կապված էին պարսիկների հետ:

Իր անձնամուէր, բայց չը վարձատրված ծառա-

յութիւնների համար վշտացած, Մէլիք-Ռովչանը թողեց Գանձակը և գնաց Շաքի Գաշ-բուլաղ դիւղը, որ հիմնել էր մի ժամանակ (տես գլ. XXVII) նրա հօր եղբայր Մէլիք-Ռուստամը, և այնտեղ առանձնացաւ, իրան առժամանակ հեռու պահելով պատերազմի դաշտից: Գաշ-բուլաղում դեռ բնակվում էին Մէլիք-Ռուստամի Ջրաբերդից տարած հայ զաղթականները: Մէլիք-Ռովչանը նրանց իր հպատակութեան ներքոյ առեց և խաղաղ կեանք էր վարում: Այնտեղ մի քանի տարուց յետոյ վախճանվեցաւ նա, այն վերքի պատճառած հիւանդութիւնից, որ ստացել էր նա Գանձակի կամուրջի վրա: Նա թողեց մի որդի Ալլահվերդի-բէկ անունով, որը այդ տունի մէջ Մէլիք-Ալլահվերդի II-ն էր *) որի հետ այդ տունի մէլիքութիւնը վերջացաւ:

Խօսելով Կարեագինի անցքի մասին, մենք չենք կարող չը յիշել մի քաջ տղամարդի անունը, որը նշանաւոր եղաւ ռուսաց զանազան կռիւների մէջ: Կա էր կսապատցի Մէլիք-Վանի Աթաբէկեանը:

Թէև Աթաբէկեանները հայոց հին ազնուականների ծագումից էին, բայց Վանիի հայրը, զարգար Թունին (Յարութիւն) մի հասարակ արհեստաւոր էր, պարսպովում էր ոսկերչութեամբ: Վա-

*) Մէլիք-Ալլահվերդի II-ից մնացին երկը որդիներ՝ Միսայել-բէկ, Գահրաման-բէկ և Մէջլում-բէկ:

նին իր պատանեկութեան հասակում աշխատում էր հօր արհեստանոցում և նրա լաւ օգնականն էր: Բայց այդ զբաղմունքը շուտով ձանձրացրեց նրան, երբ Ղարաբաղում ամեն բոպէ լսվում էր զէնքի շառաչիւնի ձայնը, որոտում էր պատերազմների աղմուկը, — նրա տոնմային արիւնը եռեկաւ, մտածեց թողնել ոսկերչի փուքան ու մուրճը, վճռեց զէնք կրել և նետովել կռիւի գաշտը: Նա առանց իր զիտաւորութիւնը յայտնելու իր ծնողներին, ծածուկ հեռացաւ հայրենի տնից: Մի ժամանակ իմացան, որ վանին Զրաբերդի Մէլիք-Ռուչանի մօտ ծառայութեան է մտել, նրա հեծելազօրքի խումբերից մէկի զլխաւորն է դարձել և կոչվում է վանի իւզբաչի (հարիւրապետ վանի):

1804 թւին Զրաբերդի բնակիչներից 300 ընտանիք, Իբրահիմ-խանի գաղանութիւնից ազատվելու համար, գաղթեցին Գանձակ և բնակվեցան այդ քաղաքի շրջակայքում: Տօթի և անսովոր կլիմայի պատճառով նոյն տարվայ ամառը այդ գաղթականներից մօտ 500 հոգի մեռան, մնացածները փախան Գանձակի գաւառի Ոսկանապատ գիւղը, ուր օղը համեմատաբար աւելի հովասուն էր:

Այդ գաղթականների հետ դանվում էր և վանի իւզբաչին: Գանձակում նա ծանօթացաւ պօլկօվնիկ Վարեազինի հետ այն ժամանակ, երբ Վարեազինին հրամայված էր Շուշի բերդին օգնութեան

համնել:—Դա այն ժամանակն էր (1806) երբ պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզան բազմաթիւ զօրքերով պաշարել էր Շուշի բերդը, երբ տեղային Իբրահիմ-խանը, թէև ուսաց կառավարութեանը հպատակութեան երդում էր տուել, բայց հէնց որ Աբաս-Միրզայի զօրքերը մօտեցան Շուշի բերդին, նա իր ընտանիքով դիմեց ուսաց նենգաւոր թշնամու՝ Աբաս-Միրզայի բանակը և կէս ճանապարհի վրա սպանվեցաւ Մէլիք-Ջումշուդի և մայիօր Լիսանեիչի ձեռքով (տես զլ. XXXIX): Բայց Շուշին դարձաւ պաշարված մընաց Աբաս-Միրզայի բազմաթիւ զօրքերով: Մայիօր Լիսանեիչ և Մէլիք-Ջումշուդը, փակված բերդի մէջ, ունէին իրանց ձեռքի տակ խիստ աննշան թւով զինուորներ թշնամուն ընդդիմադրուլու համար: Նրանց զլխաւորապէս օգնում էին բերդի մէջ բնակվող հայերը և զրսից օգնութիւն էին սպասում:

Սգնութիւնը պիտի հասցնէր պօլկօվնիկ Վարեազինը, որը արդէն Գանձակից ճանապարհ էր ընկել և հայ հեծելախումբով նրան առաջնորդում էր վանի իւզբաչին: Ռուսաց զօրախումբը բաղկացած էր 600 զինուորներից և ունէին 2 թնդանօթներ միայն: Նրանք Գարգար գետի մօտ հանդիպեցին պարսից առաջապահ զօրքերին, թւով աւելի քան 10,000, որ գանվում էին Փիր-Ղուլի խանի հրամանատարութեան ներքոյ: Առիւր բու-

կախեցաւ յիշեալ վեպի ակերի մօտ: Չը նայելով, որ թշնամու զօրքը թւով անհամեմատ աւելի էր, քան թէ ռուսաց զինուորները և վանի իւզբաշու հեծելախումբը, այսու ամենայնիւ, պարսիկները սկզբում սարսափելի կերպով ջարդվեցան, և իրանց թնդանօթները և այլ ռազմամթերքը թողնելով պատերազմի դաշտի վրա, պատրաստվում էին փախչել, երբ նրանց օգնութեան հասաւ իւքը Աբաս-Միրզան աւելի բազմաթիւ զօրքերով: Վանի իւզբաշու հեծելախումբը և ռուսաց զինուորները մի քանի օր քաջութեամբ պաշտպանվում էին, բայց ինչ կարող էր անել մի բուռն զօրքը Աբաս-Միրզայի ահագին բազմութեան դէմ: Կարևակիրը վերջ ստացաւ. նրա զինուորներից կէսը չը մնաց, մեծ մասը ընկան կռիւի դաշտում, մնացածները պմրացան մերձակայ Շահբուլաղի ամալի բերդում *):

Ռուսաց զօրքը բոլորովին կը ոչնչանար այդ ամալի բերդի մէջ, թէ քաղցածութիւնից և թէ թշնամու կրակից, եթէ ուրիշ օրվայ սարսափելի պաշարումից յետոյ վանի իւզբաշին նրանց գիշերով դուրս չը բերէր այնտեղից և չազատէր բո-

*) Այդ ժամանակն էր, որ Մէլիք-Ռովչանը, ռուստի պաշար հասցնելով, ազատեց նրանց սովամահ լինելուց, իսկ Մէլիք-Ջումշուղը, Շուշի բերդից իր ձիաւորների խումբով վրա հասնելով, ազատեց նրանց իսպառ կոտորվելուց:

լորին, փախցնելով հայոց Մոխրաթաղ գիւղը: Այստեղ նա իր սեպհական ծախքով բաւական ժամանակ պահեց և կերակրեց ռուսաց զօրքերին, մինչև նրանք նոր օգնութիւն ստացան, և Աբաս-Միրզայի ահագին զօրութիւնը ցրտալով, հալածեցին մինչև Երասխ գետի աջ կողմը: Այդ կռիւների ժամանակ մեծ քաջութիւններ գործեցին Մէլիք-Ջումշուղը, Մէլիք-Ռովչանը և վանի իւզբաշին:

Այնուհետև վանի իւզբաշին իր սեպհական հեծելախումբով մասնակցում էր ռուսաց զանազան կռիւների մէջ և ամեն տեղ յայտնվում էր իր զարմանալի քաջութիւններով: 1812 թւին ձմեռը Աբաս-Միրզան զօրքերի ահագին բազմութեամբ կրկին անգամ յարձակվեցաւ Ղարաբաղի վրա: Այդ ժամանակ ռուսաց սրօթիցիյ պօլկի բատալիօնը, մայօր Ժինէի զօրապետութեան ներքոյ, գտնվում էր Թարթար գետի մօտ, Սուլթան-բուղ կոչված ձմերանոցում: Պարսից հեծելազօրները Ջաֆար-Ղուլի-խանի *) առաջնորդութեամբ յարձակվում են յիշեալ ձմերանոցի վրա և ռուսաց ամբողջ բատալիօնը ջարդում են: Այդ միջոցին Շուշի բերդից օգնութիւն ուղարկեցին վանի իւզբաշուն 200 ռուս զինուորներով, 2 թնդանօթներով և իր սեպհական հայ ձիաւորներով: Բայց

*) Ջաֆար-Ղուլի-խանը Մամադ-Հասան-աղայի որդին էր, իսկ այդ վերջինը Շուշի բերդի իրրահիմ-խանի որդին էր:

մինչև նրա հասնելը պարսիկները գործը արդէն վերջացրել էին: Վանի իւզբաշին այդ տեղեկութիւնը ստացաւ կէս ճանապարհի վրա, այն ժամանակ, երբ պարսիկները վերադառնում էին կոտորածից և Թատահեցան նրան: Նա ստիպվեցաւ ամրանալ Շահ-բուլաղի բերդում, որը իսկոյն պաշարվեցաւ Զաֆար-Ղուլի-խանի զօրքերով: Մեծ քաջութիւն էր հարկաւոր վանի իւզբաշուն, որ կնարողանար իր փոքրաթիւ զօրքերով պատերազմել պարսից ահազին բազմութեան դէմ, իսկ այդ քաջութիւնը ունեցաւ նա, մի քանի օր շարունակ պատասխանելով թշնամու ամեն կողմից տեղացող կրակներին:

Վերջը թնդանօթների հարվածներից բերդի դռները խորտակվում են, պարսից զօրքերը կատաղութեամբ ներս են թափվում, բայց մեծ է լինում նրանց զարմացքը, երբ բերդի մէջ ոչ ոքի չեն գտնում: Վանի իւզբաշին մի օր առաջ իր զօրքերը գիշերով դուրս էր բերել բերդից և լեռների վրայով, սարսափելի բարձրավանդակներից տարել էր հայոց Ֆարուղ կոչված զիւղը: Բերդի մէջ թողել էր նա իր մարդիկներից մի քանի հոգի միայն, որոնք թշնամուն խաբելու համար ժամանակ առ ժամանակ պատասխանում էին: Հէնց որ պարսիկները ներս մտան, այդ մարդիկը սաստանայի նման աներևութացան:

Իրանց կամաւոր զօրքերով ռուսաց տիրապե-

տութիւնը Անդրկովկասում հաստատելու գործին ամենայն անձնանուիրութեամբ նպաստող հայոց քաջերից մէկն էր Վանի իւզբաշին: Երբ 1812 թւին 20 հոկտեմբերի գեներալ Կոտլարևսկին ջարդեց Աբաս-Միրզայի զօրքերը Երասխի աջ ափի վրա, Ալլանդուզի ճակատամարտում, Վանի իւզբաշին իր մարդիկներով կռոււմ էր պարսից դէմ: Հետեեալ տարին (1813—1 յունվարի) Լենքօրանի բերդը զրաւելու միջոցին, Վանի իւզբաշին նոյն գեներալ Կոտլարևսկիի քաջ գործակիցներից մէկն էր:

Բայց հայերը առհասարակ օտարի ծառայութեան մէջ մի առանձին համեստութիւն ունեն. մեծ գործեր կատարել, բայց փոքր պահանջներով բաւականանալ:

Վանի իւզբաշին իր մատուցած ծառայութիւնների համար ստացաւ ռուսաց կառավարութիւնից պրապօրչիկի աստիճան, մեղալ և մշտական թօշակ: Իսկ Շուշի բերդի Մէհտի-խանը (Իբրահիմ-խանի որդին) ընծայեց Վանի իւզբաշուն որպէս սեպհականութիւն իր հայրենի կսապատ զիւղը և շնորհեց մէլիքութեան տիտղոս: Նա կոչվելու այնուհետև Մէլիք—Վանի:

Ջրաբերդի հին տիրապետող մէլիքների (Մէլիք-Խարայէլեանների) վերջին ժառանգները (Մէլիք-Աթամ II-ը) տեղափոխված լինելով Գանձակի գաւառը, իսկ նոր մէլիքների (Մէլիք-Ալլահաբե-

դեանների) վերջին ժառանգը (Մէլիք-Բովչանը) տեղափոխված լինելով Նուխվայ գաւառը,—Ջրաբերդը մնացել էր առանց մէլիքների կառավարութեան: Իր արժանաւորութիւններով Ջրաբերդը կառավարելու և այդ գաւառը ժամանակի փոթորիկներից պահպանելու համար ընդունակ էր միայն Մէլիք-Վանին, և նա ստացաւ Մէհտի-խանից ամբողջ Ջրաբերդի մէլիքութիւնը:

Մէլիք-Վանին իր պատերազմական արժանաւորութիւնների հետ ունէր և կառավարչական ընդունակութիւններ: Նա ամբողջ 42 տարի խաղաղութեամբ վարեց Ջրաբերդի մէլիքութեան պաշտօնը, աշխատեց այդ երկրի ցրված բնակիչներին հետգնեռէ՝ վերադարձնել իրանց հայրենիքը և ծաղկացրեց երկրագործութիւնը ու արհեստը: Նա վախճանվեցաւ խորին ծերութեան մէջ (1854) և նրանից յետոյ Աթարկեանների տոհմը աւելի և աւելի նշանակութիւն ստացաւ Ղարաբաղում *):

XLI.

1808 թւին վախճանվեցաւ Ղարաբաղի Խորաձէ կաթողիկոսը: Դա այն չարագործն էր, որ

*) Մէլիք-Վանին թողեց չորս որդի՝ Յովսէփ-բէկ, Սարգիս-բէկ, Աթա-բէկ (պօղիօփնիկ) և Միքայէլ-բէկ: Իսկ Մէլիք-Վանիի եղբայր Յակոբ իւզբաշին ունէր մի որդի միայն՝ Ասլան-բէկը, զրանից ծնվեցան՝ Ներսէս-բէկ, Մովսէս-բէկ և Նիկոլա-բէկ:

մատնեց հայոց մէլիքներին, որ Յովհաննէս կաթողիկոսին սպանել տուեց և իր դաւաճանութեամբ Իբրահիմ-խանի սիրելին դարձաւ. (տես գլ. XX և XXI):

Մեզ յայտնի է, որ նոյն չարագործից հալածվելով, սպանված Յովհաննէս կաթողիկոսի եղբայր Հասան-Ջալալեան Սարգիս կաթողիկոսը, Ղարաբաղի գաղթականների հետ ապրում էր վըրաստանի Հաղբատայ վանքում: Այնտեղ մնաց նա ամբողջ 14 տարի (տես գլ. XXXVII):

Երբ Սարգիս կաթողիկոսը լսեց իր ռիսերիմ հակառակորդի՝ Խորայէլ կաթողիկոսի մահը, երբ իմացաւ, որ Իբրահիմ-խանը, հայերի անհաշտ թշնամին, սպանված է, և երբ տեսաւ, որ հայոց մէլիքները իրանց հպատակների հետ վըրաստանից կրկին տեղափոխվեցան Ղարաբաղ, ինքն ևս մտածեց վերադառնալ Դանձասարի վանքը, և կրկին տիրանալ Աղուանից կաթողիկոսութեան աթոռին, որից բաւական ժամանակ անջատված էր:

Նախ ուղարկեց նա իր եղբոր որդի Բաղդասար վարդապետին, որ Գանձասարի վանքը կարգի դնէ, որ յետոյ ինքը գնայ:

1808 թւին, այսինքն հէնց նոյն տարվայ մէջ, երբ Խորայէլ կաթողիկոսը վախճանվեցաւ, Բաղդասար վարդապետը Թիֆլիսից ճանապարհ ընկաւ

վէպի Ղարաբաղ *) : Նա գտաւ Գանձասարի վանքը բոլորովին ամայի դրութեան մէջ : Եւռանդոտ, գործունեայ և ժրաջան վարդապետը կարողացաւ փոքր ժամանակում ոչ միայն կարգի դնել վանքը, այլ նրան յաջողվեցաւ մասամբ յետ խլիւ վանքի ընդարձակ կալուածները, որ զանազան թուրք բէկեր, կամ հայ ազնուականներ տիրացել էին :

Երբ Գանձասարի վանքում ամեն ինչ կարգի էր դրված, Սարգիս կաթողիկոսը թողեց Վրաստանը և Հազրատայ վանքից տեղափոխվեցաւ Ղարաբաղ (1812) : Նրա հետ գնացին Ղարաբաղի գաղթականներից նրանք, որ դեռ ևս մնացել էին Վրաստանում :

Սարգիս կաթողիկոսը Գանձասար տեղափոխվելով, չուտով նրա և Էջմիածնի մէջ նոր վիճա-

*) Բաղդասար վարդապետի հետ Ղարաբաղ գնաց Սարգիս կաթողիկոսի միւս եղբոր (Գաբրիէլ-բէկի) որդի Մէլիք-Գրիգորը : Այդ ծանօթութեան մէջ հարկաւոր ենք համարում նկատել և այն, որ Սարգիս կաթողիկոսի ազգականների թըւում Վրաստանում գտնվում էր և նրա եղբայր Ալլահ-Ղուլի-բէկը : Այդ դաւաճանը նոյն անձնաւորութիւնն է, որ Խրրահիմ-խանի մօտ մատնեց Ղարաբաղի մէլիքներին, նրանց ուռուսաց կառավարութեան հետ ունեցած գաղտնի յարաբերութիւնների համար (տես գլ. XX) : Վրաստանում նա մի ժամանակ անպատիւ կերպով թափառում էր, մինչև Ղարաբաղի մէլիքները վրէժխնդրի եզան նրանից, և զլուխը կտրելով մարմինը անհետացրին...

բանութիւններ ծագեցան : Այդ վիճարանութիւններին առիթ տուեց կաթողիկոսի փառասիրական վարմունքը :

Մեր պատմութեան XXXVII գլխում տեսանք, որ Սարգիս կաթողիկոսը Վրաստանում գտնված ժամանակ, այնտեղից Էջմիածին գնալով, խոստումն տուեց, որ այլ ևս չի պիտի գործ ածէ կաթողիկոսական տիտղոս և կնիք, այլ պիտի բաւականանայ միայն արքեպիսկոպոսական տիտղոսով ու կնիքով, և դրա համար նրան յանձնեցին Հազրատայ վանքի վանահայրութիւնը և Վրաստանում գտնված Ղարաբաղցի գաղթականների առաջնորդութիւնը : Եւ ամբողջ 14 տարի Վրաստանում կառավարում էր իր հօտը որպէս արքեպիսկոպոս : Բայց հէնց որ վերադարձաւ Ղարաբաղ, կրկին սկսեց իրան Աղուանից կաթողիկոս կոչել և կաթողիկոսական իրաւունքներ ի գործ դնել : Սարգիս այդ վարմունքը, ի հարկէ, պէտք է յուզէր մի նոր կոխ նրա և Էջմիածնի մէջ :

Էջմիածնից նրան ազգարեցին, որ պահպանէ իր խոստմունքը, բայց նա ոչ միայն ուշադրութիւն չը դարձրեց, այլ դիմելով Խրրահիմ-խանի յաջորդ Մէհտի-խանի պաշտպանութեանը, իրան բոլորովին Էջմիածնից անկախ յայտնեց : Այդ երկպառակութիւնները տեսցին երեք տարի, մինչև 1815 թւին Էջմիածնի բարձր հոգևոր կառավա-

րութիւնը, ուսաց իշխանութեան ուժով, հարկադրեց Սարգսին հրաժարվել կաթողիկոսական տիտղոսից և տուեց նրան միտրապօլիտութեան տիտղոս արքեպիսկոպոսի աստիճանով: Այնուհետև վերջացաւ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը, որ սկսված էր Լուսաւորչի թոռ Գրիգորիսի ժամանակից:

Դեռ իր կենդանութեան ժամանակ Սարգիս միտրապօլիտը իր եղբօր որդի Բաղդասար վարդապետին ուղարկեց ԼՂմիածին, որ եպիսկոպոս ձեռնադրվի, որպէս զի իր յաջորդը նա լինի: Որպէս Աղուանից կաթողիկոսութիւնը դարերով շարունակվում էր Հասան-Ջալալիանների տոհմի մէջ, Սարգիսը ցանկանում էր, որ Աղուանից միտրապօլիտութիւնը ևս, որը իրանից սկսվեցաւ, նոյնպէս շարունակվէր նոյն տոհմի մէջ:

Բաղդասարը ԼՂմիածին գնալով, 1820 թւին Եփրեմ կաթողիկոսի ձեռքով եպիսկոպոս ձեռնադրվեցաւ, և վերադառնալով Գանձասարի վանքը, Սարգսի ձեռութեան պատճառով, համարեա ինքն էր կառավարում վիճակի հոգևոր իշխանութիւնը:

1826 թւին Ղարաբաղը ենթարկվեցաւ մի նոր դժբախտութեան. պարսից թագաժառանգ Արաս-Միրզան 80,000 հոգով անցաւ Երամխը, տիրեց Ղարաբաղին. տեղային մահմեդականները միացան պարսիկների հետ. Շուշիի բերդապահ պոլ-

կովնիկ Բլուտը, ուսաց փոքրաթիւ զօրքերով մնաց փակված բերդի մէջ. Արաս-Միրզան 48 օր պաշարված դրութեան մէջ պահեց բերդը: Մի և նոյն ժամանակ Տաթաւի-չահի փեսայ Ամիր-խան սարդարը և Արաս-Միրզայի երեց որդի Սահմադ-Միրզան, զօրքերի անադին բազմութեամբ, անցան Գանձակի գաւառը, տիրեցին Գանձակի բերդին, և այնտեղից առաջացան մինչև Շամբօր, պատրաստվում էին գնալու, որ Թիֆլիսը տիրեն: Երկրի քրիստոնեայ ազգարնակութիւնը զսնվում էր սարսափի և մահուան տագնապի մէջ:

Մեր պատմութեան յետագայ գլուխներում ցոյց կը տանք, թէ որպէս հայազգի իշխան զինեալ Մաթթօվի փառաւոր յաղթութիւններով պարսիկները ջարդվեցան, և կրկին փախան դէպի Պարսկաստան,—իսկ այժմ կասենք այնքանը միայն, որ վեցարեւում է Սարգիս միտրապօլիտին:

Հայերին սպասում էր ընդհանուր կոտորած: Սարսափած ժողովուրդը, ամեն ինչ թողած, ցըրիւ էր եկել, թագնվել էր լեռների և անտառների մէջ: Արաս-Միրզան, Պարսկաստանի այդ հայրենասէր թագաժառանգը, Ղարաբաղի ուսաց զօրքերով գրավիլը վերաբերում էր ոչ այնքան ուս զինուորների յաղթական սուլիմներին, որքան հայերի գործակցութեանը յօգուտ ուսաների (և իրաւ ուսաները Ղարաբաղը տիրելու համար ամենևին արիւն չէին թափել): Այդ էր պատճառը,

որ նա կամենում էր պատժել հայերին, որոնք, նրա կարծիքով, զաւաճանել էին Պարսկաստանի դարևոր հպատակութեան դէմ:

Աբաս-Միրզայի բարկութիւնը ամօքելու համար և հայ ժողովրդին նրա վրէժխնդրութիւնից ազատելու համար՝ ձերուձի Սարգիս միտրապօլիտը վեր առեց իր հետ Զրաբերդի իշխող Մէլիք-Վանի Աթաբէկեանին և Գիւլիստանի իշխող Մէլիք-Յովսէփ Ո *) Մէլիք-Բէգլարեանին, և հրեքը միասին գնացին Աբաս-Միրզայի մօտ: Պարսից թագածառանգը ընդունեց նրանց խան-քէնդի գիւղում, որը գտնվում է Շուշի-բերդից մի քանի վերստ հեռաւորութեան վրա:

Մերուձի միտրապօլիտը իր արտասուքով և Աթաբէկեան Մէլիք-Վանին իր պերճախօսութեամբ կարողացան ոչ միայն ամօքել թագածառանգի բարկութիւնը, այլ արժանացան նրա առանձին յարգանքին: Աբաս-Միրզան չնորհեց նրանց փառաւոր չխալաթներ, և հանգստացնելով ճանապարհ դրեց, խոստանալով, թէ հոգաց ժողովրդին ոչինչ վնաս չի հասցնի, եթէ հայերը հաւատարիմ կը մնան Պարսկաստանին և կը դադարեն ոռուներին օգնելուց:

Ի հարկէ, հայերը չէին կարող չը համակրել ոռուներին, և որպէս յետոյ կը տեսնենք, նրանք

*) Մէլիք-Յովսէփ Ո-ը հանգուցեալ Մէլիք-Յրէյ-զուձի երեց որդին էր:

եղան, որ ամեն հնարներով նպաստեցին իշխան Մաղաթօյի յաղթութիւններին Աբաս-Միրզայի դէմ և Ղարաբաղը բոլորովին մաքրեցին պարսից զօրքերից: Ասու ամենայնիւ, Սարգիս միտրապօլիտի և նրա ընկեր երկու մէլիքների տեսութիւնը Աբաս-Միրզայի հետ բաւական թանգ նստեց նրանց համար:

Երբ պարսից զօրքերը հեռացան Ղարաբաղից, իշխան Մաղաթօյը նրանց երեքին էլ կալանաւորել տուեց: Բուսաց անհաշտ թշնամու հետ տեսութիւն անելը համարվեցաւ նրանց համար մի տեսակ զաւաճանութիւն: Սարգիս միտրապօլիտին ուղարկեցին Թիֆլիս, այնտեղ բանտարկվեցաւ: Իսկ Աթաբէկեան Մէլիք-Վանիին և Մէլիք-Բէգլարեան Մէլիք-Յովսէփին աքսորեցին Բագու, որ այնտեղից տանեն Սիբիր:

Ուրի ամիս թէ մէլիքները և թէ Սարգիս միտրապօլիտը բանտարկված մնացին: Վերջը նրանց անմեղութիւնը յայտնվելով ազատվեցան:

Սարգիս միտրապօլիտը աղատվեցաւ Ներսէսի (վերջը կաթողիկոս) աշխատութեամբ: Բայց այն տանջանքները, որ նա կրեց իր բանտարկութեան ժամանակ, սաստիկ մաշեցին նրա ձեռացած կազմուածքը: Նա բոլորովին հիւանդ վերադարձաւ Թիֆլիսից և նոյն հիւանդութիւնով 1828 թւին վախճանվեցաւ:

Սարգիս մահից երկու տարի յետոյ (1830) Ղա-

յարգողի մէլիքները խնդիրքով դիմեցին Էջմիածնի Եփրեմ կաթողիկոսին, որ հանգուցեալի եղբօր որդի Բաղդասար եպիսկոպոսը նրա փոխարէն միտրապօլիտ նշանակվի: Բաղդասարը կանչվեցաւ Էջմիածին և նոյն տարվայ մէջ ստացաւ միտրապօլիտութեան աստիճան:

Այտք է մի առանձին բախտ համարել, որ այն ժամանակներում, երբ ռուսները տիրեցին Ղարաբաղին և Երևանեան նահանգին, Էջմիածնում գտնվում էր Ներսէսի նման մի եկեղեցական, իսկ Գանձասարի վանքում Բաղդասար միտրապօլիտը: Այդ երկուսը իրանց գործունէութեամբ բաւական նման էին միմեանց, այն զանազանութեամբ միայն, որ Նէրսէսը ունէր քաղաքական իղէալներ, իսկ Բաղդասարը եկեղեցական և վանքային բարեկարգութեան եռանդ:

Եթէ չը լինէր Բաղդասար միտրապօլիտը, այսօր Գանձասարի վանքը և Ղարաբաղի միւս վանքերը չէին ունենայ մի քանի հարիւր հազար դեսեատին տարածութեամբ վանքային կալուածներ:

Ղարաբաղի մէլիքների և Սարգիս միտրապօլիտի վրաստանում գաղթած ժամանակ, Ղարաբաղի վանքապատկան կալուածները անտէր մնալով, ընկել էին զանազան թուրք բէկերի ձեռքը: Բաղդասար միտրապօլիտի մեծ ջանքերին ենք պարտական, որ կարողացաւ ազատել և կրկին վանքերի

մտունով հաստատել, եթէ ոչ կարուսած կալուածների ամբողջը, այլ գոնէ նրանց մեծ մասը:

Պատմութեան դէմ չը մեղանշելու համար, պէտք է խոստովանել և այն, որ Բաղդասար միտրապօլիտը, որպէս առ հասարակ մեր բոլոր բարձրաստիճան եկեղեցականները, ունէր և իր թոյլ կողմերը: Այն է, որ իր աղքատ ազգականների— Հասան-Չալալեանների— վիճակը ապահովելու համար, նրանց օգտին վանքային կալուածներից փոքրիկ բաժիններ հանեց... Այդ բաժիններից իր մասը ստացաւ և միտրապօլիտի վէ գիրը:

Բայց այդ բոլոր թուլութիւնները, համեմատելով այն մեծ ծառայութիւնների հետ, որ նա կատարեց, վանքապատկան կալուածները կորզելով զանազան յափշտակիչների ձեռքից,— այդ թուլութիւնները, կրկնում ենք, պէտք է ներելի համարել:..

Ղարաբաղի վանքապատկան կալուածների վերաբերութեամբ աւելի անազնիւ կերպով վարվեցաւ Իսրայէլ կաթողիկոսը, Սարգիս կաթողիկոսի (յետոյ միտրապօլիտի) ժամանակակիցը: Չը մոռանանք, որ այդ Իսրայէլ կաթողիկոսը, Իբրահիմ-խանի սիրելին, հայոց մէլիքների մատնիչը, Գանձասարի վանքի Հասան-Չալալեան կաթողիկոսների տոհմից չէր, այլ Երիցմանկանց վանքի ինքնիշխան և հակաթոռ կաթողիկոսներից մէկն էր: Գուցէ ընթերցողը յիշում է, որ Ղարաբաղի

մէլիքների և Սարգիս կաթողիկոսի վրաստան զաղթած ժամանակ, Իբրահիմ-խանի պաշտպանութեամբ, այդ Խրայէլն էր վարում Աղուանից կաթողիկոսութեան իշխանութիւնը: Այդ դաւածանը վախճանվեցաւ իր ազգականներից մէկի տանը, որի մուայլոտ անունը յիշելու ցանկութիւն չունենք: Նոյն տան մէջ կաթողիկոսը հաւաքած ունէր Ղարաբաղի մի քանի հարուստ վանքերի արծաթեղէն անօթները, սրբութիւնները և թանգազին զգեստները: Կաթողիկոսի վախճանվելուց յետոյ այդ բոլորը՝ մնացին որպէս սեպհականութիւն նրա ազգականի: Դա մի մեծ կորուստ չէր լինի, եթէ նոյն տան մէջ չը մնային և զանազան վանքերի կալուածագրերը:

Սթէ Բաղդասար միտրապօլիտին չը յաջողվեցաւ ձեռք բերել Ղարաբաղի վանքապատկան բոլոր կալուածները, դրա գլխաւոր պատճառներից մէկըն էլ այն էր, որ կալուածագրերը մնացել էին նոյն մարդի մօտ, որի տանը վախճանվեցաւ Խրայէլ կաթողիկոսը: Այդ պարտնը զանազան զարտուղի և միջին ճանապարհներով կամ ինքը տէր եղաւ նոյն կալուածքներին և կամ թոյլ տուեց որ թուրքերը տիրեն, ծածուկ նրանցից փողեր ստանալով և վանքային կալուածագրերը ոչնչացնելով, որ իր գողութիւնը չը յայտնվի:

Բաղդասար միտրապօլիտը սկզբում ուշադրութիւն դարձրեց Խաչէնի գաւառում գտնվող և

Գանձասարի վանքին պատկանող կալուածները թափել յափշտակողների ձեռքից: Այդ կալուածները այնքան լայնատարած էին, որ նրանց վրա զետեղված էին 60-ի չափ վանքապատկան գիւղեր, իրանց հարուստ անտառներով, արգաւանդ վարելահողերով և արօտատեղիներով: Բայց նա կարողացաւ միայն 30,000 դեսետիւնի չափ կրկին սեպհականացնել վանքին, իսկ մնացեալ մեծ մասը մնաց վիճելի:

Բաղդասար միտրապօլիտի աշխատութիւնների նպատակը վանքապատկան կալուածների վերաբերութեամբ այն չէր, որ նա դրանցով ապահովացնէր վանականների և վանքերի գոյութիւնը, այլ գլխաւորապէս այն էր, որ նրանք լինէին եկամուտների մշտական և հաստատուն աղբիւր Ղարաբաղի զանազան տեղերում դպրոցներ հիմնելու համար:

Ինքը, Բաղդասար միտրապօլիտը, թէ և անուս, և որպէս զարաբաղցի, կոչու-կոպիտ մարդ էր, բայց որպէս զարաբաղցի, ունէր և բնական խելք, տոկունութիւն և հեռատեսութիւն *): Նա ուսում չունէր, բայց սաստիկ ուսումնասէր

*) Բաղդասար միտրապօլիտի զուարճախօսութիւնները, նրա կեանքից ստեղծված անեկզօտները, Ղարաբաղի հայ հասարակութեան մէջ նոյն ժողովրդականութիւնն են ստացել, որպէս Մօլլա-Նասրատտինի առակները:

էր: Սկզբում հիմնեց նա Գանձասարի վանքում մի դպրոց և Նուխիի կոմերից հրաւիրեց ճարտասան և լաւ հայկարան Յովսէփ վարդապետին*) որպէս վարժապետ և նոյն դպրոցի կառավարիչ:

1836 թւին Շուշի բերդում հաստատվեցաւ վիճակային հոգևոր կառավարութեան կոնսիստորիայ: Բաղդասար միտրապօլիտը հրաւիրվեցաւ Էջմիածին, և այնտեղ հաւատարմութեան երդում տալով, կարպեցի Յովհաննէս կաթողիկոսից նշանակվեցաւ Ղարաբաղի թեմական առաջնորդ (1837): Շատ հասկանալի է, որ դրանով Բաղդասարի իրաւունքները սահմանափակվեցան: Մինչև այն օր նա համարվում էր Աղուանից միտրապօլիտ և ազատ էր իր հոգևոր իշխանութեան մէջ, բայց կոնսիստորիայի հաստատվելուց յետոյ, նա բոլորովին ենթարկվեցաւ Էջմիածնի իրաւասութեանը, որը ոչ սակաւ խոչնդոտներ դրեց միտրապօլիտի ազատ գործունէութեանը...

Կոնսիստորիայի հաստատվելուց յետոյ նա հարկադրվեցաւ թողնել Գանձասարի վանքը, Աղուանից բաղմադարեան կաթողիկոսարանը, և տեղա-

*) Այդ Յովսէփ վարդապետը, որը բաղմաթիւ հասցրած աշակերտներ և մինչև այսօր լաւ աշուն է թողել Ղարաբաղում, որպէս յետոյ իմացվեցաւ, նա իսկապէս եպիսկոպոս է եղել, բայց իր բարձր ատիճանը թազցնելով, պարապվում էր մանկավարժութեամբ իրրև մի հասարակ վարդապետ:

փոխվեցաւ Շուշի բերդը: Այստեղ սպասում էր միտրապօլիտի գործունէութեանը ընդարձակ ապարէզ, մի և նոյն ժամանակ ծանր աշխատանք:

Միտրապօլիտի առաջին ջանքն եղաւ դուրս կորզել Մենտի-խանի Խորշիտ անունով դստեր և ուրիշ մի քանի թուրք բէգերի ձեռքից Խօթայ վանքի*) լախատարած կալուածները, որոնց, մի և նոյն հանգամանքների պատճառով, որպէս Ղարաբաղի միւս վանքերի կալուածները, անիրաւութեամբ տիրել էին:

Այս անգամ միտրապօլիտի հակառակորդները բաւական զօրաւոր և ազդեցութեան տէր անձինք էին: Բայց տոկոսն, և ամեն դժուարութիւններից չը յուսահատվող Բաղդասարը, մի քանի տարի շարունակ դատ վարեց խանի դստեր և միւս բէգերի հետ, մինչև կարողացաւ վերջապէս նրանցից յետ խլել յիշեալ վանքի կալուածները, որոնք մօտ 150,000 դեսեսաւինի չափ ընդարձակու-

*) Խօթայ կամ Խութայ վանքը գտնվում է Վերին Խաչէնի մէջ, Թարթար գետի ափի մօտ: 1214 թւին իր սեպհական ծախքով այդ վանքը հիմնեց իշխանուհի Արզու խաթունը Թաղէոս առաքելաւի անունով: Չը նայելով, որ մի ամենահարուստ լօրդի չափ կալուածքներ ունի այդ վանքը, բայց այսօր մեր ծոյլ եկեղեցականների անհոգութիւնից, նա գտնվում է բոլորովին ամառի դրութեան մէջ և ծառայում է խաչնարած թուրքերի համար որպէս զոմանոց:

թեանք տարածվում են Թարթար գետի հիւսիսային և հարաւային ափերի երկարութեամբ և ընդհանուր անունով կոչվում են՝ Գողխու-Քայլաջար, Լեայ և Մարջումակ: Իր դատավարութեան ծախքերի համար միտրապօլիտը զործ զրեց մինչև 30,000 ռուբլի, որը այն ժամանակ մեծ գումար էր:

Խօթայ վանքի կալուածները, այդ միլիօնների արժէք ունեցող ազգային մեծ հարստութիւնը, կարելի է մի ամբողջ գաւառ համարել: Նրանց մէջ բացի հրաշալի, կուսական անտառներից, բացի ընդարձակ արօտատեղիներից և լեռներից, բացի լայնատարած և արդաւանդ վարելահողերից, զետեղված էին թւով մինչև 100 գիւղեր: Նրանց լեռների բարձրաւանդակների վրա և հովիտներում թափառում էին թւով մինչև 20 զանազան խաչնարած ցեղեր, զանազան անուաներով: Կրանք Խօթայ վանքին (այսինքն Ղարաբաղի հոգևոր իշխանութեանը չնչին հարկ էին վճարում, եթէ ասեմ որքան,— շատ ծիծաղելի կը լինէր...

Բաղդասար միտրապօլիտը, արդարև թողեց ազգի համար մի մեծ հարստութիւն, բայց նրա անպիտան յաջորդները հետզհետէ վատնեցին այդ հարստութիւնը *)...

*) Մեր 1881 թւի Սիւնհայ աշխարհի ճանապարհորդութեան մէջ, որը զեռ եւ ի լոյս ընծայված չէ, մի օր կը կարդան Ղարաբաղի վանքա-

Բաղդասար միտրապօլիտի օգտուէտ աշխատութիւնների թւում կարելի է յիշել նրա 1843 թւին կառուցած հոյակապ առաջնորդարանը, որը Շուշի բերդի փառաւոր աներից մէկը կարելի է համարել: Նոյն առաջնորդարանին կից գնեց նա ընդարձակ դետին, որի վրա դիտաւորութիւն ունէր իր արդէն բաց արած հողերը դարձցի համար առանձին շէնք կառուցանել, բայց վազահաս մահը միտրապօլիտի այդ ձեռնարկութիւնը թողեց անկատար *):

պատկան կալուածների թշուառ դրութեան նկարագիրները ընդհանրապէս, իսկ Խօթայ վանքի կալուածների բարբարոտաբար վատնումը մասնաւորապէս: Իսկ առ այժմ այսքան կատնք, որ Բաղդասար միտրապօլիտի վախճանվելուց յետոյ, էջմիածնի բարձր հոգևոր իշխանութեան անհոգութիւնից, և Ղարաբաղի թեմական առաջնորդների մի քանիսի կաշառակերութիւնից, Խօթայ վանքի կալուածների մի մասը դարձեալ անցաւ Մէհտի-խանի Խուրշիդ անուշով դստեր ձեռքը, մի մասին տիրեց դէներալ Հասան-բէկ Աղալարովը, մի մասը անցաւ ուրիշ բէգերի ձեռքը, մի մասը եւ անտէր, անխնամ մեալով, տիրեցին կամ մասնաւոր անձինք և կամ արշուճի գանձարանը: Այժմ գուտ, անվիճելի կալուածք Խօթայ վանքի տիրապետութեան ներքոյ մնացել է մօտ 100,000 դեսեատին, իսկ մնացեալ կէսը վիճելի է, և այդ մի քանի տարի է, որ հոգ. կառավարութիւնը սկսել է նորից դատ վարել, զուց, յետ դարձնէ իր կորուստը:

*) 1872 թւին Սարգիս արքեպիսկոպոս Հա-

Բաղդասար միտրապօլիտի աշխատութիւններից մէկն էլ այն եղաւ, որ թուրքերի և ռուսների ձեռքից ազատեց Ամարասայ սուլթա Գրիգորիսի վանքը: Այդ վանքը բաւական ժամանակ անտէր մնալով, թուրքերը գրաւել էին, և տալով նրան իրանց հասկանալի մի անուն, Աղ-օղլան *), համարում էին իրանց սրբավայր: Վանքի շրջակայ հողերը և Ամարասայ ձորի ամբողջ կալուածները թուրքերի տիրապետութեան ներքոյ էին: Իսկ վանքի ընդարձակ սենեակները և ամբողջ շինութիւնը, բացի տաճարից, ռուսները ծառայեցնում էին որպէս մաքսատուն:

Միտրապօլիտի աշխատութեամբ 1848 թւին, ռուսաց կառավարութեան հրամանով մաքսատունը տեղափոխվեցաւ Երասխի ափի մօտ, Ջաբրայէլում, իսկ վանքը իր կալուածներով դարձաւ սեպհականութիւն հայոց հոգևոր կառավարութեան:

սան-Չալալեանը աւարտեց դպրոցի շէնքը և առաջնորդարանի շինութիւնը աւելի ընդարձակեց: Այն օրից այդ տան մէջ գետեղվեցան Շուշիի թեմական դպրոցը, առաջնորդարանը և կօնսիստորիան:

*) Աղ-օղլան նշանակում է սպիտակ տղայ: Ամարասայ վանքում ամփոփված է Լուսաւորչի թոռ Գրիգորիսի մարմինը, որը իր մանկութեան հասակում կաթողիկոս ձեռնադրվեցաւ: Երևի, հէնց դրա համար էլ այլազգիք նրան կոչեցին չսպիտակ տղայ):

Բացի հոգևոր դպրոցից Բաղդասար միտրապօլիտը հիմնեց Շուշի բերդում տպարան, որի մամուլները և տառերը գնեց նա Ղարաբաղում այն ժամանակ գտնված գերմանացի միսսիօնարներից, երբ նրանց ռուսաց կառավարութեան հրամանով հեռացրին Ղարաբաղից: Նա բաւական նշանաւոր գումար ուղարկեց Վենետիկի Մխիթարեանների վանքը և բերել տուեց մի-մի օրինակ նրանց բոլոր հրատարակութիւններից, և կազմեց հոգևոր դպրոցին կից մի հարուստ գրադարան, այնտեղ հաւաքելով և Ղարաբաղի վանքերում գտնված նշանաւոր գրչագիր մատեանները: Այդ գրքերը հետգհետէ տպագրելու դիտաւորութիւն ունէր իր սեպհական տպարանում *):

Գուցէ այդ գործունեայ և եռանդոտ մարդը աւելի մեծ օգուտներ կը հասցնէր Ղարաբաղին, եթէ մի քանի տարի աւելի ևս ապրելու լինէր: Մաշոյ յօղացաւ, որ ստացել էր նա վերջին ժամանակներում, սկսեց սաստկանալ և 1854 թ. յունիսի 27-ին նրան գերեզման տարաւ 79 ամեայ հասակում: Նրա մարմինը թաղվեցաւ Գանձասարի վանքի գաւթի մէջ, իր երկու հօրեղբայրների՝

*) Այդ հարուստ գրադարանը այժմ համարեա բոլորովին կողոպտված է: բազմաթիւ գրչագիր մատեանները այս և այն անձանց ձեռքն են անցել. մենք գտանք այնտեղ մի գրչագիր Աղուանից պատմութիւն միայն, որի կէս մասը կտրած էին:

Յովհաննէս կաթողիկոսի և Սարգիս միտրապօլիտի շիրիմնյրի մօտ *) : Նրա մահից յետոյ Աղուանից միտրօպօլիտութիւնը բոլորովին վերջացաւ :

Բաղդասար միտրապօլիտից յետոյ, Հասան-Ջալալեանների տոհմից միայն Սարգիս արք-եպիսկոպոսը թաւական ժամանակ վարեց Ղարաբաղի թեմական առաջնորդի պաշտօնը. նրա մահից յետոյ Հասան-Ջալալեաններից այլ ևս նշանաւոր եկեղեցականներ չը յայտնվեցան :

Խաչէնի Հասան-Ջալալեան վերջին մէլիքներից նշանաւոր եղաւ Բաղդասար միտրապօլիտի եղբայր Մէլիք-Ալանվերդի II-ը, որը վախճանվեցաւ 1827 թւին և նրանից յետոյ այդ տոհմի մէլիքութիւնը վերջացաւ : Նա թողեց չորս որդի՝ Նրեմիայ քահանայ, Մովսէս վարդապետ, Արրահամ-բէկ և Յովսէփ-բէկ :

• XLII

1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին կայացաւ Գիւլիս-

*) Գերեզմանը կրում է հետեեալ տապանագիրը.
«Այս է տապան միտրապօլիտին՝ Բաղդասարայ մեծի Արհին, կայսերապտակ հովուապետին, տանս Աղուանից հայոց ազգին : Յազգէ Ջալալ մեծ իշխանին, տեառն արցախական աշխարհին : Թուին ո. յ. գ. 1854, յուլիս 9.

տանի դաշնադրութիւնը Ձէյվայ բերդի *) մօտ, որի զօրութեամբ պարսից պետութիւնը թողեց յօգուտ Ռուսաստանի Ղարաբաղի, Շամախու, Գանձակի, Շաքիի, Թալիշի, Բազուի, Ղուրայի և Գէրբէնդի խանութիւնները :

Նրեւոմ էր, որ այդ դաշնադրութեամբ պիտի վերջանային պարսից կռիւնները ռուսաց հետ, և պիտի դադարէին պատերազմասէր Աբաս-Միրզայի անընդհատ յարձակումները ռուսաց նոր զրաւած երկրների վրա : Բայց հաշտութիւնը երկար չը տեկց : Այդ հաշտութիւնը Աբաս-Միրզայի կողմից աւելի ժամանակ վաստակելու համար էր, որ Պարսկաստանը կազդուրէ իր ուժերը և նորոգված զօրութեամբ յետ խլէ իր կորցրած գաւառները :

Վերոյիշեալ խանութիւնները պահպանելու համար և դեռ չը զսպված կովկասեան լեռնաքնակներին նուաճելու համար հարկաւոր էր մի մարդ, որ ծանօթ լինէր տեղային պայմանների հետ :

Այդ ժամանակներում իր զարմանալի յաղթութիւններով արդէն մեծ փայլ և հռչակ էր ստացել հայազգի իշխան գեներալ Մաղաթօվը, մանաւանդ այն կռիւների մէջ, որ Ռուսաստանը ունեցաւ թիւրքերի հետ : Այդ հերոսը համարվում էր ռուսաց քաջ և ընդունակ զօրավարներից մէկը, և նրա արևելեան ազգերի սովորութիւններին

*) Ձէյվայ բերդը Մէլիք-Բէգլարեանների բերդն է :

և նրանց հետ պատերազմելու եղանակներին ծանօթ լինելը միշտ նպաստում էր նրա անվրէպ յաջողութիւններին:

Իշխանի այդ յատկութիւնները ի նկատի առնելով, գեներալ Նրաժովի առաջարկութեամբ, երբ այդ վերջինը նշանակվեցաւ Անդրկովկասի գլխաւոր կառավարիչ, մի և նոյն ժամանակ, 1816 թւին, բարձրագոյն հրամանով իշխան Մաղաթովը նշանակվեցաւ Անդրկովկասի առանձին զօրքաժնի հրամանատար:

Իսկ 1817 թ. նշանակվեցաւ նա Ղարաբաղի, Շաքիի և Շիրվանի խանութիւնների զինուորական-նահանգային գլխաւոր (Военно-окружной начальниѳъ): Նրան յանձնված էր հսկել յիշեալ խանութիւնների կառավարութեան և բարեկարգութեան վրա:

Իշխան Մաղաթովը դուրս էր եկել Ղարաբաղից տրեխներով, բայց վերադարձաւ իր հայրենիքը գեներալ-լէյտենանտի աստիճանով, կուրծքը զարդարած բազմաթիւ շքանշաններով: Բոլորը ինչ որ ունէր նա, ստացել էր տոկոս զինուորի և քաջ սպատերազմողի աշխատութեամբ: Հայրենիքը ուրախութեամբ ողջունեց նրան. բոլոր հայերի սրտերը լցված էին պարծանքով և հպարտութեամբ: Մէլիքների ոգևորութեանը չափ չը կար բոլորը յոյս տնէին, որ իշխանի շնորհիւ կը վայելն իրանց վաղեմի իրաւունքները:

Երկու տարի զբաղվեցաւ իշխանը կովկասեան լեռնաբնակների հետ ամենադժուարին կռիւներով և նա պատկեց իր յաղթութիւնները ամբողջ հիւսիսային Գաղստանը նուաճելով և տեղային կիսավայրենի, աւազակաբարոյ ցեղերը հանգստացնելով:

Վերադառնալով Ղարաբաղ, նա սկսեց զբաղվել իր հսկողութեանը յանձնված երեք խանութիւնների բարեկարգութիւններով. հիմնեց նրանց մէջ գաւառական դատարաններ կամ դիւաններ, և ինքը շատ անգամ ներկայ էր գտնվում գործերի քննութեանը:

Իսկ Ղարաբաղի կառավարիչը դարձեալ մնացել էր Իբրահիմ-խանի յաջորդ Մէհտի-խանը, որը այդ ժամանակ ուսանելից գեներալի աստիճան էր ստացել և պահպանում էր խաների, թէև սահմանափակված, բայց վաղեմի իրաւունքները: Սահմանափակված ասում ենք նրա համար միայն, որ նրան արգելված էր պատժել, մահուան դատապարտել, իսկ միւս արտօնութիւնների վերաբերութեամբ, կարելի է ասել, որ նա այժմ աւելի իրաւունքներ էր քանայնում, քան թէ ունէր պարսից տիրապետութեան ժամանակներում: Նա ինքնակամ կերպով հողեր, գիւղեր, կալուածներ էր ընծայում, ում որ ցանկանում էր (ի հարկէ, ոչ իր սեպհականութիւնից) կամ խլում էր մէկից և միւսին էր տալիս, մի խօսքով վարժում էր

երկրի, հողի և հպատակների հետ իբրև նրանց լիակատար տէրը:

Մէհտի-խանի այդ կամայականութիւնը առաջ եկաւ Ղարաբաղի նոր տիրապետող ռուսների սխալ հասկացողութիւնից առհասարակ խաների նշանակութեան մասին և նրանց իրաւունքների որ աստիճան տարածվելու մասին: Բուսները, որոնք իրանց երկրում տեսել էին ճորտութիւն, տեսել էին կալուածատէրերի անսահման իրաւունքները իրանց հողերի և ճորտերի վերաբերութեամբ, որոնց մինչև անգամ որսորդական շների հետ էին փոխում,—հասկանալի է, որ ռուսներին չէր կարող օտարտաի երևնալ խանի վարմունքը, մանաւանդ, որ արդէն համարում էին նրան իբրև Ղարաբաղի տիրապետող և ժառանգական իշխան (ВЛАДѢТЕЛЬНЫЙ КНЯЗЬ):

Այդ ժամանակ ռուսները շատ փոքր ծանօթութիւններ ունէին Պարսկաստանի կառավարչական կարգերի, օրէնքների և սովորութիւնների մասին: Խանը, եթէ ունէր մի գիւղ, կամ այլ կալուածք, իբրև հասարակ սեպհականատէր, կարող էր վաճառել: Բայց նա երկրի տէրը և թագաւորը չէր, որ իրաւունք ունենար հասարակաց հողերը բաշխելու, ընծայելու ում որ ցանկանար, կամ յետ խլելու ումից որ ցանկանար: Կրկնում ենք, որ խանի այդ կամայականութիւնը առաջ եկաւ ռուսաց այն ժամանակվայ պաշտօնակալների սխալ

հասկացողութիւնից խաների նշանակութեան մասին, և այդ սխալից աշխատեցին օգուտ քաղել խաները: Այդ կը տեսնենք յետոյ:

Մեր պատմութեան նպատակից դուրս է և շատ երկար կը լինէր բացատրել, թէ այն ժամանակ կալուածական կամ հողատիրական (մուլքադարութեան) որպիսի օրէնքներ կամ սովորութիւններ էին տիրում Պարսկաստանում ընդհանրապէս, և Ղարաբաղում, իբրև պարսկական մի գաւառ, մասնաւորապէս: Բայց այսքանը կատենք, որ Ղարաբաղում, ինչպէս ամբողջ Պարսկաստանում, հողը համայնքի (էլլիզի) սեպհականութիւն էր, ոչ այն կարգով, որ համայնքը պարտաւոր էր իւրաքանչիւր ընտանիքը կազմող սնդամների թւի համեմատ հողը բաժանել գիւղացիների մէջ, այլ իւրաքանչիւր գիւղացի իր ձեռքում գտնված հողի տէրն էր. նա իրաւունք ունէր վաճառելու, գրաւ գնելու կամ իր դրացուց աւելին գնելու: Իսկ մի և նոյն ժամանակ, իւրաքանչիւր գիւղ ունէր իր գիւղատէրը. այդ գիւղատէրը կարող էր լինել մի որ և իցէ մէլիք, խան կամ այս և այն վանքը: Գիւղատէրը վայելում էր այն իրաւունքը միայն, որ ստանում էր գիւղացիների վարուցանքի կամ առհասարակ մշակութեան բերքի մի որոշ մասը (չօփբաշի): Բայց նա իրաւունք չուներ մէկ գիւղացու ձեռքում գտնված հողը խլել և միւսին տալ, և մինչև անգամ, եթէ ինքը, գիւղատէրը,

ցանկանալու լինէր իրան պատկանող գիւղի հողերի վրա վարուցանք անել, գիւղացիները նրան թոյլ չէին տայ: Գրա համար գիւղատէրը ունէր իր ազատ հողերը, որոնց վրա նա վարուցանք էր անում:

Ամբողջ Ղարաբաղի գիւղատէրութիւնը*) պատկանում էր կամ հայոց մէլիքներին կամ հայոց վանքերին: Խաները սկզբում ոչ գիւղեր և ոչ մասնաւոր կալուածներ չունէին:

Մի քանի փաստեր բաւական են այդ իրողութիւնը ապացուցանելու համար: Փանահ-խանը, որպէս մեր ընթերցողներին յայտնի է, առաջինը եղաւ, որ հետզհետէ տկարացնելով մէլիքների զօրութիւնը, Ղարաբաղի մահմեդական խանութեան հիւմը դրեց: Նա Ղարաբաղի ամբողջ գաւառում մի տեղ չունէր, որի վրա բերդ հիմնէր. Շուշի բերդի տեղը գնեց վարանդայի իշխան Մէլիք-Շահնազարից: Նա ամբողջ Ղարաբաղում մի կտոր գետին չունէր, սր ծառայեցնէր իր տօնմային գերեզմանատան համար, և այդ պատճառով Խաչէնի Հասան-Ջալալեան իշխաններից զրնեց Աղդամը (Ասկարանի մօտ), որ մինչև այսօր ծառայում է նրա ժառանգների համար իբրև տօնմային գերեզմանատուն:

*) Գիւղատէրութիւն ասելով պէտք է հասկանանք մշակութեան բերքից մի որոշ մասը ստանալու իրաւունքը:

Փանահ-խանի որդի Երրահիմ-խանը, որը աւելի զօրաւոր եղաւ քան թէ իր հայրը, նոյնպէս զուրկ էր կալուածներից. Ղարաբաղում հողեր չունէր նա, թէև համարվում էր այդ գաւառի իշխող խանը: Իր ժառանգների և եղբայրների ապրուստը ապահովացնելու համար, Ղարաբաղի սահմաններից դուրս, Բարդայի մահալում, գնեց նա կալուածներ Նուխվայ բէգերից: Այդ բոլորից երևում է, որ խաները ոչ թէ երկրի տէրն էին, այլ երկրի կառավարիչներն էին, նշանակված պարսից պետութիւնից:

Նրկրի արմատական տէրը հայոց հինգ մէլիքական տների ներկայացուցիչներն էին, որոնք դարերով, սերունդից սերունդ, ժառանգաբար տիրում էին Ղարաբաղին:

Նրբ հայոց մէլիքները իրանց հոյատակների հետ, որպէս ցոյց տուեցինք նախնիքաց զրուխներում, գաղթեցին վրաստանի, Շիրվանի և Գանձակի գաւառները, այդ ժամանակ նրանց հողերն ու գիւղերը անտէր ու դատարկ մնալով, իրաւ է, Իրրահիմ-խանը տիրապետեց, և գաղթածների տեղը լցրեց մահմեդական բնակիչներով: Բայց երբ, տարիներից յետոյ, մէլիքները իրանց ժողովրդի հետ վերադարձան գաղթականութիւնից, այդ ժամանակ հեռացրին մահմեդականներին և կրկին տէր եղան իրանց վաղեմի գիւղերին և հողերին:

Բայց որովհետև, գաղթականների մի մասը

մնաց օտար երկրներում, և մէլիքներից մի քանի-
սի (որպէս էին Ջրաբերդի Մէլիք-Իսրայէլեանները
և Տիգակի Մէլիք-Աւանեանները) վերջին ժառանգ-
ները բոլորովին ոչնչացան, այդ պատճառով,
նրանց հողերը անտէր մնալով, Իբրահիմ-խանը
տիրեց, այսինքն, սկսեց ինքն ստանալ մշակու-
թեան բերքի այն մասը, որ առաջ ստանում էին
այն հողերի նախկին տիրապետողները: Բայց իս-
կապէս Իբրահիմ-խանը միայն վայելող էր, և ոչ
թէ սեպհականատէր իր ընդարձակ նշանակու-
թեամբ: Նա բացի բերքի մի որոշեալ մասը ստա-
նալուց ուրիշ իրաւունքներ չուներ ոչ հողի և ոչ
հողը մշակող գիւղացիների վրա: Գիւղացիները
ազատ հպատակներ էին պետութեան, իսկ հողը
սեպհականութիւն էր գիւղական համայնքի նոյն
ձևով, որպէս ցոյց տուինք վերևում:

Իբրահիմ-խանի յաջորդ Մէհտի-խանի ժամանակ
հանգամանքները փոխվեցան: Այդ ժամանակ
ուսուները թէև տիրել էին Ղարաբաղին, բայց
կալուածական հարցը, և խաների իրաւունքների
չափը դեռ ևս որոշված չէր: Թողեալ այդ, ուսու-
ները, որպէս վերևում յիշեցինք, խիստ բարձր
կարծիք ունէին խաների նշանակութեան մասին:
Այդ հանգամանքներից օգուտ քաղելով, Մէհտի-
խանը սկսեց աւելի իրաւունքներ բանացնել, քան
թէ որ ուներ առաջ:

Թէ խանը և թէ նրա յրջապատողները շատ

լաւ հասկանում էին, որ իրանց իշխանութիւնը
արդէն անցել էր,—հասկանում էին, թէ որքան
ժամանակաւոր և անհաստատ էր իրանց զու-
թիւնը, և այդ պատճառով շտապեցին ժամանա-
կից օգուտ քաղել:

Մէհտի-խանը սկսեց աջուձախ իր մերձաւոր-
ներին, բարեկամներին, ազգականներին ամբողջ
գիւղեր, կալուածներ և հողեր պարգևել: Նրա
կամայականութեանը աւելի վստահութիւն տուողը
եղաւ ինքը իշխան Մաղաթօվը, որը իբրև նա-
հանգային—գլխուորական ղլխաւոր, ուսաց կա-
ռավարութիւնից նշանակված էր խանի գործս-
ղութիւնների վրա հսկելու և նոր գրաւած երկրի
մէջ կարգ պահպանելու համար:

Իշխան Մաղաթօվի ծագումը մենք մասնաւորա-
պէս ցոյց տուինք մեր պատմութեան XXXVI-րդ
գլխի մի ծանօթութեան մէջ: Նրա հայրը, Մեհ-
րաբենց Գիւքին, հասարակ գիւղացի էր, բնակ-
վում էր Չանախչի (Աւետարանոց) բերդում, և
մի ստոր պաշտօն էր կատարում Վարանդայի
տիրապետու Մէլիք-Շահնազարեանների տանը:
Նրա մօր եղբայր Պետրոս իւզրաշի Մաղաթեանը
Մէլիք-Շահնազարեան Մէլիք-Չումշուղի տան նա-
զիրն (անտեան էր): Իշխանը կրեց իր մօր տոհմի
ազգանունը, որը փոքր ինչ պատուաւոր էր, և
իր Թօստում անունը փոխելով, կոչվեցաւ Վալե-
րիան Գրիգորիովից Մաղաթօվ:

Որպէս իր իշխանական տիրոջ ստացաւ նա Ս. Պետերբուրգում Մէլիք-Շահնազարեան Մէլիք-Ջոււշուզի շնորհած վկայականով (տես զԼ. XXXVI) այժմ իր բարձր փառքով իր հայրենիքը, Ղարաբաղ, վերադառնալուց յետոյ, ցանկացաւ նոյն Մէլիք-Շահնազարեանների, իր բարերարների, հայրենական կալուածքների վրա ինքը կալուածատէր լինել: Մէհտի-խանը ընծայեց նրան Վարանդայի գաւառում 15 գիւղեր իրանց ընդարձակ հողերով, սահմաններով և բնակիչներով: Այդ գիւղերը Մէլիք-Շահնազարեանների դարևոր կալուածներն էին: Ամբողջ Վարանդան, որպէս ընթերցողին յայտնի է, ամենահին ժամանակներից Մէլիք-Շահնազարեանների տիրապետութեան ներքոյ էր գտնվում:

Յիշեալ 15 գիւղերի թւում գտնվում էր և Զանաղչի (Աւետարանոց) բերդը, որի մէջ զետեղված էին Մէլիք-Շահնազարեանների ամրոցները. այնտեղ էին՝ Մէլիք-Յուսէին Ի-ինի, Մէլիք-Բաղդիի և Մէլիք-Շահնազար II-րդի պալատները: Իշխան Մաղաթօվը այդ վերջինի պալատը քանդել տուեց և նրա տեղում իր համար մի նոր պալատ հիմնեց: Երբ նրանից հարցրին, ինչու էք քանդել տալիս, նա ծիծաղելով պատասխանեց. «Երբ Մէլիք-Շահնազարը այդ պալատը շինել էր տալիս, ես դեռ մանուկ էի. նա ինձ շատ քարեր է կրել տուել այդ պալատի շինվածքի համար.

մինչև այսօր էլ այն ցաւը դրում եմ մէջքիս վրա»...

Մէհտի-խանի պարզևազրի բովանդակութիւնը, որով յիշեալ 15 գիւղերը ընծայվեցան իշխան Մաղաթօվին, ինքն ըստ ինքեան ցոյց է տալիս այդ պարզևազրի ինչ ընաւորութեամբ հեղինակված լինելը: Խանը իր պարզևազրի մէջ յայտնում է, որովհետև իշխան Մաղաթօվի նախնիքը վաղեմի ժամանակներից Ղարաբաղում տիրապետում էին յիշեալ 15 գիւղերին իրանց ընդարձակ սահմաններով, իսկ իշխանի բացակայութեան ժամանակ այդ կալուածքները խլվեցան (ո՛վքեր խեցին), ուստի ինքը խանը այդ գիւղերը կրկին վերադարձնում է իշխանին, որպէս իր նախնիքների օրինաւոր ժառանգին և այն:

Իսկ ո՛վքեր էին նրա նախնիքը,— յայտնի է: Ունէին արդեօք նրանք կալուածներ,— այն ևս յայտնի է...

Թէ ո՛ր աստիճան իշխան Մաղաթօվի մատը գործել էր այդ պարզևազրի խմբադրութեան մէջ, յայտնի է նրանից, որ իշխանը ստացաւ այդ գիւղերը իրանց բնակիչների հետ ճորտութեան իրաւունքներով: ճորտութիւնը թէ պարսկական և թէ տաճկական Հայաստանում երբէք գոյութիւն չէ ունեցել:

Իշխանը թէև ծնված էր Ղարաբաղում, բայց իր կրթութիւնը ստացած լինելով ուրուսաց մայրաքաղաքում, Մեկը.

բարազաքաների բարձր ազնուական շրջաններում, նոյն ժամանակվայ արիստոկրատիայի ողուով էլ զարգացած էր: Ռուսաստանում այն ժամանակ ճորտութիւն կար. իսկ ճորտութիւնը նրա համար մի անհրաժեշտութիւն էր. նոյնը ցանկացաւ մըտցնել իրան ընծայված գիւղերի մէջ:

Հասկանալի է, որ մի այսպիսի օտարոտի, մի և նոյն ժամանակ անմարդասէր նորաձեւութիւնը պիտի գրգռէր նրա դէմ գիւղացիների զժգոհութիւնը մի կողմից, իսկ Մէլլք-Շահնազարեանների ժառանգների բողոքը միւս կողմից, որովհետև յիշեալ կալուածները նրանց տոհմին էին պատկանում:

Բայց ամենալեւասակարն այն էր, որ իշխան Մաղաթօլի վարմունքը թուլացրեց Ղարաբաղի բոլոր տիրապետող մէլլքների ժառանգական իրաւունքները, և դրա հակառակ բարձրացրեց խանի նշանակութիւնը:

Երբ որ նա խանի պարզեագրով ընծայ ստացաւ 15 գիւղեր, շատ հասկանալի է, որ այդ պարզեագիրը վաւերական դարձնելու համար, ինքը, իբրև տեղային նահանգային-գինուորական զլխաւոր, որ կարգված էր խանի գործողութիւնների վրա հսկելու համար, ոչ միայն ստիպված էր ճանաչելու խանի մէջ բաշխելու և ընծայելու իրաւունքը, այլ պիտի աշխատէր այդ իրաւունքը ճանաչել տալ և ուսուսաց կառավար-

ութեանը, որը դեռ ևս տեղային գործերի նկատելաւ ծանօթ չէր: Միւս կողմից, նա պիտի աշխատէր ոչնչացնել մէլլքների տիրապետական իրաւունքները, երկրի տէր և իշխանը ցոյց տալով միայն խանին: Այսպէս էլ վարվեց նա:

Կրա նետեանքը այն եղաւ, որ Մէնտի-խանը սկսեց Ղարաբաղի բուն, արմատական կալուածատէրերին (որպէս էին հայոց մէլլքները, վանքերը և հայ ժողովուրդը) զրկել և նրանց հողերը աջ և ձախ բաժանել իր արդախաններին և մերձաւորներին: Հայոց մէլլքներից այդ ժամանակ նշանաւոր մարդիկ չէին մնացել, որ կարողանային խանի զեղծումների մասին բողոքել, տեղեկութիւններ տալ, ուր որ հարկն էր: Իսկ իշխան Մաղաթօլը, որպէս ատում են, մատների միջից էր նայում խանի անկարգութիւնների վրա, և թոյլ էր տալիս նրան բաշխումներ անել, պարզեաներ տալ, որպէս զի իր ստացածը ևս օրինական ձև ստանայ, այսինքն՝ խանի մէջ հաստատվի ընծայելու, պարզեւելու իրաւունքը:

Ով որ ուշի-ուշով քննել է Ղարաբաղի խոշոր կամ մանր կալուածատէրերի ձեռքում դրսևված թղթերը, անսպասձառ նկատած կը լինի, որ այդ թղթերը, խիստ մասնաւոր բացառութեամբ, զըրված են Մէնտի-խանի ժամանակներում և վաւերացրած են նրա կնիքով: Իսկ Մէնտի-խանի նախորդների՝ Փանահ-խանի և Իբրահիմ-խանի ժամա-

նակներից, որոնք աւելի զօրաւոր մարդիկ էին, որոնք մի ժամանակ ամբողջ Ղարաբաղը իրանց իշխանութեան ներքոյ ունէին,—այդ խաներից սուած խիստ հազիւ են դանվում այնպիսի թըղթեր, որ զրանք որ և իցէ մէկին դիւզ կամ մի մեծ կալուածք ընծայած լինէին:

Այդ առատ բաշխումները կատարվեցան Մէհտի-խանի ժամանակ, երբ ուսմները տիրել էին Ղարաբաղին և երբ իշխան Մաղաթօվը կարգված էր տեղային նահանգային-դինուորական զխաւոր և նրան յանձնված էր հսկել խանի դործողութիւնները վրա:

Թէ որպիսի մարդիկ էին ստանում զիւզեր, ընդարձակ կալուածներ, մենք կը բերենք մի քանի օրինակներ.

Ֆարաջուլայ-բէկ, Ռահիմ-բէկ, Իբրահիմ-բէկ և Հասան-բէկ եղբայրները ստացան Մէհտի-խանից 8 զիւզեր: Դրանց հայրը (Ուղուրլուն) Մէհտի-խանի հօր մօտ դահճի պաշտօն էր կատարում:

Մէհտի-խանի զաթրչի (Չորեպան) Մուրադի որդիքը՝ Վալի-բէկ և Թայիր-բէկ նոյնպէս ստացան մի քանի զիւզեր:

Տեղ անունով հայաբնակ զիւզը, որը մի քանի հարիւր տուն բնակիչ ունի, պատկանում էր հայազգի Մէլիք-Վէորզին: Այդ զիւզից մի հասարակ հայ մշակ տարել էին Շուշի բերդի պարիսպների վրա բանեցնելու. որովհետև նրան շատ էին աշ-

խատեցնում, նա բարկութիւնից մահմեդականութիւն ընդունեց և կոչվեցաւ Ղասըմ: Այդ Ղասըմի որդի Ռօստոմ-բէկը դարձաւ Մէհտի-խանի տան նազիրը (տնտեսը), իսկ վերջինի որդի Ասատ-բէկը խանից պարպե ստացաւ Տեղ զիւզը:

Պատմում են, երբ Մէհտի-խանի եղբօր որդի Զաֆար-Ղուլի-խանը նկատեց, որ նա Ղարաբաղի զիւզերը այսպէս առատութեամբ բաժան-բաժան է անում, ինքն ևս 12 զիւզերի ցուցակ կազմեց, և որովհետև իր յարաբերութիւնները իր հօրեղբօր հետ լաւ չէին, վերոյիշեալ նազիր Ռօստոմ-բէկի միջնորդութեամբ ներկայացրեց Մէհտի-խանին, խնդրելով, որ իր անունով հաստատէ ցոյց սուած զիւզերը: Ռօստոմ-բէկը 12 զիւզերի պարգևադիրը զրել տուեց, և խանի կնիքով վաւերացնելով, յանձնեց Զաֆար-Ղուլի-խանին: Իսկ այդ վերջինը, մի քանի օրից յետոյ փոյմանեց, ինչու հայոց խնածակ զիւզը ևս չէ մտցրել այն ցուցակի մէջ, որովհետև այդ զիւզը Շուշի բերդին բաւական մօտ էր և կարող էր իր համար լաւ ամառանոց լինել: Նա կրկին դիմում է նազիր Ռօստոմ-բէկի միջնորդութեանը: Նազիրը, պարսից սովորութեան համեմատ, խանի պարգևադիր լուսանցքի (հաշխայ) վրա աւելացնում է խնածակ զիւզի անունը և ներկայացնում է կնքելու: Բայց Մէհտի-խանը զարմանում է, նա բնաւ չէ յիշում, որ մի այդպիսի պարգևադիր սուած լինէր իր եղ-

բօր որդուն, որին սաստիկ ատուժ էր: Նա փոխանակ կնքելու, թուղթը պատուում է և մի կողմ է ձգում: Բանից դուրս է գալիս, որ սկզբում այդ թուղթը խանին վաւերացնել էին տուել այն բօւպէնների մէջ, կրք նա բնական դրութեան մէջ չէր գտնվում...

Մէհտի-խանը սովորութիւն ունէր սաստիկ մեծ քանակութեամբ ուօմ գործ անելու. և խիստ հազիւ էր պատահում, որ նա զգաստ գրութեան մէջ գտնվէր:

Եւ այսպէս Մէհտի-խանի ազգականները, ջորեականները, աստուապանները և այլ մերձաւորները, չբէզ տիրոջս ստանալով, մի և նոյն ժամանակ ստացան պիւղեր, ընդարձակ հողեր և այլն: Իսկ այդ բոլորը խլվեցաւ հայոց մէլիքների սեպհականութիւնից:

Բայց այդ անկարգութիւնները երկար շարունակվել չէին կարող: Ամենքը գիտէին, որ ուսաց կառավարութիւնը վերջի վերջոյ կը հասկանար այդ զեղծումները և խանի կամայականութեանը սահման կը դնէր:

Մի և նոյն ժամանակ գիտէին և այն, որ մշտական արեւելքեան մէջ գտնվող Մէհտի-խանը խիստ վատ յիշողութիւն ունի. նա իր երէկվայ ասած խօսքը, տուած թուղթը կարող է այսօր մերժել: Այդ էր պատճառը, որ խանի գրութիւնից օգուտ քաղողները աշխատեցին մի կերպով

հեռացնել նրան Ղարաբաղից, որպէս զի, նրանից ստացած թղթերը պահպանէին իրանց նշանակութիւնը:

Մէհտի-խանը բաւական երկչոտ մարդ էր: Ամեն կողմից սկսեցին վախեցնել նրան, թէ ուսուները դիտաւորութիւն ունեն նրան սպանել տալու, Սիրիբ ուղարկելու և այլն: Ասում են, թէ ինքը իշխան Մաղաթօլը նոյնպէս կողմնակի կերպով նպաստում էր խանի անվստահութեանը:

1822 թւին Մէհտի-խանը փախաւ Պարսկաստան *): Բայց նրա փախուստը ճանտաբար բաց արեց պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզայի 1826 թւի մի նոր արշաւանքին դէպի Ղարաբաղի և Գանձակի կողմերը, որը ուսմաներին բաւական հոգսեր պատճառեց, և որի ժամանակ հայերը դարձեալ յոյց տուին իրանց անձնանուիրութիւնը:

XLIII

1826 թւի ամառը պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզան 80.000 զինուորներով դարձեալ անցաւ Երասխ գետը: Ֆաթալի-շահի անձնավստահ որդին, որը առաջին փորձն էր արել իր զօրքերի մէջ մտցնելու եւրօպական կրթութիւն, որը նպա-

* Պատմում են, որ խանի փախուստը այն ատիճան շտապով կատարվեցաւ, որ կնիքը մոռացմամբ թողեց իր քարտուղար Միրզա-Ջամալի մօտ. և խանի բացակայութիւնից յետոյ այդ կնիքը երկար ժամանակ գործ էր անվում...

տակ էր դրել վերականգնելու Պարսկաստանի վազեմի փառքը, չէր կարող համբերել, որ Պարսկաստանի մի ամենալաւ մասը, որպիսին էր Անդրկովկասը, տիրէին ռուսները:

Նրա բանակի մէջ գտնվում էին Ղարաբաղի Մէհտի-խանը, Եաքիի Աէլիմ-խանը և Եիրվանի Մուստաֆայ-խանը, որոնք առաջ ռուսաց կառավարութեանը նպատակութեան կրղում էին տուել, իսկ յետոյ դաւաճանելով, փախել էին Պարսկաստան, և պարսից զօրքերի հետ վերադառնալով, աշխատում էին սպստամբեցնել Անդրկովկասի մահմեդականներին ռուսների դէմ: Նրա զօրապետների թւում գտնվում էր և վրաց իշխանագին Աէքսանդրը մի քանի վրացի ազնուականների հետ, որոնք յուզում էին Ղազախի, Բօրչալուի և Եամշաղինի թարաքամաներին ռուսների դէմ:

Անցնելով Երասխ և մտնելով Չանդէզօրի մահալը, Աբաս-Միրզան բոլորովին Չարդեց ռուսաց մի բատալիօն, որ գտնվում էր Կօրխս գիւղում: Այստեղից արագութեամբ մտաւ նա Ղարաբաղի գաւառը և տիրեց ամեն տեղ:

Ղարաբաղի պահպանութեան համար ռուսները թողել էին կզիրիան զօրագունդից 6 ռօտա միայն, պօլկօւնիկ Ի. Ա. Բէուտի հրամանի ներքոյ, որոնք գտնվում էին Չանախչի աւանում, որը այդ ժամանակ պատկանում էր իշխան Մա-

դաթօվին: Երբ պարսից զօրքերը մօտեցան, պօլկօւնիկ Բէուտը թողեց Չանախչին, և իր զինուորների հետ փախչելով, հազիւ կարողացաւ ամրանալ Եուչի բերդում:

Պարսիկները գրաւեցին Չանախչին և Աբաս-Միրզայի առաջին զօրծը եղաւ հրամայել, որ քանզեն իշխան Մադաթօվի պալատը, որը կառուցել էր նոյն աւանում:

Նախնիթաց գլխում տեսանք, որ իշխան Մադաթօվը ստացաւ Մէհտի-խանից 15 դիւղեր, որոնց թւում գտնվում էր և Չանախչին: Այդ գեղեցիկ աւանը Մէլլք-Շահնապարիանների ամրոցն էր. այնտեղ էին գտնվում այդ տոհմի վազեմի պալատները: Իշխան Մադաթօվը այդ պալատները քանզել տալով, նրանց աւերակների վրա հիմնեց իր նոր պալատը, որի փառքը երկար վայելել չը կարողացաւ նա...

Աբաս-Միրզան Չանախչին աւերակ դարձնելով, անցաւ և պաշարեց Եուչի բերդը: Իր առաջապահ զօրքերը իր երէց որդի Մահմադ-Միրզայի և Ամիր-խան սարդարի *) առաջնորդութեամբ ուղարկեց նա դէպի Գանձակի դաւառը, որոնք տիրեցին Գանձակի բերդին, բոլորովին ոչնչացրին մերձակայ գերմանական կալօնիսները, սուաջա-

*) Ամիր-խան-սարդարը Աբաս-Միրզայի հօր Ծաթալի-շահի փեսան էր:

ցան մինչև Շամքորի գետը, այնտեղից պատրաստովում էին դնալ Թիֆլիսը տիրելու համար:

Ամբողջ Անդրկովկասեան քրիստոնեաները գարնովում էին սարսափի մէջ. բոլորը սպառում էին, որ Աղա-Մամադ-խանի բարբարոսութիւնները պէտք է կրկնվեն: Տեղային մահմեդականութիւնը մեծ յուզմունքի մէջ էր. բոլորը պատրաստված էին միանալու պարսիկների հետ, ուռաներին ջարդելու համար և պարսկական իշխանութիւնը կրկին Անդրկովկասում վերականգնելու համար:

Իշխան Մաղաթօվը այդ ժամանակ գտնվում էր Կովկասեան հանքային ջրերի մօտ, ուր գնացել էր իր առողջութիւնը կազդուրելու: Այնտեղ տեղեկութիւն ստացաւ Արաստանի գլխաւոր հրամանատար զններալ Արմօլօվից, թէ որպիսի վտանգ էր սպառնում Անդրկովկասին: Նա մտառացաւ իր հիւանդութիւնը և երկու օրվայ մէջ ջրերից հասաւ Թիֆլիս: Անմիջապէս (10—օգոստոսի) նրան առաջարկվեցաւ ընդունել այն զօրքերի հրամանատարութիւնը, որ պատրաստել էին ուղարկելու պարսիկների դէմ: Իշխանը մեծ ուրախութեամբ ընդունեց, որովհետև վտանգը զըլխաւորապէս իր հայրենիքին էր սպառնում:

Մինչև իշխան Մաղաթօվի հասնելը, դառնանք դէպի Շուշի բերդը, տեսնենք այնտեղ ինչ էր կատարվում:

Արաս-Միրզայի բոլոր ջանքերը բերդը տիրելու

համար իզուր անցան: Իզուր նրա մօտ գտնված Ֆրանսիացի և իտալացի ինժեներները դժուր էին դնում իրանց բոլոր արհեստը: Բնութիւնից անառիկ ստեղծված բերդը դրաւելու հնար չը կար: Նա ընդդիմացաւ 48 օրվայ սարսափելի պաշարման:

Բայց միայն բերդի բնական ամրութիւնը չէր, որ նրան պահպանեց թշնամու յարձակումներից: Նրան պահպանեց գլխաւորապէս հայերի անձնադուրսութիւնը:

Բացի բերդի մէջ բնակվող հայերից, այնտեղ չրջակայ գիւղերից հաւաքվել էին բազմաթիւ հայեր: Այնտեղ կային, որպէս վերևում յիշեցինք, 6 ուտա ուռս գինուորներ միայն, պօլկօվէիկ Բէուտի հրամանի ներքոյ: Թէ ինչպէս էին զործում հայերը, մենք իբրև ապացոյց, մէջ կը բերենք մի փոքրիկ կտոր իշխան Մաղաթօվի կենսագրութիւնից:

«Ոչինչ չէր կարող խռովեցնել մի բուռն ուռաներին, որոնք բնկերաբար միանալով հայերի հետ (դրանք ըստ մեծի մասին իշխան Մաղաթօվի կալուածներին էին) քաջութեամբ պատասխանում էին պաշարված բերդի բոլոր կէտերի վրա թշնամու յարձակումներին, որը թւով եռեսուռն անգամ աւելի էր, քան թէ բերդի մէջ գտնված զարնիգօնը, որը չուներ ոչ բաւականաչափ ուտելու պաշար և ոչ հրանօթներ, որոնք

մնացել էին Չանախչիի մէջ, 42-րդ եզերեան զօրագունդի բնակութեան տեղում: Տեսնելով գարնիզօնի այդքան յամառ ընդդիմադրութիւնը, և յոյս չունենալով ուժով նուաճելու նրան, Աբաս-Միրզան աշխատում էր տկարացնել նրան դիշերային անընդհատ յարձակումներով և կրակ թափելով... Վերջապէս և դրա մէջ յաջողութիւն չը գտնելով, սկսեց զանազան խոստումներով հրապուրել բերդի մէջ դառնված հայերին, աշխատելով համոզել նրանց, որ բաժանվեն ուռաներից: Բայց և այդ ձեռնարկութեան մէջ հանդիպեց հայերի կողմից միանդդի և հաստատուն մերժման: Սահմանադրի այդ նշանաւոր բերդի գրաւումը անսլատաճառ կունենար մեզ (ուռաների) համար չափազանց վատ հետևանքներ. որովհետև, Աբաս-Միրզան տիրելով նրան, այլ ևս արգելք չէր ունենայ կանգնեցնել իր արչաւանքը, և ուղղակի առաջ կը խաղար դէպի Թիֆլիս, ուր կարող էր հասնիլ, նախ քան թէ մեր զօրքերը ժամանակ կը դառնէին միանալու, որ պաշտպանէին այդ քաղաքը: Շուշիի մէջ կատարված գործողութիւնները սքանչելի էին: Գիշերով պատրաստված վառօդի և գնդակների քանակութիւնը գործ էր ածվում ցիրկեով: Մինչև անգամ (հայոց) կնիկները և մանկահասակ աղջիկները ցոյց էին տալիս եռանդ և քաջութիւն. օգնում էին պաշարվածներին հէնց պատմէչների վրա, կռվելու ժամանակ բաժա-

նելով նրանց պատրօններ: Գեռ մինչև այսօր պատմվում են շատ զրոյյներ Շուշիի բնակիչների այդ ժամանակի ինքնագոհութիւնների մասին*)....

Այդ ինքնագոհութեան օրինակներից մեք կը յիշենք մէկը միայն, որի մէջ փայլում է զարաւաղցի կնոջ հերոսութիւնը:

Հէնց նոյն օրը, երբ Աբաս-Միրզայի զօրքերը պաշարում են Շուշի բերդը, մի աղքատ կին իր ամուսնի հետ տարել էին մի պարկ ցորեան ջրաղացը աղալու համար: Շուշի բերդի ջրաղացները գտնվում են Գարգար դետի ձորի մէջ, Յիւնոս անունով գիւղի մօտ: Ով որ տեսել է այդ անդնդախոր ձորը, ով որ տեսել է այն նեղ ճանապարհը, որ քարափների կուրծքի վրայով, սարսափելի գահավէժներից բարձրանում է դէպի բերդը, կարող է երևակայել, թէ որքան քաջութիւն, որքան սրտի ամուրթիւն պէտք էր մի կնոջ, որ նա կարողացաւ այդ ճանապարհով զընալու ժամանակ՝ ոչ միայն իր անձը ազատել պարսիկ սարվազների ձեռքից, այլ կոտորեց նըրանցից շատերին:

Աղքատ կնոջ ամուսինը ալիւրի պարկը շաւակած, երկուսը միասին բարձրանում էին քարափներից, յանկարծ վրա են հասնում մի խումբ սար-

*) «Жизнь генералъ-лейтенанта князя Мадатова». Издание второе. Санктпетербургъ. 1863. Երես 115—116.

վազներ: Ամուսին այրը պարկը ցած է գցում և սկսում է փախչել: Իսկ կինը մնում է, սկսում է քարերով կռվել սարվազների հետ: Նրան յաջողվում է մէկին ցած դնել և խել նրանից հրացանը ու սուրը: Այնուհետև, մի կողմից պատերազմելով սարվազների հետ, միւս կողմից ալիւրի պարկը իր ետևից քարչ տալով, նա բարձրանում է դէպի բերդը: Բերդի միջից հեռուից տեսնում են նրա կռիւը և աղաղակներով քաջալերում են: Նա ազատում է իր դաւակների ապրուստի պաշարը և մինչև բերդը մտնելը սպանում է մի քանի սարվազներ:

Մինչև այսօր ամեն մի շուշէցի չէ մոռացել այդ կնոջ անունը. նրան կոչում էին Խաթայի *):

Շուշի բերդը հայերի օգնութեամբ ամբողջ 48 օր պաշտպանվեցաւ Աբաս-Միրզայի բաղմաթիւ զօրքերի դէմ: Այդ սահմանադիտեան բերդը մի հզօր խուչնդոտ էր, մի մեծ արգելք էր նրա արչաւանքի առաջադիմութեանը դէպի Անդրկովկասի խորքերը: Այժմ Աբաս-Միրզան այստեղ աջողութիւն գտնէր, գործերի դրութիւնը շատ պիտի դժուարանար ռուսների համար: Ղարաբաղի Մէհտի-խանը, այդ ռուսներից յարդված և գններալի աստիճանի հասցրած զաւաճանը, արդէն ոտքի էր

*) Պօլկօւնիկ Բէուտի առաջարկութեամբ ռուսաց կառավարութիւնը նշանակեց այդ կնոջ համար ցմահ պենսիա:

կանգնայրել Ղարաբաղի մահմեդական բոլոր խաչնարած, կիսավայրենի ցեղերին ռուսների դէմ: Բացի Աբաս-Միրզայի կանոնաւոր զօրքերից, ռուսաց սահմանների մօտ Թափառող պարսից բոլոր աւազակ ցեղերը, ինչպէս էին շահսէփանները, զարաղաղյիքը, անազին խումբերով անցել էին Երասխը աւարառութեան և կողոպուտի նպատակով:

Բայց Շուշին պաշտպանվում էր:

Այդ ժամանակ Աբաս-Միրզայի առաջապահ զօրքերը նրա երէց որդի Մահմադ-Միրզայի և Ամիր-խան-սարգարի առաջնորդութեամբ, տիրելով Գանձակին, անցել էին մինչև Շամքօրի գետը, այնտեղից պատրաստվում էին գնալ Թիֆլիսը դրաւելու համար:

Կեռ օգոստոսի 4-ին ռուսաց զօրքերը Թիֆլիսից ճանապարհ էին ընկած թշնամու առաջը առնելու համար: Իշխան Մաղաթօլը սկզբում նրանց հետ չէր. նա արագութեամբ յետոյ հասաւ իր հրամանատարութեանը յանձնված զօրքերին կարմիր-կամուրջի մօտ, և այնտեղից առանց ժամանակ կորցնելու ճանապարհ ընկաւ դէպի Գանձակ:

Զագամ գետի մօտ իշխան Մաղաթօլը հանդիպեց վրաց իշխանազն Ալէքսանդրին, որը 2,000 պարսիկ զօրքերով և մի քանի վրացի ազնուականների հետ կամենում էին անցնել դէպի Նուխուայ գաւառը, լէզգիներին և տեղային մահմե-

դականներին ապստամբեցնելու ուռնների ղէմ: Իր զօրաբաժնից իշխան Մաղաթօվը առեց փոքրաթիւ ձիաւորներ և յարձակվեցաւ Ալէքսանդրի վրա: Կարճատև կռւից յետոյ վրաց իշխանազը ստիպվեցաւ խոյս տալ ղէպի Շամքօրի լեռները:

Յաջողակ ձեռքով ջարդելով թշնամու առաջապահ գունդերը, իշխան Մաղաթօվը սեպտեմբերի սկզբներում հասաւ Շամքօր գետի մօտ, որի աջ ափի վրա սպասում էր նրան պարսից զլխաւոր զօրութիւնը, պատերապմական կարգով: Նրանց թիւը անցնում էր 10,000-ից, չը հաշւելով Ղազախի և Շամշաղինի թուրքերին, որոնք անազին խուճերով միացել էին պարսիկների հետ: Այդ խառնիճազանճ բազմութեանը առաջնորդում էր Ամիր-խան-սարգարը, որը Շահի փեսան և նրա լաւ զօրապետներից մէկն էր, բացի նրանից, զօրապետների թւում գտնվում էր Արաս-Միրզայի երէց որդին:

Իսկ իշխան Մաղաթօվը ունէր իր հրամանի ներքոյ միայն 2 բատալիօն, 2 ռօտա և 4 թնդանօթներ: Բայց քաջ և փորձված զօրավարի անձնավստահութիւնը փշրեց թշնամու ահազին զօրութիւնը: Նրա ահարկու անունը, որը արդէն մահմեդականների մէջ առասպելական նշանակութիւն էր ստացել, բաւական էր թշնամուն սարսափեցնելու համար: Եւ իշխան Մաղաթօվը իր պատերազմական ճարպկութիւնների մէջ գիտէր

այնպիսի նսարքների բանացնել, որ ազդէր արևելքցիների երևակայութեան վրա: Որպէս Հոմերոսի հերոսները Տրօիան գրաւելու համար կազմեցին իրանց ամենի փայտեղէն երիվարը, այնպէս էլ իշխան Մաղաթօվը սարքեց մի ահազին սայլ, որը, իբրև մի հրէշաւոր մեքենայ, հանդարտ ընթացքով առաջ էր տանում իր զօրքերի շուջկից: Սայլի միջից որոտում էին թնդանօթները, որ կապված էին նրա վրա: Սարսափած թշնամին կարծում էր որ այդ վիթխարի հրէշը իր բերանիցն էր հոտում անընդհատ կրակը ու զնդակները:

Պարսիկները չարաչար կերպով ջարդվեցան: Նրանց զլխաւոր հրամանատարը, Ամիր-խան-սարգարը, սպանված ընկաւ կռիւի դաշտում: Աբաս-Միրզայի որդի Մահմէդ-Միրզան առաջինը եղաւ, որ փախչելով խոյս տուեց պատերազմի դաշտից: Նրան հետևեցին յաղթված սարվազները, թողնելով Շամքօր գետի ափերի մօտ իրանց բոլոր ռազմամթերքը:

Իշխանը սկսեց հայածել թշնամուն, որ նա Գանձակի մօտ կանգ չառնէ տեղային հայերին փնասելու համար: Սեպտեմբերի 4-ին հասաւ նա Գանձակի պարիսպների մօտ: Քաղաքի հայ հասարակութիւնը մեծ հանդէսով հանդիպեց նրան, շնորհաւորում էր նրա փառաւոր յաղթութիւնը: Ամբոխը երգում էր նրա անունով արդէն յօրինված ժողովրդական երգերը:

Խամս. Մելիք.

Շամբորի յաղթութիւնը ազատեց Գանձակը թշնամու բարբարոսութիւնից *) և փոքր ինչ հանդուստացրեց յուզված մահմեդականներին *): Բայց դեռ ամենազլխաւորը մնացել էր. Շուշի բերդը վառ ևս զտնվում էր պաշարված դրութեան մէջ Արաս-Միրզայի զօրքերով, որոնց հետ միացան Շամբորի պարտութիւնից յետոյ փախած պարսիկները:

Իշխան Մաղաթօվը արդէն պատրաստված էր գնալու Շուշին ազատելու համար, յանկարծ հրաման ստացաւ գննորայ Պասկելիչից (որը այդ ժամանակ եկել էր թիֆլիս) որ Գանձակում սպասէ իրան:

*) Արաս-Միրզայի Նազար-Ալի-խան անունով զօրապետը, 1,500 մարդէցի սարվազներով թողված էր Գանձակի բերդի պահպանութեան համար: Այդ զազանը պատրաստվել էր կոտորել տալ տեղային հայերին, բայց հէնց որ լսեց իշ. Մաղաթօվի Շամբորի յաղթութիւնը, շտապով թողեց Գանձակը և փախաւ:

*) Պարսիկները տեղային մահմեդականներին յուզելու համար գործ էին դնում ամեն միջոցներ: Պարսկատանի նշանաւոր հոգևորականներից մէկը, որը իրան կոչում էր Իմամ-Յուսէին, հաւատացնում էր տեղային մահմեդականներին, որ իր ազօթքների գորութեամբ ուսմաների գնդակները չեն կարող շարի նրանց: Իշ. Մաղաթօվը բռնել տուեց այդ երեւելի ֆանատիկոսին և հրամայեց խեղդել:

11 սեպտեմբերի ինքը Պասկելիչը անձամբ եկաւ Գանձակ և ընդունեց բոլոր զօրքերի հրամանատարութիւնը:

«13 սեպտեմբերի, դիշերը, պարսից բանակից յայտնվեցան երկու հայեր, որոնցից մէկը, իբրև ուսուսաց լեղուի թարգման, զտնվում էր Արաս-Միրզայի մօտ, և մի ժամանակ ծառայել էր իշխան Մաղաթօվի տանը: Նրանք թախանձանք պահանջում էին, որ իրանց թողնեն իշխանի (Մաղաթօվի) մօտ, և հաղորդեցին նրան, թէ պարսիկները, իրանց բոլոր ծանրութիւնները թողնելով թարթար գետի միւս կողմում, արդէն անցան Քուրակ-չայ գետը, և առաջ են ընթանում, որ յանկարծակի յարձակոււմ գործեն մեր (ուսուսաց) զօրքերի վրա: Իշխան Մաղաթօվը անյապաղ այդ մասին տեղեկութիւն տուեց գննորայ-ադիւտանտ Պասկելիչին, որից տրվեցան այդ դէպքի համար բոլոր հարկաւոր եղած հրամանները *):»

Եւ իրաւ, Արաս-Միրզան Շամբորի պարտութիւնից յետոյ, իր զօրքերի մի մասը թողնելով Շուշի բերդի մօտ, և առնելով իր հետ 15,000 կանոնաւոր Վետակներ և 20,000 ձիաւորներ, 26 թնդանօթներով, այնքան առաջ էր եկել, որ զտնվում էր 7 վերստ հեռաւորութեան վրա

*) «Жизнь генераль-лейтенанта князя Мадатова.» Издание второе. 1863. Стрца 116:

Գանձակ քաղաքից: Եւ ռուսները նրա շարժման մասին հազիւ թէ տեղեկութիւն կունենային, եթէ վերոյիշեալ երկու հայերը, որոնք Աբաս-Միրզայի ծառայութեան մէջ էին գտնվում, լրտեսի պաշտօն չը կատարէին:

Գանձակի մօտ ռուսաց զօրքերը ըստ իրանց քանակի միայն 6 բատալիօն հետևակներից և երեք պօլկ ճիւղերներից, ունէին 24 թնդանօթներ: Զօրքերի այդ անհամեմատ սակաւութիւնը Աբաս-Միրզայի ահագին զօրութեան դէմ կարող էր միայն պաշտպանողական դիրք պահպանել և ոչ յարձակողական, և այսպէս էլ վարվելու դիտաւորութիւն ունէր զեներալ Պասկեիչը: Բայց Իշխան Մաղաթօվը, որ աւելի լաւ ծանօթ էր արեւելքցիների հետ, համոզեց նրան, որ թշնամուն ժամանակ տալով, նրա զօրութիւնը աւելի կը բարդիւի, տեղացի մահմեդականները կը միանան նրա հետ, բացի դրանից, հասկացրեց, որ ասիացիների հետ պատերազմելու համար զօրքերի թիւը այնքան նշանակութիւն չունի, որքան համարձակ և վճռական յարձակումները:

Վճռեցին կռուիլ: Իշխան Մաղաթօվի պատերազմական տաղանդը, որպէս Շամլորի ձակատամարտում, նոյնպէս և Գանձակի մօտ կատարված կռիւում, ցոյց տուեց նրա զինուորական բարձր արժանաւորութիւնները:

Աբաս-Միրզան յաղթվեցաւ: Պարսիկները այն-

քան շտապով սկսեցին փախչել, որ պատերազմի դաշտում և ճանապարհների վրա թողեցին իրանց բոլոր ծանրութիւնները: Աբաս-Միրզան սեպտեմբերի 15-ին, իսկ նրա ջարդված զօրքերը նոյն ամսի 17-ին անցան Երասխ գետը: Իշխան Մաղաթօվը հալածեց նրանց մինչև պարսից սահմանները:

Թշնամու հեռանալովը Շուշի բերդի պաշարումը ինքն ըստ ինքեան լուծվեցաւ: Իշխան Մաղաթօվը շտապեց այնտեղ բերդի դրութիւնը տեսնելու համար: Մի քանի վերստ հեռաւորութեան վրա, ահագին բազմութեամբ նրա առաջ դուրս եկաւ պօլկօվնիկ Ռէուտը հայոց հոգևորականութեան հետ: Մինչև անգամ կանայքը, երեխաները ուրախութեան աղաղակներով արտայայտում էին իրանց շնորհակալութիւնը իրանց ազատչին:

Այստեղ իմացաւ նա, որ թշնամին ոչ միայն աւերակ էր դարձրել նրա Զանախչի ամրոցը, այլ բոլորովին ոչնչացրել էր նրա գիւղերից 6-ը: Ինչ որ կարողացել էին տանել, տարել էին, ինչ որ չէին կարողացել, այրել էին:

Բայց կողոպտված Ղարաբաղը տակաւին յուզման մէջ էր: Մէհտի-խանը ղեռ ևս գրգռում էր մահմեդականներին զանազան անկարգութիւններ գործելու, յորդորում էր նրանց թողնել Ղարաբաղը, անցնել Երասխի միւս կողմը, պարսից հողի վրա, և այնտեղից յարձակումներ գործել:

իշխան Մաղաթօվը պէտք է իրան ցոյց տար Ղարաբաղի բնակիչներին, մանաւանդ որ, պարսիկները նրա մասին սուտ լուրեր էին տարածել, որ կռիւի մէջ սպանւած է:

Բայց նա իր ձեռքի տակ զօրքեր չունէր, սրով հետև նրա հրամանատարութեան ներքոյ զտնված զօրքերը այդ ժամանակ յանձնված էին գեներալ Պասկեիչին: Այդ դէպքում եւ նրան օգնութեան հասան չլու և հնազանդ հայիրը: Շուտով կազմվեցան կամաւորների խումբեր, որոնց իր հետ առնելով, իշխանը սկսեց թռչել դէպի Ղարաբաղի զանազան կողմերը, և ամեն տեղ հանգցնել Մէսօի-խանի բորբոքած խռովութիւնները:

Հայերի օգնութեամբ իշխանը իազաղացրեց մահմեդականների խռովութիւնը: Նրանց անհաւատարմութիւնը շուտով մոռացվեցաւ, մոռացվեցաւ և հայերի անձնազոհութիւնը: Այդ բաւական չէր, իշխանը սկսեց այնուհետև աւելի շողջորթել, աւելի նշանակութիւն տալ մահմեդականներին, որպէս զաստիարակութեան մէջ տգէտ մայրերը աւելի լրբացնում են չար երեխաներին, նրանց խոստումներ անելով, քաղցրաւենիք տալով, որ ձայները կտրեն, անկարգութիւն չը գործեն: Այսպէս էին վարվում մահմեդականների հետ, իսկ հայերի համար ասում էին՝ «զրանք մերն են»...

XLIV.

Բայց ովքեր էին այն երկու հայերը, որոնք

դեռ Գանձակի կռից առաջ թողեցին Աբաս-Միրզայի բանակը, եկան իշխան Մաղաթօվի մօտ և նրան խիտ նշանաւոր տեղեկութիւններ հաղորդեցին պարսիկների գործուղութիւնների մասին:— Նրանց անունները, կամ ով լինելը մեզ յայտնի չէ:

Մեզ յայտնի է միայն մէկ հայ երիտասարդի անունը, որը այդ միջոցներում թողեց Աբաս-Միրզայի ծառայութիւնը և եկաւ իշխան Մաղաթօվի մօտ: Բայց նախ քան նրա մասին խօսելը, մնաք հարկաւոր ենք համարում խիտ համառօտ կերպով ցոյց տալ, թէ որպիսի հայեացք ունէր Աբաս-Միրզան իր չպատակ հայերի վերաբերութեամբ և ինչ վիճակի մէջ էին նրա ժամանակ հայերը Պարսկաստանում:

Աբաս-Միրզան, պարսից դահլի թաղաժառանգը, էր մի և նոյն ժանանակ Պարսկաստանի մի նշանաւոր մասի, Ատրպատականի, փոխարքան: Ատրպատականը աւելի խիտ բնակեցրած էր հայերով և այլ քրիստոնեայ ազգերով, որպէս էին ասորի նեստորականները: Ատրպատականը սահմանակից էր պարսկական այն նահանգներին, որ ռուսները մասամբ զբաւել էին, և մնացածը ցանկութիւն ունէին գրաւելու, Նրասխ գետը թողնելով իբրև սահմանադիմ երկու պետութիւնների մէջ:

Աբաս-Միրզան թէև Նադիրի, Ազա-Մամատ-խանի նման հզօր պատերազմող չէր, բայց խն-

լացի քաղաքագէտ էր և երկրի լաւ կառավարիչ։ Նա այն տեսակ անձնաւորութիւններից էր, որ գիտէր ամեն տեսակ ուժերից օգուտ քաղել։ Իսկ Պարսկաստանի շինութեան համար մի մեծ ուժ նա տեսնում էր հայերի մէջ։ Այդ էր պատճառը, որ նա սկսեց հայերին օր ըստ օրէ բարձրացնել, նրանց լայն ասպարէզ, և ընդարձակ արտօնութիւններ շնորհելով։ Նրա ողորմածութիւնը հայերի վերաբերութեամբ համակրում էր և նրա հայրը, բարի և մարդասէր Պախալի շահը, որի թագաւորութեան ժամանակներում Պարսկաստանի հայերը վայելում էին կատարեալ բախտաւորութիւն։

Որպէս Շահ-Աբաս մեծը մի ժամանակ Պարսկաստանի վաճառականութիւնը ծաղկեցնելու համար, Սպահանի հայերից առևտրական ընկերութիւններ էր կազմում, և ինքը ևս իր սեպհական դրամագլխով մասնակցում էր նրանց առևտրական ձեռնարկութիւնների մէջ, — այնպէս էլ Աբաս-Միրզան ունէր իր հայ վաճառականները, որոնք գործում էին նրա դրամագլխով։

Երկրի հայ ազգաբնակչութիւնը մահմեդական կառավարիչների հարստահարութիւնից ազատ պահելու համար, նա բարձրացրեց հայոց մէլիքների նշանակչութիւնը, նրանց ընդարձակ իրաւունքներ տալով, նրանց համար ուճիկներ սահմանելով և այլն։

ձանաչելով, որ հայ ժողովուրդը սերտ կերպով

կապված է իր եկեղեցու և եկեղեցականների հետ, նա սկսեց զսպել ոչ միայն մահմեդականների կրօնական հալածանքը քրիստոնեաների դէմ, այլ աշխատում էր աւելի ուժ և խրախոյս տալ քրիստոնէութեանը։ Յաճախում էր հայոց եկեղեցին, ներկայ էր գտնվում հայոց եկեղեցական հանդէսներին, որ իր օրինակով ցոյց տայ, թէ հայերի կրօնական պաշտամունքները ամենայն յարգանքի արժանի են։ Նրա ժամանակ հայոց եկեղեցիները սկսեցին զանգակ հարկանել, որ առաջ արգելված էր։

Նոյն ժամանակվայ Ատրպատականի Խարայէլ եպիսկոպոսը նրա ամենալաւ բարեկամն էր։ Նա յատկացրեց եպիսկոպոսի համար նշանաւոր ուճիկ, բացի դրանից, առաջնորդարանի ծախքերի համար, իբրև մշտական սեպհականութիւն, ընծայեց ընդարձակ կալուածներ, որ նրանց եկամուտներով պահպանվի առաջնորդարանը *)։

Ատրպատականի հայոց վանքերի գոյութիւնը ապահովացնելու համար, շնորհեց նա, իբրև մըշտական սեպհականութիւն, իւրաքանչիւր վանքին

*) Այդ ժամանակ Ատրպատականի հայոց հոգևոր կառավարութեան առաջնորդարանը գտնվում էր Սալմաստ գաւառի Հալիթվան գիւղում, և կալուածները այդ գիւղի հողերիցն էին, որոնք հետզհետէ վաճառվեցան յետադայ թիմական առաջնորդների ազանութեամբ...

մի-մի գիւղ, իրանց բնակիչներով, հողերով և սահմաններով: Այդ գիւղերը ազատ թողցց նա արքունի հարկերից, այնպէս որ, կառավարութեան փոխարէն, ինքը վանքը իրաւունք ունէր ստանալ ոչ միայն մշակութեան բերքերի մի մասը, այլ և արքունի հարկերը *):

Թաւրիզը Աբաս-Միրզայի ակնոյնստան կրայոյ քաղաքի հայ հասարակութեան գրութիւնը բարւոքելու համար, ազատեց նրանց ամեն տեսակ հարկերից: Նոյն արտօնութիւնը թաւրիզեցի հայերը վայելում են մինչև այսօր, իսկ նրանց հարեան մահմեդականները հարկ են վճարում:

Երկար կը լինէր մի առ մի թուել, թէ որքան սողորմած էր նա դէպի հայոց ժողովուրդը և որքան բարձրացրեց նա այդ ժողովրդի գրութիւնը, նրան ամեն կերպ ապահովութիւններ շնորհելով: Բայց այն ևս պէտք է նկատել, որ Աբաս-Միրզան այդ բոլորի մէջ ունէր և իր քաղաքական նպատակները: Նա ամեն հնարներ գործ էր դնում, որ

*) Ատրպատականում երկը նշանաւոր վանքեր կան. Նախավկայի վանքը, որ զտնվում է Երասխի ափի մօտ Հին-Ջուղայից ոչ այնքան հեռու. Թաղէոս առաքեալի վանքը Մաղուի գաւառում և Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքը Հաղբակի գաւառում: Այդ վանքերը դեռ պահպանում են Աբաս-Միրզայի շնորհած կալուածները, բայց հոգիչխանութեան անհոգութիւնից խիստ ողորմելի գրութեան մէջ:

հայերի սրտերը ամուր կերպով կապէ Պարսկաստանի հետ և նրանց համակրութիւնը դէպի ռուսները սառեցնէ: Այսուամենայնիւ, ինչ էլ որ լինէին նրա քաղաքական նպատակները, բայց դարձեալ նրա համակրութիւնը դէպի հայերը բոլորովին անկեղծ էր *):

Աբաս-Միրզան և նրա նախորդները հայերի մէջ գտնում էին ոչ միայն լաւ երկրագործի, վաճառականի և արհեստաւորի արժանաւորութիւններ, այլ զինուորական տաղանդ և կառավարչական ընդունակութիւններ ևս: Նրա ժամանակ, կամ նրանից առաջ հայերից շատերը ոչ միայն զինուորական բարձր աստիճանների հասան, այլ վարում էին ամբողջ նահանգների փոխարքայութեան պաշտօն, դեր էին խաղում դիպլոմատիայի մէջ, կառավարում էին պետական գանձը և մինչև անգամ իշխում էին շահերի կանանոցներում ներքինիների և ներքինապետների պաշտօնով **):

*) Նրա անկեղծութեանը կարող է պայացոյց լինել այն, որ 1827 և 1828 թւերում Պարսկաստանի հայոց դէպի Անդրկովկաս գաղթականութեան ժամանակ, որքան աշխատեց նա, որ հայերը չը գաղթեն: Բայց ռուսաց սուրհմները, Ներսէսը և Լազարեանը, նրա բոլոր ջանքերը թողեցին ապարդիւն և աւելի քան 40 հազար հայեր գաղթեցրին դէպի Արարատեան նահանգը և այլ տեղեր:

**) Պարսկաստանում այդ ժամանակներում ծագկած հայ աւագների պատմութիւնը առանձին գրք-

Մենք կը վեր առնենք Աբաս-Միրզայի մօտ գտնված հայ ծառայողներից մի անձնաւորութիւն միայն, որի գործունէութիւնը մեր պատմութեան հետ կապ ունի, և գուցէ դա լինի այն երկու հայերից մէկը, որ յիշում է իշխան Մադաթօվի ունի կենսագրողը: Այդ քաջը կոչվում էր Բայինդուրեան կամ Բահաթուրեան Ասրիբէկ:

Մեր պատմութեան մէջ աշխատել ենք փոքր ինչ ընդարձակ անդ տալ, ոչ թէ նշանաւոր տոհմական ազնուականներին, այլ ժողովրդի ստորին ծալքերից յայտնված, ժողովրդի ղօրութիւնը և ոգին արտայայտող հերոսներին, որպէս էին՝ Դալի-Մահրասան (Աւազ վարդապետը), թիւլի Արզունանը, Չալաղան իւղըաշին, Մէլիք-Վանին և դրանց

քի կարօտ է. մենք կը յիշենք նրանց անունները միայն.

1. Իւսուէֆ-խան սրփանդխար (մարզպան) Արդուտանի: 2. միւս Իւսուէֆ-խան թօփչի-բաշի (Թիւրանօթաձիգների գլխաւոր): 3. Մուսա-բէկ թօփչի-բաշի: 4. Աղա-Եւաղուր ներքինապետ շահի: 5. Աղա-Իրահիմ զարաբաղցի՝ ազդեցութեան տէր ներքինի Ֆաթալի-շահի կանանոցում: 6. Միւս Աղա-Եւաղուր երևանցի՝ ներքինի և մատակարար Ֆաթալի-շահի կանանոցում: 7. Բժշկապետ Դաւիթ-խան Մկրտչեան նոր ջուղայեցի, Ֆաթալի-շահի և Մահմէդ-շահի ժամանակներում բարձր Դրան բժիշկ: 8. Խուզադատ-խան սալմաստեցի՝ կառավարիչ Ատր-

նմանները: Այդ անտակ անձնաւորութիւններից մէկն էր և Բայինդուրեան Ասրի-բէկը, որը թողնելով Աբաս-Միրզայի ծառայութիւնը, եկաւ իշխան Մադաթօվի մօտ և նրա հետ մեծ քաջութիւններ գործեց:

Ասրի-բէկի նախապապը՝ Բայինդուրը կամ որպէս պարսիկները կոչում էին Բահաթուրը, զեռ Շահ-Սուլթան Յուսէյինի թագաւորութեան ժամանակ Սիւնեաց աշխարհից գնաց Պարսկաստան, և պարսից ծառայութեան մէջ մտնելով, Շահի քաջ և նշանաւոր զօրավարներից մէկը դարձաւ: Յետոյ Պարսկաստանից զզվելով, եկաւ Վրաստան, այստեղ միացաւ Դաւիթ բէկի հետ, և զընայով իր հայրենիքը, Սիւնեաց ապստամբութեան պարագլուխներից մէկը դարձաւ: Դա մեր «Դա-

պատականի զանազան դաւառների 9. Դաւիթ-խան ասպետ և Միրզա-Իւսուէֆ-խան Մէլիք-Շահնազարեան զը-Շապուր, առաջինն էր թարգման Ֆաթալի-շահի մօտ և իբրև Պարսկաստանի լիազօր դեսպան ուղարկվեցաւ Նապօլէօն Ի-ինի մօտ. երկրորդը առաջինի հօրեղբօր որդին էր, Պարսկաստանից դժգոհ լինելով, եկաւ Քիֆլիս, յետոյ գնաց Ս. Պետերբուրգ, այնտեղ վախճանվեցաւ: 10. Չօհրաբ-խան խազնադար—շահ-բիար, այսինքն արքունի զանձապետ. դա Ֆաթալի-շահի զանձապետը և նոր փեսան էր: 11. Միւս Չօհրաբ-խան վարդանեանց՝ արքունի զանձապետ էր Սպահանում: 12. Աղա-Բահրամ ներքինի, ամիր-դիւանխանէ, այսինքն պետական դի-

«իթ-բէկ» վէպի հերոսներից մէկը՝ Բայինդուր իշխանն է, որը իրան միշտ պարսից թագաւորի «բաթման-ղլիւն» է կոչուում:

Այդ Բայինդուրի թոռներից մէկն էր Ասրի-բէկը: Նրա պապի քաջագործութիւնները աւանդութեամբ մնացել էին այդ տունի մէջ, և Ասրի-բէկը ղեռ պատանեկութեան հասակում, հրապուրվելով իր պապի յիշատակներով, թողեց Ղարաբաղը, գնաց Պարսկաստան իր քախար փորձելու: Համարձակ, վայելչահասակ պատանուն յաջողվեցաւ մի ձիարշակի ժամանակ Արաս-Միրզայի ուշադրութիւնը դարձնել իր վրա, և մտաւ պարսից թագաժառանգի աղիւտանտների խումբի մէջ: Յետոյ զանազան դժուարին ղէպքերում իր

ւանի գլխաւորը: 13. Զօհրաբ-խան զուլամ-փիշ-խոզմիթ-բաշի, Շահի արքունիքի սենեկապետների գլխաւորը: 14. Իւսուֆ-խան ամիր-թօփ-խանէ՝ պարսից արտիլերիայի գլխաւորը, թիֆլիսեցի, բաղկալ Գէլօենց տնից: 15. Զօհրաբ-խան ամիր-թօփխանէ: 16. Սպանդիւս-խան իշխանազն Ամատունի, թիֆլիսեցի, զուլամ-փիշ-խոզմիթ, Շահի սենեկապետ: 17. Բէթան-խան զօրապետ: 18. Ալլահ-վէրդի-բէկ զարաբաղցի, Մահմէդ-շահի մօհրդարը՝ այսինքն կնքապահն էր նրա եղբայրները՝ Մէհտի-խան սարհանգը Բըհադրան կոչված գունդի զօրապետն էր, իսկ Ըրզաւ-ու-լու-լի-խանը Շահի փիշ-խոզմիթ (սենեկապետ) էր: 19. Աղաջան-խան սարհանգ (գնդապետ): 20. Ոսկան Սամուրի սպահանցի, Զաթալի-շահի վաճառականը: 21. Մահտեսի

ցոյց սուած քաջութիւններով նա աւելի և աւելի շնորհ զտաւ Արաս-Միրզայի մօտ:

Ղարաբաղի արշաւանքի ժամանակ Ասրի-բէկը գտնվում էր թագաժառանգի թիկնապահների խումբի մէջ: Այդ միջոցին Արաս-Միրզան յանձնեց նրան մի վտանգաւոր ծառայութիւն, որը իր ամենամտերիմ պաշտօնեաներին միայն կարող էր հաւատալ: Անդրկովկասեան մահմեդականներին հաւատարմութեամբ պաշտամբեցնելու համար Արաս-Միրզան գրել էր շրջաբերական թղթեր զանազան խանների, բէգերի և ազդեցութիւն ունեցող անձինքների սնուռներով, — այդ թղթերը յանձնեց ճարպիկ Ասրի-բէկին տեղ հասցնելու համար: Նա մի ընդարձակ շրջան պիտի գործէր Թալիշի, Բա-

Յո վահանէս Ղազարխան թաւրիզցի՝ Արաս-Միրզայի վաճառականը, զաւագտեց Գանիկ կաթողիկոսին բանասարկութիւնից: 22. Մահուշար-խան, որ կրում էր մօհթամէդ-ուզ-ղոզի տիտղոսը, նշանակում է նեցուկ պիտութեան: Գալինկիօրօփեանների տնիցն էր, Պարսկաստանում այն աստիճան բարձրացաւ, որ մի ժամանակ վարում էր հետեակ նահանգների փոխարքայութեան պաշտօնը՝ Խաշտի, Սպահանի, Լօսստանի, Բակտրիայի, Շուշտերի և Գասֆիշի: 23. Խոսրոփ-խան վալի (տիրապետող իշխան), թիֆլիսեցի էր, կայիթմազեանց տունից, չափազանց ուժեղ կնիւնու պատճառով կոչվում էր և Խորով-խան շիր (առիւծ): 24. Սաղուր-խան բուշեռցի, Թան (զօրապետ): 25. Սէթի-խան բուշեռցի, սկզբում ծառայում էր անգլիական ղեսպանատա-

գուի, Գէրբէնդի, Շիրվանի և Շաքիի գաւառնե-
րով, իսկ յետոյ պիտի անցկենար գէպի Գաղստա-
նի կողմերը: Բայց Ասրի-բէկը, քրիստոնեայ ուսու-
ների շահերը գերադասելով պարսիկների շահերից,
դաւաճանեց իր տիրոջը: Նա Աբաս-Միրզայի թղթե-
րը փոխանակ իրանց նշանակած տեղը հասցնելու,
ուղղակի զիմեց Գանձակ և բոլորը յանձնեց իշ-
խան Մաղաթօվին: Թէ որ աստիճան ծանրակշիռ
նշանակութիւն ունէր ուսաների համար մի այդ-
պիտի մասնութիւնը պատերազմի ժամանակ—
ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է: Թողեալ այդ,
որպէս Աբաս-Միրզայի մերձաւորներից մէկը, Աս-
րի-բէկին յայտնի էին պարսից բանակի բոլոր
զաղտնիքները, նրանց թոյլ և զօրաւոր կողմերը,

նը, յետոյ պարսից ծառայութեան մէջ մտաւ.
դրա որդի Ծատուր-խան սարհանգը (գնդապետ)
այժմ Թաւրիզի արտաքին գործոց նախարարի
պաշտօնէութեան առաջին թարգմանն է: 26. Գա-
ուու-թ-խան կամ Ժան-Գաուու-թ-խան գովու-
նացի, ներկայ Շահի առաջին թարգմանն էր: 27.
Թագէտ-խան կամ Թուրաբ-խան թաւրիզե-
ցի, ջաւահիրջի-բաշի, Բ. Դրան ակնազործների
(իւլիկիրների) գլխաւորը: 28. Կուււլամ-Յու-
սէին-խան սըփանդիար (մարզպան) Արաղստա-
նի, իւսուֆ-խան սըփանդիարի որդին: 29. Իս-
մայի-Էր-խան Մէլիք-Մինասեան թաւրիզեցի, ջա-
ւահիրջի-բաշի (Բ. Դրան ակնազործների գլխաւոր):
30. Միրզա-Ֆարուխ Ամիրխանեանց, դարա-
բաղցի, նախ Զաթալի-շահի մօտ, իսկ յետոյ Մահ-
մեդ-շահի մօտ քարտուղարի պաշտօն էր կատա-

թաղածառանդի գիտաւորութիւնները և այլն,—
այդ բոլորը հազարեց նա իշխան Մաղաթօվին
այն ժամանակ, երբ պարսից զօրքերը գտնվում
էին Գանձակից 7 վերսա հեռաւորութեան վրա,
իսկ գեներալ Պասկիւիչը և իշխան Մաղաթօվը
Գանձակում նստած, ամենևին տեղեկութիւն չու-
նէին:

Թէ որպէս վերջացաւ Գանձակի մօտի կռիւը,
—մեր ընթերցողներին յայտնի է: Այդ յաղթու-
թեամբ իշխան Մաղաթօվը և գեներալ Պասկիւիչը
ազատեցին ամբողջ Անդրկովկասը:

Իշխան Մաղաթօվը մեծ խոստումներով ըն-
դունեց Ասրի-բէկին իր թիկնապահների խումբի
մէջ: Պարսից թաղածառանդի սիրելին դարձաւ
նրա ձեռքում մի լաւ գործիք:

րում (որդին այժմ հայ-բողոքականների քարոզիչ
է Քիֆիխում): 31. Միրզա-Ռոստօմ Լնիկօլօ-
փեանց: 32. Աղալար-խան Լնիկօլօփեանց, թէ
առաջինը և թէ երկրորդը ծառայում էին Աբաս-
Միրզայի մօտ: 33. Միրզա-Գիւրգին-խան
Լնիկօլօփեանց կուլամփիշ-խոյմաթ (սենեկապետ)
Աբաս-Միրզայի մօտ: 34. Իւսուֆ-բէկ Լնիկօ-
լօփեանց, թիկնապահ Աբաս-Միրզայի: 35. Սու-
լէյման-խան Լնիկօլօփեանց, իբրև երևելի զօ-
րավար, դա այն աստիճան բարձրացաւ Պարս-
կաստանում, որ կառավարութիւնը նրան շնորհեց
սամը-դօվլէ տիտղոսը, որ նշանակում է սուր
պետութեան: Երկար ժամանակ վարեց Շիրազի,
Բակտրիայի, Լօռխտանի, Շուշթերի և Գասֆիջի
խան. Մելիք.

XLV.

Պարսիկներին մշտական սարսափի մէջ պահելու համար հարկաւոր համարվեցաւ նրանց մի սաստիկ հարուած տալ նոյն իսկ պարսկական հողի վրա: Այդ նպատակով 26 թւի ղեկտեմբերի սկզբներում իշխան Մադաթովը ստացաւ զենքերալ Երմօլովից գաղտնի հրահանգ մի արշաւանք գործելու ղէպի նրասխի միւս կողմը:

Չմեռնային արշաւանքը մի անձանօթ և լաւ ճանապարհներից գորիկ երկրում, սաստիկ պիտի դժուարացնէր իշխան. Մադաթովին ցանկացած յաջողութիւնը դռնել, եթէ նա չունենար իր հետ մի այնպիսի ճարպիկ առաջնորդ, որպիսին էր Ասրի-բէկը: Այդ երիտասարդը, երկար ժամանակ

փոխարքայութեան բարձր պաշտօնը: Դրա որդիներից մէկը, գեներալ Նարիման-խանը, այժմ պարսից Վիէննայի ղեսպանն է, իսկ միւսը գեներալ Զհանգիր-խանը այժմեան Շահի աջուղանբաշին (աղիւտանտների գլխաւորը) մի և նոյն ժամանակ ամբողջ Պարսկաստանի արտիլերիայի գլխաւորն է: 36. Կաւուս-խան սարթիփ (գեներալ) և Չալ-խան սարհանգ (գնդապետ) Սագինեանց, քաջ և նշանաւոր զինուորականներ էին: 37. Աւադ-խան Մէլիք-Մէհրաբեանց, հին-նախիջլանցի, ծառայում էր Թաւրիզի ռուսաց հիւպատոսարանում, մի և նոյն ժամանակ տեղային ռուսահպատակ վաճառականների թաջիրբաշին, այսինքն առևտրական զիւանի գլխաւորն

Պարսկաստանում մնալով, ծանօթ էր պարսից թէ երկրի և թէ բնակիչների բոլոր դուրթիւնների հետ:

Իշխանը ունէր իր հետ 42-րդ եգերեան զօրագնդից մի բառալիօն միայն, նրա մնացած զօրքը բաղկացած էր Ղարաբաղի հայ հետակներից և ձիաւորներից: Կեկտեմբերի 28-ին նա արգէն զբանվում էր Խուդաիիրինի կամուրջի մօտ, որը այդ կողմից միակ անցքն է նրասխ գետից: Այստեղ միացաւ նրա հետ պոլիօմնիկ Մեսչէնկօն իր զօրքերով: Բայց կամուրջից անցկենալ անհասրին էր, պարսիկները նրա կամարներից մի քանիսը խորտակել էին: Չը նայելով սաստիկ ցրտին, զօրքը անցաւ գետի միջով, ուր ջուրը համուում էր մինչև նրանց թիկունքը:

էր. իր կատարած նշանաւոր գործերով նա մեծ յարգանք և հռչակ ստացաւ Պարսկաստանում, և թողեց անմոռանալի յիշատակ, տեղային քրիստոնեանների մէջ, երկու անգամ ազատելով Թաւրիզի հայերին մուշեհանգութիւնից կատարած մահմեդականների սարսափելի կոտորածից: Դրա որդին, Սուլէյման-խանը, այժմ Թիֆլիսում արեւելեան լեղունների գլխաւոր ցենզօրի պաշտօն է վարում: 38. Միրզա-Իւսուֆ Ներսէսեանց զարաբաղցի, քարտուղար Շահի զիւանում (դա Մօսկվայի պրօֆէսօր Ներսէսեանի հայրն է): 39. Ասրի-բէկ Բըհաթուրեանց, Աբաս-Միրզայի մօտ թիկնապահի պաշտօն էր կատարում, դա մի և նոյն անձնաւորութիւնն էր, որ թողեց պար-

Պարսից հողի վրա նրանց ոչ ոք չը հանդիպեց
և Կիլաիւրտի ձորամիջով սկսեցին առաջ գնալ
դէպի Սամբուր գետը: Տարվայ այդ ժամանակ,
այդ կողմերում, իրանց անատունների հետ, գետ-
նափոր ձմերանոցներում բնակվում էին զանազան
խաչնարած ցեղեր, որպիսիներն էին շահսէվան-
ները, շաղաղիները, աջալիքցիները և այլն: Կրանք
երբեմն ասպատակութիւններ էին գործում Ղա-
րաբաղի և ռուսաց նոր գրաւած միւս գաւառնե-
րի վրա և աւարառութիւններ էին անում: Իշխան
Մաղաթօվի առաջին գործը եղաւ պատժել զրանց,
ասիացի աւազակների հետ վարվելով ասիական
կերպով: Յարձակվեցաւ նրանց ձմերանոցների
վրա, յափշտակեց մինչև 20,000 ոչխար, բազմա-

սից ծառայութիւնը և եկաւ իշխան Մաղաթօվի
մօտ:

Բացի զինուորական, քաղաքական, զիւանազի-
տական ասպարէզներից, բացի Շահի Բարձր Գրան
մօտ զանազան նշանաւոր պաշտօնների վարելուց,
հայերը երևելի գտնվեցան և պարսից հոգևորական
դասակարգի մէջ, ի հարկէ, կրօնափոխ լինելուց
յետոյ: Կրանցից կը յիշենք Մօլլա-բաշի (մօլլա-
ների գլխաւոր) Միրզա-Աբասի անունը և Հաջի-
Մօլլա-Քարիմ Տէր-Գրիգորեանի անունը, որի եղ-
բոր թոռը այժմ Թիֆլիսի Մոզնու եկեղեցում
քահանայ է:

Աւելորդ չենք համարում նկատել, որ վերոյի-
շեալ անձնաւորութիւններից, ոմանք Աղամամաղ-
խանի Թիֆլիսից և Անդրկովկասի այլ տեղերից

թիւ ուղտեր, ձիաներ, աւաւաններ և այլ իրեղէն-
ներ:

Մտնելով Միշկինի գաւառը, և օգուտ քաղելով
տեղային շահսէվանների միամտութիւնից, իշխա-
նը լուր տարածեց, թէ կամենում է այնտեղից
անցնել դէպի Թալիշի խանութիւնը: Շահսէվան-
ները հաւատալով, յօժարվեցան նրան ճանապարհ
տալ իրանց երկրի միջով: Բայց իշխանը փոխա-
նակ դէպի Թալիշի խանութիւնը գնալու, յարձակ-
վեցաւ խաղաղ շահսէվանների ձմերանոցների
վրա, և բարբարոսական կոտորածներից յետոյ,
յափշտակեց նրանցից 2,000 ուղտեր, 10,000 կո-
վեր և եզներ, 60,000 ոչխարներ:

Դէպի ամեն կողմ սարսափ տարածելով, յետոյ
մտաւ նա Միշկինի գաւառաքաղաքը, Լօրի, ուր
ներկայացաւ նրան տեղային կառավարիչ խանը,
ինդրելով խնայել իրանց: Այստեղ նա երգում

տարած, (1795) և ոմանք Աբաս-Միրզայի իշխան
Յիցխանօվի հետ ունեցած կռիւի ժամանակ (1804)
Աբարանից տարած գերիներից են, որոնք իրանց
բնական ձիրքերով Պարսկաստանում այնքան ա-
ռաջ գնացին, որ բարձր պաշտօնների հասան:
Անունների պարսկական ձևով փոփոխութիւնը
թող չը սխալեցնէ ընթերցողին, իբր թէ զրանք
մահմեդականներ եղած լինեն, ընդհակառակն,
միայն մի քանիսի բացառութեամբ, մնացած բո-
լորը պահպանեցին իրանց հայութիւնը և քրիս-
տոնէական կրօնը:

ընդունեց մահմեդականների ներկայացուցիչներին, որ հաւատարիմ մնան ռուսաց կայսրին, թէև սրի ուժով առած երդումը մի առանձին նշանակութիւն չունէր:

Թողնելով Վորիի մէջ մի բատալիօն հետևակ և 600 կազակներ, իշխանը մնացած զօրքերով սկըսեց դիմել դէպի Ահար, որը Ղարաղաղի գլխաւոր քաղաքն է: Ճանապարհին, Նասիր-Աբադ գիւղում, նրա առաջ եկան Ղարաղաղի խանի պատգամաւորները և յայտնեցին իրանց հնազանդութիւնը: Այստեղ հանդիպեցին նրան Ղարաղաղի հայոց քահանաները իրանց մէլիքների և տանուէրների հետ, որոնք նոյնպէս հպատակութիւն յայտնեցին: Իշխանը պահեց նրանց իր մօտ և յունվարի 6-ին թնդանօթների որոտմուքով միասին կատարեցին սուրբ Մննդեան և Մկրտութեան տօնի հանդէսը: Բայց հայերը այդ համակրութեան համար սաստիկ պատժեցան, երբ ռուսաց զօրքերը թողեցին պարսից հողերը:

Յունվարի 7-ին իշխանը գտնվում էր Ղարաղաղի գլխաւոր քաղաքի՝ Ահարի մօտ. 17 վերստ հեռաւորութեան վրա հանդիպեցին նրան քաղաքի աւազները, յայտնելով իրանց հնազանդութիւնը: Ահարից նա առաջ չը գնաց և նոյն ամսի 9-ին կրկին վերադարձաւ դէպի Ղարաբաղ:

Այդ արշաւանքը կատարվեցաւ, որպէս վերևում

յիշեցինք, տարվայ ամենացուրտ և վտանգաւոր ժամանակում: Ռուսաց զօրքերը մեծ արգելքների և անյաջողութիւնների պիտի հանդիպէին, եթէ չունենային մի այնպիսի ճարպիկ և քաջ առաջնորդ, որպիսին էր Ասրի-բէկը:

Այդ արշաւանքը այն օգուտը ունեցաւ, որ իշխանը տարածեց սարսափ բոլոր սահմանակից ցեղերի վրա, բացի դրանից ծանօթացաւ Պարսկաստանի ներքին դրութեան հետ և իր հաւաքած տեղեկութիւնները հաղորդեց կոմս Գիբիչին, որը այդ ժամանակ գտնվում էր Թիֆլիսում: Արշաւանքը ունեցաւ և նիւթական օգուտ. նա բերեց իր հետ անազին ռաւար և կոզոպուտ: Իր աւարի մի մասը բաժանեց նա հայոց կամաւորներին, որոնք ռուսաց կառավարութիւնից ոչինչ չէին ստանում, իսկ մնացած մասը թողեց ռուսաց զօրքերի վայելման համար: 2,000 ուղտերը գործ էին անում նոր բորբոքված ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ ծանրութիւններ տեղափոխելու:

Ռուս-պարսկական նոր պատերազմը սկսվեցաւ 1827 թւի գարունքին: Գեռ մարտի 17-ին գնեւրալ Երմօլովը յանձնեց իշխան Մադաթօվին մի առանձին զօրաբաժնի հրամանատարութիւնը և հրամայեց պատրաստ լինել զարնանային արշաւանքին մասնակցելու համար: Նրան պատուիրված էր իր զօրքերի պակասը լրացնել Ղարաբաղի կա-

մաւորներով: Այդ պատուէրը արագութեամբ կատարեց նա և կամաւորների մէջ հայերը մեծամասնութիւն էին կազմում:

Կեռ իրան խոստացված զօրքերի մեծ մասը չը հասած, իշխան Մաղաթօվը իր կամաւորներով և ձեռքի տակ գտնված փոքրաթիւ պատրաստի զօրքերով առաջինը եղաւ, որ սկսեց յարձակողական գործողութիւններ ղէպի Պարսկաստան: Ապրիլի 18-ին նա արդէն գտնվում էր Խուզափիրինի կամուրջի մօտ: Այս անպամ գտաւ կամուրջը բոլորովին ոչնչացրած պարսիկներից. կամարների սիւներն էին մնացել միայն: Գարնանային հեղեղների յորդութեան պատճառով գետի միջով անցնել անկարելի էր: Թւով 5,000 պարսիկներ կանգնած էին գետի ափի մօտ: Նրանց զնդակների տարափի տակ իշխանը հրամայեց կամուրջը պատել տախտակամածով, որի վրայից անցաւ զօրքը: Հէնց առաջին օրում նրան յաջողվեցաւ ցրվել պարսից զօրքերը և ոտք դնել պարսից հողի վրա Նրասխի աջ կողմում: Բայց այստեղից առաջ դնալ չը կարողացաւ նա, հէնց այստեղ վերջացաւ նրա մասնակցութիւնը: 27 թւականի ռուս-պարսկական պատերազմին:

Ապրիլի 22-ին յանկարծ հրաման ստացաւ նա գններալ Պասկևիչից, որ իր հրամանատարութեանը յանձնված զօրքաժինը յանձնէ գններալ-մայօր Պանկրատեովին:

Տխուր, սրտաբեկ կերպով վերադարձաւ իշխանը Ղարաբաղ: Այստեղ կանգ չառեց նա, և մինչև անգամ առանց իր կալուածները տեսնելու, հեռուից վերջին անգամ հայացք ձգելով իր հայրենիքի, իր ծննդեան տեղի վրա, հեռացաւ, դնաց Թիֆլիս:

Թէ ինչ էր իշխան Մաղաթօվին այսպէս անակնկալ կերպով յետ կանչելու պատճառը,— այդ հարցը բացատրվում է միայն զանազան ենթադրութիւններով և զանազան տարակուսանքներով, որոնք սառուցութեան կարօտ են: Այլքանը կասնեք, որ նա ամբողջ հինդ ամիս մնաց Թիֆլիսում կատարեալ անզօրութեան մէջ, մինչև վերջապէս իրաւունք ստացաւ դնալու Ս. Պետերբուրգ:

Կեռ ռուս-պարսկական պատերազմը բոլորովին վերջացած չէր, երբ 1828 թ. ապրիլի 14-ին հրատարակվեցաւ ռուս-թուրքական պատերազմը: Իշխան Մաղաթօվը նշանակվեցաւ առանձին զօրքաժնի հրամանատար և Գունայի կողմից գնաց Թուրքերի հետ կռւելու: Այդ արշաւանքի մէջ ևս, որպէս կարելի էր սպասել նրանից, ամեն կոխների մէջ հանդիսացաւ փառաւոր յաղթութիւններով: Բայց զեռ պատերազմի վախճանին չը հասած, հիւանդացաւ և նոյն տարվայ սկստեմբերի 4-ին վախճանվեցաւ իր բանակի մէջ Շումլայի:

պարիսպների մօտ, թշնամու երկրի վրա: Նրա մարմինը հանդիսաւոր կերպով տարվեցաւ նոյն բերդը, թաղվեցաւ սուրբ Գէորգ զօրավարի եկեղեցու գաւթում *): Նրա թաղման հանդիսին ներկայ էին մինչև անգամ նրա թշնամիները, թուրք օֆիցերները, և բազմաթիւ մահմեդականներ, որոնց նա շատ անգամ ուժակոծել էր:

«Ճակատագրով վիճակված էր իշխանին հանդիպել իր խաղաղ վախճանին թշնամու երկրի վրա, որը վկայ էր եղել նրա յաղթութիւններին նրա երխտասարդական հասակում, որը տեսել էր նրա փառաւոր զործերը նրա այրական հասակում: Նրա մարտակիցների անկեղծ տրտմութիւնը և յաղթված թշնամիների խորին յարգանքը յուզարկաւորում էին նրան դէպի գերեզման:

«Կա խիստ փաղաքշական է. այդ է պարզեւ կեանքի աշխատանքների և կռիւնների:

«Մի հայացք ձգելով նրա անցած ճանապարհի վրա, նրա զործերի, բնաւորութեան և նրա թողած յիշատակների վրա, համարձակ կարելի է յայտնել հետևեալ կարծիքը նրա մասին, թէ բրնութիւնը ստեղծել էր նրան միայն պատերազ-

*) Յետոյ հանգուցեալի ամուսնի խնդրելով, բարձրագոյն հրամանով մարմինը բերվեցաւ Ռուսաստան և զրվեցաւ Ալեքսանդրա-Նեվսկան մեծաստանի մէջ (Александр-Невская Лавра):

մոդ լինելու համար: Չը նայելով կրթութեան պակասութեանը, բայց ընականից ունենալով անհամեմատ լուսաւոր խելք և հասկացողութիւն, ունենալով բնաւորութեան զօրութիւն և հաստատամտութիւն, նա իր պարզ և սուր ըմբռնողութեամբ փոխարինում էր այն հմտութիւնները, որոնց ուրիշները հազիւ կարողանում են ստանալ արհեստի և դիտութեան շնորհիւ: Հայացքների ճշտութիւնը երբէք չէր սխալեցնում նրան, ոչ պատերազմական դիրքեր ընտրելու ժամանակ և ոչ թշնամու ուժերը և դիրքերը հետագօտելու ժամանակ: Նրա կշռադատութեան ձիրքը կրեմն զարմացնում էր մինչև անգամ նրանց, որոնք ճանաչում էին նրան: Բաւական էր հարևանացօրէն հայացք ձգել մի որ և իցէ անձանօթ երկրի վրա, նա արդէն կատարեալ հասկացողութիւն կը ստանար նրա տեղագրական դրութեան մասին: Մի քանի անգամ հանդիպելով իր նոր ախոյեանին, նա արդէն կը շափէր նրա ուժերը: Երբէք չէր սխալվում նա, երբ նշանակում էր այն կէտերը, թէ որտեղ պէտք էր ընդդիմադրել թշնամուն կամ որտեղ պէտք էր հարուածել նրան: Երբ հասնում էր յարձակման վճռական րօպէն, որը նա միշտ սկզբից նախագուշակում էր, գտնում էր նրան միշտ պատրաստ:

«Բայց հայացքների և ըմբռնողութեան ճշտութիւնը, խելքի և հասկացողութեան խորութիւնը

գտնվում են շատ զօրավարների մէջ և մնում են ապարդիւն: Նրանք բաւական են մի խորհրդատուի համար, բայց բաւական չեն մի զինուորական առաջնորդի համար: Մաղաթօվը միացնում էր դրանց հետ և ուրիշ ամենանշանաւոր յատկութիւններ. անձնական քաջութիւն, որը չէր վհատում ոչ մի վտանգի առջև, սառցային սառնասրտութիւն, որը չէր վրդովվում ոչ մի անակնկալ դէպքի ժամանակ, և այն, որ ամենից հազուադիւսն է.— դա էր նրա բարոյական արիւթիւնը, որը չէ վախենում ոչ մի պատասխանատուութիւնից: Վճռելու մէջ խիստ համարձակ էր նա, իսկ իր դիտարութիւնները կատարելու մէջ չափազանց շուտափոյթ: Այդ արագութիւնը, որը մեծ զօրութիւն է պատերազմի գործի մէջ, որը նրա պաշտած հանճարների՝ Նադօլէօնի և Սուվօրօվի գլխաւոր յատկանիշն էր,— էր մի և նոյն ժամանակ հաստատ երաշխաւորութիւն իշխան Մաղաթօվի բոլոր ձեռնարկութիւնների յաջողութեանը:

«Այդ եզրակացութիւնները յակամայից ներկայանում են մեր մտքում, երբ քննում ենք իշխան Մաղաթօվի մշտական յաջողութիւնները անհամեմատ գերադանց ուժերի դէմ, երբ տեսնում ենք այն նշանաւոր հետևանքները, որոնց հասնում էր նա խիստ սահմանափակ միջոցներով, և երբ ի նկատի ենք առնում այն անհամեմատ փոքր կո-

րուստը, որ կրում էին նրա զօրքերը ամենափառաւոր յաղթութիւնների մէջ: Երիտասարդական հասակում իր ուրախ քնաւորութեամբ դրաւնց նա իր ընկերների սէրը. իր ստորագրեալների հետ սրտաբաց էր նա, խիստ սաստիկ կարգապահութիւն պահպանելով հանդերձ, սիրում էր նա իր զինուորներին, միշտ ունէր նրանց մասին ջերմ հոգատարութիւն, բորբոքում էր նրանց ոգին, իր վարմունքով բարձրացնում էր նրանց բարոյական զօրութիւնը և դրանով ներշնչում էր իր և նրանց մէջ այն փոխադարձ հաւատարմութիւնը, որը տանում է դէպի քաջագործութիւններ: Բախտաւոր գտնվելով իր բոլոր ձեռնարկութիւնների մէջ, նա հաւատում էր իր բախտին, որը երբէք չէր դաւաճանում նրան: Այդ հաւատը դէպի իր աստղը շատ անգամ նկատվել է մեծ զօրավարների մէջ: Հարեանցօրէն դատողները ծաղրում են այդ հաւատը, իսկ աւելի խոր քննողները յարգում են նրան, որովհետև նրա մէջ միանում են մարդութէ ճշմարիտագօրութիւնը և թէ զօրութեան ըզրացմունքը: Աւելացնում ենք, որ նա հաւատում էր ուսուց զինուորի ոգուն և նրա համակրութեանը դէպի իր գլխաւորը, և այդ պատճառով նրա հրամանատարութեան ներքոյ զօրքը առաջ էր դնում ուրախութեամբ, ատելով. «Մենք զիտենք, որ նրա հետ ոչ մի մարդ ի զուր չի կորչի:»

«Մկասժ կապիտանի աստիճանից իշխան Մաղաթօվը իր քաջութեամբ միայն ստացաւ այն բոլոր գերազանցութիւնները, այն բոլոր պատուանշանները, որ ունէր նա: Այսպէս էր խօսում նա ինքը, և այսպէս կասեն ամենքը, որոնք ծանօթ են նրա կատարած ծառայութիւնների հետ:

«Նա ապրեց և մեռաւ որպէս հայրենիքի հաւատարիմ որդի, իր անձնագոհութեամբ միշտ նուիրված մնաց իր Քաղաքին, մշտապէս հոգ տանելով Ռուսաստանի փառքի համար *):

Մենք մեր կողմից կաւելացնենք, որ Ղարաբաղը իրաւունք ունի պարծենալու, որ տուեց Ռուսաստանին մի այսպիսի հերոս, բայց ցաւում ենք, որ այդ քաջը իր հայրենիքի սէրը գրաւել չը կարողացաւ....

Իշխան Մաղաթօվը ուղղակի ժառանգ չը թողեց: Մահից յետոյ նրա իշխանուհի տիկինը և կաւ Ղարաբաղ, որ հանգուցեալի ընդարձակ կալուածները բաժանէ նրա հեռաւորք և մերձաւոր ազգականների մէջ, և ինքն էլ իր մասը ստանայ: Բայց ժառանգների և տիկնոջ մէջ անհամաձայնութիւններ ծագեցան, այդ պատճառով տիկինը

*) «Жизнь генералъ-лейтенанта князи Мадатова». Издание второе. С. Петербургъ. 1863. Երես 188—191:

վշտացած գնաց Ս. Պետերբուրգ և բոլոր 15 գիւղերը տուեց արքունի գանձարանին, ստացաւ մի նշանաւոր գումար: Ժառանգները մնացին առանց բաւականութիւն ստանալու:

27 թւի ռուս-պարսկական պատերազմը վերջացաւ յօգուտ Ռուսաստանի. Երասխ գետը նշանակվեցաւ սահմանագիծ հրկու պետութիւնների մէջ, և այդ գետի ձախ կողմում գտնված բոլոր պարսկական խանութիւնները մտան ռուսաց տիրապետութեան ներքոյ:

Ռուսաստանը զրեց Պարսկաստանի վրա պատերազմական տուգանք, և որ ամենագլխաւորն էր, 40,000 հայեր Պարսկաստանից գաղթեցրեց և բնակեցրեց իր նոր զրաւած երկրների վրա:

Որպէս պարսից խաների, այնպէս էլ հայոց մէլիքների իշխանութիւնը վերջացաւ: Այնուհետև հայոց մէլիքների ժառանգները այլ ևս ուրիշ բանի վրա չէին մտածում, աշխատում էին միայն մտնել ռուսաց ծառայութիւնների մէջ, աստիճան և չքանշաններ ստանալու համար: Այդ փառասիրական ձգտումը անգիտակցաբար այն օգուտը ունեցաւ, որ մէլիքների ժառանգները ռուսաց ծառայութեան մէջ գտնվելով, և ռուսաց օրէնքների ու ազդեցութեան տէր անձինքների հետ ծանօթանալով, կարողացան ձեռք բերիլ իրանց հայրենական կալուածների մի մասը:

Քայց մի հարց կը մնայ անփձիւ, թէ ինչու հայոց տիրապետող մէլիքների ժառանգները ընդունվեցան իբրև տոհմական ազնուականներ և ոչ իբրև իշխանագներ, քանի որ խամսայի հինգ մէլիքութիւնները կազմող աները իսկապէս իշխանական ծագումից էին:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Խամսայի մէլիքութիւնների պատմութիւնը վերջացաւ: Երբ այդ պատմութիւնը մաս-մաս լոյս էր տեսնում «Մշակի» համարների մէջ, ամեն անգամ, երբ հանդիպում էի ծանօթներին, նրանց առաջին խօսքը լինում էր՝ «լաւ է»... իսկ յետոյ մի հարց՝ «որտեղից էք առել այդ տեղեկութիւնները»...

Այդ հարցի մէջ, որ ստէպ առաջարկում էին ինձ, նշմարվում էր մի տեսակ կասկած, մի տեսակ անվստահութիւն... Բարեկամներիցս մի քանիսը մինչև անգամ նկատեցին ինձ. «Միթէ մենք ունեցել ենք Ղարաբաղում այսպիսի իշխանութիւններ, եթէ կային, ինչու մենք չը զիտէինք»...

Այդ մարդիկը, որոնք վանի բեեռագրների վրա դատողութիւններ են անում, որոնք ցըրհենդեան անցքերի վրա են խօսում, զարմանալի է, որ իրանց քթի տակ, մեղանից կէս դար ա-
խամս. Միլիք.

ուսջ կատարված իրողութիւնների վրա նայում են իրրն առասպել, իրրն ֆանտազիայի ծնունդ:

Իմ ընթերցողների կասկածը փարատելու համար ես հարկատուր եմ համարում ցոյց տալ այն աղբիւրները, որոնցից քաղել եմ իմ պատմութիւնը:

Գեո. 1881 թւի յուլիս ամսում, նախ քան իմ ճանապարհորդութիւնը գէտի Սիւնեաց աշխարհը, «Մշակի» համարներից մէկում ես տպեցի մի յօդուած, որի մէջ բացատրում էի իմ ճանապարհորդութեան նպատակը, այն է՝ հաւաքել Ղարաբաղի մէլիքների պատմութեան համար թէ դրաւոր և թէ բերանայի տեղեկութիւններ, — և հրաւիրում էի ձեռնհաս անձինքներին օգնել ինձ իմ ձեռնարկութեան մէջ, եթէ գտնվում էին նրանց մօտ որ և իցէ պատմական նիւթեր:

Որպէս մեր ամեն այդ տեսակ հրաւէրները մընում են ապարդիւն, իմ հրաւէրքը ևս մի առանձին նետանքի չը հասաւ: Ինձ մնում էր անձամբ գնալ Ղարաբաղ, մտնել ամրոխի մէջ, և դիմել այն հարուստ պատմական աղբիւրին, որը դեռ ևս թարմ կերպով պահպանված է ժողովրդական աւանդութիւնների մէջ:

Ես անցայ Ղարաբաղի հինգ գաւառները, որ կազմում էին Խամսայի հինգ մէլիքութիւնների իշխանութեան տեղերը:

Գանձակից գնացի Գիւլիստանի գաւառը: Այս-

տեղ են Մէլիք-Բէգլարեանների կալուածները, այստեղ տիրում էին նրանց նախնիքը: Ղարաքինար գիւղում, մի ամբողջ շաբաթ մնալով Մէլիք-Բէգլարեան Սէրգէյ-բէկ և Ալեքսան-բէկ եղբայրների տանը, տեղային ծերունիները գնում ու գալիս էին ինձ մօտ, ոգևորված պատմում էին իրանց երկրի մէլիքների պատմութիւնը: Ես գրում էի: Յետոյ սկսեցի ճանապարհորդել Գիւլիստանի զանազան տեղերը, այլ և այլ յիշատակարաններ քննելու համար: Տեսայ Մէլիք-Բէգլարեանների տոհմային դերեկմանատունը Հօռիկի վանքի մօտ, մի ամայի, անմարդաբնակ տեղում, մթին անտառի մէջ, և դարերով աճած թուփերի, մայրաւների մէջ գտայ այդ տոհմի հերոսների մուռացված շիրիմները: Մեծ դժուարութեամբ յաջողվեցաւ ինձ կարողալ մամոնապաս տապանաքարերի արձանագրութիւնները, որոնք ժամանակագրական և տոհմագրական կողմից պատմութեան համար նշանակութիւն ունէին: Հէնց նոյն վանքի մօտ դեռ կանգնած է մի հոյակապ, սիւնազարդ ամբողջ, բարձր աշտարակներով, բաղմաթիւ տինեակներով, որոնց մէջ մի ժամանակ բնակվում էին Մէլիք-Բէգլարեանների նախնիքը: Տեսայ և Գիւլիստանի ահուշի բերդը, որ իր կիսաւեր դրութեան մէջ դարձեալ հրաշալի է: Գիւղերը պարտելով, քննում էի եկեղեցիներում կամ մասնաւոր անձինքների մօտ գտնված գրչագիր մատեանների

յիշատակարանները, քննում էի եկեղեցիների կամ վանքերի պատերի վրա գտնված արձանագրութիւնները: Դանձասարի վանքի պատի վրա մի ընդարձակ արձանագրութիւն նուիրված է Մէլիք-Բէգլարեանների յիշատակին:

Գիւլիստանից անցայ Զրաբերդի գաւառը: Այստեղ հաւաքեցի այն աւանդութիւնները, որ պահպանված էին Մէլիք-Խարայէլեանների մասին: Գետաչէն գիւղի եկեղեցում գտայ մի գեղեցիկ դրշապիր աւետարան *), արծաթէ կազմով, որի յիշատակարանի մէջ արձանագրված էր Մէլիք-Խարայէլեանների տոհմագրութիւնը: Թարթար դետի հակառակ ընթացքով դէպի վեր բարձրանալով, ամեն քայլում հանդիսանում էին Մէլիք-Խարայէլեանների յիշատակարանները: Ես այցելութիւն գործեցի Եղիշէ առաքեալի ամայի վանքին, որ գտնվում է բոլորովին կուսական անտառների խորքում, սարսափելի լեռների բարձրավանդակի

*) Այդ աւետարանը մի ժամանակ գերի ընկած լինելով Պարսկաստան, Մէլիք-Աթամ մեծը թափել է գերութիւնից, և գրել է տուել նրա վերջին թերթերի վրա իր տոհմի յիշատակարանը: Այդ գիրքը հայկական արհեստի ամենագեղեցիկ դործերից մէկը կարելի է համարել. արծաթէ կազմը այնպիսի հրաշալի քանդակներ ունի, մաղաղաթը այնքան նուրբ է, պատկերները այնքան կենդանի են և գրիչը այնքան կանոնաւոր է, որ կարող է ամենանշանաւոր թանգարանի զարդը լինել:

վրա: Դա վանք չէ, այլ վանքերի մի խումբ է: Աւելի քան ութն տաճարներ կանգնած են միմեանց մօտ, այնքան մերձ, որ մի մարդ հազիւ կարող է նրանց մէջտեղից անցնել: Այդ տաճարներից մէկի մէջ դրած է վաչական թագաւորի գերեզմանը, իսկ նրա զուան հանդէպ գտայ Զրաբերդի հզօր տիրապետողի՝ Մէլիք-Աթամ մեծի փառաւոր շիրիմը: Այդ վանքում տեսայ այն աշտարակը, որի մէջ բնակվում էր իմ պատմութեան ձերոսներից մէկը՝ երեւելի Դալի-Մահրասան (Աւագ վարդապետը): Աշտարակի վերին յարկի միջից այժմ աճել է մի ահազին կաղնի ծառ: Մատաղիս գիւղից ինձ հետ վեր առած ուղեցոյցը, որը այն առեւելի լեռների և անտառների համարձակ որսորդներից մէկն էր, առանց լռելու պատմում էր ինձ Դալի-Մահրասայի գործերը: Վարդապետ-հերոսի քաջագործութիւնները արձագանք էին գտել երիտասարդի տպաւորվող սրտում:

Եղիշէ առաքեալի վանքից անցայ Երիցմանկանց վանքը: Այդ վանքի մօտ գտնվում է Զրաբերդ կոչված հուշակաւոր ամրոցը, որ և կոչվում է Զերմուկի բերդ: Այդ բերդի միջից վտանգի ժամանակ կռվում էին Մէլիք-Խարայէլեանները: Երիցմանկանց վանքում մնացի մի օր: Ծերունի Տօնի-ապէրը, միակ միաբանը այն վանքի, որի մէջ մի ժամանակ կաթողիկոսներ էին նստում, ամբողջ Գիշերը պատմում էր ինձ Զաւաղան լղբաչու և

Մէլիք-Խարայէլեանների տոհմի զանազան ներկայացուցիչների մասին, և զարմանում էր, որ նրա պատմածներին այնքան նշանակութիւն էին տալիս, որ գրի էին առնում:

Նրիցմանկաց վանքից ոչ այնքան հեռու, Թարթար գետի աջ ափերի մօտ, մի անտառապատ ձորի մէջ գտնվում են աւերակները մի հին քաղաքի, որի տեղը մինչև այսօր կոչվում է «Մայրաքաղաք» կամ «Քղաքատեղ»: Այստեղ տեսայ Մէլիք-Աթամ մեծի կիսաւեր պալատը, որ իր փոշիների մէջ զարծեալ հրաշալի է: Իսկ Նոր Մոխրաթաղ գիւղի մօտ, Իննմասանց անապատի հանդէպ տեսայ Մէլիք-Աթամ մեծի ամրոցը, որ բոլորովին ամրոցջութեամբ մնացած է: Գոռների ճակատների վրա կան երկար արձանապուրթիւններ, որոնք պատմական նշանակութիւն ունեն:

Այստեղից ես յատկապէս գնացի Մարդակերտ անունով գիւղը մի մօտ հարևարամեայ ձերունի տեսնելու համար, որի մասին առաջուց լսած էի: Նրան կոչում են Միրզա-Ասրի, հմուտ է հայերէն, պարսկերէն, արաբերէն և թուրքերէն լեզուների գրագիտութեան մէջ. մի ժամանակ թարգմանի պաշտօն է կատարել Շուշի բերդի վերջին իշխողների՝ Խրրահիմ-խանի և Մէհտի-խանի մօտ, իսկ մի ժամանակ ծառայել է նոյն բերդում գտնված գերմանացի միսիօնարների մօտ: Այդ կենդանի պատմագրութիւնը երկու ամբողջ օր ինձ գրել էր

տալիս Ղարաբաղի մէլիքների և Շուշիի խաների անցքերը, որոնք նրա յիշողութեան մէջ խիստ անմոռաց կերպով պահպանված էին: Զառամեալ ձերունին երեխայի նման ուրախանում էր, որ վերջապէս գտնվեցաւ մի մարդ, որին հաղորդեց իր սրտին մօտ եղած տեղեկութիւնները: Ինքը գրիւռ անընդունակ էր դարձել. աչքերը չէին տեսնում, իսկ ձեռքերը դողում էին: Նա տուեց ինձ մի հնամաշ տետրակ (թերթերից պակաս) որի մէջ կային զանազան ժամանակագրական նկատողութիւններ Ղարաբաղի նշանաւոր անցքերի մասին: Մարդակերտից անցնելով կսապատ գիւղը, այստեղ տեղեկութիւններ հաւաքեցի Աթաբէկեանների մասին: Յետոյ գնացի Գիւլ-Նաթաղ բերդը, որ պատկանում էր Մէլիք-Ալլահվերդեաններին: Այստեղ տեսայ Մէլիք-Ռուստամի ամրոցը, տեսայ նրանց տոհմային գերեզմանատունը: Մի քանի օր մնալով բժիշկ Աղասարեանցի տանը, ինձ յաջողվեցաւ բաւական նիւթեր հաւաքել Մէլիք-Ալլահվերդեանների պատմութեան համար:

Այստեղից գնացի Խաչէն՝ Հասան-Ջալալեան իշխանների դարերո բնագաւառը: Տեսայ Գանձասարի հռչակաւոր վանքը— Աղուանից կաթողիկոսների վեհարանը, որը վերջին ժամանակներում զարձաւ Ղարաբաղի մէլիքների զաղտնի ժողովների խորհրդարանը: Գանձասարի վանքի տաճարի մէջ և նրա շուրջը գտնված գերեզմանատնում

ես քննեցի Հասան-Չալալեան կաթողիկոսների և մէլիքների շիրիմները:

Գանձասարի վանքի պիւղում, վախթանգ-բէկ Հասան-Չալալեանի տանը գտայ մի հնամաշ տետրակ (սկզբի թերթերից պակաս): Դա սկսած, բայց չաւարտած մի պատմութեան սեպորութիւնն է, գրված Բաղդասար միտրօպօլիտի ձեռքով, գլխաւորապէս Հասան-Չալալեանների տոհմի վերաբերութեամբ: Առաջին մասը այնքան հետաքրքիր չէ, որովհետև քաղած է մեկ արդէն յայտնի կազանկատուացիի և կիրակոս գանձակցու գրքերից: Իսկ վերջին մասը բովանդակում է իր մէջ հետաքրքիր տեղեկութիւններ Ղարաբաղի մէլիքների Պետրոս մեծի հետ և վրաց վախթանգ իշխանի հետ ունեցած յարաբերութիւնների մասին: Նրանց յարաբերութիւնների մասին Փանահիանի և Իբրահիմ-խանի հետ, վերջինիս կատարած բարբարոսութիւնները Հասան-Չալալեանի Բովհաննէս կաթողիկոսի և Ղարաբաղի մէլիքների վերաբերութեամբ. համառօտ կերպով նկարագրված է Ղարաբաղի մէլիքների իրանց հպատակների հետ դէպի վրաստան պաղթականութիւնը և այնտեղից վերադարձը և այլն: Պատմութիւնը հասցրած է մինչև 1808 թուականը, այսինքն մինչև այն ժամանակը, երբ Բաղդասար միտրօպօլիտը հայ գաղթականների հետ ինքը վերագարձաւ վրաստանից: Տետրակի մէջ տեղ-տեղ

ջնջված է և մի և նոյն պրշով յիտայ ուղղված է: Լուսանցքների վրա ժամանակ առ ժամանակ յաւելուածքներ են արել, գրիչը նոյն է, բայց մեղանի գոյները զանազանվում են: Ինչպէս յիշեցի, այդ տետրակը սեպորութիւն է միայն. ցանկալի կը լինէր, եթէ դրա ամբողջը և սրբագրվածը գտնվէր: Հեղինակը անցքերի ժամանակակիցը լինելով, նրա գրվածը աւելի արժանահաւատ պէտք է համարել:

Խաչէնում տեսայ Հասան-Չալալի բերդը, որ այժմ կոչվում է Թարխանայ (Խօխանայ) բերդ, տեսայ այդ բերդի ստորոտում իշխանի պալատի աւերակները, որ կոչվում են «ղարպասներ» — տեսայ հրաշալի կաշաղակաբերդը, այցելութիւն գործեցի սուրբ Յակոբայ վանքին, վերջապէս տեսայ մի պատմական ժողովուրդ, որ ճանաչում է այդ յիշատակարանները և հազարաւոր բաներ է խօսում նրանց մասին:

Խաչէն գետի ընթացքով ցած իջնելով և թեքվելով դէպի Խնզիրատան դիւղը, տեղեկութիւններ հաւաքեցի Մէլիք-Միրզախանեանների մասին: Այստեղ մնացի միայն մէկ օր, որովհետև սաստիկ վատ ընդունելութիւն գտայ: Ինձ առհասարակ չէր յաջողվում այն տեղերում, ուր գտնվում էին մէլիքների ժառանգներ, և մանաւանդ երբ նրանց տոհմի պատմութեան մէջ կային արստաւոր կէտեր: Մէլիք-Միրզախանեանների պատմութիւնը շատ մաքուր չէ:

Այստեղից անցայ Շուշի բերդը: Իջևանելով տեղային առաջնորդարանում, ինձ յաջողվեցաւ քըննել հոգևոր կօնսիստորիայի արխիւը: Ոչինչ չը գտայ: Բոլոր հին դօկումենտները, որոնք կարող էին Ղարաբաղի պատմութեան վրա փոքր ի շատէ լոյս ձգել, ինչպէս ասում էին, դանազան ժամանակներում գողացել էին: Այստեղ եւ ծանօթացայ ծերունի Հաթամի հետ, որը մի ժամանակ Բաղդասար միտրօպօլիտի կանցլերն է եղել: Նա տուեց ինձ բուսական մանրամասն և ընդարձակ տեղեկութիւններ Ղարաբաղի կաթողիկոսների, մէլիքների և խաների մասին: Յարգելի ծերունին իր պատմութիւնները այնքան յաճախ անգամ կրկնել էր, որ «Հայր մեր»-ի նման անգիր սերտած ունէր:

Շուշիում Գրիգոր-բէկ Հասան-Չալալեանը յանձնեց ինձ մի հարուստ հաւաքածու զանազան ֆիրմանների, հրովարտականների, պաշտօնական թղթերի, որ շնորհված են եղել պարսից շահրից և օսմանոց տիրապետողներից Ղարաբաղի կաթողիկոսներին ու մէլիքներին: Այդ հաւաքածուի մէջ գտնվում է Հասան-Չալալեան տոհմի ամբողջ ճիւղագրութիւնը ժամանակագրական կարգով, բացի դրանից, հաւաքված են օրինակները այն արձանագրութիւնների, որ մնացել են քարերի վրա և որ վերաբերում են այդ տոհմին: Հաւաքածուն կազմել է Բաղդասար միտրօպօլիտը և

Իւրաքանչիւր թղթի թարգմանութեան տակ իր ձեռքով ստորագրել է շուշիի է ընդ նախագահափարին»: Թէ որ աստիճան տիրապետում էր Բաղդասար միտրօպօլիտը պարսկերէն, թուրքերէն, ռուսերէն և վրացերէն լեզուներին, որ կարողանար այդ լեզուներով գրված թղթերի թարգմանութիւնը համեմատել ընագրի հետ,— այդ մեզ յայտնի չէ, միայն այսքանը կասենք, որ թարգմանութիւնը սաստիկ անպիտան է, մանաւանդ աշխարհաբար թարգմանվածները. շատ տեղերում ոչինչ չէ հասկացվում: Բաղդասար միտրօպօլիտը մեծ սխալ է գործել, որ պատմութեան համար այդ թանգազին հաւաքածուի բնագրների օրինակները չէ դրել թարգմանութիւնների հետ:

Շուշիում բուսական տեղեկութիւններ հաւաքելով այդ բերդի վաղեմի իշխողների՝ փանահ-խանի, Իբրահիմ-խանի և Մէհտի-խանի մասին, ես անցայ վարանդայի զաւտուր, Մէլիք-Շահնազարեանների տիրապետութեան երկիրը: Երկու օր մնացի Չանախչի կամ Աւետարանոց բերդում, ուր բնակվում էին Մէլիք-Շահնազարեանները, ուր մինչև այսօր տեսնվում են նրանց ամրոցների աւերակները, ուր դրած են այդ տոհմի նշանաւոր ներկայացուցիչների շիրիմները: Այստեղ ամեն մի ծերունի դեռ ևս չէ մոռացել, թէ Թեշեբ են կատարվել այդ բերդում, զիտէ այդ բերդի իշխողների իւրաքանչիւրի կատարած գործը:

Յոյց տալու համար, թէ մեր գաւառներում որպիսի արգելքների և մինչև անգամ անախորժութիւնների կարող է հանդիպել մի ուղեր, որ ուսումնական նպատակներով ճանապարհորդութիւն է անում, ես մէջ կը բերեմ մի դէպք, որ տեղի ունեցաւ Չանախչի բերդում:

Այստեղ գալու ժամանակ Շուշվայ հոգևոր իշխանութեան յաջորդը ինձ տուել էր տեղային կօնսիստորիայի անդամ քահանաներից մէկին, իբրև առաջնորդ, որ ցանկացած տեղերը ման ածէ ինձ և գիւղացիներին հասկացնէ իմ ճանապարհորդութեան նպատակը: Բացի դրանից, գերապատիւ յաջորդը ինձ պատիւ էր արել, տալով իր սեպհական ձին նստելու համար: (Յաջորդի ձին էլ մեծ նշանակութիւն ունի գիւղացիների աչքում): Չը նայելով այդ բոլոր նախապատրաստութիւններին, Չանախչի բերդում հազիւ կարողացայ ազատվել մի մեծ սկանդալից: Հիւրատիրվելով տեղային քահանաներից մէկի տանը, խնդրեցի ինձ մօտ կանչել մի քանի ծերունիներ, որոնք կարողանային ինձ բաներ պատմել Մէլիք-Շահնազարեանների մասին: Շատերը ներկայացան: Նրանք խօսում էին, ես հարկաւոր համարած տեղեկութիւնները նշանակում էի իմ նկատողութեան գրքոյկի մէջ: Յանկած հայեոյանքներով ներս թափվեցան մի խումբ մարդիկ և պատմողներին բռնութեամբ դուրս քաշեցին սենեա-

կից, կամենում էին ծեծել նրանց: Ես չուարած մնացի: Ինձ հետ եկած քահանան հազիւ կարողացաւ հանգստացնել նրանց: Բանից դուրս եկաւ, որ այդ մարդիկը Մէլիք-Շահնազարեանների տոհմիցն էին և նրանց շատ հաճելի չէր, որ իրանց նախնիքների պատմութիւնը գրվէր:

Առհասարակ ժողովուրդը սաստիկ վախենում է գրչից. հէնց որ նրա աչքի առջև մի բան գրում ես, նա սարսափում է: Ինձ շատ անգամ առաջարկում էին այսպիսի հարցեր. «Աղա, դրանից խօ մեզ վընաս չի լինի»:...: Ինչ անէ խեղճ ժողովուրդը, նա ամեն գրութիւնների վրա նայում է պաշտօնական կէտից: Օրինակ, եթէ մի գիւղատնտես, կամենալով ուսումնասիրել Երկրի բեղմնաւորութեան չափը, հարցնելու լինի գիւղացուց, թէ քո ցանքը հարիւրին որքան արդիւնք է բերում.—նա իսկոյն կը սկսէ ստել, մտածելով, թէ կամենում են հարկերը աւելացնել: Այսպէս էլ, երբ կամենում ես հարցնել մէլիքների տոհմին պատկանող այս և այն անձնաւորութեան մասին, իսկոյն սկսում են մտածել, չը լինի թէ նոր բնութիւններ պիտի սարքեն. չը լինի թէ հողերի, ազնուականութեան մասին էլի նոր բան կայ...: Այդ մարդիկը միշտ գործ են ունեցել ստորին պաշտօնեաների հետ, իսկ ուսումնասէր գիտնականը, պատմաբանը նրանց չի հանդիպել:

Վարանդայից անցայ Տիզակի գաւառը, գնացի

Տող բերդը: Այս բերդում իշխում էին Մէլիք-Աւանեանները: Տեսայ նրանց տոհմային գերեզմանատունը, տեսայ Մէլիք-Եղանի կիսակեր պալատը, որի մէջ այժմ բնակվում է մի մանանտական բէգ, որը այդ տոհմի կրօնափոխ եղած ժառանգներից մէկն է:

Այստեղ ինձ յաջողվեցաւ ձեռք բերել երկու բաւական հաստ հատորների մէջ ամփոփված զանազան պատմական գրվածքներ: Այդ աշխատութեան հեղինակն է Գոիչ վանքի վանահայր Առաքել վարդապետ Կոստանեանցը: Եթէ մեր բոլոր վանքերի ծոյլ, հացկատակ վարդապետները հետեւէին Առաքել վարդապետի օրինակին, և իրանց չբժապատող ժողովրդի ու պատմական տեղերի արանդութիւնները հաւաքելով գրէին, դրանով աւելի մեծ ծառայութիւն արած կը լինէին մեր գրականութեանը, քան թէ իրանց աղօթքներով:

Առաքել վարդապետը, իրաւ է, իր պատմութեան մէջ ժամանակագրական կարգ չէ պահպանել, նիւթերը իրանց տեսակի համեմատ չէ գասաւորել, և նրա աշխատութիւնը աւելի մի անկապ հաւաքածու է, քան թէ պատմութիւն, այսու ամենայնիւ. նրա գրքերը բովանդակում են իրանց մէջ թէև անմշակ, բայց բաւական առատ նիւթեր պատմութեան համար: Երկու հատորները բաղկացած են 75 ընդարձակ գլուխներից և 428 երեսներից:

Նրա նիւթերի մեծ մասը կարող էր ծառայել հայոց Այսմաուրքին, քան թէ պատմութեան. օրինակ, հանդիպում են դրանց նման շատ զլուսներ. «Պատմութիւն հրաշից ուրումն աղբատի» — «Յաղագս մարդակերպ հարսնաքար անուանեալ վիմին» — «Յաղագս հրաշագործ Զուղալուխաչին» — «Յաղագս ուրումն ազահ վաճառականի, թէ որպէս եղև այր կատարեալ ի ձեռն սատանայի» — և այսպիսի զլուխների մէջ յանկարծ «Պատմութիւն Լանկիթամուրայ» — մի բոլորովին անյայտ կտոր Լանկ-Թէյմուրի արշաւանքներից:

Առաքել վարդապետի երկու հատորների մէջ կան և այնպիսի զլուխներ, որ կարող են ծառայել իբրև աղբիւր Ղարաբաղի մէլիքների պատմութեան համար: Այդ տեսակ զլուխներից բաւական ընդարձակ տեղ է բռնում Տիգակի Մէլիք-Աւանեանների մանրամասն պատմութիւնը, սկսեալ Մէլիք-Եղանից մինչև այդ տոհմի վերջին ժառանգները: Յետոյ Վարանդայի Մէլիք-Շահնազար II-ի պատմութիւնը, նրա յարաբերութիւնները Շուշի բերդի խաների հետ. Աղա-Մամատխանի վերջին արշաւանքը, նրա սպանվիլը Շուշի բերդում. Ղարաբաղի սովը և ժանտախտը Աղա-Մամատխանի արշաւանքներից յետոյ. ժողովրդի ցրիւ գալը դէպի զանազան կողմեր: Կան և այնպիսի զլուխներ, որ նուիրված են ուսուսաց զանազան գեներալների արշաւանքներին դէպի Ղարաբաղ. Մելիք.

բաղի կողմերը. դրանց մէջ հետաքրքիր են՝ իշխան Մաղաթօվի ճակատամարտը Շամբօր գետի և Գանձակի բերդի մօտ, գններալ Կօտլարևսկու Լէնքօրանի և Ասլանդուզի կռիւները. իշխան Յիցիանօվի արշաւանքները,—այդ բոլորը թէև իրանց բովանդակութեան կողմից շատ հետաքրքիր են, բայց ժամանակագրական կարգով դասաւորված չեն: Գրքերի մէջ պատահում են զանազան հին ձեռագրներից արտագրած յիշատակարաններ, նշանաւոր անձինքների շիրիմների տապանադրեր, Ղարաբաղի այլ և այլ վայրերի մասին ժողովրդի մէջ մնացած աւանդութիւններ և այլն: Խոյ որ ամենից հետաքրքիրն է, դա է մի ժամանակագրական ցուցակ Ղարաբաղի նշանաւոր անձքերի մասին, սկսեալ 1721 թւականից մինչև 1813 թւականը: Այդ ժամանակագրութիւնը, հեղինակի ասելով, դուրս է բերել նա մի ձեռագիր Մաշտոցից, որը գրված է եղել տէր-Վասպար քահանայի ձեռքով:

Ինձ հետ առնելով Առաքել վարդապետի գրքերը, հեռացայ Տող բերդից, մի օր այնտեղ մնալուց յետոյ: Այստեղից գնացի Ամարասայ վանքը, իսկ յետոյ վերադարձայ կրկին Շուշի բերդը:

Եւ այսպէս ես անցայ Ղարաբաղի բոլոր հինգ գաւառները—Գիւլիստան, Զրաբերդ, Թաչչն, Վարանդա և Տիգակ—որոնք մի ժամանակ կազմում էին Խամսայի հինգ մէլիքութիւնները: Այդ ճանա-

պարտորդութիւնը տեսց երկու ամիս: Որքան կարող էի, թէ բերանացի և թէ դրաւոր տեղեկութիւններ հաւաքեցի մէլիքների պատմութեան մասին: Մի և նոյն անցքը ես պատմել էի տալիս զանազան անձինքների, համեմատում էի միմեանց հետ, ստուգում էի, յետոյ նշանակում էի իմ գրքի մէջ:

Յայտնի բան է, միայն ժողովրդական աւանդութիւնների վրա հիմնվելով, շատ զժուար կը լինէր կազմել մի քանի դարերի շարունակ պատմութիւնը: Ժողովուրդը շատ անգամ շփոթում է անցքերը, մէկի զործողութիւնը միւսին է վերաբերում, և ամենազժուարիքն այն է, որ ժամանակագրական և տոհմագրական ճշտութիւններ չէ պահպանում, պատմական իրողութիւնները տեղափոխում է կամ շատ առաջ և կամ շատ յետոյ: Բացի դրանցից, ժողովուրդը ունի իր լեզանդաները, իր իղէալները, իր սիրած հերոսները, որոնց ընծայում է նա այնպիսի մեծազորութիւններ, որոնք նրանց կատարածը չէին կարող լինել: Օրինակ, ինձ շատ անգամ պատահում էր նկատել, որ մի և նոյն պատմական իրողութիւնը ամեն մի գաւառի աւանդութիւնների մէջ ընծայում էին նոյն գաւառի մի յայտնի հերոսին, քանի որ այդ անձնաւորութիւնը չէր կարող այն գործը կատարած լինել, որովհետև կամ այն ժամանակ նա զեռ ծնված չէր, կամ վաղուց մեռած

էր: Բայց պատմական փաստը դարձեալ մնում է իբրև իրողութիւն, միայն հարկաւոր է նրա կատարող տէրը գտնել:

Այդ բոլոր խառնաշփոթութիւնները ստուգելու համար, և անցքերը, գործողութիւնները ու գործողները պատմական ճիշտ ձևի մէջ դասաւորելու համար, ես օգուտ եմ քաղել դրաւոր աղբիւրներից, որ ցայց կը տամ յետոյ: Իսկ որտեղ պակասել են ինձ գրաւոր աղբիւրները, ես հիմնովի եմ աւանդութիւնների վրա:

Պէտք է ասած, որ աւանդութիւնները խամսայի մէլիքների պատմութեան ամենահարուստ մասն են կազմում: Աւանդութիւնների հետ ես վարվել եմ նոյն կերպով, ինչպէս որ վարվում է ընագէտը մի հնադարեան անձանօթ կենդանու ոսկորների կոյտի հետ: Ընդհանուր կենդանաբանական օրէնքներով նա գիտէ խառնված ոսկորների կտորները ջրկել միմիանցից, ամեն մի մասը իր պատշաճաւոր տեղը դնել, և այսպիսով կազմել մի ամբողջ կմախք: Գուցէ անդամներից մի քանիսը կը պակասեն, բայց ընագէտը դարձեալ կարող է գաղափար ստանալ, թէ իր գիւտը կենդանիների որ տեսակին էր պատկանում:

Իբրև գրաւոր աղբիւրներ, ես ի նկատի եմ ունեցել հետեւեալ ձեռագիր, դեռ ես չը տպված աշխատութիւնները.

- 1. Բաղդասար միտրօպօլիտի ժամանակագրու-

թիւնը, որ գտայ ես Գանձասար գիւղում և որի մասին վերևում տեղեկութիւններ տուի:

2. Բաղդասար միտրօպօլիտի հրովարտականքի, ֆիրմանների, կալուածագրերի, արձանագրութիւնների և զանազան պաշտօնական թղթերի հաւաքածուն, որ գտայ ես Շուշի բերդում և որի մասին վերևում տեղեկութիւններ տուի:

3. Առաքել վարդապետ Աստանեանցի կրկու հատոր հաւաքածուն, որ գտայ ես Տօղ բերդում և որի մասին վերևում տեղեկութիւն տուի:

4. Երկու տետրակներ, բաղկացած 84 երեսներից, քաղուածք է արած Միրզա-Աղիգօզալի պարսկերէն պատմութիւնից: Այդ տետրակների մէջ յովանդակվում են հետեւեալ գլուխները. I. «Ռրպիսութիւնք խանայն Գանձակայ». II, «Ռրպիսութիւնք խանայն Ղարաբաղու». — այդ գլխի մէջ խօսվում է Ղարաբաղի խաների ծագման մասին, Փանահ-խանի հետզհետէ զօրանալու մասին, թէ որպէս այդ խանը միանալով Վարանդայի իշխան Մէլիք-Շահնազարի հետ, հիմնեց Շուշի բերդը և նրա հետ միասին սկսեցին պատերազմել խամսայի միւս մէլիքների և Շիրվանի խանի դէմ: Նոյն գլխի մէջ պատմվում է Փանահ-խանի հիմնած Բայաթ և Շահբուլաղ բերդերի մասին, որ կործանեցին հայոց մէլիքները: III. «Համառօտ պատմութիւն խամսայի հինգ մէլիքութիւնների. — այդ գլխի մէջ խօսվում է Տիգրակի Մէ-

լիք-Եգանի, Վարանդայի Մէլիք-Շահնապարեան-
 ների, Խաչէնի Հասան-Չալալեանների, Զրա-
 բերդի Մէլիք-Աթամի և Մէլիք-Ալլահդուլու և Թա-
 լիշի (Գիւլիստանի) Մէլիք-Բէգլարեանների մա-
 սին: IV. «Հանգամանք Փանան-խանին ընդ Խամ-
 սայ մէլիքաց» — այդ գլխի մէջ խօսվում է Փա-
 նան-խանի կռիւների մասին հայոց մէլիքների
 հետ: V. «Հիմնարկութիւն Շուշի բերդին» — այդ
 գլխի մէջ աւելի պարզ երևում է Մէլիք-Շահնա-
 վարի գործակցութիւնը Փանան-խանի հետ ի վնաս
 Ղարաբաղի միւս մէլիքների: VI. «Կալանաւորու-
 թիւն Քէրիմ-խանին, Քազմ-խանին, Հէյդար-Ղու-
 լի-խանին և ապատութիւն նոցա ի հաջի Չալա-
 պէն» — այդ գլխի մէջ խօսվում է վրաց Հերակլ
 իշխանի նենգաւոր արշաւանքի մասին գէպի Ղա-
 րաբաղի կողմերը և նրա պարտութեան մասին
 Հաջի Զէլէթիից: VII. «Գալուստ աւշար Ֆաթալի-
 խանին ուրմեցոյ ի վերայ Ղարաբաղայ և պա-
 տերազմ նորա» — այդ գլխի մէջ խօսվում է, թէ
 որպէս հայոց մէլիքները միանալով Ֆաթալի-խանի
 հետ, սկսեցին կռվել Փանան-խանի հետ և ստի-
 պեցրին նրան իր որդի Խրրահիմ-աղային (յետոյ
 Խրրահիմ-խան) պատանդ տալ, որին Ֆաթալի-
 խանը տարաւ Պարսկաստան: Յետոյ Փանան-խա-
 նի իր որդու ազատութեան համար Պարսկաստան
 գնալը, այնտեղ մեռնելը և Խրրահիմ-խանի վե-
 րադարձը Ղարաբաղ, որպէս այդ երկրի պարսից

կառավարութիւնից նշանակված կառավարիչ:
 VIII. «Որպիտութիւնք Իրրահիմ-խանին» — այդ
 գլխի մէջ պատմվում է Խրրահիմ-խանի զօրանա-
 լու մասին, Աղա-Մամադ-խանի առաջին արշա-
 ւանքի մասին, որը Շուշի բերդը պաշարելով և
 չը կարողանալով գրաւել, Մէլիք-Մէջլումի և Զա-
 ւատ-խանի առաջնորդութեամբ գնաց Թիֆլիսը ա-
 լերակ դարձրեց. կոմս Զուրովի արշաւանքը. Իբ-
 րահիմ-խանի և ուրիշ մի քանի խաների ռուսաց
 հպատակութիւն ընդունելը. Աւարիայի Օմար-խա-
 նի ասպատակութիւնը վրաստանում. Հերակլի
 մահը և վրաց իշխանական գերդաստանի երկպա-
 ռակութիւնները: IX. «Յաղագս կրկնակի գալս-
 տեան Աղա-Մամադ-շահին ի վերայ Ղարաբաղայ
 և գնալոյ Խրրահիմ-խանին ի Բալաքիան» — այդ
 գլխի մէջ պատմվում է Աղա-Մամադ-շահի Շուշի
 բերդում սպանվելու մանրամասնութիւնները: Հե-
 տեաւ գլուխներում պատմվում է վրաց Հերակլ
 իշխանի մահը, Գիորգիի յաջորդելը, Աւարիայի
 Օմար-խանի երկրորդ արշաւանքը դէպի վրաս-
 տան, գններալ Լազրովի յաղթութիւնը նրա դէմ.
 գններալ Յիցիանովի արշաւանքը և այն: Միբզա-
 Աղիզողալի պատմութիւնից բաղած վերոյիշեալ
 երկու տետրակները ես ստացել եմ Ղարաբաղի
 հոգ. իշխանութեան յաջորդ Կարապետ վարդա-
 պետ Այվազեանցից:

5. Սարգիս արք - եպիսկոպոս Զալալեանցի

«Պատմութիւնն աշխարհին Աղուանից»
 կոչված անտիպ գրքոյկը: Այդ գրքոյկը, որ Ղարաբաղի մէլիքների պատմութեանն է վերաբերում, և հեղինակը չը գիտենք ինչու է նրան Աղուանից պատմութիւն կոչում, բովանդակում է իր մէջ հետեւեալ գլուխները. «Աւան իւզբաշի» — «Յաղագս գալստեան տաճկաց ի Ղարաբաղ» — «Գաղթունն Աւանայ ի Ռուսաստան» — «Վերաբնակութիւն մէլիք-Նսայիայ ի Սիւնեաց յԱրցախ» — «Յաղագս մէլիք-Նգանայ և գործոց նորայ» — «Յաղագս պատերազմին խանին Փանահայ ընդ մէլիք Նգանայ» — «Գարձեալ վասն պատերազմին խանին Փանահայ ընդ մէլիք-Նգանայ» — «Յաղագս մէլիքութեան Նսայիայ և յաղագս պատերազմի նորին» — «Պատկերազմ խանին Ղարաղաղայ, որ է մասն Փայտակարանի, ընդ մէլիք-Նսայիայ» — «Տեղեկութիւն ի վերայ ազգին մէլիք-Շահնազարայ» — «Յաղագս պաշարելոյ մէլիքաց զբերդն Աւետարանոց» — «Յաղագս միաբանելոյ մէլիք-Շահնազարայ ընդ խանին Փանահայ և յաղագս պատերազմին հաջի-Չալարիայ» — «Վասն հատատութեան մէլիք-Միրզախանայ հայկազնոյ ի թուին հայոց ո. մ. դ.» — «Յաղագս պատերազմին Չալարիայ ընդ արքային վրաց թամրաղայ» — «Վասն պատերազմի խանին Ուրմեոյ աւշար Ֆաթախի կոչեցելոյ ընդ խանին Փանահայ ի թուին ո. մ. ժ.» — «Յաղագս պատերազմին խանին Փանահայ ընդ մէլիք-Աղա-

մայ ի թուին ո. մ. դ.» — «Գարձեալ պատերազմ խանին Փանահայ ընդ մէլիք-Աղամայ» — «Ծագումն ազգին մէլիք-Յովսէփայ տիրապետողին նահանգին Իգիրմիդորդու (Գիւլիստանի) որ ի հուսնն Գիւթական» — «Գաղթունն մէլիք-Աթամայ և մէլիք-Յովսէփայ ի Գանձակ» — «Յաղագս վերստին մարտի Իբրայիմ-խանին ընդ մէլիքաց հայոց» — «Մահ խանին Շահվերդոյ և գաղթունն Մխիթարայ քալանթարին» — «Գարձ մէլիքաց ի հայրենիս» — «Յաղագս դիմելոյ մէլիքաց հայոց առանձին զբուրեալաւ առ կայսրունին ուղաց Նկատերինէ» — «Գաշնագիր մէլիքաց» — «Մահ Յովհաննէս կաթողիկոսին Հասան Չալալեանց» — «Յաղագս պատճառաց հակառակ աթոռոցն Գանձասարայ» — «Յաղագս գաղթելոյ մէլիք-Մէջլումայ և մէլիք-Արովայ» — «Գալուստ Սարգիս միտրոպոլիտին ի Ղարաբաղայ ի Գանձակ» — «Արշաւանք մէլիքաց հայոց» — «Հարցումն Արղունանայ յուսմնիէ ախունդէ» — «Յաղագս դարձի մէլիք-Արովայ ի Ղարաբաղ» — «Գալուստ Աղա-Մամատ-խանին ի Ղարաբաղ» — «Գալուստ Աղա-Մամատ-չահին ի Վիրս» — «Յաղագս զալստեան Զուբովայ յաշխարհն Աղուանից» — «Գարձ Զուբովայ ի Ռուսաստան» — «Պաշարումն քաղաքին Գանձակայ և մահ մէլիք-Մէջլումայ» — «Գարձ Աղա-Մամատ-չահին ի Ղարաբաղ և մահ նորայ» — «Գարձ մէլիք-Արովայ ի Բոլնիսէ հանդերձ ընակչօք» — «Յաղագս մեծ սովուն

Արցախու և յաղագս գնալոյ մէլիք-Ջումշուղայ առ Կայսրն ռուսաց) — քնդամենը 39 գլուխ: Մնացեալ 8 գլուխները վերաբերում են ռուսաց զանազան գեներալների արշաւանքներին: Գրքոյկը բաղկացած է 124 երեսներից: Սարգիս արքեպիսկոպոսը, թէև ինքը չէ յայտնում, բայց իր պատմութիւնը կազմելու ժամանակ մեծ մասամբ օգուտ է քաղել Պերս յիշած Միրզա-Աղիզօզալի պարսկերէն պատմութիւնից, իսկ մնացեալ մասը հաւաքել է աւանդութիւններից: Անցքերը ժամանակագրական կարգով չեն դասաւորված. տեղտեղ հանդիպում են տոհմագրական սխալներ, որոշին իր հօր հայրն է դաւնում, իսկ հարազատ եղբայրը հօրեղբայր և այլն: Ժամանակագրական թւականներ համարեա թէ չը կան: Այն տեղերում, որ քաղել է Միրզա-Աղիզօզալի պատմութիւնից, գործ է ածում հիջրէթի թւականները, որոնց շատերը չեն համապատասխանում իրանց ժամանակին: Ինչպէս Ղարաբաղի մէլիքների պատմութիւնը նա «Պատմութիւն աշխարհին Աղուանից» է կոչում, այնպէս էլ աշխարհագրական գանազան տեղերի անունները գործ է ածում հին պատմական ձևով, որոնց շատերը չեն համապատասխանում այժմեան տեղերին: Զարմանալու է, որ Մէլիք-Մէջլումին և Մէլիք-Արովին Հայկ կամ Արամ չէ կոչում: Ես միայն աչքի առաջ եմ ունեցել Սարգիս արքեպիսկոպոսի գրքոյկը, բայց

նրան չեմ հետևել: Այդ գրքոյկը ես ստացայ պօլկօվսիկ Յ. Դ. Լազրովից:

6. Մի այլ տետրակ 16 մեծ երեսներից բաղկացած, կրում է այսպիսի վերնագիր «Ծագումն Ղարաբաղու մէլիքների» Սար. Վ. Զալալեանցի, բովանդակում է իր մէջ միայն 4 գլուխներ: I. «Ծագումն ազգին մէլիք-Աթամայ տիրապետողին նահանգին Զարաբերդու» — II. «Ծագումն ազգին մէլիք-Յովսէփայ տիրապետողի նահանգին Իգիրմիդորդու, որ ի հնումն Գիւթական» — III. «Ծագումն ազգին մէլիք-Եզանայ տիրապետողին նահանգին Տիղակու» — IV. «Ծագումն ազգին մէլիք-Շահնտղարայ տիրապետողին վարանդու»: Ստորագրած է. «Համառօտեալ զայս ի պատմութեանց (?) յինէն յօրինելոց. Սարգիս վարդապետ Զալալեանց»: Այդ փոքրիկ տետրակը աւելի ամիտի է և աւելի խղճատանքով ժշակված է, քան Զալալեանի վերև յիշած բնդարձակ պատմութիւնը: Այդ տետրակը ես ստացայ պ. Սեդրակ Տէր-Առաքելեանից:

7. Հին գրչագիր մատեանների յիշատակարաններից քաղած Ղարաբաղի մէլիքների վերաբերութեամբ արձանագրութիւններ, — եկեղեցիների, վանքերի, մէլիքների ամրոցների, նրանց տոհմային շիրիմների վրա գտնված արձանագրութիւններ, — մէլիքների ժառանգների կամ մասնաւոր անձինքների ձեռքում գտնված հրովարտականքի,

Ֆիրմանների, կայուածագրերի և այլ պաշտօնական թղթերի օրինակներ, — մէլիքների անուճով կաթողիկոսների կոնդակների և օրհնութեան թղթերի պատճէններ, — յիշեալ ղօկումենտները, որքան յաջողվել է ինձ հաւաքել իմ ճանապարհորդութեան ժամանակ, ծառայել են ինձ որպէս գլխաւոր աղբիւր ժամանակագրութեան և մէլիքների տոհմային ճիւղագրութեան համար:

Մինչև այստեղ յիշած աղբիւրները ղեռ ևս սպագրութեամբ լոյս չը տեսած, ձեռագրերի մէջ մնացածներն էին. այժմ դառնանք ղէպի այն աղբիւրները, որոնք արդէն սպված են:

1) Չամչեան 5. Միքայէլ վարդապետ: Պատմութիւն հայոց ի սկզբաննէ աշխարհի մինչև ցամ Տեառն 1784. հատոր III-րդ: Վենետիկ 1786.

2) Առաքել դաւրիթէցի: Պատմութիւնս ոսկս ղիպուածոց Հայաստանեայց և ևս գաւառին Արարատոյ և մասին Գողթան գաւառի, ըսկըսալ ի թուոյն հայոց 1054 մինչև յաւարտ պատմագրութեանս (1601—1666) այլ և ի յիշումն ածեալ մասնաւորաբար աստի և անտի: Ամստելօղամ (Ամստերդամ) 1669:

3) Հասան-Չալալեանց Նսաջի կաթողիկոս Աղուանից: Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ ինչ անցից՝ ղիպելոց յաշխարհին Աղուանից ի թուականին հայոց 1160, իսկ ի թուականին

Տեառն մերոյ Փրկչին Յիսուսի 1711: Շուշի 1839: Այդ փոքրիկ գրքայլը, ինչպէս երևում է, համառօտութիւն է, քաղած մի ընդարձակ պատմութիւնից, որի իսկականը, եթէ գտնվէր, մնձ գանձ կարելի էր համարել մեր նոր ժամանակների պատմութեան համար: Հեղինակը, Աղուանից Նսաջի կաթողիկոսը, ինքը լինելով Ղարաբաղի մէլիքների ապստամբութեան (1700—1728) գլխաւոր պարագլուխներից մէկը, գրել է իր ժամանակի անցքերի մանրամասն պատմութիւնը:

4) Գաւրիթ-բէգ. Պատմութիւն Գաւրիթ-բէգին և սլատերագմաց հայոց խափանու որք եղևն ընդզլմ թուրքաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի Տեառն 1722 և հայոց 1171: Վաղարշապատ 1871: Այդ հետաքրքիր պատմութեան հեղինակը մինչև այսօր մնում է անյայտ. ձեռքից ձեռք անցնելով, հեղինակի անունը եղծվեցաւ: Ես այժմ անտեղի եմ համարում խօսել այդ մասին, միայն կը յիշեցնեմ հայկական առածը. «գողը գողից գողացաւ, Ատուած տեսաւ, զարմացաւ»...

5) Աբրահամ կաթողիկոս կրեաացի: Պատմութիւն անցիցն իւրոց և Նաղիր-չահին պարսից: Վաղարշապատ 1870:

6) Գիւանենց Պետրոս ղի-Սարգիս: Ժամանակագրութիւն 1722—1723: Հայերէն բնագիրը, որ սպված է եղել «Կոստնկ Հայոց աշխարհին» ամսագրի 1863 թվ տետրակներում, ձեռքի տակ

չունենալով, ես աչքի առաջ եմ ունեցել այդ ժամանակագրութեան Գ. Պատկանեանի ուսերէն թարգմանութիւնը: Ս. Պետրբուրգ 1870:

6) Արդու թեանց - Երկայնաբազուկ Յովսէփ արքեպիսկոպոս: «Ղարաբաղի ժառանգական տիրապետողների, որ կոչվում են մէլիքներ, Ռուսաստան դեսպաններ ուղարկելու ստիպողական պատճառները և նրանց խնդիրը Նորին կայսերական Մեծութեան Պետրոս մեծից»: Այդ հետաքրքիր պատմական գրութիւնը չարադրված է Ռուսաստանի հայոց վիճակաւոր առաջնորդ Արղութեան-Երկայնաբազուկ Յովսէփ արքեպիսկոպոսի աշխատութեամբ և դեներալ Ֆելդմարշալ իշխան Գրիգորի Ալիքսանդրովիչ Պօտեմկինի միջնորդութեամբ 1790 թւին ներկայացրած է Եկատերինա II կայսրուհուն: Այդ գրութեան հայերէն թարգմանութիւնը, Պետրոս մեծի, Եկատերինա II-ի և Պօղոս I-ինի Ղարաբաղի մէլիք շնորհված նրովարտակների հետ տպվեցաւ 1858 թւի Մանդրինեանցի «Մեղու Հայաստանի» № № 4, 5 համարներում, իսկ ուսերէն բնագիրը կարելի է գտնել «Собрание актовъ, относящихся къ обозрѣнію исторіи армянскаго народа ч. I, с. 165—201 и ч. II, с. 52—62. Այլ և Сѣв. Архивъ 1823, т. 6. № 10, с. 233: Նոյն Յովսէփ արքեպիսկոպոսի նոյն թւով (1790—23 յունվարի) կազմած մի այլ գրութիւն այսպիսի վերնա-

գրով «Հայոց տիրապետող իշխանների կամ Ղարաբաղի մէլիքների մասին: Նրանց անունները և տիրած երկիրները: Շուշվայ Խրահիմ-խանի Շուշին գրաւելու պատճառները»: Այդ գրութիւնը, որ նոյնպէս իշխան Պօտեմկինի միջնորդութեամբ ներկայացվեցաւ Եկատերինա II կայսրուհուն, բովանդակում է իր մէջ Խամսայի հինգ տիրապետող մէլիքների անունները, նրանց համառօտ պատմութիւնը ու յարաբերութիւնները Փանահ-խանի ու Իբրահիմ-խանի հետ: Ռուսերէն բնագիրը տպված է նոյնպէս «Собрание актовъ, относящихся къ обозрѣнію исторіи армянскаго народа ч. II, с. 52—62: Պէտք է սասած, որ յիշեալ աքտերի հաւաքած ուրից ես քաղել եմ Ղարաբաղի կաթողիկոսների և մէլիքների ուսաց կառավարութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնների այլ և այլ մանրամասները, սկըսեալ 1701—1801 թւականը:

7) Երիցեան Ա. Գ. Карабагскіе мелики въ Грузіи съ 1800 по 1808 годы. Кав. Стар. 1872, № 2: Իր պատմական յօդուածը կազմելու համար հեղինակը օգուտ է քաղել այն տեղեկութիւններից, որ բովանդակվում են 1—3 հատորների մէջ Актовъ Кав. Археогр. Ком. և աչքի առաջ է ունեցել ուրիշ մի քանի աղբիւրներ: Պ. Երիցեանի աննագրի նոյն համարում գետնզված են Յովսէփ արքեպիսկոպոսի և Ղարաբաղի մէլիքների

մի շարք խիստ հետաքրքիր նամակների ուսուերէն թարգմանութիւնները:

Ես ձեռքի տակ եմ ունեցել նաև հետեևալ գրքերը. Закавказье отъ 1803—1806 года. Н. Дубровина, С.-Петербургъ 1866.—Жизнь генералъ-лейтенанта князя Мадатова, издание второе, С.-Петербургъ, 1863.—Материалы для истории Кавказа П. Г. Буткова 3 ч. С.-Петербургъ 1869: Պէտք է խոստովանել, որ ցանկանալով իմ աշխատութեանը տալ, որքան կարելի է, հայոց տոհմային պատմութեան ձև, ես շատ դէպքերում գերադասել եմ այն նիւթերը, որ յաջողվել է ինձ գտնել հայոց թէ գրաւոր և թէ բերանացի աւանդութիւնների մէջ, և այս պատճառով ուստաց աղբիւրների վրա նայել եմ որպէս օժանդակող նիւթերի վրա:

Եթէ խամսայի մէլիքութիւնների առաջին հատորը ընդունելութիւն գտաւ ընթերցող հասարակութիւնից և տպված գրքերը վաճառվեցան, այն ժամանակ ևս կը տպեմ մի երկրորդ հատոր որպէս յաւելուածք առաջին հատորի: Այդ վերջին հատորի մէջ զետեղված կը լինեն այն բոլոր նիւթերը, որոնք ծառայել են ինձ իբրև աղբիւր առաջին հատորը կազմելու համար: Բովանդակութիւնը կը լինի հետեևալ կարգով. զանազան անձինքների զանազան ժամանակներում Ղարաբաղի կաթողիկոսների, մէլիքների մասին գրած և ան-

տիպ մնացած պատմական աշխատութիւններ.— մեր պարբերական հրատարակութիւնների կամ այլ և այլ գրքերի մէջ ցրված յօդուածները Ղարաբաղի մէլիքների մասին.— ուստաց պքտերի մէջ գտնված տեղեկութիւնները Ղարաբաղի մէլիքների մասին. որպիսի են կովկասեան հնագրութեան մասնաժողովի պքտերը (Акты Кав. Археогр. Ком.), Մօսկվայում տպված Հաւաքածու պքտերի, որ վերաբերում են հայոց ազգի պատմութեան հետազօտութեանը (Собрание актовъ, относящихся къ обзорѣнiю исторiи армянскаго народа). ուստաց պատմագրների՝ Սօլօվեվի, Բուտկովի, Դուբրովինի, Յ. Արարատսկիի (հայ) և այլոց գրքերի մէջ գտնված տեղեկութիւնները Ղարաբաղի մէլիքների մասին. այլ և պարսից պատմագրութեան մէջ հայոց մէլիքների մասին գտնված տեղեկութիւնները.— ուստաց կայսրների, պարօից շահերի, վրաց իշխանների և զանազան խանների Ղարաբաղի կաթողիկոսներին ու մէլիքներին շնորհած անուանական հրովարտակների, ֆիրմանների օրինակները.— մէլիքների տոհմերի վերաբերութեամբ գտնված արձանագրութիւնների օրինակները՝ Լեկզեցիների, վանքերի, շիրիմների բարերի վրա, գրքերի յիշատակարանների մէջ. մէլիքների տոհմային ճիւղագրութեան աղիւսակները: Այդ բոլորը տպված կը լինեն իմ սեպհական բացատրութիւններով և ծանօթութիւններով խամս. Մէլիք.

Այդ գիրքը կազմելու համար ես ձեռքի տակ ունեմ բաւական պատրաստի նիւթեր: Անտարակոյս, ուրիշների մօտ դուցէ՛ գտնւում են և այնպիսի թղթեր, որոնք ինձ յայսնի չեն, որոնք աւելի լոյս կարող էին ձգել մէլլքների դարու պատմութեան վրա: Եւ որովհետեւ մի լիակատար, ճօխ հաւաքածու կազմելը աւելի ընդհանրութեան օգնութեանը կարօտութիւն սունի, այդ մտքով ես հրաւիրում եմ օգնել ինձ, նրանով միայն, որ իւրաքանչիւր օք, եթէ գտնւում էր նրա մօտ մի օք և իցէ նիւթ, որ կարող էր ծառայել իմ նպատակին, ուղարկէր ինձ իմ հաւաքածուի մէջ զետեղելու համար: Ես չեմ պահանջում թղթերի խկականները, եթէ այդ հնարաւոր չէր, ինձ թող ուղարկեն ձիշտ պատճէններ, միայն թէ այդ պատճէնները պէտք է վաւերացրած լինեն, որ համեմատ են խկականի հետ: Վաւերացնել կարելի է կամ տեղային ուսուցչական խումբի մօտ, որտեղ կան թեմական դպրոցներ, կամ տեղային կօնսիւտօրիայում, եթէ կընդունեն:

Ես աւելի շատ բան եմ սպասում մեր փառաւական վարժապետներից, որոնք թէ միջոցներ և թէ պատրաստականութիւն ունեն պատմական նիւթեր հաւաքելու: Իրրեւ օրինակ, ես կը յիշեմ մի վարժապետի անուն. պարոնը Շուշվայ հոգևոր դպրոցի ուսուցիչ է՝ Խօջամիրեանցը: Նա իրան նպատակ է դրել ամեն տեղ պատահած գրչագիր

մատենաների յիշատակարանները արտադրելու, այլ և հաւաքելու այն բերանացի աւանդութիւնները, որոնք ժողովրդի մէջ պահպանւած են գահաւան ստերակների, բերդերի, ժայռերի, բլուրների և այլ վայրերի մասին: Ես Շուշվում եղած ժամանակ սլարոնը տուեց ինձ իր հետաքրքիր հաւաքածուն: Մի աւետարանի յիշատակարանում կարելի է գտնել հայոց մի նշանաւոր իշխանական տան շարունակութիւնը, որը պատմութեան համար կարած էր: Այսպիսի շատ գիտեր կարող են պատահել, միայն թէ հետախուզողներ լինէին:

Ի դէպ է յիշել, որ Խսամայի մէլլքութիւնները պատմութիւնը գրելու ժամանակ ինձ աւելի նուազ օգնեցին նոյն իսկ մէլլքների ժառանգները, որոնց աւելի պիտի հետաքրքրէր իրանց նախահարց պատմութիւնը: Նրանք կարող էին ուղարկել ինձ իրանց տոհմային դօկումէնտների օրինակները, բայց, բացի մի քանիսից, միւսները ուշադրութիւն անդամ չը դարձրին կամ երկիւղ կրեցին...

Ես մասամբ իրաւացի եմ գտնում այդ երկիւղը: Մէլլքների ժառանգներից ոմանք աղքատ, անընդան մարդիկ են, բայց իրանց ձեռքում պահում են նշանաւոր թղթեր: Շատ անգամ պատահել է, որ աւելի ճարպիկները նրանց խաբել են, թղթերը առել են, կամ գողացել են, և իրանց ազգանունը փոխելով, նրանց ապանոււնը կրելով, ազնուական են դարձել, տիրացել են նրանց թէ հո-

ղերին և թէ տիտղոսին... Բայց մի պատմապից այս տեսակ կասկածներ ունենալ, կարծեմ, շատ ծիծաղելի կը լինէր, երբ նրա խնդրածը միայն թղթերի պատճէնն է, և ոչ թէ իսկականը:

Կան և այնպիսիները, որ մերժում են բոլորովին տգիտութիւնից: Նրանց համար ոչինչ այնքան արժէք չէ ստանում, որպէս մի հին թղթի կտոր, որ ընկած է լինում նրանց տան փոշիների մէջ և իրանք էլ չը գիտեն նրա նշանակութիւնը: Բայց հէնց որ սկսում ես այդ թղթի կտորին նըշանակութիւն տալ, պահանջել, իսկոյն ծագում է նրանց գլխում մի այսպիսի միտք. «չորանում մի բան կայ»... (անպատճառ փողի բան) և թագնում են թղթի կտորը: Այդպիսի շատ դէպքեր պատահեցան ինձ իմ ճանապարհորդութեան ժամանակ:

Ինչու ինք զարմանում ուամկի վրա: Ես կարող եմ ցոյց տալ ուսեալ, զարգացած մարդիկ, որոնք լաւ հասկանում են, թէ ինչ է պատմութիւնը, և որոնք խոստացել էին ինձ տալ իրանց մօտ գտնված այս և այն թղթերը, բայց վերջը չը կատարեցին իրանց խոստումները: Ինչու, — միայն նախանձից: Որովհետեւ իրանք այնքան պատրաստականութիւն չունեն, որ կարողանան իրանց ձեռքի տակ եղած նիւթից օգուտ քաղել, իսկ ուրիշներին ևս թոյլ չեն տալիս օգուտ քաղելու: Իսկ եթէ նոյն թղթերը նրանց երեխաները իրանց

աչքերի առջև պատառոտուելու լինեն, ևս հաւատացած եմ, որ ամենեւին ցաւ չեն զգայ, միայն կը նային և կը զուարճանան իրանց զաւակների խաղի վրա:

Թէ այսպէս և թէ այնպէս, մենք ունենք մի պատմութիւն, որը դեռ ևս ուսումնասիրված չէ, որը դեռ ևս գրված չէ. — դա է մէլիքների տիրապետութեան ժամանակների պատմութիւնը: Հայաստանը զանազան դարերջջաններում, կորցնելով իր թագաւորութիւնը, ունեցաւ կուսակալների, մարդպանների, ռատիկանների, կուրապաղատների դարերը: Իսկ վերջին ժամանակներում — մէլիքների դարերը: Այդ դարերի պատմութիւնը պէտք է ներկայացնէ մեր նոր պատմութիւնը:

Մեր նախնի գրողները աւելի փութաջան գտնվեցան մեղանից: Նրանք թողեցին մեզ իրանց ժամանակների պատմութիւնները: Իսկ մենք, տասն և իններորդ դարու զաւակներու, ինչ պիտի թողնենք մեր ապագայ սերունդին: Մի ամբողջ պատմութիւն կորչում է, անհետանում է, իսկ մենք դրա վրա ուշադրութիւն չենք զարձնում:

Յայտնի գրողներից մէկը ասում է. «բըրբոր մի ազգի հնութիւնները և մի գիշերվայ մէջ կը զարթնի նրա հոգին»... Պատմութիւնը այդ ազդեցութիւնը ունի ազգերի և ժողովուրդների համար: Պատմութիւնը մի վարդապետարան է, մի

դասարան է, որի մէջ ապագայ սերունդը կրթվում է, զգուշանալով իր նախահարց սխալներից և հետեւելով նրանց լաւ գործերի օրինակին:

Կրկնում եմ, մենք ունենք մի պատմութիւն, որը կորչելու, անհետանալու վրա է: Խամայի մէլիքութիւնների պատմութիւնը զրելը միայն մի փորձ էր, ցոյց տալու համար, թէ, ունենք նոր ժամանակների պատմութիւն, որի վրա ուշադրութիւն չենք դարձնում: Թէ որքան յաջողվեցաւ ինձ այդ փորձը,— դա ուրիշ բան է, բայց կարծում եմ, որ ես կարողացայ ասպացուցանել, թէ կայ պատմութիւն:

Իբրև փորձ, ես վեր առի մի գաւառ միայն— Ղարաբաղը, և զրեցի այդ գաւառում եղած հայկական հինգ իշխանութիւնների պատմութիւնը, հասցրի մինչև ուստաց տիրապետութեան ժամանակները: Բայց մէլիքութիւններ Անդրկովկասում եղել են բոլոր հայաբնակ գաւառներում: Միայն Երևանի նահանգում կային եօթն նշանաւոր մէլիքութիւններ, որոնց ներկայացուցիչները, Մուղանի դաշտում, Աբրահամ կաթողիկոսի հետ, ներկայ գտնվեցան Նազիր-շահի թագադրութեան հանդէսին: Մէլիք-Աղամալիանները, Գեղամեանները, Լօրիս-Մէլիքեանները, Արղոթեանները և այլ իշխանական հին տներ յայտնի էին և ուստաց տիրապետութեան սկզբի տարիներում:

Ես չեմ խօսում Շիրվանի, Շաքիի, Դերբէնդի և

Բազուի գաւառների մասին, որովհետև այդ կողմերում չեմ եղել, այդ երկրների մէլիքութիւնների մասին շատ փոքր տեղեկութիւններ ունեմ: Բայց իմ անցեալ տարվայ ճանապարհորդութեան ժամանակ, բացի Ղարաբաղից, ես պտրտեցի Գանձակի, Զանդեզօրի, Սիսիանի, Բարգիւշատի, Զաւուլուրի, Ղափանի, Մեղրիի և Օրղուրազի վիճակներում, անցայ Հին-Նախիջևանի կողմերը և այնտեղից գնացի Պարսկաստան: Յիշեալ երկրներում կային հզօր մէլիքութիւններ, որոնք 1722 թւի ապստամբութեան ժամանակ մասնակցում էին Գաւիթ-բէկի և Ղարաբաղի մէլիքների կռիւներին: Օրինակ, Զանդեզօրի վիճակում յայտնի էին Մէլիք-Հայկազեանները *), Սիսիանի մէջ (Տաթևի կողմերում) յայտնի էին Օրբէլեանները, Բարգիւշատի մէջ Մէլիք-Ֆրանգուլը, Զաւուլուրի մէջ Քորոս իշխանը, Ղափանի մէջ Մէլիք-Փարսաղանեանները, Մեղրիի կողմերում՝ Շահումեանները, Օրղուրաթի կողմերում՝ Մէլիք-Մուսան և այլն:

Որքան կարող էի, որքան իմ ժամանակը և միջոցները ներում էին, ես տեղեկութիւններ հաւաքեցի վերոյիշեալ մէլիքութիւնների մասին, բայց այդ տեղեկութիւնները դեռ այնքան թերի են, որ

*) Շահ-Աբաս մեծի Մէլիք-Հայկազին շնորհած մի Ֆիրմանի մէջ տալիս է նրան սադր-ն իշխն տիտղոսը, որ նշանակում է թագաւորի մօտ առաջին տեղում նստող, զահրէց:

հազու թէ կարելի կը լինէր նրանց մասին մի ամբողջ բան գրել: Այդ մթութեան մէջ մնացած իշխանութիւնները ի լոյս ածելու համար, պէտք է սպասել մինչև նիւթերի քանակութիւնը բաւականաչափ հաւաքվէր, որ կարելի լինէր պատմութիւն գրելու ձեռնարկել:

Աւելորդ չեմ համարում յիշել որ իմ ճանապարհորդութիւնից դէպի Թիֆլիս վերադառնալու ժամանակ, զնացի Էջմիածնի վանքը: Ես մեծ յոյսեր ունէի, որ ընդհանուր հայոց Մայր Աթոռի արխիվում կը գտնէի շատ թղթեր, որոնք նիւթ կը տային մեր նոր ժամանակների պատմութեանը: Մանաւանդ, դեռ 1858 թւին Մանդրինեանցի «Մեղուի» № 15-ում կարդացել էի Սանահնի վանքի գրադարանի մօտ 100 նշանաւոր գրչագիր մատենաների թւում հետեւեալ գրքերի անունները, որոնք ինձ շատ հարկաւոր էին՝ «Պատմութիւն Դաւիթ-բէգի», — «Տետրակ պատմութեան խանիցն Ղարաբաղու, թարգմանեալ ի պարսից լեզուէ» — «Պատմութիւն Ղազի-Մօլլայի յԱբրահամ քահանայէ» — «Պատմութիւն Մանուէլ վարդապետի անցիցն Էջմիածնի 1801 ամէ, ց1835-ն» — «Վերլուծութիւն Արիստակէս վարդապետէ և հին նշանագիրք հայոց»: — Այդ պատմական գրքերը, ինչպէս միւս մօտ 100 հատոր նշանաւոր գրչագրերի մեծ մասը Սանահնի վանքից այժմ անհետացել են, ես յոյս ունէի, գոնէ իմ ցանկացած գրքերը գրտ-

նել Էջմիածնի մատենադարանում: Բացի զրանցից, «Մեղուի» նոյն տարվայ 11 համարում կարդացել էի Մխիթարեան Աբէլ վարդապետի (յետոյ եպիսկոպոսի) 11 հատոր զանազան անտիպ աշխատութիւնների ցուցակը, որոնց թւում գրանվում էր «Պատմութիւն հայոց ի 1761 թուականէ ց1857, շարունակութիւն Չամչեան պատմութեան»: — Աբէլ եպիսկոպոսը ներկայ դարու Էջմիածնի միաբանների մէջ, կարապետ վարդապետ Շահնազարեանից յետոյ, միակ եկեղեցականն էր, որ իր անձը նուիրել էր գրականութեան: Նա բանաստեղծ և լաւ պատմաբան էր: Մի ժամանակ Պարսկաստանի հայոց թեմական առաջնորդ լինելով, մի ամբողջ ձմեռ ապրում էր նա իմ տան մէջ, շատ անգամ գիշերները կարդում էր ինձ իր հետաքրքիր պատմութիւնը: Միայն նա, Էջմիածնում երկար ժամանակներ ապրած լինելով, այդ վանքի բոլոր գաղտնիքներին տեղեակ լինելով, կարող էր գրել մի այդպիսի պատմութիւն, որը իսկապէս Չամչեանի շարունակութիւնը կարելի էր համարել: Բայց ուր մնաց նրա աշխատութիւնը. — ինչպէս հալածվեցաւ հեղինակը, այնպէս էլ հալածվեցաւ նրա գիրքը... Այդ բազմաթիւն և բազմաշխատ գրողին թոյլ չը տուեցին մինչև անգամ իր հոգին աւանդել Էջմիածնի պարիսպների մէջ: Նա քաղցածութիւնից մեռաւ իր ծառայի տանը, դառն չքաւորութեան մէջ: Իսկ նրա պատ-

մութեան գիրքը և ուրիշ շատ անտիպ մնացած աշխատութիւնները մի քանի հարիւր բուրլու կաշառքով անցան մէկի ձեռքը, ուր այժմ կամ մոխիր են դարձրել, կամ երբէք զուրս բերելու հնար չը կայ...

Եւ այսպէս, Էջմիածնի մատենադարանում իմ նպատակներին համապատասխանող ոչինչ չը գտայ: Ես յոյս ունէի գոնէ արխիվում գտնել զանազան պաշտօնական թղթեր, որոնք կը ծառայէին իբրև նիւթ պատմութեան համար: Բայց իմ բարեկամ եպիսկոպոսներից երեքը, որոնք լաւ գիտէին, թէ Էջմիածնի արխիվում ինչ է մնացել, յայտնեցին, թէ ի զուր կանցնէր իմ աշխատանքը, որովհետև ոչինչ գտնել չէի կարող: Ես չը զարմացայ և հաւատայի: Մի վտնքում, ուր մի կաթողիկոս իր նախորդների յիշատակը ոչնչացնելու համար, փութերով այրել է տալիս նրանց ժամանակներից մնացած պաշտօնական թղթերը,—սլլ ես ինչ կարելի է գտնել արխիվում: Իսկ այդ լսարարտութիւնը կատարվել է մի քանի կաթողիկոսների փոխվելու ժամանակներում:

Յայտնի է, որ ուսուսաց կառավարութիւնը մի ժամանակ քարտոնութիւն էր տուած Էջմիածնի կաթողիկոսներին քննելու զանազան ազնուական տոհմերի ծագումը, և կաթողիկոսները եթէ իրաւացի էին գտնում նրանց ազնուականութիւնը, շնորհված կոնդակները ընդունվում էին իբրև

հաստատ վկայականներ: Երբ կաթողիկոսները այդ տեսակ վկայականներ էին տալիս, հարկաւ, քննութեան դործերը պէտք է մնային Էջմիածնի դիւանում: Իսկ այդ գործերը այժմ կարող էին պատմութեան նիւթ տալ, եթէ պահված լինէին:

Ինչ և իցէ, մի այնպիսի ձեռնարկութիւն, որ պիտին է հաւաքել և կազմել Անդրկովկասի նախ քան ուսուսաց տիրապետութիւնը եղած մէլիքների, տիրապետող իշխանների և զանազան նշանաւոր անձինքների պատմութիւնը, — դա մի մարդու գործ չէ. դա մի ամբողջ խումբի և մի ընկերութեան գործ է: Բայց որովհետև մտանում եսականութիւնը այն աստիճան տիրած է, որ խումբեր չեն կազմվում, իսկ ընկերութիւններից մի օրինակուր բան սպասելը յիմարութիւն կը լինէր, այդ տխուր երևոյթները ի նկատի առնելով, աւելի նպատակայարմար կը լինէր միջոցներ տալ մասնաւոր, ձեռնհաս անձինքներին գործելու: Եւ փորձը մեր բոլոր ազգային հիմնարկութիւնների մէջ ցոյց է տալիս, որ մասնաւոր անձինք աւելի գործ են կատարում, քան թէ ամբողջ ընկերութիւններ:

Խամսայի մէլիքութիւնների պատմութիւնը գրելով, ես կամեցայ ցոյց տալ, որ մենք ունենք մի պատմութիւն, որը արդէն սկսել է մոռացվել, կորչել, անհետանալ,— և իմ ծանօթներին անդադար խօսում էի, թէ հարկաւոր է այդ պատմու-

Թիւնը ժամանակի հոտանքից ազատել, քանի որ դեռ աւանդութիւնները թարմ են, քանի որ մնացած գրաւոր նիւթերը բոլորովին չեն ոչնչացած զանազան անյայտ անկիւններում: Եւ գլխաւորապէս իմ և մի քանի բարեկամներին յորդորմունքն էր պատճառ, որ այս տարի ծագեց դէպի Սիւնեաց աշխարհը ճանապարհորդներ ուղարկելու միտքը գիտնական հետազոտութիւնների նպատակով: Միտքը գեղեցիկ էր և նպատակը օգտաւէտ: Սիւնեաց աշխարհը, ուր կատարվել են այնքան նշանաւոր գործեր, ուր մինչև վերջին ժամանակները պահպանվել էին հայկական իշխանութիւնները, ուր ճանապարհորդը ամեն մի քայլում հանդիպում է հոյակապ հնութիւնների, պատմական վաղեմի արձանների,—արդարև, Սիւնեաց աշխարհը առանձին ուսումնասիրութեան կարօտ է: Մի քանի բարեմիտ անձինք ձեռնարկեցին ստորագրութեամբ մի գումար հաւաքելու այդ գիտնական արշաւանքի ծախքերը հոգալու համար: Հարցը սկսվեցաւ քննվել մինչև անգամ մեր մամուլի մէջ: Մամուլի մէջ էլ մեռաւ:

Գեռ գումարը չը հաւաքած, որ յայտնի լինէր, թէ նրա քանակութեան համեմատ ինչ գործ կարելի էր կատարել, սկսեցին վիճել պարապմունքների տեսակի և մարդիկների ընտրութեան վրա (ի հարկէ, իւրաքանչիւրը աշխատելով, որ իր մարդը ներս խրէ և երեսկայական գումարից նը-

րան մի բաժին հանէ): Դա մի և նոյն պարզամտութիւնն է, որ դեռ երեխան չը ծնված, դեռ աղջիկ կամ տղայ լինելը չը յայտնված, վիճում են այն բանի վրա, թէ ինչ անուն պէտք է տալ երեխային:

Վիճում էին, թէ ինչ անուն պէտք է տալ այդ գիտնական արշաւանքին, այսինքն՝ նա ինչով պէտք է զբաղվի: Մէկը ասում էր, թէ պէտք է քարեղէն և բրօնզի դարերը ջանները քննել, պէտք է այրերի և գերեզմանների մէջ մտնել, տեսնելու համար, թէ Նոյ նահապետից առաջ ինչ ազգեր են առցել Սիւնեաց աշխարհի վրայով: (Կարծես մենք շատ ենք իմանում, թէ մի հարիւր կամ երկու հարիւր տարի առաջ ինչ անցքեր են կատարվել այնտեղ, իսկ հիմա հարկաւոր է միայն ցլրհեղեղեան դարերը քննել): Միւսը ասում էր, թէ երկիրը պէտք է բնադիտական, հանքաբանական, աշխարհագրական և չը գիտեմ այլ ևս ինչպիսի կէտերից պէտք է ուսումնասիրել: (Կարծես կառավարութիւնը, ահագին գումարներ գործ դնելով, չի արել այդ բաները և չէ շարունակում անել, թողի է, որ մենք մեր մի քանի կօպէկներով երկիրը հազար ու մէկ տեսակէտից ուսումնասիրենք): Մէկ ուրիշը առաջարկում էր՝ ծերունի, ալեզարդ Ալիշանին, որը իր սենեակի դռնից դուրս գալ չէ կարողանում, անպատճառ բերել տալ, դնել պատգարակի մէջ,

Ղարաբաղի լեռների վրա ման ածել, որ քարերի արձանագրութիւնները կարդայ: (Արթնս, հայր Ալիշանը իր գեղեցիկ դիրքը կազմելու համար ինքը անձամբ եկաւ, Շիրակի դաւառում ճանապարհորդեց և արձանագրութիւնները հաւաքեց: Մխիթարեանները իրանց միլիոնների հարստութեամբ մեր օգնութեան կարօտութիւն չունեն, նրանք, եթէ հարկաւոր համարեն, կարող են իրանց երիտասարդ արեղաներից մէկին Հայաստանի ամեն կողմերը ուղարկել, և ծելունի Ալիշանին երբէք չեն անհանդուստայնի): Առաջարկվում էր և մի լուսանկար ուղարկել աւերակների պատկերները հանելու համար: (Արթնս լուսանկարի էլ մի մեծ սէտք չը կար. դա առևտրական մի գործ է. դրա համար հարկաւոր չէր ոչ օժանդակութիւն հաւաքել, և ոչ զուտ կազմել: Եթէ Բարկանօվը և Ֆիլիպովիչը հասկանան, որ հայերը այն ատիճան դժված են իրանց հայրենիքի աւերակների լուսանկարներով, որ 5 բուրլ արժէք ունեցող պատկերները դնում են 20 բուրլով, անպատճառ իրանց աշակերտներից մէկին կուղարկեն և Հայաստանի բոլոր աւերակների պատկերները հանել կը տան, զուցէ աւելի լաւ քան թէ հանգուցեալ Արտիւրի աշակերտի լուսանկարները): Ինչ և իցէ, էլ ուր իմ խօսքս երկարացնեմ, կարճ կասեմ. գիտութեան, արհեստի, ճարտարութեան մէջ ոչ մի ճիւղ չէր մնում, որ

կամենում էին այդ սղորմելի ուսումնական աշխատանքի վրին փաթըթել, — այնքան փաթըթեցին, որ խեղդվեցաւ....

Մեզանում նրա համար ամեն օգտաւէտ առաջարկութիւններ, ամեն զեղեղիկ մտքեր շատ անգամ մնում են անկատար, որ կամ ոչինչ չենք շինում, իսկ եթէ կամենում ենք մի գործ կատարել, ցանկանում ենք անպատճառ ամեն ինչ միանգամից կատարել, քանի որ այդ բանն ինչի հարկերը մասը իրագործելու համար ոչ միջոցներ ունենք և ոչ պատրաստականութիւն: Մենք գործը փոքրից սկսելու սովոր չենք: Գոնէ օտարներից օրինակ առնենք: Կան ընկերութիւններ, որ միմիայն իրանց նպատակ են դրնլ ժողովրդական առակները, առածները, ճէքխաթները, նախապաշարմունքների, մետալապաշտութիւնների նկարագիրները հաւաքելու: Բայց այս տեսակ ընկերութիւններ երբէք չեն զբաղվի նոյն ժողովրդի բնակած երկիրը բնաղխտական, աշխարհագրական կամ գիտութեան այլ կէտերից ուսումնասիրելու. դրանք կարող են մի ուրիշ ընկերութեան պարագմուք լինել:

Ես դարձեալ կը կրկնեմ մի և նոյն միտքը, որ վերևում յիշեցի. մեզանում ընկերութիւնները կազմվում են ոչ թէ գործ կատարելու համար, այլ դործը սպանելու համար: Իսկ մասնաւոր մարդիկ իրանց եռանդով, անձնանուիրութեամբ, տոկունու-

թեամբ աւելի են գործում, աւելի արդիւնք են ցոյց տալիս, քան թէ մի ամբողջ ընկերութիւն:

Ինձ համար աւելի մեծ նշանակութիւն ունի մի երիտասարդ Նաւասարդեանցի աշխատութիւնը, որը աղքատ, ամեն միջոցներից զուրկ, բայց սիրտը լի եռանդով դէրվիչի նման ոտքով ման է գալիս հայոց գիւղերը, մտնում է ժողովրդի ամեն ծաղթերի մէջ, հէքիաթներ է հաւաքում և մեր զաւակներին ընթերցանութեան տետրակներ է տալիս: Բայց ինչ է շինում հայոց գրքերի տպագրական ընկերութիւնը,— ոչ ոք չը գիտէ:

Այդ բոլորը ինձ յակամայից ասել տուին մի քանի տխուր հանգամանքներ, որոնց վրա երկար խօսելը աւելի հեռու կը տանէր: Բայց ինչ որ ճշմարիտ է, այն է, որ մեզանում մեծ պէտք է զգացվում մեր երկիրը, մեր ժողովուրդը, մեր անցեալը և ներկան ուսումնասիրելու:

Աշխատութեան բաժանութեան սկզբունքի վրա հիմնվելով, ես միւս բաժինները թողնում եմ աւելի ընդունակներին, աւելի կարող անձինքներին: Իսկ ես ընտրել եմ մի մաս միայն, այն է՝ գրել Անդրկովկասում վերջին դարերում ապրող հայոց իշխանների և մէլիքների պատմութիւնը, և երջանիկ կը համարեմ ինձ, եթէ կը յաջողվի այդ ձեռնարկութեան մէջ մի փոքրիկ ծառայութիւն անել մեր գրականութեանը:

Յ Ա Ն Կ

Աբաշիդզէ, վրաց պնուական 128:

Աբասբէդ, սենեկապետ Աղա-Մամադ շահի 208:

Աբաս-Միրզա, թագաժառանգ Ֆաթալի շահի
246, 248, 249, 251, 265, 266, 267, 270, 271,
287, 288, 289, 291, 296, 297, 298, 299, 311,
327, 328, 329, 330, 332, 333, 334, 335, 336,
337, 338, 339, 340, 341, 343, 344, 346, 347,
348, 349, 350, 351, 352, 357:

Աբարան 357:

Աբով I. (սե) Մէլիք-Ռէզլարեան, տիրապետող
Գիւլիստանի 8, 10, 11, 12:

Աբով II. (կաղ) Մէլիք-Ռէզլարեան, տիրապետող
Գիւլիստանի 11, 12, 13, 26, 51,

Աբովեան Ռօստօմբէդ 246, 247, 248, 249,
250, 254, 257:

Աբուլ-Ֆաթիհ-խան, որդի Շուշի բերդի Խր-
րահիմ-խանի 192:

Աբրահամբէդ Հասան-Ջալալեան 310:

Աբրահամ իւզբաշի (Տարիւրապետ), նախկին
տիրապետող Գիւլիստանի 10, 11:

Աբրահամ կաթողիկոս կրետացի 52:

- Աբբօ զմիունացի 29:
- Ագրախանայ 43,
- Աղիւշահ, Նազիր-շահի եղբոր որդին, 59, 60, 61, 66:
- Աղատ-խան 176:
- Աթաբէգեաննէր 285, 292:
- Աթաբէգ Աթաբէգեան 292:
- Ալէքսանդր I. կայսր ռուսաց 242:
- Ալէքսանդր վրաց իշխանազն 232, 243, 245, 246, 247, 248, 249, 328, 335, 336:
- Ալի-Ղուլի-խան սարդար, եղբայր Աղա-Մամադ-շահի 177:
- Ալի-Միրզա-խան իշխան կասիկիայի, որդի Խնամ-Ղուլի-խանի (Գաւթ III) 52: [176:
- Ալի-Մուրադ-խան, կամ Ալի-Մարդան-խան
- Ալի-Սօլթան, Գաղտտանի տիրապետողներից մէկը 25, 39:
- Ալլահ-Ղուլի-բէգ մամուլիշ Հասան-Ջալալեան 130, 132, 134, 294:
- Ալլահ-Ղուլի-սօլթան Մէլիք-Իսրայէլեան, տիրապետող Ջրաբերդի 18, 51, 53, 59, 60, 62, 63, 77, 78, 79, 80, 81:
- Ալլահ-Վերդի-բէգ հայկազն, զարաբաղցի, որ էր կնքապահ պարսից Մահմէդ-շահի 350:
- Ալլահ-Վերդի իւզբաշի կամ Մէլիք-Ալլահ-վերդի I. իշխող Գիւլ-Նաթաղ բերդի 109:
- Ալլահ-Վերդի-բէգ կամ Մէլիք-Ալլահ-վերդի II.

- Մէլիք-Ալլահ-վերդեան Գիւլ-Նաթաղ բերդի 285:
- Ախալցխա բերդ 128, 178, 244:
- Ականայ, բերդ Հասան-Ջալալ իշխանի 18:
- Ահար, գիւղաքաղաք Ղարադաղի գաւ. 358:
- Աղա-Բահրամ հայկազն, ներքինի, պարսից պետական բարձր զինանի զլխաւորը 350:
- Աղա-բէգ Թիֆլիսէցի, Մէլիք-Աշխալ-բէգի որդին, իշխան Բէհբուղեանների տոհմից 52:
- Աղա-Եղուբ հայկազն երեսնցի, ներքինապետ և մատակարար թաթալի-շահի կանանուցում 348:
- Աղա-Իբրահիմ հայկազն, ներքինի Ֆաթալի-շահի կանանուցում 348:
- Աղա-Մամադ-խան ներքինի, յետոյ Աղա-Մամադ-շահ, պարսից թագաւոր 162, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 193, 195, 196, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 212, 215, 216, 217, 223, 249, 252, 279, 330, 343, 356:
- Աղալար-խան Լնիկօլօիեան, նշանաւոր պաշտօնատար պարսից թագաժառանգ Արաս-Միրզայի մօտ 350:
- Աղալարօվ Հասան-բէգ 307: [350
- Աղաջան-խան հայկազն, պարսից գնդապետ
- Աղջա-Պալալ բերդ 233:
- Աղղամ (Ասկարանի մօտ) 316:
- Աղուանք կամ Աղուանից աշխարհ 3, 4, 5,

- 113, 121, 151, 293, 295, 296, 302, 304,
309, 310:
- ԱՂ-Օ զլանի վանք (Ամարասայ վանք) 308:
- Ամարասայ վանք, որի մէջ ամփոփված են
լուսաւորչի թու սուրբ Գրիգորի սինիսիակները,
79, 135, 150, 151, 160, 233, 308: [106
- Ամարնան (Մարիամ) Մէլիք-Բէգլար II-ի կինը
Ամենափրկչի վանք 12. [61:
- Ամիր-Ասլան-խան, Աղիւշաձի զօրավարը 60,
Ամիր-խան սարգար, Ֆաթիմայի փեսան և
նրա նշանաւոր զօրավարներից մէկը 297, 329,
335, 336, 337:
- Անզլիա 119:
- Անրկովկաս 3, 122, 124, 173, 174, 175,
187, 188, 189, 193, 194, 203, 204, 227,
239, 241, 263, 264, 265, 291, 312, 328,
330, 334, 347, 351, 353:
- Աննա Իվանովնա կայսրուհի 45, 51, 55, 222:
- Աննա-խաթուն, Մէլիք-Շահնազարիան Մէլիք-
Յուսէին I-ինի կինը 48, 69:
- Անուշ բերդ Պարսկաստանում 135:
- Ապրէս աղա կոսպատցի 111, 170, 199, 279:
- Առան թագաւոր Աղուանից 7:
- Առաքել պատմագիր թաւրիզցի 21:
- Ասաղ-բէգ, Ռօստոմ-բէգի որդին, ծագումով
հայ 325:
- Ասլան-բէգ Մէլիք-Աւանկան 221, 222, 223:

- Ասլան-բէգ Աթարեզիան 292:
- Ասլանդուզ 291:
- Ասկարանի բերդ 63, 72, 90, 91, 93, 143,
205, 316:
- Ասկար-խան (Լօռիստանի) 198:
- Աստուածատուր կաթողիկոս Լջմիաձնի 30:
- Աստուածատուր քաննայ մեծ-չինացի 280:
- Աստրախան կամ Հաշտարիան 32, 38,
41, 57, 189, 229:
- Աստրապատ, Քարթլոսի Պարսկաստանում 25,
38, 42, 51:
- Ասրի-բէգ Բանաթուրեան կամ Բայինդուրեան
348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 359:
- Ասրի-բէգ Նախիջևանցի 202:
- Ատրպատական 36, 42, 51, 59, 88, 176,
343, 346:
- Արաղստան նահանգ Պարսկաստանի 176:
- Արդաւիլ, բերդաքաղաք Պարսկաստանում 133,
135, 169, 215, 217:
- Արդու խաթուն 305:
- Արդուման կամ Թուլի (աւազակ) Արդու-
ման, Մէլիք-Խորայէլեանների քաջ զօրապետը
83, 85, 86, 91, 134, 146, 147, 148, 155, 157,
158, 198, 201, 348:
- Արշակ II. Թագաւոր հայոց 135:
- Արշակունիք 1:
- Արտուղիւղ Լօռի գաւառում 23:

- Արցախ նահանգ, որ այժմ կոչվում է Ղարաբաղ 3, 150:
- Արարատեան նահանգ 175, 347:
- Աւագ-խան Մէլիք-Մէհրաբեանց, Թաւրիզի աւարական զիւանի գլխաւորը 354:
- Աւագ վարդապետ՝ միաբան Եղիշէ առաքելոյ վանքի, հայոց մէլիքների քաջ նիզակակիցը, որը յայտնի էր անուճովս 'Իսլի-Մահրա-ուայ (զիժ վարդապետ) 80, 83, 84, 91, 135, 155, 157, 198, 201, 202, 280, 348:
- Աւան-Միրզա, կամ Աւան իւզբաշի (Թովհանէս իշխան) նշանաւոր մարտակից Ղարաբաղի մէլիքների 36:
- Աւարիա գաւառ հիւսիսային Կաղստանում 104, 126, 143, 196, 243:
- Աւետարանոց կամ Չանախչի բերդ, Ղարաբաղի վարանդա գաւառում, Մէլիք-Շահնազարեանների բնակութեան տեղը 6, 22, 47, 48, 49, 68, 70, 71, 72, 73, 91, 319, 320, 328, 329, 332, 341:
- Աւստրիա 28:
- Բագու քաղաք 25, 38, 42, 51, 96, 190, 264, 265, 266, 269, 284, 299, 311, 351:
- Բագրատունիք 1:
- Բալա, Գիւլիստանի Մէլիք-Բեգլար II-ի սիրուհին 106, 107:
- Բալա-բէգ, Գիւլ-Եաթաղ բերդի Մէլիք-Ալլահ-

- վերդեան Մէլիք-Ռուստամի որդին 282:
- Բալաքիան աւան հիւս. Կաղստանի Աջարիա մասնում 162, 204, 210, 211, 212:
- Բալլու-Կայա, ամրոց Ղարաբաղի Խաչէն գաւառում 76:
- Բալլու-Չայ գետ, հոտում է Ղարաբաղի վարանդա գաւառում, յետոյ խառնվում է Գարգար գետին 4:
- Բաղդադ-բէգ, Տիգրանի Մէլիք-Աւանեան Մէլիք-Եսայու 221, 223:
- Բաղդասար վարդապետ, յետոյ Աղուանից աշխարհի միտրոպոլիտ, Հասան-Չալալեան Կանիէ-բէգի որդին, 37, 115, 148, 150, 234, 237, 293, 296, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310:
- Բաղի իւզբաշի (հարկւրապետ), մինը այն պատգամաւորներից, որոնք Ղարաբաղի մէլիքների կողմից ներկայացան Եկատերինա Է. Կայսրուհուն 44:
- Բայաթ բերդ Գարգար գետի մօտ 62, 73:
- Բային գուր կամ Բահաթ գուր իշխան Սիւնեաց 349, 350:
- Բարգիւշագ գաւառ Սիւնեաց աշխարհում 50:
- Բարդա, հին Պարտաւը, Ուտեացոց աշխարհի մայրաքաղաքը 9, 317:
- Բարդուղիմէոս, առաքելոյ վանք Աղլաակի կամ Ալբակի գաւառում 346:

- Բարսում գիւղ, Գանձակի գաւառում 154:
- Բարսեղ քահանայ, որ և կոչվում էր «ղարա-
թէշի», Շիրվանի Սօգութլու գիւղացի 93:
- Բաւարիա 28:
- Բէհրուդեաններ, հայկազն իշխաններ թիֆ-
լիսեցիք 52:
- Բերլին 112:
- Բէղլար-բէզ, Մէլիք-Բէղլարեան Մէլիք-Ֆրէյ-
դունի որդին 258:
- Բէժան-խան, հայազգի գործարար պարսից 350:
- Բիքա խանում, Շուշի բերդի իբրահիմ-խանի
կինը 104:
- Բուրնաչօ վոևոսայ գեներալ 136:
- Բօլնիս գիւղ թիֆլիսի գաւառում 158, 159,
233, 252, 253, 255, 256, 257, 259, 262:
- Բօրչալու վիճակ թիֆլիսի գաւառում, կուր
գետի աջ ափերի վրա 122, 127, 143, 232,
233, 262, 328:
- Գարրիէլ-բէզ, որդի Հասան-Ջալալեան Մէ-
լիք-բէզ իշխանի, 134, 294:
- Գայխանէ, դուստր Մէլիք-Շահնազարեան Մէլիք-
Յուսէին I-ինի 48:
- Գանձակ քաղաք 3, 11, 12, 22, 26, 37, 42,
46, 47, 51, 85, 86, 94, 95, 96, 105, 116,
117, 125, 129, 130, 131, 136, 144, 145,
146, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 154,
155, 158, 159, 166, 178, 181, 183, 184,

- 187, 191, 196, 197, 198, 200, 201, 202,
203, 204, 211, 223, 233, 234, 235, 238,
263, 264, 269, 270, 279, 281, 282, 283,
284, 285, 286, 287, 291, 297, 311, 317,
329, 335, 337, 338, 340, 343, 352, 353:
- Գանձասարի վանք Ղարարաղի խաչէն գաւա-
ռում, վեհարան Աղուանից վերջին կաթողի-
կոսների 5, 20, 21, 26, 28, 30, 32, 37, 112,
114, 115, 117, 123, 125, 129, 131, 132,
133, 134, 135, 145, 146, 149, 173, 293,
294, 296, 300, 301, 303, 304, 309:
- Գարգար գետ հոսում է Ղարաբաղի միջով և
խառնվում է կուր գետին 73, 83, 91, 287, 333:
- Գաւրիլօ Գօլգօրուկին կոմս 43:
- Գեղամայ գաւառ կամ Գեղարքօւնեաց
երկիր 21, 22, 168:
- Գեղամայ լիճ կամ Սևանայ լիճ 22:
- Գենուազ գաւառ, այժմեան Մեղրիի վիճակը 50:
- Գետաչէն գիւղ Գանձակի գաւառում 11, 154:
[362:]
- Գէորդ-գօրավարի եկեղեցի Շումլա բերդում
Իլլան գաւառ Պարսկաստանի կասպից ծովի
հարաւային ափերի մօտ 25, 38, 40, 42, 43, 51:
- Դիւլեաթազ ամրոց, Ղարաբաղի Ջրաբերդ
գաւառում, Մէլիք-Ալլաւիէրդեանների բնակու-
թեան տեղը 102, 109, 130, 137, 282:
- Դիւլիստան գաւառ Ղարաբաղի, Մէլիք-

Բեզարեանների տիրապետութեան երկիրը: Այդ քաւառը Թարիջ կամ Թալիշ ամրոցի անուանով կոչվում է և Թալիշի գաւառ: Նա ունի և մի ուրիշ անուն ի գիրմի-դօրդ, այսինքն քրան և չորս, իր մէջ 24 գիւղեր պարունակելու պատճառով. 3, 5, 7, 10, 13, 16, 17, 24, 26, 62, 63, 71, 78, 82, 83, 88, 89, 90, 102, 104, 106, 108, 111, 124, 130, 152, 153, 160, 166, 228, 230, 259, 260, 275, 298, 310:

Գիւլիստան ամրոց, Մէլիք-Բէզարեանների բնակութեան տեղը 5, 11:

Գիւլիստանի բերդ վերայիչեալ ամրոցի մօտ 11, 12, 13, 16:

Գիօրդի XII, որդի Հերակ II-ի, վրաց իշխան 122, 226, 227, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 241, 242, 243, 245, 252, 256, 258, 261:

Գիօրդի-շահնաւազ վրաց իշխան, վախթանդ V-ի որդին, 35, 37:

Գոհար խանում, Տիղակի տիրապետող Մէլիք-Աւան-խանի կինը 57:

Գողթան գաւառ 50:

Գուղսվիչ կամս, ուսուսաց գննեթաղ 175, 179, 255, 272:

Գուլուշխանա բերդ լօռի գաւառում 127:

Գտիչ վանք, կամ Թիլնաւան, Տիղակի գաւառում, Տոյ բերդի մօտ 6, 23:

Գրիգոր (Եօրդայ) (արաբիթաց), սուրհանդակ Ղարաբաղի մէլիքների 129:

Գրիգոր Լուսաւորիչ 113, 160, 296, 308:

Գրիգորիս թոռն Լուսաւորչի, կաթողիկոս Աղուանից 113, 160, 296, 308:

Գօրանի գետ Գանձակի գաւառում 105:

Գաղսաան 25, 42, 81, 104, 200, 245, 213, 352:

Գանիէլ-բէգ Հասան-Ջալալեան, Մէլիք-բէգ իշխանի որդին, 134, 148, 149, 150:

Գանիէլ պատրիարք Կ. Պօլսի, յետոյ կաթողիկոս Էջմիածնի 240, 249: [285:

Գաշբուլազ գիւղ Նուխլայ գաւառում 171,

Գաւիթ-բէգ Ախնեաց իշխան, 35, 36, 37, 39, 50, 349:

Գաւիթ-բէգ Մէլիք-Բէզարեան, որդի Մէլիք-Ֆէչդուլուի 258:

Գաւիթ եպիսկոպոս Անպետցի, յետոյ կաթողիկոս Էջմիածնի 240:

Գաւիթ-խան, Մկրտչեան, պարսից արքունի բժշկապետ Ֆաթալի-շահի և Մամադ-շահի օրերում 348:

Գաւիթ-խան Մէլիք-Շահնապարեան զը-Շասուր, Թարգման Ֆաթալի-շահի 349:

Գաւիթ-խան կամ Ժան-Գաւիթ-խան, Կմիւռնացի հայ, դեսպան պարսից Դրան 352:

- Դ ա լ ի թ-իս ան Սազինեանց գեներալ պարսից 354:
 Դ ա լ վ ի ռ է մ կամ Թ ա լ Ր ի Ղ մայրաքաղաք Ատըր-
 պատականի 36, 60, 177, 213, 249, 257, 346:
 Դ է Ր Ր է ն Ղ քաղաք 25, 37, 38, 42, 43, 44, 51,
 96, 139, 141, 151, 189, 190, 194, 195, 196,
 311, 352:
 Դ ի Ր Ր չ կոմս, գեներալ ռուսաց 359:
 Դ ի Ղ ա փ ա յ տ ի լ ի ն ն եր Ղ արարադում 4:
 Դ ի Ղ ա ի լ Ր Ղ ի ձոր Ատրպատականում 356:
 Դ ի լ Թ ա կ ա ն գիւղ կամ կ ա թ ո ղ կ ա ս ս ար, Ղ ա-
 րարաղի Զրարերդ գաւառում 18:
 Դ ս լ զ ի ս ու ը ա լ Ր ա ջ ա Ր, ընդարձակ կալուած
 Խոթայ վանքի, Ղարարաղի Խաչէն գաւառում 306:
 Դ ս լ Ղ ու լ ու լ զ փւղ Գանձակի գաւառում 12:
 Դ ս լ ն ա յ դետ 361:
 Դ ս լ Կ օ Ր ու կ ի ն ի չ ի ս ան, ռուսաց գեներալ 45:
 Ե ա Ղ ու Ր-իս ան սօլթան, հայկազն զօրապետ
 պարսից 351:
 Ե ա ս ս է թիֆլիսէցի հայ ազնուական 201:
 Ե գ ի պ ս ս ս 121:
 Ե լ ի ս ա լ ե տ ա Պ ե տ Ր օ վ ն ա կայսրուհի ռուսաց
 56, 222:
 Ե կ ա տ եր ի ն ա I. կայսրուհի ռուսաց 44:
 Ե կ ա տ եր ի ն ա II. կայսրուհի ռուսաց 117, 119,
 120, 121, 142, 174, 175, 187, 189, 193, 227:
 Ե Ղ ի չ է ա ո ա ք ե լ ո յ վանք Ղարարաղի Զրա-
 բիրդ գաւառում 83:

- Ե Ր ա ս ի ղ ե ա 4, 22, 25, 51, 54, 65, 67, 177,
 178, 179, 182, 204, 265, 266, 289, 291,
 296, 308, 327, 328, 341, 343, 346, 354,
 355, 360, 367:
 Ե Ր ե մ ի ա կաթողիկոս Հասան-Ջալալեան, Գան-
 ձասարի վանքի աթոռակալ 20, 115:
 Ե Ր ե մ ի ա քահանայ Հասան-Ջալալեան 310:
 Ե Ր ե ա ն քաղաք 26, 36, 40, 42, 47, 51, 52,
 122, 128, 177, 245, 246, 247, 269, 300:
 Ե Ր ի ց մ ա ն կ ա ն ն ց վանք, Ղարարաղի Զրարերդ
 գաւառում 5, 87, 111, 112, 114, 115, 116,
 150, 151, 233, 238, 271, 301:
 Ե Ր մ օ լ օ վ ռուսաց գեներալ 312, 330, 354, 359:
 Ե Ր ու ս ա Ղ է մ 118:
 Ե ս ա յ ի կաթողիկոս Հասան-Ջալալեան, աթոռ-
 կալ Գանձասարի վանքի, Ղարարաղի մէլիքնե-
 րի ապստամբութեան գլխաւոր պարագլուխը,
 20, 26, 34, 37, 38, 44, 51, 115, 116:
 Ե Ր օ պ ա 28, 41: [300:
 Ե փ Ր ե մ կաթողիկոս Էջմիածնի 238, 240, 296,
 Զ ա գ ա մ գ ե տ Գանձակի գաւառում 335:
 Զ ա լ-իս ան Սազինեանց, պարսից գնդապետ 354:
 Զ ա ն զ լ զ օ Ր գ աւառ Սիւնեաց աշխարհում 328:
 Զ է յ վ ա բ եր Ղ Գիւլիստանի գաւառում 311:
 Զ ու Ր ո վ վ. Ա. կոմս, ռուսաց գեներալ 188,
 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196,
 203, 222, 252, 264:

- Զօհրաբ-իւան հայկազն, Ֆաթալի-շահի փեսան
և արքունի դանձապետ 349:
- Զօհրաբ-իւան վարդանանց, արքունի դանձա-
պետ Սպահանում 349:
- Զօհրաբ-իւան, պարսից շահի արքունիքի սենե-
կապետները զլիաւորը 350: [350:
- Զօհրաբ-իւան պարսից արտիլերիայի զլիաւորը
Զօհրա-իւանում, Մէլիք-Շահնազարեան Մէլիք-
Յուսէին I-ինի կինը 6:
- Էմին Յովսէփեան, համադանցի հարուստ զը-
րամատէր 119:
- Էջմիածին 2, 30, 52, 84, 117, 121, 123,
151, 177, 216, 234, 235, 236, 237, 239,
240, 241, 242, 246, 247, 249, 294, 295,
296, 300, 304, 307:
- Էրզնում կամ Կարին 36, 244:
- Էրքէջ գիւղ Գիւլիստանի գաւառում 11:
- Ըրզա-Ղուլի-իւան, զարաբաղցի հայ, պարսից
շահի սենեկապետը 350.
- Քագում (Քագունի) Մէլիք-Շահնազար II-ի կի-
նը 69, 70, 161.
- Քաղէոս առաքեալ 305.
- Քաղէոս առաքելոյ վանք Մագուի կամ Արտազ
գաւառում 346.
- Քաղէոս-իւան կամ Քուրաբ-իւան թաւրի-
ղէցի, պարսից արքունիքի ակնագործների զը-
լիաւոր 352.

- Քալիշ դաւառ Կասպից ծովի արեւմտեան ափի
մօտ 311, 351, 357:
- Քալիշ գաւառ Ղարաբաղում, որ և կոչվում է
Գիւլիստանի գաւառ 3:
- Քալիշ բերդ Գիւլիստանի կամ Քալիշի գաւա-
ռում 5, 8, 10:
- Քալիշ-բէգ Մէլիք-Բէգլարեան 258:
- Քահմազ-Կուլի-իւան, տես Նաղիր-շահ:
- Քամար խանում, Մէլիք-Իսրայէլեան Մէլիք-
Աթամ II-ի կինը 201, 202:
- Քայր-բէգ, ջորեպան Մուրադի որդին 324:
- Քարթար գետ Ղարաբաղում 3, 5, 8, 110,
155, 280, 289, 305, 306, 339:
- Քարխանա-բերդ կամ Խօխանա-բերդ, Ղա-
րաբաղի խաչէն գաւառում 5:
- Քաւրէզ, տես Դաւրէժ:
- Քերեկ գետ 43:
- Քէհրան մայրաքաղաք Պարսկաստանի 176, 203:
- Քէյմուրազ-բէգ Մէլիք-Բէգլարեան 258:
- Քէյմուրազ, վրաց իշխան Քարթալինիայի 90:
91, 92, 94, 96:
- Քըրդի գետ, մի ճիւղ Քարթար գետի 5, 87:
- Քիւլի-Արզուման, տես Արզուման:
- Քիւրքիա 53, 122, 175:
- Քինէ ոռոսաց մայրօր 289: [324:
- Իբրահիմ-բէգ, իբրահիմ-խանի զահնի որդին
Իբրահիմ-գաւառուր, տես Արրահամ իւզքաշի:
Խանս. Մէլիք.

Վերահիմնան Շուշի բերդի, որդի ֆանաւ-
 խանի 21, 23, 57, 88, 97, 98, 99, 101, 102,
 103, 104, 108, 109, 111, 112, 116, 123,
 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 135,
 136, 137, 138, 143, 144, 145, 149, 150,
 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158,
 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 170,
 171, 172, 173, 179, 180, 181, 182, 183,
 186, 190, 191, 192, 195, 196, 197, 198,
 199, 200, 203, 204, 206, 207, 210, 211,
 112, 216, 217, 218, 219, 221, 222, 225,
 238, 260, 263, 264, 265, 267, 268, 270,
 273, 278, 279, 284, 286, 287, 291, 293,
 294, 295, 301, 302, 313, 317, 318, 323:

Իմամ-Ղուլի-խան (Գաւիթ III.) իշխան կախե-
 թիայի 39, 52:

Իմամ-Յուսէին, նշանաւոր հոգևորական պար-
 սից 338:

Իմերեթիա 39, 40, 183:

Ինդոս գետ 118:

[19:

Ինն մասանց անապատ Ջրաբերդի գաւառում

Ինջա գետ Բորչալուի վիճակում 184:

Իսմայիլ-խան Մէլիք-Մինասեան թարիզէցի,
 պարսից արքունի ակնագործների զլխաւոր 352:

Իսրայէլ-բէգ Հասան-Ջալալիան 154:

Իսրայէլ կաթողիկոս Երիցմանկանց վանքի,
 կուսակից Իբրահիմ-խանի և մատնիչ Ղարա-

բաղի մէլիքների 111, 114, 117, 125, 131,
 132, 135, 137, 150, 151, 199, 233, 292,
 301, 302: [345:

Իսրայէլ եպիսկոպոս Ատրպատականի հայոց

Իսրայէլ Օրի, առաջին պատգամաւոր հայ ժո-
 ղովորդի կողմից Եւրոպայում, Հայաստանի
 անկախութեան խնդրի պատճառով 27, 28, 29,
 30, 31, 32, 118:

Իւսուֆ-բէգ Էնիկօլօփեանց, Աբաս-Միրզայի
 թիկնապահ 353:

Իւսուֆ-խան թիֆլիսէցի հայ, պարսից արտի-
 լերիայի զլխաւոր 350:

Իւսուֆ-խան հայկազն, մարզպան Պարսկաս-
 տանի Արաղստան կոչված մասի 348, 352:

Իւսուֆ-խան հայկազն, պարսից թնդանօթա-
 ձիգների զլխաւոր 348:

Լազարեան Ղաղարոս 347:

Լազրեվ ուսաց պենրալ մայիօր 242:

Լալա, Մէլիք-Բէգլար II-ի ծառան 107:

Լեհաստան 121:

Լենքօրան 291:

Լեւա, Խօթա վանքի կառուածների մի մասը 306:
 [281:

Լիսանեւիչ, ուսաց պօլիոմնիկ 266, 267,

Լօւթ գաւառ 23, 122, 232, 256, 261, 262:

Լօրիս-Մէլիքեաններ 23:

Լօրիստան գաւառ Պարսկաստանի 163:

- Լօրի կամ Լօռի գիւղաքաղաք Պարսկաստանի
Միշկին գաւառում 357, 358:
- Խաթայի, քաջազնուհի կին շուշէցի 334:
- Խամսայի մէլիք ռեթիւննեկը՝ որ բողկա-
ցած էին Ղարաբաղի հինգ գաւառներից 3, 7,
171, 135, 160, 279, 368:
- Խանքէն գի գիւղ Շուշի բերդի մօտ 298:
- Խաչակապ գիւղ Գանձակի գաւառում 154:
- Խաչէն գաւառ Ղարաբաղում, Հասան-Ջալա-
լեանների տիրապետութեան երկիրը 4, 5, 19,
21, 24, 27, 63, 69, 70, 71, 74, 75, 76, 78,
82, 89, 93, 100, 102, 108, 114, 135, 146,
150, 152, 164, 173, 228, 275, 302, 310, 316:
- Խաչէն գետ Խաչէն գաւառում 3, 5, 76, [106:
- Խարխափուտ գիւղ Գիւլիստանի գաւառում
[325:
- Խնածակ գիւղ (նոր) Վարանդայի գաւառում
- Խնդիրիստան գիւղ Խաչէն գաւառում, Մէլիք-
Միրզախանեանների բնակութեան տեղը 76, 77,
109, 130, 172:
- Խուզաղաթ-խան սալմաստէցի հայ, կառավա-
րիչ Ատրպատականի զանազան գաւառների 348:
- Խուզափիրինի կամուրջ, Երասխ գետի վրա
Ղարաբաղի կողմից 91, 177, 355, 360:
- Խոսրով-խան կայիթմազեանց, թիֆլիսէցի,
Վալի ալաինքն տիրապետող իշխան 351:
- Խոսրով սուլթան, Գաղստանի լեռնական

- տիրապետողներից մէկը 81:
- Խուրշիդ խանում, Մէհտի-խանի զուտարը
305, 307:
- Խոթայ կամ Խութայ վանք Վերին-Խաչէնում
305, 306, 307:
- Խօխանաբերդ, տես Թարխանաբերդ:
- Խօրասան նահանգ Պարսկաստանի 45, 58,
59, 60:
- Մատուր-խան Սէթ-խանեան, պաշտօնատար
պարսից 352:
- Մար գաւառ, Արցախական աշխարհի մի մասը 18:
- Կալկաթա քաղաք 119:
- Կախեթիա, մասն Վրաստանի 39, 52, 185:
- Կաչաղակաբերդ կամ Սաղսաղան-կալա, ամ-
րոց Խաչէն գաւառում 6, 77:
- Կասպից ծով 25, 34, 38, 43, 139:
- Կարիագին ուռսաց գնդապետ 270, 271, 283,
284, 285, 286, 287, 288:
- Կարմիր կամուրջ 335:
- Կարս քաղաք 283:
- Կուանք 18: •
- Կուլամ-Յուսէին-խան, հայկազն մարզպան
Պարսկաստանի Արաղստան մասի 352:
- Կուր գետ 57, 61, 62, 94:
- Կոստանդնուպօլիս 113, 240:
- Կոսպատ գիւղ Ջրաբերդի գաւառում 19, 291:
- Կրատափ ձոր Գանձասարի վանքի մօտ 146:

- Կրօպօտօվ ռուսաց գեներալ 43:
 Կօնտրատեվ ռուսաց մայիօր 248:
 Կօվալենսկի ստատու սօվետ. 231, 246:
 Կօտլարեւսկի ռուսաց գեներալ 291:
 Կօրիս գիւղ Ջանգէզօրի գաւառում 328:
 Հաթերք գիւղ վերին-խաչէնում 18:
 Հալիձորի բերդ Ղափանի գաւառում 50:
 Հաղբատ Լօռի գաւառում 127:
 Հաղբատայ վանք նոյն գաւառում 191, 237,
 293, 294, 295:
 Հաղբակ, Աղբակ կամ Ալբակ գաւառ վաս-
 պուրականում 346:
 Հայրապետեանն եր 57, 223:
 Հանդաբերդ ամրոց 18:
 Հաջի-Մօլլա-Քարիմ Տէր-Գրիգորեան, հայազ-
 գի բարձր հոգևորական պարսից 356:
 Հաջի-Չէլէբի իշխող Շիրվանի 62, 92, 93, 94:
 Հասան-բէգ, Իլրատհիմ-խանի դահճի որդին 324:
 Հասան-Ջալալ կամ Ջալալ-Ռօվլա վախ-
 թանգեան իշխան խաչէնի 5, 20, 150, 310:
 Հասան-Ջալալեանն եր, խաչէնի տիրապե-
 տողներ 19, 27, 63, 69, 70, 74, 75, 78, 108,
 114, 115, 125, 132, 135, 145, 149, 173,
 296, 301, 310, 316:
 Հասան Մէլիք-Շահնազարեան 69:
 Հաւթէվան գիւղ Սալմաստայ գաւառում 345:
 Հաւլարար, մասն թիֆլիս քաղաքի 185:

- Հաւքախաղաց բերդ 18:
 Հերակլ II. իշխան վրաց 90, 119, 126, 127,
 136, 142, 143, 144, 145, 175, 177, 178,
 181, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 195,
 196, 197, 198, 200, 203, 204, 226, 227,
 234, 252, 255, 256, 258, 261:
 Հէյդար-Ղուլի-խան նախիջևանցի 79:
 Հէրաթ քաղաք Աղանստանի 186, 203:
 Հէրիքնազ, Մէլիք-Բէգլարեան Մէլիք-Իսուրի
 կինը 105:
 Հին-Ջէյվա բերդ Գիւլիստանի գաւառում 153:
 Հին-խնածակ գիւղ Ջանգէզօրի գաւառում 153:
 Հին-Մսիրաթազ, աւերակներ Ջրաբերդի գա-
 ւառում 19:
 Հին-Ջուղայ գիւղ Նախիջևանի գաւառում 346:
 Հնդկաստան 29, 46, 118, 119, 121, 122:
 Հոմերոս 337:
 Հոմայի, զուտոր Մէլիք-Շահնազար II-ի 162:
 Հուրի-զազ, զուտոր Մէլիք-Շահնազար II-ի 100,
 102, 161, 162, 172:
 Հոմ 30:
 Հոլլանդիա 29:
 Հօռիկայ վանք Գիւլիստանի գաւառում 5, 10,
 13, 17:
 Ղաբալա Շիրվանի գաւառի մի մասը 92:
 Ղազախ գաւառ 94, 184, 230, 245, 246,
 328, 336:

- Ղ ա զ ա ր կ ա մ գ ն ն եր ա լ Լ ա զ ա ր Խ թ ի ս տ ա ֆ օ Ր օ Վ ի չ 33:
- Ղ ա զ ա ր ի ս դ իւ զ Ջ ր ա բ եր դ ի գ աւ առ ու մ 110:
- Ղ ա հ ր ա թ ա ն - բ է գ Մ է լ ի ք - Ա լ լ ա ն Վ Կ ր դ է ա ն 285:
- Ղ ա մ ա ր - ս օ լ Է ա ն Ա բ ով II-ի կ ի ն ը 11, 17, 96:
- Ղ ա մ ա ր - ս օ լ Թ ա ն Մ է լ ի ք - Խ ր ա յ է լ Կ ա ն Մ է լ ի ք - Ա Թ ա մ I-ի կ ի ն ը 116, 149:
- Ղ ա ն դ ա հ ա ր ք ա ղ ա ք Ա լ զ ա ն ս տ ա ն ի 25, 186, 203:
- Ղ ա ն լ ու - Շ ա բ ա ն ի ի շ խ ող Ղ ա փ ա ն ի 71:
- Ղ ա ս ա բ - Ղ ու բ բ ա ն ա լ ի, մ ա ն մ ն դ ա կ ա ն ու թ ի լ ը ը ն դ ու ն ա մ հ ա յ, որ ի ց ա ու ա ջ Ե կ ա ն Շ ի Ր Վ ա ն ի խ ա ն եր ը 93:
- Ղ ա ս ը մ Տ Ե ղ գ իւ ղ ա ջ ի, մ ա ն մ ն դ ա կ ա ն ու թ ի լ ը ը ն դ ու ն ա մ հ ա յ 325:
- Ղ ա ր ա իւ զ ք ա չ ի (ոս հ ա Ր իւ ր ա յ Ե տ) Ա բ ով I-ին ը, Մ է լ ի ք - Բ է զ լ ա Ր Ե ա ն եր ի ն ա խ ա պ ա յ ա ը 7:
- Ղ ա ր ա դ ա ղ գ աւ առ Պ ա Ր ս կ ա ս տ ա ն ի. հ ի ն փ ա յ տ ա կ ա Ր ա ն ի մ ի մ ա ս ը 67, 358:
- Ղ ա փ ա ն կ ա մ կ ա պ ա ն, Ս ի Ր ն Ե ա ջ ա շ խ ա ր հ ի գ աւ առ ն եր ի ց մ է կ ը 36, 50:
- Ղ զ լ ա ր ք ա ղ ա ք 34, 57, 189, 195:
- Ղ ու բ ա ք ա ղ ա ք 190, 194, 195, 311:
- Ղ ու կ ա ս կ ա թ ժ ող ի լ լ ու է ջ մ ի ա մ ն ի 177, 235, 236, 237, 240:
- Ղ ու կ ա ս վ ա Ր դ ա յ Ե տ, հ ա յ Ր Մ է լ ի ք - Ե գ ա ն ի տ ի - ր ա յ Ե տ ող լ ի ն Տ ի զ ա կ գ աւ առ ի 23, 27:
- Ղ ու բ Թ ղ ա չ ի ն գ իւ ղ Շ ի Ր Վ ա ն ի գ աւ առ ու մ 93:

- Ղ ու բ ս ա լ ու գ իւ ղ ֆ ա մ ր ա կ ի ձ ու Ր ու մ 247:
- Մ է լ ի ք - Ա. ր ա ս Մ է լ ի ք - Աւ ա ն Ե ա ն, որ դ ի Մ է լ ի ք - Բ ա խ ս տ ա մ ի, ի շ խ ա ն Տ ի զ ա կ ի 217, 218, 219, 221:
- Մ է լ ի ք - Ա. բ ով III. Մ է լ ի ք - Բ է զ լ ա Ր Ե ա ն, որ դ ի Մ է լ ի ք - Խ ս ու բ ի, ի շ խ ա ն Գ իւ լ ի ս տ ա ն ի 102, 105, 108, 125, 130, 133, 134, 135, 136, 138, 145, 150, 152, 153, 155, 158, 159, 166, 169, 170, 172, 173, 180, 191, 205, 229, 233, 236, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 251, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 275:
- Մ է լ ի ք - Ա Թ ա մ I. Մ է լ ի ք - Խ ր ա յ է լ Կ ա ն, որ դ ի Մ է լ ի ք - Խ ր ա յ է լ ի, ի շ խ ա ն Ջ ր ա բ եր դ ի 16, 18, 19, 80, 81, 83, 85, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 102, 108, 109, 116, 124, 125, 144:
- Մ է լ ի ք - Ա Թ ա մ II. Մ է լ ի ք - Խ ր ա յ է լ Կ ա ն, որ դ ի Մ է լ ի ք - Ա Թ ա մ I-ին ի, ի շ խ ա ն Ջ ր ա բ եր դ ի, 201, 275, 283, 284, 291:
- Մ է լ ի ք - Ա լ լ ա հ Վ է Ր դ ի I. Հ ա ս ա ն - Ջ ա լ ա լ Ե ա ն, որ դ ի Մ ս լ լ ք ի - Բ է զ ի, ի շ խ ա ն Խ ա չ է ն ի, 20, 21, 27, 63, 70, 71, 75, 76, 78:
- Մ է լ ի ք - Ա լ լ ա հ Վ է Ր դ ի II. Հ ա ս ա ն - Ջ ա լ ա լ Ե ա ն, որ դ ի Գ ա ն ի է լ - Բ է զ ի, ի շ խ ա ն Խ ա չ է ն ի 310:
- Մ է լ ի ք - Ա լ լ ա հ Վ է Ր դ ի Մ է լ ի ք - Մ ի Ր զ ա խ ա ն Ե ա ն, որ դ ի Մ է լ ի ք - Մ ի Ր զ ա խ ա ն ի, Շ ու չ ի բ եր դ ի խ ա ն Ե Ր ի ն կ ու ս ա կ ի ց և ն Ր ա ն ց օ գ ն ու թ ի ս ու մ ք ր ա Ր մ - ր ա ջ ա մ մ է լ ի ք Խ ն ղ ի Ր լ լ ու տ ա ն գ իւ ղ ի 78, 102, 130, 172, 207, 275:

- Մ է լ ի ք-Ա շ խ ա լ բ է կ, ի շ խ ա ն թ ի ֆ լ ի ս է ց ի, Բ է չ բ ու ղ ե ա ն ն եր ի տ ո ճ մ ի ց 52:
- Մ է լ ի ք-Ա Ր ա մ Մ է լ ի ք-Ա լ ա ն ե ա ն, որ ղ ի Մ է լ ի ք-Ա լ ա ն-խ ա ն ի, ի շ խ ա ն Տ ի զ ա կ ի, 57, 63, 64, 65, 104, 216:
- Մ է լ ի ք-Ա լ ա ն-խ ա ն, կ ո չ վ ու մ է Ր և Մ է լ ի ք-Ե գ ա ն, որ ղ ի Ղ ու կ ա ս վ ար ղ ա պ ե տ ի, ի շ խ ա ն Տ ի զ ա կ ի, 23, 24, 27, 46, 48, 54, 55, 56, 57, 63, 64, 66, 69, 215, 222:
- Մ է լ ի ք-Ա լ ա ն ե ա ն ն եր ի, Տ ի զ ա կ զ աւ առ ի տ ի բ ա պ ե տ ո ղ ն եր, 23, 24, 67, 71, 78, 111, 125, 130, 135, 214, 217, 220, 221, 222, 222, 318,
- Մ է լ ի ք-Բ ա խ ա տ ա մ Մ է լ ի ք-Ա լ ա ն ե ա ն, որ ղ ի Մ է լ ի ք-Ա Ր ա մ ի, ի շ խ ա ն Տ ի զ ա կ ի, 104, 125, 130, 133, 135, 169, 173, 214, 215, 216, 217:
- Մ է լ ի ք-Բ ա ղ ի Մ է լ ի ք-Շ ա հ ն ա ղ ա Ր ե ա ն, որ ղ ի Մ է լ ի ք-Մ ի Ր զ ա-բ է գ Ի-ին ի, ի շ խ ա ն Վ ա Ր ա ն զ ա յ ի 22, 68, 320:
- Մ է լ ի ք-Բ ա ղ ի Ր Մ է լ ի ք-Բ է զ լ ա Ր ե ա ն, որ ղ ի Մ է լ ի ք-Բ է զ լ ա Ր II-ի, ի շ խ ա ն Գ իւ լ ի ս տ ա ն ի 275:
- Մ է լ ի ք-բ է գ Հ ա ս ա ն-Ջ ա լ ա յ ե ա ն, որ ղ ի Մ է լ ի ք-Ա լ ա ն զ վ ե Ր ղ ի Ի-ին ի, ի շ խ ա ն խ ա չ է ն ի 21, 150:
- Մ է լ ի ք-բ է գ լ ա Ր I. որ ղ ի Ա Ր ո Վ Ի-ին ի, ի շ խ ա ն Գ իւ լ ի ս տ ա ն ի, որ ի ա ն աւ ճ ո Վ ա յ ղ տ ո ճ մ ի Ժ ա ն ա ն գ ն եր ը ս կ ս ե ց ի ն կ ո չ վ ի լ Մ է լ ի ք-Բ է զ լ ա Ր ե ա ն ն եր, 10:
- Մ է լ ի ք-բ է գ լ ա Ր II. Մ է լ ի ք-Բ է զ լ ա Ր ե ա ն, որ ղ ի

- Մ է լ ի ք-Իւ ս ու ը ի, ի շ խ ա ն Գ իւ լ ի ս տ ա ն ի 82, 105, 106, 107, 108, 229, 257:
- Մ է լ ի ք-բ է գ լ ա Ր ե ա ն ն եր, Գ իւ լ ի ս տ ա ն դ աւ առ ի տ ի Ր ա պ ե տ ո ղ ն եր 7, 17, 26, 62, 71, 78, 102, 104, 111, 112, 130, 135, 180, 205, 228, 251, 259, 260, 311:
- Մ է լ ի ք-Գ ի զ ո Ր Հ ա ս ա ն-Ջ ա լ ա յ ե ա ն, որ ղ ի Մ ու լ ք ի-բ է գ ի, ի շ խ ա ն խ ա չ է ն ի 20, 21:
- Մ է լ ի ք-Գ Ր ի զ ո Ր Հ ա ս ա ն-Ջ ա լ ա յ ե ա ն, որ ղ ի Գ ա Ր-ր ի է լ-բ է գ ի, ի շ խ ա ն խ ա չ է ն ի 294:
- Մ է լ ի ք-Գ Ր ի զ ո Ր Տ ե Ղ բ ե Ր ղ ի 324:
- Մ է լ ի ք-Ն զ գ ա Ր զ ե տ ա չ է ն ց ի 154:
- Ա է լ ի ք-Ե ս ա յ ի Մ է լ ի ք-Ա լ ա ն ե ա ն, որ ղ ի Մ է լ ի ք-Ա լ ա ն-խ ա ն ի, ի շ խ ա ն Տ ի զ ա կ ի 57, 65, 66, 67, 70, 71, 78, 79, 83, 90, 100, 101, 102, 103, 104, 108, 125:
- Մ է լ ի ք-Ե ս ա յ ի Մ է լ ի ք-Ի ս Ր ա յ է լ ե ա ն, որ ղ ի Մ է լ ի ք-Ի ս Ր ա յ է լ ի, ի շ խ ա ն Ջ Ր ա բ ե Ր ղ ի 17, 18, 26, 51:
- Մ է լ ի ք-է լ ի ղ Ր ա Ր Լ զ Ր իս-Մ է լ ի ք ե ա ն 23:
- Մ է լ ի ք-Թ ա մ Ր ա զ կ տ մ Թ է յ մ ու Ր ա զ Մ է լ ի ք-Բ է զ լ ա Ր ե ա ն, որ ղ ի Մ է լ ի ք-Բ է զ լ ա Ր I-ին ի. ի շ խ ա ն Գ իւ լ ի ս տ ա ն ի, 11, 13, 16, 17:
- Մ է լ ի ք-Ի ս Ր ա յ է լ, առ ա ջ ի ն տ ի Ր ա պ ե տ ո ղ ի շ խ ա ն Ջ Ր ա բ ե Ր ղ ի, որ ի ա ն աւ ճ ո Վ ա յ ղ տ ո ճ մ ի ի շ խ ա ն ն եր ը կ ո չ վ ե ց ա ն Մ է լ ի ք-Ի ս Ր ա յ է լ ե ա ն ն եր, 17, 53, 85:
- Մ է լ ի ք-Ի ս Ր ա յ է լ ե ա ն ն եր, տ ի Ր ա պ ե տ ո ղ ի շ խ ա ն ն եր Ջ Ր ա բ ե Ր ղ ի, 17, 26, 62, 71, 78, 102,

XXVI

- 109, 130, 135, 171, 180, 201, 202, 291, 318:
- Մէլիք-Իւսուբ կամ Մէլիք-Յովսէփ I. Մէլիք-Բէգլարեան, որդի Աբով II-ի, իշխան Գիւլիստանի 13, 16, 17, 51, 62, 63, 71, 78, 79, 82, 83, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 102, 104, 108, 124, 125:
- Մէլիք-Իւսուբ Ոսկանապատ գիւղի 154:
- Մէլիք-Ղահրաման Մէլիք - Միրզախանեան, որդի Միրզախանի, խնդիրիստան գիւղի մէլիքներոց, որոնք Շուշի բերդի խաների կուսակիցներ էին 78:
- Մէլիք-Ղահրաման Մէլիք-Աւանեան, որդի Մէլիք-Աբասի, իշխան Տիգակի 221:
- Մէլիք-Միրզա-բէգ I. Մէլիք-Շահնազարեան, որդի Մէլիք-բէգ իշխանի, տէր Գեղամայ 22, 68:
- Մէլիք-Միրզա-բէգ II. Մէլիք-Շահնազարեան, որդի Մէլիք-Բաղիի, իշխան վարանդայի 68, 69, 71:
- Մէլիք-Միրզախան, Շուշի բերդի խաների օգնութեամբ բարձրացած մէլիք խնդիրիստան գիւղի 76, 77, 78, 82, 87, 90, 91, 94, 100, 101, 102, 172:
- Մէլիք-Միրզախանեաններ, Շուշի բերդի խաներին կուսակից մէլիքներ 109:
- Մէլիք Մէլլու՛ մէլիք-Իսրայէլեան, որդի Մէլիք-Աթամ I-ինի, իշխան Զրաբերդի, 95, 102,

- 108, 109, 110, 111, 112, 125; 130, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 152, 153, 155, 158, 159, 166, 169, 170, 171, 172, 173, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 211, 214, 228, 279, 280, 283:
- Մէլիք-Մովսէս Խաչակապ գիւղի 154:
- Մէլիք-Մնացական գետաշէնցի 154:
- Մէլիք-Մուհամէդ (մահմադականութիւն ընդունած հայ) Շիրվանի Ղարալայ մասի իշխողը 93:
- Մէլիք-Յուսէին I. Մէլիք-Շահնազարեան, որդի Մէլիք-Շահնազար I-ինի, իշխան վարանդայի 22, 27, 47, 48, 49, 68, 70, 168, 320:
- Մէլիք-Յուսէին II. Մէլիք-Շահնազարեան, որդի Մէլիք-Շահնազար II-ի, 161, 162, 172:
- Մէլիք-Յովսէփ Մէլիք-Շահնազարեան, որդի Մէլիք-Յուսէին I-ինի, իշխան վարանդայի 69, 70, 75:
- Մէլիք-Յովսէփ II. Մէլիք-Բէգլարեան, որդի Մէլիք-Ֆրէյդունի, իշխան Գիւլիստանի 258, 298, 299:
- Մէլիք-Շահնազար I. որդի Մէլիք-բէգ իշխանի, տէր Գեղամայ (Գեղարքունի գաւառի) որի անունով նրա տոհմը կոչվեցաւ Մէլիք-Շահնազարեաններ 21, 22, 49, 167:

XXVIII

Մ է Լ Ի ք - Շ ա հ ն ա զ ա Ր և ա ն ն և ր, աիրապետող
իշխաններ վարանդա գաւառի 21, 23, 27,
68, 112, 172, 180, 205, 228, 319, 322,
329:

Մ է Լ Ի ք - Շ ա հ ն ա զ ա Ր II. Մ է Լ Ի ք - Շ ա հ ն ա զ ա Ր Եան՝
որդի Մ է Լ Ի ք - Յ ու լ է ի ն I-ինի, իշխան վարանդա-
յի (Փանահ-խանի և Իբրահիմ-խանի մտերիմ
բարեկամը ի վնաս խամսայի միւս մէլիքների)
69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79,
82, 87, 88, 90, 90, 91, 94, 100, 101, 102,
103, 104, 106, 126, 130, 135, 138, 150,
156, 160, 161, 162, 164, 167, 229, 268,
272, 316, 320:

Մ է Լ Ի ք - Ջ ու մ շ ու դ Մ է Լ Ի ք - Շ ա հ ն ա զ ա Ր Եան, որ-
դի Մ է Լ Ի ք - Շ ա հ ն ա զ ա Ր II-ի, իշխան վարանդայի
161, 167, 168, 169, 170, 172, 180, 205,
206, 227, 229, 230, 231, 232, 255, 256,
261, 262, 263, 264, 267, 268, 274, 275,
287, 288, 289, 319, 320:

Մ է Լ Ի ք - Ջ հ ա ն ր ա խ շ Մ է Լ Ի ք - Շ ա հ ն ա զ ա Ր Եան, որ-
դի Մ է Լ Ի ք - Շ ա հ ն ա զ ա Ր II-ի, իշխան վարանդայի
161, 162, 167:

Մ է Լ Ի ք - Ջ հ ա ն գ Ի ր Մ է Լ Ի ք - Շ ա հ ն ա զ ա Ր Եան, որդի
Մ է Լ Ի ք - Շ ա հ ն ա զ ա Ր II-ի, իշխան վարանդայի
161, 162, 167:

Մ է Լ Ի ք - Ռ ու ս տ ա մ (նախ Ռ ու ս տ ա մ - բ է գ)
Մ է Լ Ի ք - Ա Վ ա ն վ էրդեան, աէր Գիւլ-Նաթազ բեր-

դի, որդի Ա Վ ա ն վ էրդի Ի զրաչու, որը Շ ու շ Ի
բերդի խաների օգնութեամբ մի ժամանակ կա-
ռավարում էր Ջրաբերդը, 111, 130, 137, 170,
171, 172, 196, 199, 200, 201, 210, 211,
278, 279, 280, 281, 282, 285:

Մ է Լ Ի ք - Ռ ու ս տ ա մ Բարսում գիւղի 154:

Մ է Լ Ի ք - Վ ա ն Ի Աթաբեգեան, որդի Յարութիւնի,
վերջին կառավարիչ Ջրաբերդի 285, 286, 287,
288, 289, 290, 291, 292, 298, 299, 348:

Մ է Լ Ի ք - Բ ո վ շ ա ն Մ է Լ Ի ք - Ա Վ ա ն վ էրդեան, որդի
Միրզա-բէգի, աէր Գիւլ-Նաթազ բերդի 282,
283, 284, 285, 286, 288, 289, 292:

Մ է Լ Ի ք - Ֆրէյդուսն Մ է Լ Ի ք - Բ է գ Վ ա Ր Եան, որդի
Մ է Լ Ի ք - Բ է գ Վ ա Ր II-ի, իշխան Գիւլիստանի 108,
227, 229, 230, 231, 233, 257, 258, 259,
260, 298:

Մ է Լ Ի ք - Ո վ իշխաններ, ժառանգներ Մ է Լ Ի ք - Ա -
ւան-խանի 57, 223:

Մ ա գ ու Ք ա ղ ա Ք, որի անունով կոչվում է և Մ ա -
գուի գաւառը, հին Արտազը, 346:

Մ ա դ ա թ ո վ իշխան, վալերիան Գրիգորեվիչ,
գեներալ-լէյտենանտ (պատանակութեան հասա-
կում կոչվում էր Ռուսում, Մէհրաբենց Գիւքիլի՝
այսինքն Գրիգորի որդին) Աւետարանոց բերդի
քնակիչ, յետոյ ուսաց նշանաւոր զօրավար,
230, 297, 299, 311, 312, 319, 321, 323,
324, 327, 328, 329, 330, 331, 335, 336,

- 337, 338, 339, 340, 341, 342, 843, 348,
349, 352, 353, 354, 356, 359, 360, 361,
364, 366:
- Մ ա զ ա ն դ ա ր ա ն գ ա ա ռ Պ ար ս կ ա ս տ ա ն ի, կ ա ս -
պ ի ց ծ ո Վ ի հ ար աւ ա յ ի ն ա փ ի վ Ր ա 25, 38, 40,
42, 43, 51, 176:
- Մ ա զ է կ ա մ ու ը Շ ու շ ի բ ր ղ ի մ օ տ 83, 86:
- Մ ա զ ր ա գ իւ լ Գ ե ղ ա Ր ք ու ն ե ա ց (Գ օ գ չ ա յ ի) գ ա ա -
ռ ու մ 21:
- Մ ա լ ա յ ի կ - խ ա ն ու մ ա մ ու ս ի ն Մ է լ լ ք - Շ ա հ ն ա զ ա ր
II-ի 70, 162:
- Մ ա հ մ ա դ մ ար ղ ա ր է 213:
- Մ ա հ մ ա գ - Հ ա ս ա ն - խ ա ն հ ա յ ր Ա ղ ա - Մ ա մ ա դ -
չ ա հ ի 176,
- Մ ա հ մ ա գ - Մ ի ր ղ ա, յ ե տ ո յ Մ ա հ մ ա դ - շ ա հ, որ ղ ի
Ա ք ա ս - Մ ի ր ղ ա յ ի, Թ ա զ աւ ու ր պ ար ս ի ց 297, 329,
335, 337:
- Մ ա հ մ ա գ - Ղ ու լ ի - խ ա ն (կ ո ս տ ա ն ղ ի ն II.)
մ ա հ մ ե ղ ա կ ա ն ու թ ի ի ն ը ն ղ ու ն ա ծ վ Ր ա ց ի ի շ խ ա ն
կ ա խ ն թ ի ա յ ի 39:
- Մ ա հ մ ա գ - Ղ ու լ ի - խ ա ն Մ ու ս ա - ք է գ ե ա ն, մ ա հ -
մ ե ղ ա կ ա ն ու թ ի ի ն ը ն ղ ու ն ա ծ հ ա յ, ա գ ու լ է ց ի,
պ ար ս ի ց կ ո ղ մ ի ց ն շ ա ն ա կ վ ա ծ կ առ ա վ ար ի չ Ս -
ր ե ա ն ի 30, 31:
- Մ ա մ ա գ - ք է գ, ե ղ ք օ ր որ ղ ի Շ ու շ ի բ ր ղ ի ի ր ր ա -
հ ի մ - խ ա ն ի 207, 210, 211, 212:
- Մ ա մ ա գ - խ ա ն Գ ա ն ձ ա կ ի 12, 95:

- Մ ա մ ա գ - Հ ա ս ա ն - ա ղ ա, որ ղ ի Շ ու շ ի բ ր ղ ի
ի ր ր ա հ ի մ - խ ա ն ի 266, 289:
- Մ ա յ ր ա ք ա ղ ա ք կ ա մ Ք ա ղ ա ք ա տ ե ղ, աւ ե -
ր ա կ ն ե ր Ջ ր ա բ ր ղ ի գ ա ա ռ ու մ 19:
- Մ ա ն ա ս - ք է գ Մ է լ լ ք - Բ է ղ ա ր ե ա ն, որ ղ ի Մ է լ լ ք -
Ա ք ո Վ III-ի 246, 257, 258, 259:
- Մ ա ն կ ու ն ի, ն ա խ ս պ ա ս աւ ու ր Գ է որ գ IV-րդ կ ա -
թ ո ղ ի կ ո ս ի, յ ե տ ո յ վ ա հ ր ա մ ե պ ի ս կ ու ղ ո ս 113:
- Մ ա ն ու չ ա ր - խ ա ն է ն ի կ ու լ թ փ ե ա ն ց, փ ո խ ա Ր ք ա յ
ե կ առ ա վ ար ի չ պ ար ս ի ց զ ա ն ա զ ա ն ն ա հ ա ն գ ն ե -
ր ի 351:
- Մ ա շ ա դ, ղ լ խ աւ ու ր ք ա ղ ա ք Պ ար ս կ ա ս տ ա ն ի խ օ -
ր ա ս ա ն ն ա հ ա ն գ ի 59:
- Մ ա տ իւ շ կ ի ն գ ն ե ր ա լ ու ու ա ց 38, 43:
- Մ ա ր ա ղ ա գ իւ լ Ջ ր ա բ ր ղ ի գ ա ա ռ ու մ 110:
- Մ ա ր ղ ա կ ե ր տ գ իւ լ Ջ ր ա բ ր ղ ի գ ա ա ռ ու մ 280:
- Մ ա ր ի ա մ տ ի կ ի ն Մ է լ լ ք - Ռ ու ս տ ա մ ի 171:
- Մ ա ր ջ ու մ ա կ, կ ա լ ու ա ձ ք խ օ թ Ք ա յ վ ա ն ք ի 306:
- Մ ե լ ք ու մ ղ ար ղ ա ր, շ ու չ է ց ի ք ա ջ ե ի խ տ ա ս ար ղ,
ն ի ղ ա կ ա կ ի ց Թ իւ լ լ ի - Ա ր զ ու մ ա ն ի 135, 146, 147,
155:
- Մ ե ղ ր ի բ ր ղ Գ ն ն ու ա ղ ի գ ա ա ռ ու մ 50:
- Մ ե ր ու ժ ա ն Ա ր ծ ր ու ն ի 101:
- Մ է հ ր ա բ ե ն ց Գ իւ ը թ ի, ի շ խ ա ն Մ ա ղ ա թ Ո Վ ի հ ա յ -
ր ը 239, 319:
- Մ է հ ա ի - խ ա ն, որ ղ ի Շ ու շ ի բ ր ղ ի ն տ ի ր ո ղ ի ր ր ա -
հ ի մ - խ ա ն ի 211, 267, 273, 278, 284, 291, 292,
Խ ա մ ա. Մ ե լ լ ք .

295, 305, 307, 313, 314, 318, 319, 320,
321, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329,
334, 341, 342:

Մէհտի-խան, զարաբաղցի հայազգի զօրապետ
պարսից 350:

Մէջլուս-մ-բէգ Մէլիք-Ալլահվերդեան 285:

Մըրդ-հաջի զօրապետ Գանձակի Զաւար-խանի
280, 281:

Մինաս վարդապետ, պատգամաւոր Ղարաբա-
ղի մէլիքների կողմից ռուսաց կառավարութեան
մօտ, յետոյ Ռուսաստանի հայոց արք-եպիսկո-
պոս 27, 30, 31, 32, 34, 118:

Մինաս Վարդան 252, 255, 268, 275:

Միշկին գաւառ Պարսկաստանի 355:

Միսայէլ-բէգ Մէլիք-Ալլահվերդեան, որդի Ալ-
լահվերդի իւզբաշու Գիւլ-Եաթաղ բերդի 102,
109, 110, 111, 137, 141, 142:

Միսայէլ-բէգ Մէլիք-Ալլահվերդեան, որդի Մէ-
լիք Ալլահվերդի II-ի, Գիւլ-Եաթաղ բերդի 285:

Միսայէլ-բէգ Հասան-Ջալալեան, որդի Մէլիք-
բէգ իշխանի 134:

Մեսչենկօ գնդապետ ռուսաց 355:

Մինիխ կոմս 56:

Միւր-Մահմուդ-խան իշխող Ղանդահարի 25:

Միրզա-Աբաս հայազգի հոգևոր գլուխ պար-
սից 356:

Միրզա-բէգ Մէլիք-Ալլահվերդեան, որդի Ալլահ-

վերդի իւզբաշու Գիւլ-Եաթաղ բերդի 282:

Միրզա-Գիօրգին, հայազգի քարտուղար Հե-
րակ II-ի 144:

Միրզա Գիօրգին-խան Էնիկօլօփեանց, հայ-
ազգի սենեկապետ Աբաս-Միրզայի 353:

Միրզա-Թահիր պարսից շահի հարկահանը 13:
[59:]

Միրզա-Իբրահիմ, Նադիր-շահի եղբոր որդին
Միրզա-Իսաբախչ, քարտուղար Մէլիք-Աբով
III-ի 257:

Միրզա-Իւսուֆ Ներսէսեան զարաբաղցի, քար-
տուղար պարսից շահի 355:

Միրզա-Իւսուֆ-խան Մէլիք-Շահնազարեան
ղը-Շապուր 349:

Միրզա-Ջամալ, Մէհտի-խանի քարտուղարը.
դա զրնց Շուշլայ խանների պատմութիւնը 327:

Միրզա-Ռօստօմ Էնիկօլօփեանց, նշանաւոր
պաշտօնատար Աբաս-Միրզայի մօտ 353:

Միրզա-Ֆարրուխ Ամիրխանեանց, պարսից
շահի քարտուղար 352:

Միքայէլ-բէգ Աթարեգեան, որդի Մէլիք-Վա-
նիի 292:

Մխիթարեան միաբանութիւն 309:

Մուլիք-բէգ Հասան-Ջալալեան, որդի Բաղդա-
սար-բէգ II-ի 20:

Մուղանի անապատ 51, 52, 54, 57, 68, 191:
Մուսա-բէգ, հայազգի ծառայող պարսից, Թըն-

- դանօթաձիգների զլխաւոր 348:
- Մ ու ս ա-բ է գ Ե ան Թուսէին-խան, ադուլէցի հայ,
պարսից կուսակալ Շիրվանի զաւառի 30:
- Մ ու ս ի ն-Պ ու շ կ ի ն կոմս, լեռնային մասի կա-
ռավարիչ վրաստանի 261:
- Մ ու ս տ ա Ֆ ա-խ ան Շամսխու 162, 167, 171,
190, 195, 212, 328:
- Մ ու ր ա դ ջրերպան Մէհտի-խանի 324:
- Մ ո խ ր ա թ ա դ գիւղ Ջրաբերդի զաւառում 289:
- Մ ո ս կ վ ա 40, 50:
- Մ ո վ ս է ս-բ է գ Աթաբէգեան 292:
- Մ ո վ ս է ս վարդապետ Հասան-Ջալալեան 310:
- Մ ո աւ լ լեռներ 18, 114, 147:
- Մ օ լ լ ա-Ն ա ս ր ա դ դ ի ն 303:
- Մ օ լ լ ա-Փ ան ա հ 192:
- Յ ա կ ո բ իւզբաշի Աթաբէգեան 292:
- Յ ա կ ո բ իւզբաշի Գիւլ-Նաթաղցի 103, 109, 111:
- Յ ա կ ո բ Շ ա հ ա մ ի ր Ե ան հնդկաստանցի 121:
- Յ ա ր ու թ իւն Աթաբէգեան 285:
- Յ ա ր ու թ իւն քահանայ նիդակակից Մէլիք-Ռուս-
տամի 280, 281:
- Յ իւն ո դ գիւղ Շուշի բերդի ստորոտում 333:
- Յ ո վ հ ան ն է ս աբը-Եպիսկոպոս գեղարդակիր 234,
236, 263:
- Յ ո վ հ ան ն է ս Եպիսկոպոս Տաթևի վանքի 88:
- Յ ո վ հ ան ն է ս Երէց պատգամ. Ղարաբ. մէլիք. 34:
- Յ ո վ հ ան ն է ս Լազարեան 118:

- Յ ո վ հ ան ն է ս կաթողիկոս կարպէցի 304:
- Յ ո վ հ ան ն է ս Աղուանից կաթողիկոս Հասան-
Ջալալեան 21, 115, 116, 117, 123, 125, 129,
130, 131, 132, 133, 134, 135, 145, 146,
173, 293, 310:
- Յ ո վ հ ան ն է ս վարդապետ շամախէցի 195:
- Յ ո վ հ ան ն է ս վարդապետ շահաղէղան 238:
- Յ ո վ ս է փ աբը-Եպիսկոպոս Արղութեան-Երկայնա-
բազուկ 117, 118, 120, 121, 122, 124, 140,
145, 173, 175, 188, 199, 191, 192, 193,
202, 226, 240, 241, 242, 252, 263:
- Յ ո վ ս է փ-բ է գ Աթաբէգեան 292,
- Յ ո վ ս է փ-բ է գ Հասան-Ջալալեան 310:
- Յ ո վ ս է փ վարդապետ հայկաբան 304:
- Յ ու ս է ի ն-խ ան Մուսաբէգեան, տես Մուսաբէ-
գեան Թուսէին-խան:
- Յ ու ս է ի ն-Ղ ու լ ի-խ ան Բագուի 264, 265:
- Ն ա դ ի ր-շ ա հ (Թահմազ-Ղուլի-խան) Թազաւոր
պարսից 45, 46, 49, 50, 51, 52, 53, 55,
57, 58, 59, 60, 63, 64, 66, 68, 70, 80, 81,
88, 103, 133, 203, 222, 343:
- Ն ա դ ա ր-Ա լ ի-խ ան (Հերակլ I.) իշխան կախե-
թիայի 39:
- Ն ա դ ա ր-Ա լ ի-խ ան զօրապետ պարսից 338:
- Ն ա խ ա վ կ ա յ ի (Մտեփաննոս) վանք 346:
- Ն ա խ ի ջ Ե ան քաղաք (հին) 26, 30, 40, 42,
51, 52, 69, 79, 177:

- Ն ա խ ի ջ ն ա ն ք աղ աք (Գօնի վրա) 276:
- Ն ա լ ա ս ա բ դ, ու ու ս ա յ՝ ք աղ աք ա կ ա ն դ որ ծ ա կ ա տ ա ր Պ ա ր ս կ ա ս տ ա ն ու մ 33:
- Ն ա պ ու լ է օ ն I. 349, 364: [358
- Ն ա ս ի ր ա պ ա տ դ իւ Ղ Ղ ա ր աղ աղ ի գ աւ առ ու մ
- Ն ա ր ի մ ա ն ի ս ա ն հ ա յ ա զ զ ի լ ի ա զ օ ր դ ե ս ս պ ա ն պ ա ր ս ի յ 354:
- Ն ե բ ու լ ս ի ն ու ու ս ա յ դ ե ն ն եր ա լ 271:
- Ն ե բ ս է ս ք է գ Ա թ ա բ է գ ե հ ա ն 292:
- Ն ե բ ս է ս կ ա թ ող ի կ ո ս Ե ր ի յ մ ա ն կ ա ն յ վ ա ն ք ի 34, 44, 51, 52, 111, 114, 116:
- Ն ե բ ս է ս վ ա ր դ ա պ ե տ, յ ե տ յ կ ա թ ող ի կ ո ս Է ջ մ ի ա ծ ն ի 263, 299, 300, 347:
- Ն ե ս վ ե տ ա ե վ ու ու ս ա յ դ ե ն ն եր ա լ 269, 270, 271:
- Ն ե բ ք ի շ է ն գ իւ Ղ Գ իւ լ ի ս տ ա ն ի գ աւ առ ու մ 11:
- Ն ի ժ գ իւ Ղ Ու տ է ա յ ո յ ա չ խ ա ր հ ու մ 7:
- Ն ի կ ու ա ք է գ Ա թ ա բ է գ ե հ ա ն 292:
- Ն ո ր Չ է յ վ ա յ գ իւ Ղ Բ ա ր գ իւ շ աղ ի գ աւ առ ու մ 153:
- Ն ո ր ի ն ա ծ ա կ, տ ե ս ի ն ա ծ ա կ:
- Ն ու ս խ ա լ ի ա ն Աւ ա ր ի ա յ ի 104:
- Շ ա հ Ա ռ ա ս մ ն ծ թ ա գ աւ ո ր Պ ա ր ս ի յ 2, 3, 21, 168, 203, 344:
- Շ ա հ Բ ու լ ա ղ (Շ ահի աղ բ իւր) որ ի ա ն ու ն ո վ կ ո շ վ ու մ է մ եր ձ ա կ ա յ բ եր ղ ղ, որ յ ա յ տ ն ի է և թ ա ր ն ա գ իւր ղ (Տ ի գ Ր ա ն ս կ ի բ տ) ա ն ու ն ո վ 62, 283, 288, 290:
- Շ ա հ թ ա հ մ ա ս թ ա գ աւ ո ր պ ա ր ս ի յ 42, 45, 50:

- Շ ա հ Մ ա ն ս ու ը ր գ իւ Ղ Խ ա չ է ն ու մ 129:
- Շ ա հ ն ա վ ա գ Գ ի օ ր դ ի տ ե ս Գ ի օր գ ի շ ա հ ն աւ ա ղ:
- Շ ա հ Ռ ու խ թ ա գ աւ ո ր պ ա ր ս ի յ 59, 175:
- Շ ա հ Ս ու լ թ ա ն Ք ու ս է ի ն թ ա գ աւ ո ր պ ա ր ս ի յ 13, 16, 25, 30, 34, 42, 349:
- Շ ա հ վ է ր դ ի ի ս ա ն Գ ա ն ձ ա կ ի 94, 95, 96, 97, 148:
- Շ ա մ ա խ ի կ ա մ Շ ի ը վ ա ն ք աղ աք, որ ի ա ն ու ն ո վ կ ո շ վ ու մ է և գ աւ առ ը 22, 27, 30, 42, 62, 92, 96, 151, 162, 171, 190, 191, 195, 212, 269, 272, 273, 277, 311, 312, 317, 328, 352:
- Շ ա մ ի ր ի ա ն Մ է լ ի ք Բ է գ լ ա ր հ ա ն 258:
- Շ ա մ շ ա դ ի ն գ աւ առ 94, 153, 245, 246, 328, 336:
- Շ ա մ ք օ ր դ ե տ, որ ի ա ն ու ն ո վ կ ո շ վ ու մ է և գ աւ առ ը 19, 153, 297, 330, 335, 336, 337, 338, 339, 340:
- Շ ա ք ի կ ա մ Ն ու խ ի ք աղ աք 22, 96, 151, 285, 292, 304, 311, 312, 317, 328, 335, 352:
- Շ է յ խ Ն ի զ ա մ ի, տ ե ղ Գ ա ն ձ ա կ ք աղ աք ի մ օ տ 94:
- Շ է յ խ Ս է Ֆ ի թ ա գ աւ ո ր պ ա ր ս ի յ 215:
- Շ ը խ ա լ ի ի ս ա ն ի շ խ ող Գ է ր բ է ն ղ ի 189, 190, 194:
- Շ ի պ ո վ ու ու ս ա յ պ օ ղ ա օ լ կ ո վ ի կ 38:
- Շ ի ր ա զ ք աղ աք Պ ա ր ս կ ա ս տ ա ն ու մ 98, 176:
- Շ ու մ լ ա բ եր ղ 361:
- Շ օ շ ի գ իւ Ղ, Շ ու շ ի բ եր ղ ի մ օ տ 73, 266:
- Ո ս կ ա ն Ս ա մ ու ը ի, ս պ ա ն ա ն ջ ի հ ա յ, Տ ա թ ա լ ի

- չահի վաճառականը 350:
- Ոսկանապատ գիւղ Գանձակ գաւառում
154, 286:
- Ուլուկապի ամրոց խաչէն փաւառում 76:
- Ուղուրու, Խրահիմ-խանի դահիճը 324:
- Ուղուրու-խան իշխող Գանձակի 95:
- Ուրմի քաղաք Ատրպատականի նահանգում 98:
- Չալաղան իւզբաշի 83, 86, 348:
- Չաւնդուր գաւառ Սիւնեաց աշխարհում 36, 50:
- Չէլէբի քօխլայ (տանուտէր) հայոց մէլիքների պատգամաւորը 34, 44:
- Պանկրատեվ ուսաց գններալ 360:
- Պասկեիչ (Երևանեան) ուսաց գններալ 338, 339, 340, 342:
- Պետրոս մեծ կայսր ուսաց 20, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 33, 34, 36, 37, 43, 44, 45, 46, 51, 55, 56, 63, 115, 117, 118, 120, 140, 174, 222, 227:
- Պետրոս իւզբաշի Մաղաթեան, իշխան Մաղաթովի մօր եղբայրը, 319:
- Պըտկէսի սուրբ Գէորգ խաչէն գաւ. 76:
- Պօտեմկին իշխան Գրիգորի Ալեքսանդրովիչ (Տաւրիկեան) 121, 123, 140, 142, 145, 173, 174, 187:
- Պօտեմկին Պաւել Սէրգէյիչ, ուսաց գններալ 123, 124, 128, 138, 139:
- Պօղոս I. կայսր ուսաց 227, 230, 242, 256, 257, 258:

- Ջաբրայէլ գիւղ Երասխի ափի մօտ 308:
- Ջալալ-բէգ Հասան-Ջալալեան 134, 147:
- Ջաւադ-խան իշխող Գանձակի 95, 125, 131, 145, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 180, 181, 183, 187, 191, 195, 196, 197, 199, 200, 202, 203, 228, 264, 279, 280, 281, 282:
- Ջաֆար-Ղուլի-խան, Շուշի բերդի Խրահիմ-խանի թոռը 289, 290, 325:
- Ջհանգիր-խան, հայազգի գններալ և Ղլխաւոր պարսից արտիլերիայի 354:
- Ջուանշիրի անապատ և ջուանշիրցիք 58, 155, 166:
- Ջրաբերդ ամրոց (կամ Ջերմուկի բերդ) որի անունով կոչվում է Ջրաբերդ գաւառը Ղարաբաղում 5, 18, 19:
- Ջրաբերդ գաւառ 3, 5, 16, 17, 24, 26, 53, 59, 60, 62, 63, 71, 78, 81, 82, 83, 87, 88, 89, 90, 95, 102, 108, 109, 112, 114, 116, 124, 137, 152, 153, 164, 166, 169, 171, 181, 275, 280, 282, 284, 285, 286, 291, 292, 298, 318:
- Ռահիմ-բէգ Խրահիմ-խանի դահճի որդին 324:
- Ռէհան, Մէլիք-Խարայեան Մէլիք-Աթամ II-ի նշանածը 201:
- Ռմբոստեան լեռներ 18:
- Ռուբենեաններ 1:

- Ռ ու ս տ ա մ - բ է դ Մէլիք-ԱլլահՎէրդեան, տես Մէլիք-Ռուստամ:
- Ռ օ ս տ օ մ - բ է գ Մէլիք-Բէգլարեան, Աբով III-ի որդին 246, 247, 248, 249, 250, 254, 257:
- Ռ օ ս տ օ մ Մեհրաբենց, յետոյ իշխան վալերիան Մազաթօյ 229, 319:
- Ռ օ ս տ օ մ - բ է գ (ծագումով հայ) Մէհտի-խանի տան կառավարիչը 325:
- Ս ա ա դ ի բանաստեղծ պարսից 80:
- Ս ա դ զ-խան զօրապետ պարսից 208:
- Ս ա լ ի ա ն 191:
- Ս ա լ մ ա ս տ գաւառ Ատրպատականի նահանգում 345:
- Ս ա դ ս ա ղ ա ն-կ ա լ ա կամ կաշաղակարերդ խաչէն գաւառում 6:
- Ս ա մ Մէլիք-Բէգլարեան 258:
- Ս ա մ բ ու ը զետ 356:
- Ս ա յ ի-բ է գ Մէլիք-Բէգլարեան 246, 257:
- Ս ա յ ի-բ է գ Մէլիք-Շահնազարեան 70, 77:
- Ս ա յ ի-բ է գ Ասրի-բէգեան 202:
- Ս ա ն ա հ ի ն գիւղ Լօռի գաւառում 127:
- Ս ա ն կ ա-Պ ե տ եր բ ու ը զ 33, 41, 56, 57, 119, 174, 227, 228, 229, 230, 231, 251, 257, 262, 268, 275, 320, 361, 367:
- Ս ա Ֆ ա ռ-Ա լ ի-բ է գ արքայասպան 206, 207, 200, 212:
- Ս ա Ր գ ի ս արք-հպիսկոպոս Ջալալեանց, որ

- սխալմամբ գրված է Հասան-Ջալալեաններէ տոհմից 24, 307, 310:
- Ս տ Ր գ ի ս (Թիւլի-Արզումանի հայրը) 86:
- Ս ա Ր գ ի ս-բ է գ Աթաբէգեան 292:
- Ս ա Ր գ ի ս դի-Գիլանենց ժամանակադիր 33:
- Ս ա Ր գ ի ս կաթողիկոս, յետոյ միտրօպօլիտ, Հասան-Ջալալեանց 115, 134, 135, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 310:
- Ս ա Ր ի-Մ ու ս տ ա Ֆ ա փ ա շ ա, զօրապետ օսմանցոց 40, 44, 46, 47:
- Ս ա Ր ի-Ջ ա լ լ ու ց եղ 58:
- Ս ա Ր ի ա ս գաւառ Պարսկաստանի 58:
- Ս ա Ր ու խ ա ն-բ է գ Մէլիք-Բէգլարեան 17:
- Ս Լ Ա բ ո վ կամ Աբով I. 8, 10, 11, 12:
- Ա Կ ա ն ա յ լիճ 25:
- Ա է Թ ի-խ ա ն Բուշեռցի, հայազգի պաշտօնատար պարսից 352:
- Ա է լ ի մ-խ ա ն Շաքիի 328 [215:
- Ա է Ֆ է վ ի ն եր, Թագաւորող տոհմ պարսից 34,
- Ա Ը հ ա ռ-ն ա զ դուտար Մէլիք-Աթամ II-ի 201, 202:
- Ա Ը ն ղ ի կամուրջ Խրամ գետի վրա 94:
- Ա ի բ ի Ր 299, 327:
- Ա ի մ օ ն կաթողիկոս խոտորաչէնցի, Երիցման կանց վանքի աթոռակալ 114:

- Սիմոն կաթողիկոս փոքր, Երիցմանկանց վանքի 114, 150 151 233, 238:
- Սիմոն կաթողիկոս Էջմիածնի 84
- Սիմոն Պօպով, պատգամաւոր Ղարաբաղի մէլիքների 34:
- Սիս 113:
- Սիւնիք 2, 18, 24, 39, 50, 224, 349:
- Սիօնի մայր եկեղեցի թիֆլիսում 242:
- Սմբատ Բագրատունի 101:
- Սմօլեհնուկ 27:
- Սուլէյման-բէգ զօրապետ օսմանցոց 47, 48:
- Սուլէյման-խան Լնիկօլօփեանց, փոխարքայ և կառավարիչ պարսից զանազան նահանգների 353:
- Սուլէյման-խան Մէլիք-Մէհրաբեանց, որդի Աւադ-խանի 355. [128:
- Սուլէյման փաշա, նահանգապետ օսմանցոց
- Սուլթան-բուղ, ձմերանոց Ջրաբերդի գաւառում, թարթար գետի մօտ 289:
- Սուլթանի-տափ զաչտ Ջրաբերդի գաւ. 280:
- Սումբատեան իշխաններ 57, 223:
- Սուվօրօվ ռուսաց գեներալ 364:
- Սուրբ Խաչի բերդ թարդուի Շամխալի երկրում, կասպից ծովի մօտ 43:
- Սուրբ Յակոբայ վանք Խաչէն գաւառում 6:
- Սուրբ Ստեփաննոսի վանք Շամախու գաւառում 190:

- Սուրխէյ-խան Գաղստանի 25:
- Սպահան քաղաք պարսից 3, 25, 31, 118, 344:
- Սպանդիար-խան իշխանազն Ամատունի 350:
- Ստեփան արքեպիսկոպոս բոկոսն 240:
- Ստեփան Գաւթեան, պատգամաւոր Ղարաբաղի մէլիքների 124, 139:
- Սօգոթլու գիւղ Շիրվանի գաւ. 93:
- Սօլօլակ մասն թիֆլիսի 184:
- Սօլօմօն իշխան Խմբեթիայի 183:
- Սօղանլու գիւղ թիֆլիսի մօտ 184:
- Սօնախանում, ամուսին Մէլիք-Շահնազար II-ի, 70, 100, 161:
- Վալի-բէգ ջորեսպան Մուրադի որդին 324:
- Վախամու բերդ 128:
- Վախթանգ VI. իշխան վրաց, որը մահմեդականութիւն ընդունելով կոչվեցաւ Յուսէին-ղուլի-խան 37, 39, 40, 45:
- Վահան Մէլիք-Աւանեան 221, 222:
- Վահրամ-շահ 19:
- Վաղարշապատ 235:
- Վարանդա, մէլիք Ղարաբաղի հինգ գաւառներից, ուր տիրում էին Մէլիք-Շահնազարեանները, 4, 6, 21, 22, 23, 24, 27, 47, 49, 68, 69, 71, 72, 73, 75, 78, 82, 89, 104, 106, 130, 135, 138, 167, 172, 228, 230, 261, 263, 275, 316, 319, 320:
- Վարդ-խաթուն ամուսին Մէլիք-Ալլահվերդեան

- Մէլլիք-Ռուստամի 111, 170, 171, 199 282:
 վ. Ենեատիկ 309:
 վ. Երիւն-Խաչէն 18, 305:
 վ. Երիւշէն զիւղ Գիւլիստանի գաւ. 11:
 վ. Էլիջան-բէգ III. Հասան-Ջալալեան 20:
 Տաթեւի վանք Սիւնեաց աշխարհում 88:
 Տաճկաստան 224, 225, 244:
 Տեկեւի Պետր Աբրամովիչ, ռուսաց զենեքալ 138, 140:
 Տեղ զիւղ Ջանգէզորի գաւառում 324, 325:
 Տէր Անտոն պատգամաւոր Ղարաբաղի մէլլիք-ների 34:
 Տէր Պետրոս պատգամաւոր Ղարաբաղի մէլլիքների 34:
 Տիգրիս գետ 118:
 Տիգակ կամ Դուղախ մէկը Ղարաբաղի հինգ գաւառներից, ուր տիրում էին Մէլլիք-Աւանեանները 4, 6, 23, 24, 27, 48, 54, 63, 65, 67, 70, 71, 78, 83, 89, 90, 100, 108, 125, 130, 133, 135, 153, 169, 173, 214, 217, 221, 222, 228, 175, 318:
 Տող բիրդ Տիգակի գաւառում, Մէլլիք-Աւանեանների բնակութեան տեղը 16, 23, 24, 57, 67 69, 100, 103, 219, 220, 222, 223
 Տրօիա քաղաք 337:
 Տօրմասով ռուսաց զենեքալ 259:
 Բագումովսկի կոմս 56:

- Բէռլա ռուսաց զնդապետ 296, 328, 329, 331, 334, 341:
 Յիցիանով (ծագումով վրացի) ռուսաց զենեքալ 246, 247, 261, 262, 263, 264, 265, 269, 270, 282, 284, 357:
 Յոր զիւղ Տիգակի գաւառում 219:
 Փամբակի ձոր 23, 147:
 Փայտակարան գաւառ 67:
 Փանահ-խան հիմնատիր Ղուշի բերդի և Ղարաբաղի խանութեան 19, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 108, 116, 125, 256, 163, 225, 316, 317, 323:
 Իիր-Ղուլի-խան զօրապետ պարսից 247, 287:
 Փոքր-Սիւնիք 3:
 Քազը միւսան իշխող Ղարաբաղի 67:
 Քարամէջ կամ Օրախաչ զիւղ Խաչէն գաւ. 76.
 Քարթալի խա, մասն վրաստանի 119:
 Քէրի միւսան կամ Ջենտ-Քէրիմ-խան լօռխտանցի տիրապետող Պարսկաստանի 98, 99, 163, 176:
 Քիւրակ-Չայ գետ Գանձակի գաւառում 3, 339:
 Քօր-Օղլի հերոս 84:
 Օհանէս-աղա թաւրիզէցի, կամ մահտեսի Յովհաննէս Ղաղարեան, Աբաս-Միրզայի վաճառականը 249, 351:
 Օրբէլիանի վրաց իշխան 136:

Օրդուբաթ կամ Օրդուար քաղաք Գողթնեաց
գաւառ. 50:

Օրթա-ճալա կղզի կուր գետի մէջ Թիֆլիսի
մօտ 144:

Օմար-խան կամ Ումայի-խան Աւարիայի 104,
127, 128, 143, 196, 200, 204, 243:

Ֆաթալի-խան Գէրբենդի իշխող 189:

Ֆաթալի-խան Օվչար ուրմէցի 87, 88, 92, 97:

Ֆաթալի-չան կամ Բաբախան-չան թագաւոր
պարսից 212, 270, 297, 327, 329, 344.

Ֆարաջուլլա-բէգ, Իբրահիմ-խանի դահճի որ-
դին 324:

Ֆարհադ-բէգ Մէլիք-Աւանեան (մահմեդակա-
նութիւն ընդունած) 222:

Ֆարուզ զիւղ Վարանդայի գաւառում 290:

Մի քանի անուններ, որպէս են Ղարաբաղ,
Շուշի, Հայաստան, Վրաստան, Պարսկաստան,
Ռուսաստան և այլն, խիստ յաճախ կրկնվելու
համար չը դրեցինք ցանկի մէջ:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

54—եր. 15-րդ տող վերեկից՝ «Յ ո վ ճ ա ն ն է ս կ ա-
թ ո ղ ի կ ո ս» — սէտք է կարդալ Արա-
համ կաթողիկոս:

131—եր. 3-տող վերեկից՝ «մ ու բ հ ա ն զ ա կ»
— սուրհանդակ:

171—եր. 14-տող վերեկից «գ ն ա ց Շ ա մ ա խ ի
Մ ու ս տ ա Ֆ ա - խ ա ն ի մ օ տ ւ ՝»
— գնաց Նուխի Սէլիմ-խանի մօտ:

171—եր. 17-տող վերեկից «Մ ու ս տ ա Ֆ ա -
խ ա ն ը» — Սէլիմ-խանը:

230—եր. 3-տող ներքեկից «Վ, և ճ ա կ ա ն» —
տաճկական:

248—եր. 12-տող վերեկից «կ օ ն տ ր ա տ ե վ»
— Մօնտրեգոր:

266—եր. 1-տող «ե ղ բ ա յ ը» — որդի:

310—եր. 5-տող «Հ ա ս ա ն - Ջ ա լ ա լ ե ա ն ն ե-
ր ի» — Ջալալեանների: Որպէս յի-
տոյ ստուգեցինք, Սարգիս արքե-
պիսկոպոս Ջալալեանը Հասան-Ջա-
լալեանների տոհմից չէ:

Դարձեալ 287 երեսում մտաւ
մի ժամանակադրական սխալ, այն
է, որ Դաշբուլաղի բերդի անցքը,
այսինքն Մէլիք-Վանիի և պօլկով-
նիկ կարիագինի պարսից զօրքերով
պաշարվիլը յիշեալ բերդի մէջ, տե-
ղի ունեցաւ ոչ թէ 1806 թւին,
այլ 1805 թւի յունիս ամսում, ու-
րեմն նախ քան Իբրահիմ-խանի գա-
ւաճանութիւնը կամ նրա սպանվիլը: